

Іван Мележ

**Збор твораў
у шасці тамах**

Том V

Людзі на балоце

Раман

Бацьку, маці, бацькоўскай зямлі

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

Хаты былі на востраве. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў — аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі. Навокал адно гніла куп'істая дрыгва ды моклі панурыя лясы.

Вёска тулілася ля берага вострава — платы агародаў дзе-нідзе забягалі на куп'ё ўзболатка. З другога боку, на поўнач, балоты крыху адступалі, дорачы людзям пясчанае поле. Адступалі балоты і на заходнім баку, дзе рунелі ці жаўцелі да краю лесу палі, таксама скучыя, нядзячныя, хоць у іх глебе і было менш пяску. З поўдня балоты зноў падбіраліся да саламяных, замшэлых радоў стрэх, але ў гэты бок ішла найбольш сувязь са светам, і тут па дрыгве была намошчана дарожка. Што гэта за дарожка, можна меркаваць хоць бы з таго, што ездзілі па ёй смела толькі ў маразы, калі і непралазная твань навокал рабілася цвёрдая, як ток, ці ўлетку, калі дарожка перасыхала.

Большую частку года востраў быў як бы адасоблены ад іншых вёсак і мястечак. Нават у непаганыя дні рэдкія газеты ці лісты ад сыноў і братоў дабіраліся сюды ў паляшуцкай торбе нялёгка — каму было прыемна лазіць па гразі без вельмі важнай прычыны, — але і гэтая нямоцная сувязь са светам пры кожным зацяжным дажджы лёгка рвалася. Восенню ці вясной яна перарывалася на цэлья месяцы: багна, што страшна разбухала ад слоты і разводдзя, адразала востраў ад свету мацней, чым гэта маглі б зрабіць абшары вадзянога прастору. Многія дні людзі жылі, як на плынче, які злая нягода адарвала ад берага і занесла ў мора, — трэба чакаць адно, калі спадарожны вецер ці лёс зноў падгоніць да зямлі.

Але такое становішча тут не палохала, людзям на востраве яно здавалася зусім звычайнім. З усіх бакоў, блізка і далёка, ведалі яны, — такія ж самыя выспы сярод бясконцых багнаў, дзікіх зараснікаў, што разлегліся на сотні вёрст з поўначы на поўдзень і з захаду на ўсход. Людзям тут трэба было жыць, і яны жылі. Аднастайныя, нудныя дажджы, што месяцамі лілі на мокрыя стрэхі, сцюдзённыя

вяtry, што люта білі ў замерзлыя вочки-шыбы завеямі, цёплае сонца, што ўставала ў пагодныя дні над купамі алешикіу, — усё бачыла гэты востраў заклапочаным, у няспыннай, штодзённай руплівасці. Людзі заўсёды чым-небудзь былі заняты: уранку і ўвечары, летам і зімою, у хаце, на двары, у полі, на балоце, у лесе...

Жылі ўжо Курані і ў гэту чэрвенскую рань. Калі сонца выпырнула першыя прамені між вяршынёй Церамоскага лесу, з каміноў на куранёўскіх стрэхах віліся ціхія ранішнія дымочки, у расчыненых хлявах там і тут чулася цырканне малака ў даёнкі, лагодныя і строгія покрыкі жанчын. У некалькіх дварах гукі гэтых перрабіваў чысты, працавіты клёкат жалеза аб жалеза — касцы ладзілі, адбівалі малаткамі косы, рыхтаваліся ісці на балота. На пустой вуліцы, з торбай цераз плячо, ніжучы босьмі нагамі цёмны след на падбеленай расой траве, ішоў, размахваў доўгай вераўчанай пугай яшчэ санлівы хлопец-пастух. Ён час ад часу звонка ляскаў пугай і аднастайна, хрыпата пакрыкваў:

— Ка-ро-вы!.. Ка-ро-вы!.. Ка-ро-вы!..

Голос яго пасля сну быў нямоцны, высыльвацца яму не хацелася, і ён як бы памагаў сабе лянівым, але звонкім ляскам пугі. Вароты на вуліцу хутка расчыняліся, каровы павольна, са шляхецкай паважнасцю сышодзіліся ў статак, які багацеў рыкам, пярэсціўся, шырэй на ўсю вуліцу. Калі ён дайшоў да краю сяла, з апошняга двара высунулася рудая, з белай лысінкай карова, якую падганяла чарнявая дзяўчына з дубцом. Далучыўшы карову да статка, дзяўчына з дубцом подбегам вярнулася ў хату, але не выпаўз яшчэ статак з вуліцы, як яна ўжо з драўляным вядром у руцэ паявілася зноў на двары. Яна падышла да зруба калодзежа, які другім бокам выходзіў на суседні двор, бразнула, начапіла дужку вядра на крук вочапа. Журавель варухнуўся, падаўся вочапам да вады, задаволена, радасна зарыпей.

Набраўшы вады, дзяўчына ўжо звыкли намерылася пацягнуць вочап і раптам адумалася, аслабіла рукі. Нахіліўшыся больш над калодзежам, прытырмліваючы рукою вочап, каб не вагаўся, стала глядзець уніз, чакаць, калі вада супакоіцца. Яна хацела, мусіць, паглядзецца ў ваду, але з раптам пачуўся нездаволены крык:

— Ганно-о! Дзе ты, нячыстая сіла?!

— Я — зараз!.. Нясу ўжэ!..

Дзяўчына заспяшалася, хутчэй зняла вядро з вочапа і, разліваючы на пясок ваду, падалася к хаце...

На суседнім двары, каля хлява, завіхаўся пры калёсах барадаты, у палатнянай доўгай сарочцы дзядзька — квачом з дзёгцем, што маслена пабліскваў ад сонца, мазаў восі. Поблізу яго, прывязаны да

плота, стаяў нязграбны галавасты конь, ляніва штосьці шукаў у траве... У двары, што быў за гэтым, жанчына несла зелле свінні і падсвінку, якія рохкалі і вішчалі так прагна, што віск іх на час заглушки ўсе іншыя гукі куранёўскай раніцы.

— Ціх! Няма на вас угамону! — крыкнула на іх жанчына, падаючы спажыву, на якую свінні адразу накінулася, душачыся, адпіхваючы адно аднаго і кусаючыся. Асабліва лютавала худая свіння, і жанчына пашукала вачыма дручка, каб супакоіць яе, адагнаць ад падсвінка. Але дручка не было, і яна злосна таўханула свінню парэпанай нагой, прыгразіла:

— Вось я зараз цябе!..

З кожнай хвілінай Курані ўсё больш поўніліся людскімі галасамі, людскім рухам — на адным двары маці клікала сына, на другім плакала, залівалася слязымі не ў час разбуджанае дзіця. У двор каля ліпі пажылы чалавек уводзіў з пашы каня, з двара насупроць выганялі парасяты, і ішло за імі пакорлівае мурзатае дзіця, як старое, угінаючы плечы...

У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на ганак, пацягваючыся, хлопец з хмурымі заспанымі вачыма, з калматай не то русявай, не то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі.

Маці пашкадавала будзіць яго раней. Але і цяпер прачынацца яму было нялёгка — калі яна будзіла, у галаве некаторы час мяшаліся і малюнкі перарваных дзіўных відовішчаў, і слова маці, і назойлівы бусліны клёкат... Жмурачыся ад сонца, на ганку Васіль успомніў пра гэты клёкат, паслухаў — хтосьці блізка адбіваў касу — клё, клё, клё. У галаве варухнулася абыякавая думка, што гэта і быў той клёкат, які ў дримоце здаўся за бусліны.

За гэтым на памяць прыйшли яму слова, якімі маці будзіла: «Устань, сынок... Устань, бо ўсе ўсталі... Позно будзе...» Ён зірнуў на сонца — дзе яно, нізка ці высока — і на момант аслеп ад яго бліску. Ён, было добра прыкметна, адразу як бы ажыў, занепакоіўся — сонца ззяля, яму здалося, высока.

«Не разбудзіла па-людску! Калі ўсе ўставалі! — падумаў нездаволена, нават узлавана пра маці і тут жа заклапочана падаўся з ганка. — Каня трэ хутчэй прывесці!.. А то выберашся пазней за ўсіх цераз ету матку!.. Сорам будзе!..»

Ён подбегам падаўся да ўзболатка, дзе пасціўся перад алешнікам спутаны конь. Калі ён уехаў зноў на двор, убачыў сутулаватага, з жоўтай лысінай дзеда Дзяніса, які корпаўся пры калёсах. Дзед колькі

дзён таму, ловячы рыбу, вымак і прастудзіўся — учора пластам ляжаў на печы, а сёня — нб табе, таксама падняўся.

— Мо паправіліся ўжэ? — кінуў Васіль, саскочыўшы з каня.

— Эге, паправіўся! — панура пакруціў галавой дзед. — Тым часам, як дзіця, якое першы раз устало...

— Дак леглі б пайшлі.

— Улежыш тут! У етакі дзены! — Дзед правёў худой рукой пад пузам каня. — Наеўся непагано!

— Наеўся.

Васіль прывязаў каня да падмазаных яшчэ ўчора звечара калёс і ўвайшоў у хату; маці стаяла пры печы, варушыла ў ёй качаргою. Пачуўшы сына, не азіраючыся, стала завіхацца хутчэй, і Васілю ад гэтага маўклівага знаку матчынай увагі і паshanы да яго стала весялей. Ён, аднак, не паказаў, што заўважыў гэта, — чаму тут здзіўляцца, калі ён ужо не хлапчук які, а гаспадар, — кінуў ёй дзелавіта:

— Збрайся... Чарнушкі ўжэ едуць...

Ён вярнуўся ў каморку, зняў адбітую дзедам касу, паспрабаваў, як вучыў Чарнушка, ногцем вастрыё — хоць гэта ён ужо рабіў учора некалькі разоў, — выцягнуў з-пад палацяў лапці і стаў абувачца. Валодзька, малы бялявы брат, што спаў на палацях, раптам заварушыўся, расплюшчыў вочы, зірнуў на Васіля і мігам ускочыў.

— Вась, а Вась, — і я?!

Васіль прамовіў:

— Ляжы ты, нуда! Чаго ўспёрся ні свет ні зара!

— Вась, вазьмі мяне... з сабою!..

— Трэба ты мне!

— Ну, вазьмі-1!

Дарэмна Валодзька чакаў адказу, пазіраючы на брата вачыма, якія прасілі і малілі, ніяк не хочучы верыць у братнюю чэрствесць. Васіль маўчаў. Ён быў непахісны. Абуўшыся, Васіль заклапочана пашаргаў у хату, па-ранейшаму нібы не заўважаючы брата, што, як прывязаны, патупаў услед.

Калі маці падала на стол аладкі і нават — дзіва! — скавародку з салам, Валодзька амаль не аддаў гэтamu ўвагі, па-ранейшаму чакаў.

— Ну, Вась?

— Дай, тым часам, паесці чалавеку, — сказаў дзед, які ўжо гарбата сядзеў каля стала, нічога не браў у рот. — I сам еш.

— Глядзі от, — ласкава прыступілася маці.

Яна знарок паклала перад Валодзькам аладку і кавалачак рудога сала, зірнуўшы на якое, Валодзька не ўтрываў і на час адстаў ад

брата. Маці падала яму яшчэ кавалачак, дадала некалькі ласкавых слоў, і сэрца малога палагоднела ад гэтай дабраты. Але неўзабаве яму давялося адчуць, што гэтая матчына дабрата была ўсяго-наўсяго хітрасцю, бо ледзь толькі Валодзька пад'еў, маці мякка, ласкова сказала:

— Ты, сыночак, будзеш з дзедам, хату пасцеражэш. Ды глядзі добранько — усё добро тут на вашых руках!.. Не дай Бог што-небудзъ учыніцца — згалаеем зусім!

— Я на балото хачу! — заяўіў упартая малы.

Выціраючы аладкай скавародку, Васіль жорстка кінуў:

— Мало што ты хочаш!

З якой зайдрасцю і непакоем пазіралі Валодзькавы вочы, як каля хлява запрагаў старэйшы брат рудога Гуза, пагрозна пакрык-ваючы, як дзед укладваў касу, як маці прывязвала торбу з харчамі і абгортвала ўкінутай у воз травою дубовую біклажку з вадой. Сачыў малы то за маці і дзедам, то за братам, нахмурыйшы шаўкавістъя, выцірвілія на сонцы броўкі, ніяк не мог паверыць у чалавечую бессардэчнасць, чакаў з тайнай надзеяй жаданай перамены.

Васіль тузануў вераўчанымі лейцамі Гуза, і калёсы паволі пакаціліся па двары на вуліцу. Тут Васіль азірнуўся — на ўсёй вёсцы, амаль каля кожнай хаты, стаялі калёсы, касцы, жанчыны і дзеци. На ўсёй вуліцы было на рэдкасць людна, яна ўся жыла добрай чалавечай заклапочанасцю.

Маці чамусыці яшчэ раз забегла ў хату, потым сказала дзеду, каб ён не высільваўся, пайшоў лёг, стала наказваць Валодзьку, што яму трэба і чаго няможна рабіць: каб быў пры хаце, каб слухаўся дзеда, каб не дурэў з агнём, — і Валодзька адчуў, што апошняя яго надзеі прападаюць.

— Не хачу! — адказаў адным словам Валодзька.

— А етаго во — хочаш? — памахаў яму пугай брат.

Валодзька толькі яшчэ больш нахмурый бровы. Маці ж усё не траціла надзеі дамовіцца па-добраому:

— Я табе кулем у чыгунку ў печцы паставіла. Смачны, з малаком... А ў прыпечку яечко вазьмі!.. Можаш узяць!

— Едзыце бо! — сказаў дзед. — Угаворваюць, ей-бо, як пісара валаснога!..

Маці падабрала даматканую сваю спадніцу і звычна села на калёсы, спусціўшы з драбінак босья парэпаныя ногі.

— Так глядзі ж, кеб пільнаваў добра! Бо ўвечар я прыеду!

Валодзька, здаецца, нічога не хацеў слухацца: ні матчыных добрых слоў, ні дзедавай строгасці, ні братавай пагрозы пугай.

Ледзь калёсы рушылі па вуліцы, ён, набычыўшыся, падтрымліваючи рукој штонікі, што спадалі, маўкліва падаўся ўслед.

— Вярніся, не слух! — пачуў ён дзедаў загад, але і не падумаў спыніцца.

Валодзя ведаў, што дзед не любіў неслухмянасці і што маці таксама не дай Бог увесці ў гнеў, але яму так хацелася ехаць на балота, што і страх не ўтрымліваў, — Валодзька адно для бяспекі трymаўся наводдаль ад воза. Калі калёсы прыпыніліся і брат паказаў, што збіраецца саскочыць, малы адразу стаў таксама, гатовы да ўсяго. Васіль пагразіўся:

— Толькі пайдзі ўслед!

Калёсы спыняліся яшчэ разы трывалі, і кожны раз то маці, то брат загадвалі вярнуцца, не на жарт абыцалі набіць, і, можа, Валодзька адолеў бы сваё вялікае хаценне, калі б не ўбачыў, што на другім возе, які выехаў ўслед з сяла, сядзіць разам з бацькам яго найбліжэйшы прыяцель, супольнік ва ўсіх шкодах, Хведзька. Гэта надало Валодзьку порсткасці, і ён яшчэ смялей кінуўся за калёсамі.

— А-а, — закрыгчай, душачыся слязымі, ён, — вазьміце!

Маці злезла з калёс.

— Вярніся! Ідзі дамоў, чуеш!

— Не пайду!

— Не пойдзеш?

Праз некалькі хвілін ён ляжаў на мяккай раллі між кусцікаў бульбы блізка ад дарогі, і ўзлаваная маці моцна і гучна пляскала яго па голых паружавельных палавінках.

— Вернешся?.. Вернешся?.. Вернешся?..

Валодзька, рыючы лбом пульхнную зямлю, выў і роў ад болю, ад крыўды, ад злосці, але не гаварыў нічога.

Маці пайшла ад яго, так і не дачакаўшыся хоць слова.

Седзячы ў бульбоўніку, ён цераз завалоку слёз зверавата пазіраў, як яна ішла да воза, як села і паехала, грозна глянуншы на яго. «Кеб ты... кеб табе... немач!» — кіпела ў ім няўтолъная злосць.

Паўз малога па дарозе ехалі і ішлі мужыкі, і амаль кожны падсмейваўся з яго бяды: «Што, усыпалі?» Гэта распальвала яго крыўду. Невясёлы, адзінокі і, як мала хто ў свеце, няшчасны, пацёгся ён дамоў, пацёгся цераз бульбоўнік, цераз агароды, толькі б нікога не сустракаць, нікога не бачыць!..

Калёсы, на якіх сядзелі Васіль і маці, ужо ўяджалаў ў лес. Пасля поля тут было ад гушчыні маўклівых, нібы прытоеных, хмурных хвайн цемнавата і сыра, хоць лясок і рос на пясчаніку. Ранішніе сонца, што чырвоніла хвойнік угары, яшчэ не магло прабіцца да нізу, да зямлі, і

на рэдкай траве тут мутна трымалася раса, а на пяску значыліся вільготныя цемнаватыя плямы. Не зважаочы на расу і сырасць, адчуvalася ўжо набліжэнне дзённай задухі.

— Душно будзе, — сказала маці.

Неўзабаве яны дагналі Чарнушкаў. Можна было б ехаць за імі, аддаючы знак пашаны дзядзьку Цімоху, як старэйшаму, і, можа, у іншых абставінах Васіль так і зрабіў бы, але побач з дзядзькам сядзела задзіра Гануля, яго дачка, Васілёва равесніца. Гэтая задзіра ў апошні час Васілю проста жыць не давала, пры кожнай сустрэчы, калі б ні трапіўся ён — смяялася ці нават здзекавалася з яго. От жа толькі пазаўчора пры ўсіх абсмяяла. «Васіль, а чаму ето ў цябе вочы не адзінакія — адно, як вада, светлае, а другое — як жалудок! І валасы унь — ззаду як не чорныя, а спераду — рудзен'кія! Як у цяляці рабоаго». Стаяла і рагатала пры ўсіх! Каб не праўду казала, яшчэ б нішто, а то ж праўда ўсё — розныя вочы, як на грэх, і валасы ад сонца наперадзе зарудзеліся! Усё нялюдскае нейкае!..

Ці ж мог пасля ўсяго гэтага Васіль паслухмяна цягнуцца за Чарнушкамі? Ледзь маці управілася сказаць дзядзьку Цімоху, што, мусіць, будзе задуха, як Васіль, тузануўшы Гуза лейцамі, чапляючы калёсамі за нізкае галлё падлеску, порстка аб'ехаў Чарнушкаў, пакінуў ззаду. Ён знарок не паглядзей на Ганну, але і не пазіраочы на яе, Васіль адчуваў сябе ў поўнай меры шчаслівым. Вось як ён «абступіў» яе, задзіру.

Хто яна, гэта ганарліўка, якая так абыходзіцца, нібы яна не толькі нараўне з ім, а Бог ведае што. Каб яна была і праўда кім-небудзь асаблівым, тады б і трываць можна было б, а то ж хто — усяго бацькава дачка. І гэтак абыходзіцца з ім, з чалавекам самастойным, гаспадаром! Што ж, ён паказаў ёй!..

Тут, калі Васіль быў увесь напоўнен слодыччу адплаты, стары, вельмі пацёрты хамут раптам разышоўся, і аглобля зашоргала па рудых Гузавых нагах. Васіль трывожна саскочыў. Нічога страшнага не было: проста парвалася супоня.

Васіль хутчэй звязаў парваныя канцы, але калі паспрабаваў, пацягнуўшы з усяе сілы, ці моцна завязаны вузялок, той разышоўся. Прыйшлося зноў звязваць. Калі, паружавеўшы ад натугі, сцягваў супоню на хамуце, побач зарыпелі калёсы дзядзькі Цімоха.

— Што такое?

— Супоня... з-зараза...

Гануля весела зіркнула.

— Ён... супоню дома забуй!

Васіль ад такой абразы аж перастаў сцягваць хамут. Калёсы дзядзькі Цімоха, а на іх дзядзька, Хведзька і здаволеная Гануля, прайшлі паўз Васіля і сталі пакрыху аддаляцца.

— Ну, ты знаеш!..

Васіль не ведаў, што сказаць.

— У чужое просо не ўтыкай носа!..

Ён прамовіў гэтыя слова ціха, больш для маці ды для сябе, каб супакоіцца. І наогул, хіба добра было б яму, няхай і маладому чалавеку, але ж мужчыну і гаспадару, старшаму ў сям'і, звязвацца з нейкай дзяўчушкай? Але ні слова, ні думкі гэтыя не вярталі яму спакою і раўнавагі.

Васіль ехаў цяпер пануры, паглыблены ў свае думкі. Ён наогул быў схільны да развагі, не любіў вельмі адкрываць сваю душу, асабліва калі ў ёй варушыліся думкі, невясёлыя і нядобрыя. Пахістваючыся, крыху горбячыся, хмурачы яшчэ дзіцячы лоб, ён міжвольна прыгадваў, дзе і калі яна казала што-небудзь крыйднае, думаў, як аддзячыць ёй. У думкі гэтыя хутка ўпляліся іншыя — спачатку пра старую, патлелую ў зямлі супоню, стары хамут, потым пра небараку Гуза, якога калісьці кінулі балахоўцы, не маючи на яго, мусіць, ніякай надзеі. І праўда ж, конь тады дадыхаў, і не было веры, што ён яшчэ ўстане на ногі. Колькі з ім папаваждаліся, каб падняць зноў. Ён устаў, але як няпэўна ходзяць па зямлі слабыя яго ногі. А што ж з яго карысці, з такога каня, які не мае сілы!

Калі б быў у Васіля хоць такі канёк, як у Чарнушкі. Таксама не Бог ведае што, не раўня таму, якога прывёў стары Корч з мазырскага кірмашу зімою, а ўсё-такі конь як конь. Аснова.

Дарога пачала паніжацца, і сыпкі пясок яе змяніўся мяккім, падатным забалочаным грунтам, на якім вырэзваліся дзве чорныя вільготныя каляіны. У каляінах часта віднеліся выдузганыя жылы карнявішчаў, было многа ям, і калёсы амаль увесь час падскоквалі, моцна хісталіся з боку на бок. Камлі дрэваў часам сунуліся паўз самыя драбінкі, і маці перасцярожліва скавала ногі ў воз. Васіль жа сядзеў па-ранейшаму, час ад часу, нібы ў гульні, перакідваючы ногі цераз драбіны.

Турботы было не толькі нагам, але і рукам: вакол хмарамі звінелі, апаноўвалі асатанелыя камары, амаль безупынна даводзілася адмахвацца ад іх, біць. Маці закрыла хусткай ледзь не ўвесь твар, падкурчыла ногі, але ратунку і так не было. Камарэча даставала цераз вопратку, залазіла ў рукавы, за каўнер.

Гуз адбіваўся-адбіваўся хвастом, галавой, не вытрымаў, патрухаў уподбег. Але гэта не памагло, і ён зноў пайшоў, круціў хвастом, матляў грывай, стрыг вушамі...

Лес тут быў зусім іншы, як на пясчаніку. Рослыя, з чорнымі, быццам аблапенымі, камлямі, з дзіўна паточанай карой, старыя алешыны танулі знізу ў густым балотным разнатраў, у маладой пораслі алешын, у гнілым, асклізлым ламаччы. Алешнік вельмі часта мяшаўся з лазняком, што рос моцнымі дружнымі купамі, уздымаючы ў лясны прыщемак шызыя кучары пераплеценага галля.

У лесе буяла мноства злой, палочай лясной крапівы, што дзенідзе ўздымалася загонамі ў чалавечы рост. «Глядзі ты, колькі выперлася яе, етай поскудзі! — мімаволі праплыло ў галаве ў Васіля. — І якая — як каноплі!..»

З-за павароту ён зноў убачыў наперадзе Чарнушкавы калёсы, белую Ганніну хустачку, і думкі яго вярнуліся к дзяўчыне: «Я етаго табе не забуду! Пабачыш!»

2

Калі Васіль пад'ехаў да сенажаці, Чарнушка ўжо выводзіў з аглабель распражанага каня. Хведзька, прысеўшы наўколенцы, штосьці зацікаўлена разглядаў у траве, а Ганна перакладвала пад калёсы біклажку. Васіль знарок адварнуўся, каб не глядзець у яе бок, але міма яго ўсё ж не прайшло ні тое, што яна рабіла, ні тое, як яна зірнула на яго. Зірнула з усмешачкай, і Васілю здалося, што з яе язычка зноў сарвецца штосьці кплівае, крыўднае.

Яна прамаўчала.

— Васіль, а мо тут станем? — прамовіла маці. — Разам з імі? Мясцінка, глядзі, якая...

Надзелы Чарнушкаў і Васілевай маці былі побач. Васіль у іншы час так і зрабіў бы, як казала маці, — гэта было зручна і выгадна: спакайней было б і за коней, і за калёсы, за якімі назіралі б і Чарнушки. Але сёння сын панура заўпарціўся:

— Мясцінка як мясцінка...

Ён суняў каня далей, кроکаў праз трывцаць, ля куста маладога арэшніку. Азірнуўся, акінуў позіркам даволі вяліке, акружанае з усіх бакоў лесам балота. На балоце там і тут кучаравіліся кусты лазы, якія дзе-нідзе зрасталіся ў цэлья астраўкі. Але Васіль не даў ніякай увагі гэтym астраўкам, яго больш зацікавіла, што на балоце яшчэ было многа вады, часам цэлья разводдзі. Вада была і на яго надзеле. «Чорт бы яе пабраў!» — падумаў Васіль.

Пры ўзлесках амаль усюды стаялі калёсы, завіхаліся людзі. Нямала людзей было і на балоце — ужо дзе-нідзе касілі.

Стрыножкыўшы Гуза, Васіль пусціў яго пасвіца, вярнуўся к калёсам і выцягнуў касу. Ён развязаў анучку, абгорнутую вакол нажа касы, і, ускінуўшы касу на плячо, перапоўнены гонарам, стрымана, паважна падаўся да сенажаці.

Маці, маўклівая і паслухмяная, пайшла ўслед за ім.

— Тут. Нашае — адсюль і унь датуль, дзе калок, — сказала яна.

Яна магла б і не гаварыць гэтага, бо Васіль і сам ведаў свой надзел, — відаць, ёй праста было няёмка стаяць каля сына.

Васіль заўважыў на яе твары, у складцы родных губ выраз нейкага шкадавання і вінаватасці і строга прамовіў:

— Знаю.

Уваткнуўшы канец касся ў мяккую зямлю, трymаючи моцна рукой тупы край касы, Васіль стаў мянташыць. Адмахнуўшыся ад камароў, коса зірнуўшы на Чарнушкаў, убачыў, што Цімох яшчэ корпаецца каля воза, і задаволена падумаў, што пачынае раней.

Расставіўшы па-мужчынску ногі, моцна ўпінаючыся ў ґрунт, ён размашыста правёў касой, і трава шыркнула, паслухмяна лягла злева акуратнай купкай. Ён правёў другі раз, трэці, трава злева стала выцягвацца ў вільготны зялёны рад. Хутка ногі яго ступлі на пакошу, перад ім быў ужо лапік чыстага, скошанага ім. Хто гэта казаў, што ён яшчэ зялёны касіць? Што яму, быщам, кашы яшчэ многа трэба! Кашы, можа, каму-небудзь і трэба, толькі — каму іншаму. Але не яму, не Васілю. Праіду кажуць, што касіць — справа не абы-якая, мужчынская справа, тут трэба і сіла, і спрыт, умесьць трэба. Але ў Васіля ўсё гэта ёсць. Глядзіце, як ладна шыркае ў яго каса, як кладзецца, даўжэе рад!

«Ш-ширк, ш-ширк», — згодна прамаўляла ў лад Васілевым думкам каса.

Ён адчуваў, што ззаду стаіць маці, пазірае ўслед, ласкавая і гордая, і ад гэтага ў руках і нагах сілы быщам большала. Разам з маці, акрамя яе, ён адчуваў за спіной яшчэ адну істоту, зусім іншую, чым маці, кплівую і нядобрую, якая, можа быць, таксама сочыць за ім сваім падсцярожлівым позіркам. Што ж, няхай сочыць, яму гэта ніяк не абыходзіць!

Васіль заўважыў, што дзядзька Цімох таксама пачаў павольна, мерна махаць касою. Ён ідзе паціху, крыху горбячыся. Васіль таксама крыху прыгорбіўся — так ходзяць усе сталыя людзі. Убачыўшы, як дзядзька ідзе, успомніў, што галоўнае пры касьбе — не спяшацца, не высільвацца, каб не змарыцца да пары.

Задумаўся, не асцярогся, і каса знянацку з усяго маху ўрэзалася ў нешта цвёрае. Купіна, каб яна правалілася! Васіль хутчэй выцягнуў касу і коса зірнуў да Чарнушкаў — ці не заўважылі.

— Што там, Вась? — адгукнулася маці.

— Нічога.

Ён сказаў рэзка, нездаволена, спагнаў на ёй прыкрасць. Няхай не крыўдзіцца, няма чаго стаяць ды глядзець, калі чалавек заняты!

Маці нібы здагадалася пра яго думкі.

— Я пайду к каню... Памагай табе Бог!

Яна перахрысціла яго, блаславіла і, уздыхнуўшы, пайшла к калёсам. Васіль, не нагінаючыся, каб не паказаць, быццам нешта здарылася, агледзеў касу і супакоіўся. Каса была цэлая. Ён зноў правёў па траве, каса ішла добра, як і раней. Касіў ён цяпер асцярожней, сачыў за куп'ем, якое пачынала трапляцца ўсё часцей і часцей.

Трава была тут небагатая, найбольш асака. «Эх, удзялілі дзяляначку, растуды іх...» — падумаў ён і ўспомніў, як крыўдавала маці, вярнуўшыся дамоў пасля падзелу. «Ведамо, адна, без чалавека. Няма каму пастаяць... Нічога, ето апошні раз. Цяпер я вазьмуся, няхай паспрабуюць зрабіць яшчэ так!.. Праўда, у Чарнушкі таксамо надзел не лепшы. Што ж, ён сам вінаваты! Ціхі занадто. Яму хоць палец у рот пакладзі!.. Няхай сам абабіваецца, калі такая ўрода!..» А Васіль не дасць, каб клалі палец у рот! Не папусціцца!..

Нагам стала мокра. Спачатку вада толькі чулася, дзе пасталы ўціскалі пакошу, потым стала хлюпаша між куп'я. Неўзабаве Васіль ужо ўвайшоў у ваду, якая абступіла, нібы нанова абгарнула ногі. Анучы ўраз прамоклі, калошыны знізу таксама сталі мокрыя, і ногі зрабіліся важчэйшыя, быццам самі набраклі вадою. Ад намоклай тканіны ногі першы час, пакуль не прывык крыху, непрыемна казытала. Але Васіль амаль не зварнуў на ўсё гэта ўвагі — хадзіць па балоце даводзілася ўжо нямала, і ў пасталах і без пасталоў, і ўсе такія дробныя прыкрасцы здаваліся звычайнімі. Горш было тое, што скошаны рад цяпер лажкыўся ў ваду. Трэба будзе зграбаць у вадзе, несці на сухое і раскідаць там, каб прасохла. Столыкі лішняга клопату.

Вось што добра — вада цёплая. Не студзіць ног, не гоніць дрыжыкаў па целе, як у іншыя дні ўвосень або зімою, калі ад халодных мокрых ануч аж дух займае. Цёплая вада, і — дзякую Богу. Ідзі, хлюпай пасталамі, вядзі касой мерна, роўна, справа — налева, справа — налева. Праўда, трохі цяжэй стала ісці — касу трэба амаль увесь час трymаць навісу, многа вады. Касіць тут не тое, што на сухім

месцы. Запытай любога куранёўца, і ён табе скажа, што Мокуць — чортава месца, гіблае для касца.

«А чаго яе, ету сенажаць, так завуць? Мокуць... — падумалася Васілю. — Хіба ж толькі таму, што недалёко сяло, якое называецца Мокуць? Пэўна, кеб сухо тут було, то на сяло не паглядзелі б, далі б лугу мянушку не такую. А так от — «мокуць» і «мокуць», мокрае, гіблае месца...»

Часам каса чапляла ваду, уздымала, раскідвалася пырскі — яны разляталіся, весела паблісквалі на сонцы. У вадзе каса шыркала інакш, як без вады, гушчай, важчай, працяжней.

Усё мацнэй углавала. Пот мачыў цвёрдыя, двух колераў валасы, поўз на лоб, аблалены сонцам, засцілаў очы, цёк на кволыя, яшчэ амаль дзіцячыя грудзі, прыклейваў да спіны ўшчэнт змакрэлую сарочку.

Каса становілася ўсё цяжэйшая. Рукі наліваліся ўтомаю, балелі ў локцях і плячах, слабелі, нагам было млюсна. Млюсць распльывалася і па ўсім целе. Хацелася сесці. З цятам часу жаданне гэтае не толькі не адыходзіла, а ўсё мацнела. Сесці, хоць на купіну, хоць у ваду. Пасядзець трохі, адпачыць, а там можна зноў устаць, зноў ісці.

Але Васіль не сеў. Ён трывай. Гэта было ўжо не ў навіну — цярпець, адольваць стому, адганяць прываблівую спакусу пагуляць, паленавацца. Зялёны гэты хлопец ужо з найпершага маленства адчуў, што жыццё — не вясёлае, бесклапотнае свята, а найболыш доўгі і клопатны будзень, што трэба цярпець. З усіх мудрасцей жыцця ён, як адну з найпершых, уведаў — трывай, цярпі! Усім цяжка бывае, усе церпяць, цярпі і ты!

Гэтаму яго вучыла маці, вучыў небагаты і немалы горкі вопыт. І ён цярпей. Аблізвай салёны пот з губ, выціраў валасы, выцягнуў ніз сарочки са штаноў, каб ветрык мог дайсці, астудзіць. І ўсё ж якая цяжкая была цяпер каса, як цяжка было адганяць млюсць і слабасць у руках і ў нагах! І як хацелася сесці! Проста дзіва!

Ужо ні пра што не думалася, ні пра тое, дзе цяпер дзядзька Цімох, перагнаў ці не, нават пра тое, што вось ён, Васіль, не зялёны, а сталы чалавек, гаспадар...

Толькі калі знямогся зусім, калі дрыготкія, бяссільныя руکі апусцілі страшэнна важкую касу і не маглі ўжо скрануць, уваткнуў кассе ў купіну, падаўся да калёс. Ішоў важка, павольна, цятнучы ногі, што хлюпалі ў цёплай вадзе. З выгляду гэта быў падлетак, худы, даўгаруки, з тонкай шыяй, а па хадзе, па прыгорбленай постасці — мужчына.

Васіль ішоў нібы напіцца. Маці, завязаўшы хустку па-дзявоочы, як касынку, — камары ўжо не назалялі, горача, — зграбала траву, абярэмкамі на граблях зносіла на сухое. З травы цякла вада, і маці старалася тримаць абярэмак і граблі перад сабою. На сухой пакошы ўжо было крыху разасланай травы.

Кінуўшы траву, яна зірнула на яго, і Васіль зауважыў, як на твары яе з'явілася шкадаванне. Хмурная, страсянула мокрую спадніцу.

— Перадыхні!.. Паляжы вунь там, у цянъку... Управімся, нідзе не дзенецца... трава етая.

Калі ён паваліўся ў траву каля воза, нахілілася, пяшчотна пагладзіла па галаве.

3

Пад вечар стары Чарнушка і Васілёва маці сабраліся ў сяло. Маці трэба было ехаць, каб накарміць Валодзьку, падаіць карову, дагледзець гаспадарку. У Чарнушкі ж дома была хворая жонка.

Хведзька і Ганна засталіся начаваць на лузе. Заставаліся тут і біклажка, і каса, і латаная світа — нашто ж вазіць туды-сюды без прычыны!

— Трымайся каля Васіля, — наказаў Чарнушка дачцэ, сеўшы на калёсы. — І ты, Васіль, глядзі за імі. Дзеўка, яна — дзеўка. І малое...

Маці, здаволеная тым, што Чарнушка ўзяўся падвезці, ахвотна падтримала:

— Жывіце дружненько!

Васіль прамаўчаў. Але калі калёсы схаваліся ў лесе, ён адчуў, што нічога горшага, як застацца аднаму з Ганнаю тут, нельга было б і прыдумаць. Лепш бы і ён паехаў дамоў, чым вярэдзіцца тут з ёю!

Васіль знарок паказваў, што быць з ёю — яму як кара. Ганна сціпла маўчала, але яму бачылася, што яна таксама не рада такому таварыству. Стаяць, маўчаць з ёю было, як ні з кім, няёмка. Васіль не вытрымаваў: паказваючы, што ў яго поўна галава клопатаў, раптам рынуўся да Гуза, які стаяў каля арэшніку.

Хлопец звадзіў каня да азярца, амаль ушчэнт зарослага асакою, напаіў. Да азярца было з вярсту, і пакуль вярнуўся — на балота леглі першыя поцемкі. Павеяла сырасцю, стала халаднавата. Наводдалек у лазе пачаў збірацца туман.

«Жывіце дружненько!» — успомніў Васіль матчыны слова, убачыўшы Ганну, якая штосьці гаварыла брату. «Дружненько — і скажа ж, ей-богу!..» Ён падумаў, што будзе тримацца свайго воза і туды, да Чарнушкаў, больш не пойдзе.

Але прыбег Хведзька.

— Дзядзечко, хадзем к нам!

— Чаго ето? — Васіль няветліва адварнуўся.

— Агенъчык раскладзем!

Васіль пастаяў, зрабіў выгляд, што заняты, — развязаў торбачку, стаў перабраць у ёй, нібы чагосьці шукаў. Думаў, што малы не стане чакаць, але той не адыходзіў, сачыў за кожным яго рухам.

Што з ім зробіш! Васіль сярдзіта пажаваў скарынку, завязаў торбачку. Накінуў на плечы світку.

— У нас е запалка, — радасна паведаміў Хведзька, забягаючы наперад Васіля.

Ганна ўжо раскладвала агонь сама. Кволы агенъчык, перад якім яна ляжала наўколенцах, ледзь-ледзь жыў. Ён быў такі немачны, што не мог запаліць нават жмуток сухога сена, які трymала на ім дзяўчына. Амаль прыпаўшы тварам да агенъчыка, нібы ў паклоне, старалася вярнуць Ганна яму жыццё, дзымухала, падтрымлівала, а ён тлеў усё слабей. Дзяўчына была ў адчай.

— Дай я!

Васіль стаў наўколенцы поруч з ёю. Яна крыху адсунулася, але не адышла. Так яны некалькі хвілін і ляжалі, плячо каля пляча, намагаючыся ажывіць агенъчык, што канай. Шчаку Васіля казытала пасма яе валасоў, незвычайна блісккая, але ён не адхіляўся. У яго быў адзін клопат, адзін непакой.

Агенъчык патух. Ганна ўстала, уздыхнула. Стала чуваць, як гудуць камары.

— Нічога. Я пайду пазычу вугольчык... — прамовіў суцешліва Васіль.

Вакол у розных месцах свяцілася ў цемры некалькі агнёў. Ён выбраў самы блізкі і хутка нацянькі пакрочыў на вясёлы гэты бляск. Каля агню ўкруг сядзелі стары Глушак Халімон, празваны павулічнаму Карчом, — сухенькі, няголены, — фарсісты Карчоў сын Яўхім і іх парабак, малады рабаваты хлопец з-за Прыпяці.

Вячэралі.

Васіль павітаўся.

— Што скажаш, чалавечка? — лагодна, сціпла сказаў стары.

— Вугольчык пазыгце...

Яўхім устаў, плюнуў на далоні, прыгладзіў чуб. Фарсун, ён і тут ужо быў у крамным пінжаку, у ботах.

— Свой трэба мець!

— А вам шкода?

— Шкода не шкода, а трэба мець! Цяпер жа ўласць усё для такіх стараецца!..

— Яўхім! — адгукнуўся строга, нават грозна, бацька, папярхнуўшыся куляшом. Стары Глушак лагодна зірнуў на Васіля. — Бяры, чалавеча!.. Ён смяеца...

— Не, я — сур'ёзно. Аб етым унъ напісано ў «Беднаце»...

— Яўхім! — павысіў голас стары Корч. Пасля паўзы ён запытаўся строга: — Ты куды?

— Да Аўдолі-салдаткі. Ці то — чырвонаармейкі?

Парабак засмияўся.

— Як ты кажаш бацьку! — пачырванеў Глушак.

— Ну, куды? — Яўхім павёў плячамі. — Ну, пайду, пашукаю весялейшай кумпаніі!..

— Глядзі, недалёко. Штоб на бандзітаў не нарвацца! Чую я, у Мокуці ўчора булі...

— Не нарвуся!

Нёс вугольчык Васіль голымі рукамі — перакідваў з далоні ў далонь, нібы гуляў. Чырвонае вочка весела бегала ў цемры.

Часам прыпыняўся і дзьмуў на агенъчык, каб не гас. Калі прыбег да Чарнушкаў, там адразу зрабілася клопатна. Ганна хутчэй падала жмуток сухога сена, скілілася разам. І зноў яе пасма казытала яго шчаку, але цяпер гэта не толькі не замінала, а было нават дзіўна прыемна яму. Яны разам дзьмулі на вугаль, на сена, і гэта таксама было прыемна.

Яшчэ больш прыемна стала, калі вугаль падпала сена і ўскінуўся жывавы агенъчык. Хведзька, які бегаў каля іх, хутчэй паспрабаваў сунуць галіну.

— Куды ты такую! Дурны, і дурны ж ты! — Ганна адпіхнула галіну і чамусыці засмиялася.

4

Нічога асаблівага не было ў гэты вечар, але памяць пра яго грэла і трывожыла іх потым многія гады.

Ганна памыла ў блізкай ямцы бульбу, насыпала ў кацялак і хацела паставіць яго пры агні, але Васіль перабіў:

— Давай я ралцы зраблю!

Ён, стараючыся не траціць паважнасці, па-мужчынску стала пакапаўся ў ламачы, што было каля вогнішча, выбраў дзве дубовыя голькі, выразаў з іх ралцы і ўткнуў у зямлю. Зрабіўшы перакладзінку, паспрабаваўшы яе моц у руках, узяў у Ганны кацялак і павесіў над агнём.

— Так лепей, — прамовіў Васіль пад канец.

Ганна прамаўчала, але ў яе маўчанні ён пачуў згоду. Для Васіля гэта было ўцехай. Яны сядзелі адно супраць аднаго, глядзелі на ваду, што пачынала кружыцца, зацягвацца белай малочнай плеўкай, і хоць не гаварылі ні слова, дзіўна разумелі, чулі адно аднаго. Між іх жыла незвычайная лагода і добрая згоднасць. Не ўмаўляючыся, узялі яны кожны сабе абавязак і глядзелі яго: Ганна здымала накіп з вады, сачыла за кацялком, Васіль падкладваў ламачча, каб вогнішча не спадала. Пакуль варылася бульба, ён з Хведзькам некалькі разоў сходзіў у лес, падбавіў галля і толькі тады, калі запас быў зроблены добры, зноў сеў перад агнём.

Калі Ганна, зліваючы ваду, папрасіла яго вячэраць, Васіль, ад звычкі, якой трymаліся амаль усе ў Куранях, ад прыроджанай схільнасці да адзіноты, усё ж хацеў быў адмовіцца.

— Я пад'еў ужэ.

— Калі ты там еў! — як гаспадыня, запярэчыла яна. — Садзіся. Нядобра без гарачага!..

Васіль паслухаўся, але без ахвоты. Ён прынёс ад свайго воза паўкаравая хлеба, бруск сала і жменю зялёной цыбулі, паклаў перад Ганнай на хустку.

Вячэралі маўклівыя, насцярожаныя, нязвыклія да такой, нібы сямейнай, блізкасці. Абдзіраючы ліпкую шкурку з бульбін, Васіль хмурыў лоб і ўсім сваім выглядам паказваў, што ён зусім не бянтэжыцца, што яму ведама, як належыць у такім разе тримацца мужчыну, але вачэй на Ганну не падымаў і ў думках злаваў на свае асабліва непаслужмыныя пальцы.

Толькі адзін Хведзька, мусіць, не зважаў ні на што: душачыся гарачай бульбай, прыкусваючы салам ды цыбуляю, выбіраў з кацялка бульбіну за бульбінай. Ён першы адступіўся ад кацялка.

Услед за ім выцер рукі аб штаны і Васіль.

— Шчэ еш, — сказала Ганна. — Ты ж не пад'еў.

— Не, хопіць...

— Нясмачная, можа, картопля?..

— Картопля як картопля...

Ён сапраўды не заўажыў, смачная ці нясмачная была гэтая бульба. Не да таго было. Ён нават быў рады, што гэта дзіўная, цяжкая вячэра скончылася. Падумаў, што сказаў, напэўна, нядобра, што трэба было б пахваліць бульбу. Але хваліць бульбу — гэта значыла хваліць і Ганну, а ён ніколі ў жыцці нікога не хваліў, тым больш дзяўчат. Гэтага ніхто з мужчын не рабіў.

Як мог стрымана, паважна, як і належыць мужчыну, Васіль падзякаваў.

— Няма за што, — адказала Ганна.

Васіль устаў, паглядзеў на сіняватае, глыбокое, зорамі вышытаяе неба.

— Пагода павінна буць!..

Ён хацеў быў ужо ісці да свайго воза, але Хведзька папрасіў:

— Дзядзечко, вы з намі застаньцеся!

Васіль нерашуча стаў. Ганна брала хустку, маўчала. Васіль кінуў на яе насцярожаны позірк.

— За Гузам глядзець трэба...

Ганна адгукнулася:

— Яго і адсюль відаць...

— Адсюль не так.

Ён намерыўся ісці, але Ганна, зразумеўшы гэта, ускінула на яго вочы, ціха, спалохана прызналася:

— Мне страшно...

— Чаго ето?..

— Бандзіты раптам аб'явіліца...

Яе шчырае слова, просьба ўразілі яго, адразу размякчылі ганарыстасе мужчынскае сэрца. Такой просьбё ён не мог адмовіць. Сказаў, што застанецца. Прайшоў толькі да каня, паглядзеў, як трymаюцца путы, забраў з воза світку і зноў вярнуўся да вогнішча.

— Васіль, — сказала раптам Ганна дзіўна, нясмела і вінавата, — ты, мабуть, се́рдзішся... што я пасміялася... Пра вочы і пра валасы — розныя...

Васіль нахмурыўся, прамаўчаў.

— Ты не се́рдзіся. — Яна пашкадавала. — Як што за язык цягне мяне — каб цябе зачапіць! Але ты не сердзіся! Я — не ад зла на цябе...

Неяк не хацелася веरыць таму, што чую. Усё чакаў, што выкіне што-небудзь зноў. Але не, не зарагатала. Пад канец дык проста збянтэжыла Васіля, аж пачырванеў.

— А што вочы такія ў цябе — дак мне ето, папраўдзе, даспадобы! Такіх ні ў кога няма болей. І сам ты — харошы, толькі што маўклівы, унурыйсты. Усё адно як грэбуюш дзеўкамі ці байшся!

— Е чаго пагарджаць ці баяцца.

— Ну, а так здаецца!..

Памаўчалі. Ганна стала ладзіць Хведзьку і сабе пасцелю. Хутка яна, абняўшы адной рукой брата, другой адбіваючыся ад камарэчы, ляжала каля вогнішча, а Васіль яшчэ сядзеў, праз меру ўважліва пазіраў на агонь. Было вельмі радасна ад таго, што яна сказала пра

кпіны свае і пра яго вочы. І ўжо як і не было злосці на яе. Была толькі радасць і турбота, якая мяшалася з гэтай радасцю і з якой невядома што было рабіць. Усё-такі класціся тут, каля Ганны, хоць яна і прасіла, было не проста, няёмка.

— Дзядзечко, а вы чаго седзіце? — не ўтрываў нарэшце Хведзька.

— Не хочацца нешто спаць...

— А ты ляж, паспрабуй... Заснеш, можа... — параіла Ганна.

Васіль стаў ладаваць світу на другі бок вогнішча, але Хведзька — вось жа зараза! — папрасіў:

— Сюды ідзіце, бліжай!

Васіль, каб не падумалі чаго-небудзь непатрэбнага — што ён баіцца Ганны, напрыклад, — перанёс світу бліжэй.

Доўга не спалася Васілю ў гэту ноч, такую звычайнью і незвычайнью. Укрыўшыся з галавою ад камароў, ён толькі прыкідваўся, што спіць, але сон не ішоў да яго. Расплющваючы вочы, бачыў Васіль з-пад світы, як ападаў, гас агонь, як сівелі вугольчики, бачыў у парадзелай цемры воз і каня непадалёк, які час ад часу пырхалаў, бачыў, як пануе далей белым возерам туман. І ўсё, што ён бачыў, было дзіўна сагрэта Ганнінай блізкасцю, яе стомленым дыханнем, якое ён слухаў, нечым цёплым, невыказным, незразумелым, што паявілася ў гэты вечар, што бянтэжыла яго і ад чаго аж млечі перапоўненая радасным чаканнем грудзі.

Але змора нарэшце ўзяла сваё.

Абудзіўшыся ўранку ад штуршка, Васіль убачыў над сабою Яўхіма Карча, які, мусіць, вяртаўся з начной уцехі.

— А хітра прыладзіўся, Дзятлік! — падміргнуў Яўхім. — Такі нібы варона, а як да дзеёўкі — не промах!

Васіль спасцярожліва азірнуўся на Ганну — яна ўжо не спала, усё чула, — і губы яго задрыжалі ад гневу.

— Адыдзі ты!..

Яўхім дабрадушна ўсміхнуўся.

— Не бойся, не адаб'ю. Такога цвету — па ўсяму свету!

Ганна едка адгукнулася:

— Чаго не ясі, таго ў рот не нясі! Шчасце якое! Патрэben ты мне, як хата сабаку!

— Патрэben не патрэben, а, мабуть, не адмовіла б!

— Малы жук, ды — вялікі гук!

Яна сказала гэта з такой абразлівай насмешкай, што Яўхім адразу не знайшоў, што і сказаць. Не зважаючы на яго, Ганна папрасіла Васіля ласкава:

— Я хутка паснедаць чаго зраблю. Прыходзь. Добра?

— Добра...

— Ну, язык Бог даў!

Яўхім плюнуў, павёў плячом і ляніва пацягнуўся да свайго табара.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

Усё лета перад хатай Чарнушкаў ціха грэлася на сонцы маладзенькая, з тонкім, як дубец, камлём рабіна. Нікто ў Куранях, бадай, не заўважыў, калі і хто пасадзіў яе, не бачылі як трэба яе і тады, калі яна красавіцкай раніцай апранулася ў лёгкае празрыстазялёнае плащце з кволых, рэзных лісточкай. Дні за днямі цікаўна, але нясмела глядзела яна на вуліцу, на ўсіх, хто праходзіў міма, — сціплая, непрыкметная, за нязgrabным плотам, блізка ад вялікіх дрэў. Нікто не даваў ёй ніякай увагі, мылі яе, песцілі толькі ўсплыя дажджы ды любілі шумець маладым лісцем вятры. Людзі ж яе як бы не заўважалі, спачатку таму, што проста не прыкметні, а потым таму, што непрыкметна прывыклі.

І неспадзянана адбылося незвычайнае: цікая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазирчэла яркім, кідкім хараством, гарачым полыменем агністых гронак. І не адны вочы, не абыякавыя, не ачарсцвелья ў жыццёвых пакутах да хараства, глядзелі здзіўлена, зачаравана: «Глядзі ты!..»

Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна. Яшчэ, здаецца, учора была гарэза, паддетак, а вось ужо, глядзіце — у самай добрай пары дзяўчына, у самай красе сваёй! Калі толькі вырасла!

Глядзелі на Ганну, разважалі і — за малым выключэннем прыдзір з жанок — згаджаліся: выспела, нявеста, нічога не скажаш! Часам пры гэтых гаворках — асабліва жанкі — успаміналі Ганніну маці-нябожчыцу, казалі, што дачка ва ўсім выйшла ў матку. З ablічча — дык як вылітая: і невялікая ростам, і не гладкая — худая, можна сказаць, і плечы, як у маткі, вузкія, і рукі тонкія. І косы чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглываюць на твары такая ж, і шточкі таксама ж выпінаюцца.

Іншы раз языкі жанок — прыдзір ці зайдросніц — меркавалі, што грудзі ў Ганны малаватыя, як кулачки: чым толькі дзіця карміць будзе, калі давядзецца? Але пры ўсім тым — нават прыдзіры і зайдросніцы не пярэчылі — Ганну ніяк нельга было палічыць за

кволую: збоку, з аднаго позірку відаць было — крамяная ў Цімоха дзяўчына, дужая, сілаю ўся налілася! Вунь якая пругкая ў хадзе, спрытная якая ў рухах, так і відаць — маладосць, сіла ў кожнай жылачцы!

Той, каму быў час і ахвота прыглядацца, хто лепш бачыў Ганну, заўважаў, што перамянілася яна не толькі з аблічча. Багата што інакшае было і ў тым, як яна хадзіла між людзей, — стрымана і паважней, як трymалася з хлопцамі, — стражэй і з нейкай кплівасцю. Нават смяялася цяпер яна інакш, як дасюль, — смех быў ужо не бесклапотны, не пусты па-дзіцячы, у ім таксама звычайна чулася кплівасць; і штосьці як бы тайлася ў гэтym смеху. І глядзела яна інакш, — нядаўна адно дзікавата-цікаўнымі вачымі. Як і раней, не было, здавалася, такой хвіліны, каб вочы яе, вільготна-цёмныя, падобныя на стельня вішні, былі абыякавыя, нудлівыя, увесы час блішчэла, зсяла ў іх няўціхнае хваляванне. Але сачылі яны з-пад шаўкавіста-чорных смелых броваў цяпер з падсцярожлівай, пільнай уважнасцю і, здавалася, толькі і чакалі выпадку кпліва падсмияцца. Іншы раз маглі яны, як і раней, бліснуць весялосцю, але часта, вельмі часта гарэлі ў іх недавер'е і насмешка. У іх таксама ж нешта тайлася, у цудоўных вішнёва-чорных вачах.

Амаль усе курэнёўскія цёткі і дзядзькі згодна лічылі, што, набыўшы паважнасці, Ганна разам з тым стала і больш неспакойнай і — аж залішне задзірыстай. Не аднаму ў Куранях не даспадобы была і яе ганарыстая ўлэўненасць: ледзь не кожным учынкам Ганна, здавалася, паказвала, што ў яе на ўсё свае сталыя меркаванні, свой цвёрды погляд...

Хлопцы і гарнуліся да яе і нібы пабойваліся. Акрамя таго, што стрымлівалі Ганніна задзірыстасць і ганарлівасць, ім помнілася, што не лішне асцерагацца і яе язычка. Ведалі яны і тое, што Ганну не дай Бог увесці ў гнёу: тады яна ўмомант страціць роўнасць сваю, забудзецца на ўсё, загарыщца адным. Гарачая, нястрымная, небяспечная яна, ганарліўка Ганна!..

Васіль не прыглядаўся асабліва, не перабіраў, не вымяркоўваў. Ён быў для гэтага вельмі ж здзіўлены, зачараваны. Жылі побач, бегалі з другімі на выган, пасвілі жывёлу, колкі тадоў бачыў між іншых і не ведаў, не здагадваўся, хто такая Ганна. І нечакана пасля вечара на лузе адкрылася ўсё, і, убачыўши, адчуўши такое, збятнэжаны, уражаны, стаў як сам не свой. Свет як бы перайначыўся адразу.

Ён быў цяпер поўны цудаў і радасці, незвычайны свет, — і ўсе цуды і радасць у ім тварыла Ганна. Адны яе руکі, пераплёншыся пальцамі з Васілёўымі, маглі рабіць яго многія ночы шчаслівым. Калі

яна паслухмяна туліася, яго поўніла дзіўнае, незразумелае і невыказна харошае тамленне ў грудзях. Туман таямнічы над балотам, ціхі шэпт груш — нават яны змяніліся, сталі інакшыя, дзівосныя дзяякуючы ёй. Калі яна была побач, радасць, шырокая, бязмежная, жыла ў ім, ва ўсім, што акружала іх. У гэтай радасці ночы не плылі, а ляцелі, і світальныя зоры прыходзілі заўсёды вельмі рана. Цэлымі днямі, што б ні рабіў, Васіль зачаравана ўспамінаў Ганну, думаў пра Ганну, шукаў вачымі Ганну, чакаў ночы спаткання з Ганнай.

Час быў не для кахання — гарачы жнівеньскі час. Людзі ўставалі раней за сонца, вярталіся ў сяло ўпоцемку. Павячэраўшы, куранёўцы адразу валіліся спаць. Кароткія яшчэ ў жніўні ночы, вечар ледзь не сустракаеца са світаннем, а трэба даць уціхнуць зморы ў руках, у нагах, учыгунелай спіне, адпачыць целу ад едкага поту. Васіль жа, ледзь толькі пачне гусцець поцемак, бачыў адно жардзянныя плот каля Чарнушкавага агарода, дзе стаялі першы раз, калі яшчэ не асмельваўся ўзяць Ганну за стан, і дзе з таго вечара стаялі ўсе ночы.

Як заўсёды, спяшаўся і ў гэты вечар. Сербануў некалькі лыжак гурочнага расолу, схапіў гурок, каб даесці ў дарозе, ускочыў з-за стала. Маці, амаль нявідная ў душным хатнім змроку, з другога боку стала парайла:

— Вазьмі шчэ. Ці от рэдзькі ўкусі...

— Наеўся ўжэ...

Васіль варухнуўся, нібы адганяючы стому, пачуў, як ные натруджаная за дзень спіна, млосна падгінающа ногі.

— Не баўся вельмі... — не ўтрывала, папрасіла ўслед маці.

Зачыняючы дзвёры, чуў, як уздыхнула. Спачатку, калі ўсё толькі пачалося і не ведала яшчэ, што з сынам, пыталася, куды ідзе, раіла лепш дома астацца, адпачыць, потым па шчаслівым Васілёвым твары, па гаворках жанчын зразумела ўсё, адно ўздыхала ўслед...

Васіль саскочыў з ганка і на момант стаў, думаючы, дзе ісці, вуліцай ці гумнамі. У іншыя дні хадзіў паўз гумны, каб не сустракаць нікога, не бавіцца марна, сёння прыпазніўся, пакуль завёў каня на ўзболатак, — можна ісці і вуліцаю. І на вуліцы цяпер нікога.

Усё ж падаўся на прыгуменне, звыклаю сцежкай. Мінуўшы чорнае гуменца, што пахла старою гніллю і сухім, свежым жыгтам, па загуменнай дарозе ўжо не ішоў, а бег, вясёлы і нецярплівы, да знаёмых, цяпер такіх мілых груш ускрай сяля.

Яшчэ зводдалек заўважыў, што Ганна ўжо чакае. Прыйтулілася да кала, ціха стаіць каля плота. У цемры постаць яе ледзь значыцца, а твару і зусім не відаць, але Васіль ведае: гэта яна. Хто ж яшчэ можа быць тут, на іх запаветным месцы?

Яна адхінулася ад плота, прамовіла:

— Вельмі ж ты хапаўся!

— Вельмі, — не адразу зразумеў ён.

— Яно і відно: пеўні скора заспываюць!

— Гуза на ўзболатак вадзіў...

Васіль разумее, што апраўданне гэтае ніяк не апраўдае яго, бачыць, што вінаваты.

— Другі раз няхай Прося гарбатая цябе столькі чакае. А я не буду...

Васіль і не апраўдае ўсю, і не просіць, каб не злавала. Ён не ўмее прасіць. Так яны і стаяць спачатку, блізкія і далёкія, стаяць і маўчаць, адзін вінаваты, а другая — пакрыўджаная. Васіль няёмка корпае пальцам жэрдку, адкалупвае кару, Ганна хоць бы зварухнулася.

Недзе на другім канцы завялі сумную песню, мусіць, сабралася купка моладзі. Песня хутка сціхла, знянацьку віскнула дзяўчына, якую ўшчыкнуў ці паказытаў гарэзца хлопец.

— Алена Зайчыкава, мабуць, — першая гоніць цягучую маўклівасць Ганна.

— Мабуць, Алена...

— От, любіць вішчаць... Шлакоткі страх як баіцца!.. — Яна раптам упікае: — А вы ўжэ і рады!

— Я што?.. Трэба яна мне, як леташні снег!..

— Мабуць, трэба.

— Ды я каля яе ніколі і блізко не сядзеў.

— Не брэшаш?

— От шчэ!.. Хрысціцца хіба!..

Васіль адчувае, што Ганна ад гэтых яго слоў мякчэ. Ён, праўда, яшчэ з асцярогай, бярэ ў сваю яе цёплую руку — Ганна не адбірае. І Васілю становіцца радасна, да яго зноў вяртаецца шчасце, вялікае, неабсяжнае, — здаецца, шчасцем гэтым напоўнены не толькі Васілёвы грудзі, а і ўся почва, уся цёмная, духмяная цішыня, што дрэмле над Куранямі.

Усё здаецца добрым, радасным, — нават старыя, патрэсканыя, дзе-нідзе аблезлыя, без кары жэрдкі, за плотам — гарбуznік, упарты хвост якога ўзлез поблізу на кол. Далей на агародзе — сярод гарбуznіку, градак з агурочнікам, пахучым кропам і кіяхамі — няпэўныя ў змроку абрысы груш, як вартавыя ў балахонах. Груши то маўчаць, то шалясцяць, шэпчуць між сабою, як даверлівия сяброўкі, шэпчуць, вядома, аб шчасці згоды, аб цеплыні рук дзяўчоў, аб гарачых юнацкіх поцісках.

— Рукі якія ў цябе... — здзіўляецца Васіль.

— Якія?
— Малыя. А дужыя...
— Шурпатыя, — ціха гаворыць Ганна. — Як граблі...
— Не...
— Недалікатныя...
— Далікатныя, то ж у дзяцей...
— У гарадскіх дзевак, кажуць, мяккія, гладзенъкія. Як падушачкі.

— Ведамо, чыстая работа... Не з віламі...

Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэтае радаснае, чыстае, ад яго весялосць у грудзях шырыцца. Прыціскаючы да сябе Ганніны руکі, Васіль нарэштэ гаворыць:

— Ты, мабуць, б'ешся балюча...

— Баішся? — лагодна смяецица Ганна і дадае: — Я злая, як што не па мне! Хведзька аж дзіво як баіцца!

— А я дак — не баюся...

— Глядзі, які смелы стаў! Герой!

— І цябе, і языка твойго... ўсё адно...

— Уга, смелы!

Жартам сваім Васіль хавае дзіўнае жаданне, якое даўно не дае спакою: чамусыці вельмі хочацца пацалаваць яе. І, разважыўшы, быццам нічога асаблівага, не вялікі страх, а не можа Васіль асмеліцца. Не было яшчэ ніколі такога, маці і то, як помніць, не цалаваў. Калі толькі падумае, што зараз пацалуе Ганну, ніякавата робіцца, адразу сорамна і трывожна, але неадчэпа-спакуса, ліха на яе, не адъходзіць, нават з часам мацнене. У другіх хлопцаў гэта вельмі проста. Хонягарэза — той і на танцах, пры людзях, бывае, пацалуе, і яму хоць бы што!

А Васілю цяжка. У яго ўсё выходзіць няпроста.

— Ой, не ціsnі так пальцаў! — просіць Ганна.

— Я ж не вельмі...

— Не вельмі! Аж трываць няможна!..

Васіль адпускае яе руکі. Доўга пасля гэтага стаіць ён моўчкі, тоячы ў душы крыўду. Падумаеш, якая далікатная, трошачкі ад душы пальцы паціснуў, а яна ўжо трываць не можа! Не хоча, ну і не трэба! Ён і зусім можа за рукі не браць! І не возьме.

І так не ў меру для сябе пагаварыўшы перад гэтым, адасоблены ў думках, ён маўчыць доўга. Маўчанне, як і раней, яго, аднак, не бянтэжыць, Васіль яго нібы і не заўважае. Ён і то аж дзіва гаваркі з Ганнай зрабіўся, другія, бывае, з яго слова не выцягнуць. Васіль не ахвочы да пустой гаворкі.

Шумяць, шапочуць грушы. Недзе зайшоўся брэхам сабака, яму падсабіў другі. Сабакі хутка ўціхаюць, і ўжо зноў толькі грушы шумяць...

Васіль маўчыць, не зважаючы на тое, што Ганна пачынае неспакойна варушыцца, паглядвае на яго з нецярплівасцю.

— Гляджу я на цябе і думаю... — кажа Ганна і знарок змаўкае.

— Што?

— Кавалер з цябе вясёлы!.. Усё адно як вада ў роце!

Васіль ужо гатоў быў зноў пакрыўдзіцца, але Ганна добра, шчыра просіць:

— Скажы што-небудзь!..

I ў Васіля ад гэтай яе добрай шчырасці гатовая ўзняцца крыўда ўраз ападае. Ён, падвесялес, думае, шукае, што ёй сказаць.

— У Карча вараны жарабец нагу на цвік насадзіў... Кульгае... Корч ездзіў у мясцечко па дохтара...

— Аге, я яго бачыла. Ён вёз яго ўжэ пад вечар...

— Пад вечар...

— Ну, то бачыла. Стary сам, як грак, сядзеў з пугай... I што — будзе ён бегаць, жарабец той?

— Кажуць, будзе. Але, мабуть, папарваў на сабе валасы стары Корч... пакуль супакоілі, — са злой радасцю дадаў Васіль.

Ганна неспадзейкі прамовіла:

— Ты бо зайдросціш?

— Я? Не... — асекся Васіль. — Е чаго!

Ён зноў змоўк, і, можа, надоўга б, але раптам успомніў важную навіну, якую пачуў днём на полі.

— Кажуць, землю нанаво перарэзываць будуць!

— Аге ж, і я чула. Жанкі на выгане гаварылі...

— Добра б. А то некаторыя — расселіся, як паны. Усё лепшае пахапалі!..

— Мабуть, праўду кажуць. Парадкі цяпер такія, што могуць перадзяліць па справядлівасці.

— Корч які кавалак адхапіў! Каля цагельні!.. А другім — дак пясок ці балото!

— Зямлі мало, душацца людзі...

Васіль думаў узрушана, недавёrlіва.

— Не дадуць яны перамераць! Гады такія!..

— Хто?

— Багацеi! — Але не вытрываў, сказаў горача, як мару: — Штоб мне — у тым ражку, што за цагельні! Я б паказаў!

— Ахвотнікаў багато на тое...

— Аге, ухопіш за імі...

Неспадзейкі блізка прарэзліва кукарэкае певень, і Ганна азираецца, заўважае, што неба на ўзболатку ўжо вельмі пасвятле, нават крыху пачало брацца чырванню. Яна адхіляецца ад Васіля, заклапочана перавязвае хустку.

— Развідняе ўжэ. Ісці трэба...

— Шчэ трохі...

— Не. Мачыха хутко ўстане...

Абдымаючы яе на развітні, Васіль з рашучасцю, блізкай да адчаю, думае: ці цяпер, ці ніколі! Ён заплюшчвае вочы і прыкладвае губы да Ганнінага твару, пацалунак трапляе ў скронь. Учышнішы гэта злачынства, ён апускае галаву і чакае прысуду. Ганна таксама стаіць апусцішы галаву.

— Васіль, — ціха кажа яна, як бы перасільваючы сябе. — Ты мяне любіш?

— А як жа...

— І я...

Яна звешвае галаву яшчэ ніжэй, потым неспадзейкі ўскідвае яе, і Васіль бачыць, што вочы яе, цёмныя, глыбозныя ў блеклым ранішнім святыле, радасна блішчаць. Яна раптам абвіла Васіля моцнымі рукамі, прытулілася ўся і з нейкай урачыстасцю, сур'ёзнасцю, з выразам чалавека, які ведае ўсю глыбіню бездані, у якую кідаецца, прыпала сваімі вуснамі да яго.

2

Нібы праз туман, даходзіла да Васіля, як жылі гэтymі днямі Курані.

Было найбольш звычнае. Як і летась, і пазалетась, і ўсе гады, якія помніліся Васілю, заастала раскай цёплая, з душным балотным смуродам нерухомая вада ў лужынах, у сажалках, у затоках. Усюды было безліч жаб — калі даводзілася ісці паўз балота ці сажалку, яны разляталіся па мокрай траве, пляскалі ў ваду амаль бесперапынна. Кваканне іх поўніла дзённую млюснасць, вечарам і ўночы дралі яны горла, як асатанелья, на ўсе лады.

Не было адбою ад камароў. Пад вечар куранёўская вуліца, двары, сады, агароды аж гулі ад камарэчы, якая кіпела хмарамі, бязлітасна кідалася на ўсё жывое. Пасядзець, пагаманіць на вуліцы куранёўцам можна было толькі расклайшы дымны, з мокрай лазы ці алешніку, агонь. У такі час Курані выглядалі як нейкі дзікі табар, як бы вярталіся на тысячи гадоў назад — там і тут чадзелі агні, і людзі

туліліся да іх, кашлялі, варушыліся, адмахваліся — у цъмяным, не вясёлым святле яны вельмі нагадвалі дзікуноў.

Агні спакваля тухлі. Намахаўшыся ад назолы-камарэчы, наеўшыся да дурноты дыму, людзі не вытрымлівалі, хаваліся па хатах. Толькі Васіль і Ганна не ўцякалі, туліліся адно да аднаго каля плota, як бы і не заўважалі напасці...

Узболатак і балота — не якія-небудзь далёкія, а зараснікі алешніку і лазы, можа, за сто кроکаў ад Ганнінага агарода — кішэлі гадаўём. Малыя, як бы іх цягнуў хто, як на забаву, стараючыся не паказваць адно аднаму, што сэрца трымціць ад страху, лазілі ў зараснікі, цікавалі, як варушацца ў гушчыні кустоў слізкія клубкі. Забавы не часта канчаліся адным ціканнем: куды больш было радасці, хвалячыся адвагаю, прыціснуць гадзюку дручком, зашчаміць яе, што грозна сычыць, у распірку і вынесці на выган. На выгане агулам учынялі расправу. Тут было завяршэнне відовішча: глядзелі, як доўга круціцца без галавы гадзючы хвост...

Аднойчы маші дачулася, што Валодзька таксама ходзіць у гадзючнікі, — увесь вечар жахалася, палохала малога, рассказываючы розныя страхі пра гадзюк. Васіль, збіраючыся на спатканне, памог ёй, прыгразіўся — калі смаркач хоць раз сунецца туды яшчэ — пабіць няшчадна!..

Гадзюкі былі не толькі ў зарасніку. Яны запаўзалі на агароды, нярэдка грэліся на выгратай сонцам, перамешанай з цёплым пясочкам кастрыцы прызыбаў. Жартайнік Зайчык казаў, што скора не будзе як сесці на прыезбу ад гэтай поскудзі...

Вужы жылі ледзь не на кожным селішчы пад падлогамі, у хлявах, у прыгрэбніках. Ляскік Міця, гультай і свавольнік, якому з выгоды лезла ў галаву розная дурнота, дык нават выносіў вужоў на вуліцу пазабаўляцца. Забаўкай было і хлопцам узяць вужа на вячэрнія пасядзелкі, падпусціць у дзяячоў гурткок, што адразу ўсынаў віск, лямант. Віску было на ўсё сяло, але больш з ахвоты, абы пакрыгачыць, — вужоў у Куранях не баяліся.

Матка казала Васілю, што ў суседа Дамеціка вуж, які ўжыўся ў хляве, сœ карову, але Дамецікавы не гналі яго. Васіль не здзіўляўся гэтаму: як і ўсе ў Куранях, лічыў ён вужа добрай істотай, крыўдзіць якую — грэх...

У гэтым годзе багата бяды было ад ваўкоў. Летняй парой асцярожныя, можна сказаць, памяркоўныя ў іншыя гады, клыкастыя драпежнікі ў гэтае лета, здавалася, вачэй не зводзілі з сяла, з выганаў, не толькі ўночы, але і сярод дня выляталі з зараснікаў. Асабліва моцна воўчае племя церабіла авечыя чароды: у Куранях, можа, не было

такога двара, дзе б не клялі драпежнікаў. Пастухі статак у лес не ганялі, рэдка пасвілі і каля лесу, найболыш трымаліся выгану, бліжэй да хат, да людзей. Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы адзін аднаму на розныя лады, як нахаба воўк напаў на Пракопавага каня. Меркавалі, абураляіся, спачувалі: спутанаму каню давялося папаржаць, папакруціцца, адбіваючыся ад звера. Не раз каціўся воўк ад конскіх капытоў, але ўсё ж вырваў кавалак мяса са сцягна, і невядома, чым кончылася б, каб не падбеглі людзі...

Але над усім былі клопаты. Спелі ягады. За суніцамі — чарніцы, ад якіх аж чорна было між рослага папаратніку. Нядоўта было чакаць і малін, што густа спелі ў гадзючых зарасніках. Малеча і старыя, каго не бралі рабіць на сенажаць ці ў поле, з дня ў дзень снавалі па лесе з лазовымі каробкамі і кошыкамі. Кожны зручны момант хапаліся з лугу, з поля ў лес і жанкі і мужчыны, працайднікі — у лесе цяпер была важная праца. Ягады былі не якія там прысмакі, як у другіх, — у Куранях ягадамі карміліся, ягады збіралі, сушылі на продаж, на грошы, на чорны зімовы ці веснавы дзень. Лес быў памочнік полю, скупой, ненадзейнай зямлі.

Памагала полю балота, ціхія, цёплыя, зарослыя асакою затокі, зацятнутыя твянню канавы з асклізлым ламаччам, смярдзючыя лужыны з цінай і раскай. У Куранях, мабыць, не было такой хаты, якая не мела б рыбалоўнай прылады. Прыйлады гэтая былі асобыя: ва ўсім сяле ні ў кога ніколі не вадзілася нерата. Васіль толькі чуў, што на Прывіці ловяць рыбу нейкімі жалезнымі кручкамі. У Куранях ракі, прастору і глыбіні воднай не было, і снасць тут у людзей трымалася свая, балотная: лазовыя баўтухі, лазовыя таптухі, венцеры, сплеценія з канапляных нітак кломлі. З кломляй трэба было ісці ўдваіх, утраіх, а з таптухай і аднаму ўправіцца няцяжкка. Ускінуў на плячо, занёс лёгкую, амаль не чутную, з белых высахлых дубцоў, сунь у ваду і тупачы, гані рыбу да яе...

У Васіля была і таптуха, і кломля — усё дзедавага вырабу — снасць, чужым вачам проста-такі зайдзросная. За лета Дзялты, можа, разоў дваццаць выпраўляліся з двара з усёй гэтай зброяй. Ішлі ў поўным складзе — не толькі матка, Васіль і дзед Дзяніс, але і Валодзька. Памочнік з малога такі, што, каб сядзеў ён дома, лепш было б, але паспрабуй утрымаць дома гэтую неадчэпу-заразу. Цягнеш яго па дрыгве, цераз чорныя брады, цераз канавы.

Дзед, у чорна-рудых штанах, якім было, можа, з пайсотні гадоў, сам выбіраў Васілю з маткаю рыбную мясцінку, але за гэтым адразу ж адасобліваўся. Тримаючы Валодзьку за руку, з таптухай ён знікаў у зарасніках і вяртаўся толькі тады, калі трэба было ісці дадому. Усяляк

і яму лавілася, і ўсё ж не раз было так, што са сваёй тапухай ён прыносіў торбу, паўнейшую і важчэйшую, чым тая, што вісела на Васілёвых плячах.

Валодзька, стомлены, чорны ад твані, аж ззяў ад шчасця.

Дзед рэдка радаваўся ўдачы. Васіль прывык ужо да дзедавага крактання: хіба гэта рыба, здрабнела, перавялася сапраўдная рыба! З дзедавых слоў выходзіла, што цяпер ні звера вартага не засталося ў лесе, ні рыбы ў балоце.

Хто яго ведае, як там было раней, а толькі цяпер, і праўда, у кломлю болыш трапляла зялёны, мяккай ціны, камякоў раскі, чорнага ламачча, як той рыбы. Серабрысты, трапяткі бліск рыбы цешты, як невядома што. Калі Васіль выкопваў з ціны і раскі рыбіну з далонь, сэрца заходзілася ад радасці.

А ўсё-такі і гэта была нейкая падтрымка ядзе. Калі добра пахадзіць з лета да восені, то ўсё ж нешта збярэцца перабіць нішчымніцу. Ягады, рыба ды грыбы — усё адно да аднаго, усё неяк паможа пратрымацца і з дробнай картопляю і нікчэмным збожжам. Ну, а да іх яшчэ — мёд, сем дзедавых вулляў, якія — што ні кажы, — а прыводзяць жа нейку капейчыну ў хату...

Адным словам — старацца трэба. Лета год корміць: нельга марнавацца, маргаць. Усюды, дзе можна, трэба браць, запасіць на зіму, на год — у полі, у лесе, у балоце...

Што б ні рабіў Васіль, Ганна быццам была поруч — думаў аб ёй, шукаў яе вачыма, чакаў. І мала было за лета такіх дзён, каб не толькі ўвечары, але і сярод дзённай мітусні не сышліся, не пабачыліся, не перакінуліся хоць некалькімі словамі. Сустракаліся часам выпадкам, але найбольш — так толькі паказвалі другім: каб не плялі чаго лішняга языкастая цёткі. Выпраўляліся нібы кожны будзённай сваёй сцежкай, нібы і думашь не думалі аб нейкім спатканні-мілаванні, а самі яшчэ звечара ведалі, дзе і як пабачацца. І сустракаліся дзе толькі можна было — на загуменні, у полі, у балоце, пад ляснымі шатамі.

Для другіх лета было як лета, як ва ўсе іншыя гады. Для сонца, для неба яно было такім, як і тысячи, сотні тысяч гадоў, усю тую спрадвечнасць часу, калі млела тут навокал дрыгва і гнілі мокрыя лясы. Для іх жа гэта было першае лета, лета-песня, лета-свята.

З гэтага лета застаўся ў іх на ўсё жыццё ўспамін неабсяжнай, бязмежнай, бясконцай радасці. Шчасце гэтага лета было самае вялікае, шчасце іх жыцця. Але, успамінаючы гэтыя сонечныя дні, бязмежнасць і яснасць іх радасці, Ганна потым нязменна згадвала адно прыкрае, выпадковае здарэнне. Вылезлі з вады з кломлямі, сядзелі калі лазовага куста — няблізка ад аднаго, бо недалёка

былі бацькі. Гаварылі тым спосабам, калі пра ўсё кажуць адны закаханыя вочы. Шчасце поўніла грудзі, шчасцем поўніўся бераг азярца, трава, асака, увесь свет. И раптам — Ганна з жахам крыкнула, ускочыла: між іх паўзла гадзюка... Пакуль Васіль скапіў, выламаў дручик, гадзюка ўцякла...

Здарэнне гэта праз некалькі дзён Ганне забылася, але потым, калі мінуў ужо не адзін месяц, выплыла зноў у памяці. Выплыла, ажыло, як бы вырасла, поўнае злавеснага сэнсу...

Але гэта было — потым. Пакуль жа цвіло іх лета. Лета-песня, лета-свята... За летам была свята-весень...

3

Кончыўшы ўпоцемку малациць, Васіль павесіў на шула цэп і выйшаў з гумна. Не зачыняючи варот, ён некалькі хвілін стаяў нерухома. Жыта было нікчэмнае, малациць яго — адна пакута, і Васіль быў хіба здравлены тым, што адпрацаваў, што сёння больш рабіць не трэба і можна вось так ціха стаяць, не згінаючыся, не махаючи цэпам, выпрастаўшы спіну. Стаяць і чуць на твары халаднаваты пад вечар асенні вечер, ад якога пачынаюць браць дрыжыкі пад лапаткамі, слухаць мірныя гукі вячэрняга сяла. Цапы па гумнах ужо не цупалі, ляскаталі недзе ў полі калёсы, поблізу, мусіць, на суседнім двары, бэлькалі авечкі.

Васіль прыслухаўся, што чуваць з Чарнушкавага двара, пачакаў, ці не пачуе Ганнінага голасу, але там было ціха. Здалося, што рыкнула іх карова, і Васіль падумаў, што Ганна, мусіць, доіць. У яго грудзях, як заўсёды, калі ён думаў цяпер пра Ганну, пацяплела, стала хораша, і разам з тым узяла нецярпівасць: каб хутчэй зноў пабачыцца!

Ён замкнуў гумно і ўжо сабраўся ісці ў хату, калі яго гукнулі. Васіль спыніўся: на прыгуменне ішоў дробны, кульгавы Грыбок Ахрэм.

— Жыто малациў? — сказаў ён.

— Жыто...

— Добрае? Да Каляд на хлеб і аладкі будзе?

— Ат... — паморшчыўся Васіль. — Няма нічога...

— Зямля, туды яе маць! — вылайаўся Грыбок.

— Зямля... Пясок адзін...

— У Карча, братко, урадзіло...

— Каля цагельні?

— Аге. Зерне, братко, як боб. Што сноп, то мех.

— Дзіво...

Васіль ведаў, што ўся гэта гаворка і Грыбкова цікаўнасць толькі так, для прыліку, і чакаў далейшага, гадаў, што ж прывяло да яго Ахрэма. І не сябры — Грыбок бадай ці не ў трэ разы старэй, і не суседзі — жыве Грыбок наводдаль і не мог збочыць так сабе. З нейкім клопатам прыйшоў...

Грыбок не спяшаўся.

— Як дзед Дзяніс, як здароў?

— Здароў...

— Узяў што з вулляў?

— Ат, пустое...

— Не кажы, братко. Мёду таго возьмеш у рот лыжку, а... чуеш!

— Толку з яго — без хлеба...

— Мудры стары, — завяршыў, з паshanай круцячы галавой, Грыбок. — Пчалу туую лепиш як чалавека якога разумее! І рыбу!.. Мудры!

«Мёду, мабуть, хоча папрасіць! Чаю закрасіць, скажа, ці яшчэ што выдумае», — насцярожана сачыў за Ахрэмавай гаворкай Васіль. Але той звярнуў на іншае, галоўнае, мяркуючы па тым, як сур'ёзна загаварыў.

— Землю перадзельваць хочам... Мо чуў?

— Чуў...

— Штоб па-людску було. А не так, як дасюль...

— Даўно б пара!

— А калі тое було, сабрацца?.. Дак от на нядзелю надумалі... Я так думаю, што трэба табе прыйсці. Матка ўсё ж, сказаць, жанчына. Ці мо Дзяніс няхай прыйдзе?..

— Я прыйду, — цвёрда сказаў Васіль.

— Ну, от і добра. — Грыбок ужо сабраўся ісці, але спыніўся. — Я ето пачаў апавяшчаць шчэ пазаўчора. А цябе дак не бачыў. То ты не крыйдуй, я ето так, без хітрасці... Дак, кажаш, няма мёду?

— Няма... Дзед нядаўна глядзеў.

— А мо е трохі? Хварэе малое ў мяне. Паласавацца б яму. Мо паправілася б хутчэй...

— Няма...

— Ну, калі няма, то няма... — вінавата прамовіў Грыбок і падаўся на дарогу за гумнамі.

«Ласы на чужкія каўбасы! Мёду захацеў! — падумаў непрыхільна Васіль. — Аге ж, чакай!.. Надаешся вам усім!..» Васіль тут жа разважыў, што, можа, трохі і трэба было б занесці, бо што, як Грыбок пакрыўдзіцца за адмову і, каб на яго немач, абдзеліць, наразаючы зямлю. Як-ніяк у камітэце ж гэтым...

— З кім там гаманіў? — сустрэў дзед Дзяніс, калі Васіль увайшоў на двор.

— Ат, Грыбок.

— Чаго ён?

— Сход, кажа, будзе пра землю... І мёду прасіў. Для дзіцяці — маўляў, хворае...

— Хворае? То трэба б даць лыжку.

— Даць! Надаешся кожнаму! А што на кірмаш павязем, хлеба купіць!

Дзед не стаў пярэчыць: Васіль у доме становіўся як бы старэйшым па чынну, гаспадаром, забіраў уладу.

Калі Васіль, павячэралаўшы, устаў з-за стала, маці клапатліва парайлі:

— Світу вазьмі. На дождж бы збіраецца.

— На холад бярэ, — азваўся Дзяніс. — Дажджу не павінно... Але світу надзень...

Васіль накінуй світу на плечы і выйшаў з хаты. На дварэ было цямней, хмурна і холадна, з блізкага балота несла гнілой вільгаццю.

Ганна прыйшла на запаветную іх мясцінку каля плota ў акуратным, з дамашняга сукна жакетіку. Васіль ужо не раз сам сабе адзначаў, што яна прыбіраецца, ідуцы на спатканне, і яго гэта поўніла гонарам. Стараецца, каб падабацца яму, стараецца, як перад сапраўдным кавалерам...

Васіль хацеў прытуліць яе, прыкрыць світаю, але яна ўперлася рукамі, адхінулася і доўта стаяла асобна. Вільготны вецер з балота варушыў яе валасы, яна час ад часу іх папраўляла. Жакетка, відаць, грэла кепска. Ганна мерзла, але не прызнавалася. Яна моцна застыгла, і калі Васіль зноў прытуліў яе пад світу, перастала дрыжаць не адразу.

Разам было цёпла і хораша. Васілю было чутно, як трапеча, б'еща каля яго руکі Ганніна сэрца...

Горнучы яе, Васіль марыў:

— Кеб з таго кавалка, што каля цагельні, дасталося. То б надзел буў!.. Мёду прадаў бы, насення б купіў адборнага... Пабачылі б!

— Любіш ты хваліцца!

— А чаго ж! Мо не верыш?

— Да не, можа, і веру! Калі не хлусіш, то, мабуть, праўда.

— Праўда. — Ён дадаў пераканана: — За мной не прападзеши!

— Уга! Ты ж не казаў, што хочаш узяць мяне!

— А чаго казаць. І так відно.

— А я думала, ці не на Просю гарбатую памяняць сабраўся! Ни слова не кажа пра ето!

Васіль заклапочана, па-гаспадарску стала прызнаеща, дзеліща з Ганнаю:

— У хаце — холадно, цесно. Сцены пагнілі нашчэнт... Не хата, а просто дамавіна...

— Што дамавіна, то дамавіна...

— Хачу зімой трохі лесу купіць. Думаў, куплю болей, за мёд, думаў. А тут — жыто пустое. Мёд трэба мяняць на хлеб... Ну, але ў еты год — трохі, трохі — у другі...

Недзе сумна, доўга, па-воўчы завыву сабака. Ганна трывожна стайліся.

— Як скуголіць... Аж страшно. Бы на хаўтуры...

— Сказала.

Ганна доўта не магла супакоіцца. Васіль туліў яе да сябе, нязграбна, важкай рукою гладзіў пруткае плячо, спіну. Раптам слых яго ўлавіў непадалёку шарганне крокай, і ён, не выпускаючы Ганны, азірнуўся. Да іх ад могілак, трymаючыся плota, набліжалася панурая ў змроку постаць. За ёй Васіль разгледзеў яшчэ дзве.

Яны падышлі і сталі, прыгляджаючыся.

— Бач, прыліпі! — нядобра сказаў першы.

Другі груба, нібы загадваючы, кінуў:

— Хто такі?

— А табе што! — у тон яму, таксама груба адказаў Васіль.

— Пагавары, балда! — У гаворцы яго Васіль улавіў ясную пагрозу. — Як зваць?

Ганна ўжо вызвалілася з-пад світы і быстрым позіркам аглядвала незнаймых. Толькі тут Васіль разабраў, што рэч, якую чалавек трymае пад пахай і якой Васіль не даў раней увагі, — віントовачны абрэз. Гэты абрэз пагрозна варухнуўся. Адчуваючы, як між лапатак адразу пахаладзела, Васіль перавёў позірк на двух другіх — яны таксама былі з абрэзамі. Далей цымнелі яшчэ дзве ці тры постаці.

— Васіль зваць...

Да яго слыху дзіўна дайшло, як густа, цягучы шумяць грушы, ён з трывогай зірнуў на Ганну. Яна, здаеща, спакойна чакала, што будзе далей. Незнаймы, відаць, заўважыў Васілёў позірк.

— Твая дзэўка?

— Мая.

Другі раптам абхапіў Ганну за стан, прыліп, брыдка, здзекліва захіхікаў:

— Цёплая, ядры яе!..

Ганна гнеўна рванулася, з усіе сілы кулаком таўханула яго ў грудзі.

— Адыдзі, чорт слінявы!..

— Я? — Той ступіў крок, раззлавана хапіў Ганну за руку, крутнүй. — Вось зацягну зараз у поле...

Але тут, не помнячы нічога, як бясстрашны коршак, грозна рынуўся на яго Васіль,

— Не лезь!..

Ён штурхнуў «чорта», тузануў за каўнер. Той адразу адпусціў Ганну, ствалом абрэза сунуў Васілю ў жывот. Невядома, чым бы ўсё гэта скончылася, калі б адзін з іх хэўры не крыкнуў пагрозна:

— Кінь!

«Чорт» абвяў, апусціў абрэз, неахвотна адступіўся. Злосна, праз зубы працаціў:

— Шчасце тваё! Памаліся Богу, авечка!..

Той, хто выручыў Васіля, хрыпата запыталаўся:

— Грыбка Ахрэма ведаеш?

— Ну, ведаю... — Васіль гарэў перажытым, палам бойкі, слова выходзілі важка.

— Хадзем пакажы!

У Ганны вырвалася трывожнае, патрабавальнае:

— Нашто?

— У госці... — Грозны незнаймы раптам загадаў: — Лезь дахаты. Ды глядзі, дзяржы язык за губою. Твая нара? — кіўнуў ён галавою ў бок Ганнінай хаты.

— Мая.

— Так от, сядзі не дыш, калі хочаш быць цэлаю, ясно? І калі яму добра хочаш!

Ганна адказала спакойна, дзёрзка:

— Чаго ж, зразумела.

— Ну дак зматвайся.

— А з ім што? — не пайшла, кіўнула на Васіля Ганна.

— Жыў будзе! Не з'ядзім!.. Ну, давай адсюль! — ужо злуючы, загадаў ён Ганне.

Яна пайшла ціха, не хапаючыся, звычайнай сваёй сталай хадою. Калі бразнула клямка за ёю, хрыпаты скаманддаваў аднаму:

— Глядзі ва ўсе бакі. Калі што якое — страляй. І з хаты вачэй не спускай. Каб не выходзіў ніхто.

— Чысто будзе.

Хрыпаты варухнуў абрэзам.

— Давай! Па загуменню!

Васіль зразумеў, што гэта яму загад, і сумна зашаргаў лапцямі па сцежцы. Не азіраючыся, ён чуў, што хэўра пацятнулася ўслед, чуў шум іх кроکаў, смарканне, важкае дыханне хрыпата, які сунуўся адразу за ім.

Паўз агарод выбраліся на загуменную дарогу. Гумны стаялі ў цемры панурыя, непрыветлівія, нізка насануўшы на сябе важкія мокрыя кучомкі стрэх. У Васілёвых грудзях нешта сумна, тужліва сціснулася, нагам стала млосна, і ён мімаволі стаў.

— Ну, ты, варушыся! — паддаў ззаду ствалом абрэза хрыпаты.

Васіль неахвотна паплёўся далей. Адчуваючы халадок на патыліцы, ён мімаволі трывожна, пільна лавіў усё, што было там, за ім, дзе ішла хэўра. Ён ужо не здагадваўся, а, можна сказаць, ведаў, што ішлі ззаду бандыты з атрада Маслака, чуткі пра якіх ужо не адзін месяц страшылі людзей па ўсёй воласці. Яго поўніла разуменне вялікай, неспадзянай бяды. Нядаўняя смеласць, з якой ён абараняў Ганну, ужо выветрылася. У пацверазелай яго галаве прайшла ясная думка, што не на добро дапытваюцца яны Ахрэма, што за нешта палічыцца хочуць. «Можа, нават і заб'юць!...»

І вось яму, Васілю, выдалася няшчасце весці з сабой згубу. І ён вядзе. Бо што ж рабіць, няўжо ж самому на згубу аддацца? Хіба ж не праўда, што свая сарочка бліжэй да цела? Хіба ж Грыбок, каб яму давялося, не зрабіў бы таго ж, што Васіль, хіба ж палез бы на ражон, на смерць... Але думкі гэтая не давалі спакою, і больш за ўсё таму, што трывожыла Васіля далейшае. Як там ні ёсьць, а зайдра, калі прыедзе з воласці міліцыя, Васіль будзе ўсё ж вінаваты. Прышыянуть на допыт, паспрабуй тады апраўдайся перад імі. Памагаў гэтым, праводзіў...

Зноў цягуча, па-воўчы завывоў сабака. «Праўду Ганна казала. Бы на хаўтуры. Як чула ўсё роўна...»

Хоць бы душа на прыгуменнях. Хоць бы цэп дзе-небудзь азваяўся. Усё ж было б не так самотна, не так безнадзейна. Стукнуць бандзюкі, і людское вока не ўбачыць. Маўклівія, абыякавыя чарнеюць пустыя гумны пад панурымі кучомкамі стрэх... А можа, і лепш, што яны пустыя, не бачаць нічога, — ведаць нікто не будзе пра Васілёву сцежку...

Раптам поблізу заліўся брэхам нечы сабака, злы, няўціклы, вылузнуўся з-пад варот, чорным камяком кінуўся пад ногі.

Хрыпата мімаволі стаў, адмахваючыся, крутнуў абрэзам. Васіль адступіў крок, насяцярожана азірнуўся і ў той жа момант пачуў моцны ўдар па галаве нечым цвёрдым.

— Улізнуць хочаш, сволач!

Сабака ўпартая не адставаў, заліваўся брэхам, абудзіў многіх іншых сабак, што падмагалі яму на дверах.

Ён, відаць, не ў меру асмялеў, бо раптам енкнуў ад удару і захліпнуўся.

— Дзе? — нецярпліва запытаў хрыпаты Васіля. — Далёка?

— Зараз...

Не даходзячы да Грыбковага гумна, спыніўся:

— Там... Селішча яго...

— Не брэшаш? Глядзі, калі збрахаў!..

— Яго... — Васіль папрасіўся: — А цяпер — пусціце!..

— Управішся! — рэзка адказаў хрыпаты, збіраючыся. — Пачакаюць дома!..

Пакінуўшы аднаго на варце і Васіля пры ім, хрыпаты, ляснуўшы затворам, рушыў з іншымі на Грыбкова прыгуменне.

4

Першая на стук у акно ў Грыбковай хаце прачнулася жонка. Яна хвіліну слухала, не разумела добра, што стукаюць ім, — слухала і спала.

— Ахрэм, устань... — нарэшце паварушыла яна мужа за плячо.

Грыбок, сапучы, неахвотна падняўся, са смакам, уголас пазяхнуў, пачухаўся. У хаце было душна і цёмна. Шоргаючы непаслухмянымі босымі ногамі па халаднаватай глінянай падлозе, ён паплёўся да ніzkага акенца. Спрабонку выцяўся аб рог вушака, выляяўся. Прышіснуўшыся тварам да шыбы, пільна ўглядваўся ў постаць за акном, але яна цымяна расплывалася ў змроку.

— Хто там?

— Свой. З воласці.

— Хто такі?

— Па зямельнай справе я...

— Па зямельнай... Мало вам дня!..

Грыбок сапеў, думкі варушыліся неахвотна. А голас за шыбай тлумачыў:

— Бяда выйшла. Запазніца давялося... Конь нагу вывіхнуў... Па доктара ездзілі...

— Неспакойна ў нас...

— Так я ж свой...

— З воласці?

— З воласці. Упаўнаважаны...

Жонка няласкава папракнула:

— Улез у ету бяду... Ноччу сну няма...

— Конь, кажуць, нагу папсаваў...

Грыбок упоцемку намацаў конаўку, зачэрпнуў вады. Нешта вельмі сушыла смага, ён выпіў аж дзве конаўкі, у цішыні было добра чуваць, як булькала ў яго горле вада: коўць, коўць. Адно з дзяцей спрасонку штосьці часта замармытала, ён паслухаў, але не разабраў і, бразнуўшы клямкаю, выйшаў у сенцы.

Ледзь толькі Грыбок звыкла адсунуў засаўку і, шэры, у зрэбным споднім, паявіўся ў расчыненых дзвярах, постаць, якая чакала на ганку, тузанула за каўнер.

— Пікні толькі, сволач!

Ён пачуў, як у грудзі ўперлася нешта цвёрдае, халоднае. Нічога не цямачы, разгублены ад неспадзянанасці, выціснуў:

— Б-братко... ш-што ты?..

— Мы табе не браты, юда!

Таксама ціха, злавесна хрыпаты прашыпеў:

— Пайшли!

Грыбок, скамянеты ад страху, пакорліва пацягнуўся ў бок хлява.

— Пастой тут, пасцеражы, каб з хаты... — дайшлі да яго словаў кагосці з бандытая.

«Маслакі!» — як маланка, успыхнула ў важкай, бышцам налітай вадой, галаве. Думка гэтая адазвалася ў сэрцы смяротным сумам: «Канец!» Давядуць да хлява, паставяць і — канец. Як і не было яго, Ахрэма. Ім звесці чалавече — што плюнуць. Не аднаго ўжо камітэтчыка паклалі... Чуў жа Ахрэм пра гэта, ведаў, што не прывядзе да дабра камітэт, а не, не ўтрымаўся. Чорт яго панёс...

Дык ці ж ён сам набіваўся! Выбраў — выбраў на яго галаву!..

— Стой! — загадаў хрыпаты.

Ён стаў.

— Кайся!

Словы заселі ў горле.

— Не хочаш?

— Б-браткі, — выціснуў Грыбок. — П-пашкадуйце!.. Н-не... не вінны я... Я не сам у камітэт, н-не ахвотаю...

— Чаго з ім важдацца?! — не цярпліва адгукнуўся адзін, які стаяў далей. — Развідняе скора... Кокнуць і — усё!

— Не вінны я... б-браткі!..

Бандыт падняў абрэз, ляскнүў затворам, памацаў пальцам, ці ёсьць патрон.

— Дзетак, калі не мяне... пашкадуйце!

Бандыты былі няўмольныя.

- Самому трэба було шкадаваць!
— За што ж мяне?.. Нагаварылі, мабуть... Не верце...
— Не вінны, кажаш? А — перадзел зямлі, хто захацеў?
— Не я. Сход рашыў...
— Сход. Апраўдваешся, сволач?!
— Сход. Вобчаство...
— Вот як дам па мазгаўні! Будзе — вобчаства! Слухай! Перадзел атаман Маслак адмяняе!.. Запомні, калі хочаш дзетак бачыць! Ясна?
— Ясно... Але ж сход...
— Калі будзе перамер, заказвай труну! — павысіў голас бандыт.
— Загадзя лажыся!
— Браткі, дак хіба ж я адзін...
— І другім перадай! Хай таксама, калі жыць неахвота, закажуць! Перадасі?
— Скажу...
— На еты раз — усё. Ідзі!
Грыбок нясмелала, яшчэ як бы не верачы, што ўсё гэта скончылася, бачком, азіраючыся на хрыпата, ступіў некалькі крокаў. Зараз крыкне, верне зноў — чакаў са страхам Ахрэм. Але хрыпаты крыкнуў іншае:
— Да раніцы — штоб не рыпаўся!
Грыбок, узрадавана кіўнуўшы, пайшоў хутчэй. Ён яшчэ раз трывожна азірнуўся, калі бандыт свіснуў, але свіст гэты быў не да Ахрэма. Хрыпаты, напэўна, клікаў другога, які сцярог хату, — той адразу рушыў на яго свіст.
Грыбок асцярожна прытуліўся да плota, даў дарогу. Толькі схаваўшыся за дзвярамі ў сенцах, шаргануўшы засаўкаю, ён адчуў сябе вальней. Але спакою не было і тут.
Жонка драмала, як бы нічога і не здарылася. Кладучыся побач, ледзь стрымліваючы дрыготку, ён штурхнуў з папрокам:
— Спіш!..
— А?.. Што?.. Што табе?..
Грыбок, увесе напоўнены нядайна перажытым, не адказаў.
— Накіраваў куды іх? — пазяхнула жонка.
— Накіраваў!.. Тут ледзь самога не накіравалі... На той свет!..
— Што ты пляцеш!
— Тоё, што чуеш!.. Пррападзі ты пропадам, такая ж-жытка!
— Чаго ж ён?.. Упаўнаважаны еты?
— Упаўнаважаны. Такія ж яны ўпаўнаважаныя, як я... Кеб іх зямля не насіла!
— Хто ж то?

— Маслакі!

— А! — са страхам ускрыкнула жонка.

Зачыніўшы дзвёры, Ганна момант пастаяла ў сенцах, прыслухоўваючыся да таго, што адбываецца між бандытамі і Васілём. Але гаворкі іх яна не магла разабраць. Паспрабавала ўгледзець іх у шчылінку каля дзвярэй — не было відаць.

Яна ўбегла ў хату, зірнула ў акно. У змроку ледзь разабрала — Васіля павялі наперадзе, а самі драпежнымі ценямі панура пацягнуліся ўслед. Пайшлі не на вуліцу, а кудысьці на прыгуменні.

Божа мой, што яны хочуць з ім зрабіць! Яна тут жа апаліла сябе папрокам: як яна магла паслухацца гэтай хэўры, адысці, пакінуць яго аднаго!

Ганна кінулася ўжо да парога, але спынілася. У цёплай цішыні чулася роўнае, лёгкае дыханне Хведзькі ды стомлены бацькаў сон. Ганна нахілілася над ложкам.

— Тато... Тато...

Мачыха нездаволена павярнулася.

— Чаго табе?

— Бандзіты! Маслак!

Сон ад бацькі ўраз зляцеў.

— Васіля на прыгуменне павялі!..

— А Божа! — спалохана перахрысцілася мачыха.

Хацела сказаць пра дзядзьку Ахрэма, але стрымалася: ён быў братам нябожчыцы маці, мачыха вельмі не любіла яго.

Калі бацька стаяў каля акна, прыглюдаючыся да постасі, што тырчала зусім блізка за плотам, Ганна амаль з адчаем, хапаючыся, думала, што рабіць, чым памагчы яму, любаму Васільку. За трывогай пра Васіля яна неяк мала думала пра дзядзьку.

— Іх тут мало. Усяго чалавек пяць...

— З вінтоўкамі? — запытаў бацька.

— З абрэзамі... — Ганну таміла яго павольнасць, яго марудліві, маўкліві роздум. — Людзей трэба апавяясці! — нецярпліва прамовіла яна.

Бацька зноў азірнуўся на акно, за якім цымнела поле.

— Як?

— Я сюды, етым акном — на агарод... На вуліцу...

— Здурнела! — жахнулася мачыха. — Ды ён жа цябе з вінтоўкі ўмэнт!..

— Не прыкметціць ён.

— Загубіць захацела ўсіх! Калі сваёй галавы не шкода, то падумала б хоць пра бацькаву! Пра Хведзьку падумала б!

— А вы б пра Васіля падумалі! — у голасе Ганны захліпаў плач.

— Нічога з ім не станеща, з Васілём тваім!

Ганна ступіла крок да акна, але мачыха кінулася наўперад яе, раскінула руکі.

— Не пушччу!.. Цімох! — крыкнула яна бацьку на падмогу. — Ты, ты што ж стаіш як ёлапены! Не бачыш!

— Не трэба! — мякка сказаў Ганне бацька. — Не зробяць яму нічога...

— Не зробяць!..

Ганна, душачыся слязымі крыўуды і роспачы, адышла ад мачыхі, апусцілася на лаўку. Трывога за Васіля, за дзядзьку Ахрэма, аднак, хутка высушыла яе слёзы. Яна востра ўслухоўвалася ў цішыню сяла, чула зацяты сабачы брэх у баку прыгуменню, з даўкім неспакоем, са страхам чакала, што вось-вось грукне стрэл, але і на прыгуменнях і ў сяле было ціха. Ні аднаго падазронага гуку не ўлавіла Ганна.

— Спяць, скажы ты, усе, як проса прадаўшы... — здзівіўся ўголас бацька.

— Хто спіць, а хто сядзіць ды не дыша, — адгукнулася мачыха. Яна з асцярогай ступіла да акна ў поле. — Стaiць, як тое пудзіло!..

Потым Ганна пачула непадалёк ціхі свіст. Яна насцярожылася і ўзрадавалася — ценъ-пудзіла, што тырчаў за плотам, пацягнуўся ад хаты.

— Пайшоў, — з палёгкай адзначыў і бацька.

Постаць хутка знікла ў змроку поля. Ганна ўсталала, моўчкі падалася ў сенцы.

— Ты куды? — пачула яна за сабою голас мачыхі.

— Туды ж!.. Пагляджу пайду.

— Зноў! Сама на ражон лезе!..

— Не чапай! — уступіўся бацька.

У сенцах Ганна асцярожна адчыніла дзвёры, выглянула. Навокал было ціха, але цішыня гэта не толькі не супакойвала, а нават як бы насцярожвала. Сыходзячы з ганка, Ганна мімаволі ўслухоўвалася, баялася вокрыку. Тулячыся да сцяны, хутка перабегла за рог хаты і толькі тут на міг агледзелася — ці не цямнее дзе-небудзь постаць. Было па-ранейшаму ціха, нікто не стаяў на дарозе. І яна, ужо не азираючыся, не слухаючы нічога, пералазячы платы, напрасткі цераз мокрыя, па-асенняму голыя агароды палацела да Васілёвага селішча.

На яго двары ад павеці, што страшна чарнела пустатой, Ганна пайшла цішэй. У грудзях зашчымела ад нядобрага прадчування: з Васілём нешта здарылася! Яна баялася ўявіць сабе, што з ім, адганяла прыкрыя думкі, няясныя, няпэўныя — нешта нядобрае, сама

спрачалася з сабою, супакойвала, але страх за Васіля браў яе ўсё мацней. З гэтым страхам яна зноў папракала сябе, што адышла, пакінула аднаго ў такі час!..

Дробна, нецярпліва зазвінела шыбка пад яе пальцамі.

— Цётко Алена!

Чакаць, здавалася, прыйшлося цэлы век. Яна прытулілася лбом да халоднага шкла, старалася ўгледзець, што там у хаце. Было цёмна, не разабраць нічога. Нарэштэ хтосьці падышоў да акна, пачуўся голас старога Дзяніса:

— Хто там ні свет ні зара?

— Это я. Ганна Цімахова.

Ведала ўжо, што Васіля дома няма, пахаладзела, але выціснула:

— Васіля няма?

За шыбай мільгануў устрывожаны твар яго маці.

— Васіля?!

Праз момант адчыніліся дзвёры.

— Я ж думала!.. Ён жа да цябе...

— Мы стаялі каля нашай хаты... Толькі вы не бойцяся. Шчэ нічога не вядома...

— Ой, што ты кажаш, Гануля!..

На ганак выйшаў стары Дзяніс, закашляў.

— Мы стаялі, як раптам падышлі два чалавекі. З маслакоў, аказалася!..

— Бандзіты?!

— Павялі яго з сабою. Мяне прагналі, а яго павялі...

— Божачко мой! — жахнулася маці.

— Яны нешто пра дзядзьку Ахрэма пыталіся... Дак Васіля, мабуць, і пагналі, каб паказаў...

— Ахрэма, кажаш? — адгукнуўся дзед. — Нашто ім Ахрэм спатрэбіўся?

— Не сказаді.

— Не на добрае, ведамо... — з раздумам прамовіў дзед.

— Божачко ж! — паківала галавой цётка Алена, і невядома было, аб кім цяптер гэты яе непакой: аб адным сыне ці і аб Ахрэме.

Толькі тут раптам уразумела Ганна ўсю прыгчыну такой трывогі. Не, не аб адным жыцці яго яна непакоілася. Калі ён паслухаецца іх, пакажа, яго адпусцяць, мусіць. Але няўжо ён пакажа, прывядзе бяду к дзядзьку Ахрэму?

Калі ён пакажа, ён усё роўна як стане заадно з імі! Памагаты іх! Ці засудзяць яго, ці не засудзяць — яна пра гэта не думала, — ён пасобіць, можа, загубіць чалавека! Злачынец будзе!

Не-не! Ён не зробіць гэтага! Не павінен зрабіць! Не стане іх хаўруснікам, няхай і не з ахвоты! Ён — смелы, вунь як заступаўся за яе... Але ж тады яны могуць учыніць над ім Бог ведае што! Не учыніць!.. Хутчэй за ўсё — ён ці ўцячэ, ці ашукае іх... Пакажа каго-небудзь другога...

Васілёва маці збегала ў хату, вярнулася, завязваючы хустку. Ганна зразумела, што яна хоча рабіць, папрасіла:

— Не хадзіце вы!.. Я пайду пашукаю! Шчэ, чаго добраго, яны тырчаць дзе-небудзь, хэўра етая!

— Не, я пайду! Не магу я!.. Боязно нешто за яго...

Дзед Дзяніс патупаў на вуліцу, а яны падаліся пад прыгуменне. Ледзь толькі выйшлі за хлявы, убачылі постаць, што ціха сунулася па разоры насустрach.

— Васіль?! — узрадавана заспяшалася маці. — Жывы!

Ён адказаў не адразу, неахвотна:

— Цэлы!..

Ганна па яго насцярожанаасці, па голасу яго здагадалася, што было з ім. Але яшчэ не хацелася верыць, калі запыталася:

— Што там... з Ахрэмам?

— Не буй там... Жывы, мабуць...

Цяпер яна ўжо не сумнявалася. Завёў. Паказаў. Памог ім, бандытам. І Ганна пачула, як спагада і пяшчота да Васіля быццам вывєтрыліся з яе. Здалося раптам, нібы не Васіль, а нехта іншы, незнамы, чужы стаіць. З крыўдай, як няшчасная, не развітваючыся, падалася цераз агароды ў свой бок.

Ён неўзабаве кінуўся за ёй, здагнаў, ухапіў за руку, хацеў штосьці сказаць.

— Ганна!..

Яна спакойна, але ращуча вырвала руку, прамовіла непрыхільна:

— Адыдзі!..

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

Ісціна, што няма нічога тайнага, якое не зрабілася б яўным, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую. Яшчэ напалоханы Грыбок нікому, акрамя сваёй жонкі, і слова не сказаў, маўчалі ўсхваляваныя кожны па-свойму Ганна і Васіль, а погаласка пра начную падзею плыла па вёсцы ад хаты да хаты, ад калодзежа да калодзежа.

Чутка гэта, пераходзячы ад чалавека да чалавека, абрастала багатай, найболыш жаночай, куранёўскай фантазіяй, і пад вечар

здарэнне разраслося так, што сэрцы не толькі малых, але і дарослыҳ таміліся ў трывозе. Казалі, што бандытаў было не менш за сотню, а можа, і болей, і што быў там сам Маслак, і што Маслак казаў: калі яны, куранёўцы, будуць перадзельваць зямаю — не жыць ім, не бачыць добра. Пасля гэтага звычайна ішлі здагадкі пра тое, што ж могуць зрабіць маслакі. Былі, вядома, сярод куранёўцаў і скептыкі, якія смяяліся з чутак, даводзілі, што ў іх дзевяноста дзевяць працэнтаў выдумкі — скептыкаў у сяле жыло таксама нямала.

Як бы там ні было, у Куранях панавалі непакой і насцярожанаць...

Яшчэ ў той жа дзень, а можа, на другі ўранку, чутка перабралася цераз гразкую дарогу да цэнтра сельскага Савета, бо назаўтра апоўдні ў нязграбнай, доўгай, як хлеў, хаце куранёўскага грамацяя Андрэя Дзятла, ці, як яго ўсе звалі ў сяле, — Рудога, сядзей міліцыянера Шабета і высвяталяў усе акалічнасці прыходу бандытаў.

Шабета быў выдатны, амаль легендарны чалавек. Звычайны міліцыянер, ён меў тут такі аўтарытэт, якога, мабыць, не было ні ў аднаго не толькі валаснога, але і павятовага кіраўніка. Ён здзіўляў людзей у многіх вёсках рэдкай адвагай, адданасцю справе. Не раз і не два гразіліся яму бандыты, білі з абрезаў, прастрэлі каля локця левую руку, а Шабета бясстрашна, нястомна гайсаў на цярплівым коніку з сяла ў сяло, высвяталяў, супакойваў, наводзіў парадак...

Першым Шабета выклікаў Грыбка. Ахрэм паявіўся ў хаце не адзін, а пад вартай сваёй ёння вельмі рапшучай жонкі. Адаслаўшы на двор пасыльнага, плячысты, паўнацелы, здаровы, як аслак, Шабета, які перад гэтым з самым заклапочаным выглядам разбіраў нейкую паперку, халоднымі вачыма зірнуў на Грыбкову Адар'ю і загадаў:

— Грамадзянка, прашу выйсці...

— Чаму ето, выйсці?.. Ці я чужая? — Грыбчыха нават не варухнулася.

— Не паложано. Тут зараз будзе следствіе.

— Ну і няхай!..

— Не паложано, ясно?

— Ці ж ты не ведаеш мяне! — Грыбчыха гатова была абрэзіцца, але раптам перамяніла тон, відаць, падумаўшы, што так толькі ўзлуе яго. — Ведаеш жа, Антон, а так гаворыш!..

Яна сказала «ведаеш» і мякка, і з націскам, мабыць, напамінаючы пра тое, што некалькі разоў карміла яго абедам і нават закрашанай самагонкай частавала, пакляўшыся, што на кірмашы купіла.

— Не паложано, ясно?

— Я ж хачу памагці табе ў следстве етым, — падступіла з другога боку Адар'я.

— Самі разбяромся.

— Не разберацеся. Бо ён без мяне нічога вам не скажа! — ужо ўпартая, загараючыся, заявіла Грыбчыха. Яна штурхнула мужа. — Што ж ты маўчыш, як язык прыкусіўшы!

— Яна праўду кажа... — кінуў маўклівы, унуранны Грыбок.

Шабета памаўчаў, быццам паказваў, што рашэнне гэтае не абыякое, і дазволіў застацца. Чорт з ёю, з гэтай упартай бабай, можа, і вартае яна кажа.

І праўда, Грыбок, напэўна, нічога не сказаў бы. Ён быў так прыгнечаны прыходам бандытаў і іх пагрозамі, што адразу, як толькі Шабета пачаў допыт, папрасіў:

— Б-братко! Пусці мяне... Я нічога не знаю...

— Як не знаеш? Прыйходзілі яны да цябе?

— Прыйходзілі...

— Колкі іх?

— Утраіх булі на дварэ... — адказала за Грыбка жонка.

— Былі між іх знаёмыя?.. Апазналі вы каго-небудзь?

— Не! — закруціў галавой Грыбок.

— Не пазнаў ён, — пацвердзіла Адар'я. — Бо цёмно. І два з тых бандзітаў стаялі моўчкі... Толькі я думаю, што без сваіх тут не абышлося. Я так думаю — адкуль яны ўведалі, што ў нас дзяліць землю хочуць? Само яно хіба дайшло да таго Маслака? Данёс нехто ж. Прыйшоў і сказаў! І, скажы ты, нядаўно ж там буй. Бо пра дзяльбу і гаворка пачалася колькі таго часу!..

— І, мусіць, нехта ж з такіх, якім не хочацца землеўпарадкавання, — дадаў Шабета.

— Ну, мусіць жа!..

— На каго вы падазраваецце? — мякка, шчыра падступіўся Шабета.

Вочы Грыбчыхі патухлі.

— Не буду Бога гнявіць, не знаю. А калі не бачыла, то і казаць няма чаго. Не схапіўшы за рукі, не злодзей...

— Хтосьці звязан з імі, факт. А хто? — не адступаў Шабета.

— Не буду казаць, не злавіла нікого... — Кінуўшы спасцярожлівы позірк на дзвёры, наблізіўшы да Шабеты твар, ціха прамовіла: — Пра Дзятліка Васіля, каторы каля таго канца, кажуць — бы ён прывёў!.. Ён у той вечар сядзеў з Чарнушкавай Ганнай!.. — Яна адразу ж адсунулася і на ўсякі выпадак голасна заявіла: — Не бачыла нічога, не знаю!..

Даючы знак, што сказала ўсё, яна ўзнялася з услочыка, папрасіла:

— Толькі вы пра тое, што я казала... нікому!..

— Добра... — паабядаў Шабета.

Можа, ніколі не было ў Ганны такой цяжкай, поўнай суплярэчлівых пачуццяў размовы, як у гэты дзень з міліцыянерам. Яна не трывожылася за сябе, сумленне ў яе было чыстае, яна ведала, што паклікалі сюды за сведку. За Васіля трывожылася Ганна. І хоць Шабета спачатку і словам не ўспамінаў Васіля, дапытваючыся, якія былі бандыты, іх прыкметы, галасы, паводзіны, яна думала адно: зараз павінен будзе рашацца лёс Васіля. Што яна скажа міліцыянеру?

— Значыцца, у той вечар вы сядзелі з Дзятлам Васілём... — паслухайшы яе, не запытаўся, а як бы паўтарыў Ганніны слова Шабета.

Ганна кіунула.

— І вы нічога не чакалі, ні пра якіх бандытаў не думалі?.. А яны раптам падышлі і — праста да вас? Так адразу і падышлі! Як ето яны вас так адразу знайшлі?

— Не знаю... Мы там ужэ многа разоў булі...

— Дапусцім, што вас бачылі там не раз. Дапусцім, што на вас накіраваў хто-небудзь, хто хацеў сам застацца ў ценю...

Ганна з палёгкай адгукнулася:

— Я і сама так думала! Хтосьці паказаў, падвёў!.. Чужымі рукамі хацеў за гарачае ўзяцца!..

— Хто ето мог быць?

— Не знаю...

— Загадка... Туман... — задуменна прамовіў міліцыянер. Ён пільна паглядзеў на Ганну. — Е адна здагадка, і вельмі простая. Што Дзяцел Васіль... сам... чакаў іх!

— Ён? Ето дак выдумалі!..

— Ён, можа буць, сам назначыў сустрэчу ім!

Ганна ўскочыла ўражаная, абураная.

— Ён... Яны яго кеб трохі — прыстрэлілі б!.. Кеб яшчэ трохі, канец буй бы яму!.. А вы кажаце!..

— Але ж ён павёў іх?

— Я... не знаю, як і што патом було...

— Вы даўно ведаеце яго?

— Аладкі з зямлі разам ляпілі!.. Хаты ж — рукой падаць!.. — Ганна горача, парывіста дадала: — Няма ў яго нічога з тымі, з нелюдзямі! Я знаю! Паверце!.. Нічога няма!

Яна з непакоем, з надзейй зірнула на Шабету, чакала, як прысуду, яго слоў. У грудзях яе не гасла спадзяванне — павершыць ёй, павершыць Васілю, бачыць жа, што не маніць яна...

— Ён нязлы... Добры ён...

— Усе добрыя, — недаверліва, непрыхільна прамовіў у адказ Шабета. — З каго толькі бандыты выходзяць...

Ён устаў, сагнутымі пальцамі цвёрда пастукаў па стале, пагрозна закончыў:

— Нічога, я дакапаюся! Выведу на чыстую воду!

Выходзячы ад Шабеты, поўная вялікай трывогі за Васіля, які зноў зрабіўся самым дарагім у свеце, яна раптам на ганку ўбачыла яго самога. Ён сядзеў, нявесела схіліўшы галаву, мусіць, чакаючы сваёй чаргі да міліцыянера. У парыве пяшчоты, спачування, што ў момант заліі ўсю яе, аддаўшыся гэтаму пачуццю, не помнічы нічога, ні аб чым не думаючы, нібы падхопленая хвалій, кінулася да Васіля.

Яна адразу ж абвяла, так няласкава зірнуў на сустрач Васіль. Ён хутчэй адварнуўся на сцяраным тварам і, як чалавек, гатовы на ўсё, рашуча пайшоў у сенцы.

— Са мной так жа само, — прамовіў пасыльны, Руды Андрэй, што курыў каля плата. — Ішоў, сядзеў, та-скаць, ўсё маўчком... Думае нешто...

— Перажывае...

Ганна ціха сышла з ганка, падалася на вуліцу.

Шабета сустрэў Васіля стоячы за столом, пільна, хутка агляджаючы. У важкім, як бы непадступным Васілёвым позірку спадылба, з-пад калматых, непаслухмяных пасмаў шорсткіх валаоў, ва ўсёй панурай постаці ў расхрыстанай зрэнай сарочцы і зрэбных, у рудых плямах твані, штанах Шабета ўлавіў штосьці нядобрае, звераватае.

— Зброя е? — запытаўся Шабета такім тонам, які гаварыў, што жартачкі з ім паганыя.

— Чаго?

— Не дайшло! Зброя — абрэз ці наган — е?

— Няма...

«Твар які, чисто бандыцкі... — мімаволі прайшло ў галаве Шабеты. — Вочы — у такіх нічога не ўбачыш! Як за хмарою... І адно не падобна на другое. Зусім розныя! Як не ў аднаго чалавека. Адно нібы трохі сёрамяжает, а другое, карае, звераватае, як у воўка...» У яго дзіўна расло недавер'е да гэтага панурага куранёўца.

— А што ў кішэні?

— Асялок...

— Дастань. Пакажы... Стой там!

Шабета пабачыў усяго за сваю службу, усялякіх нечаканасцей, таму стаяў напагатове. Гэта была ўжо прывычка чалавека, які ездзіць адзін і адзін адказвае за ўсё, за ўсе свае ўчынкі ў часам вельмі нечаканых абставінах. Асцярожнасць тут ніколі не лішняя.

У руках у хлопца быў сапраўды звычайны асялок. Шабета загадаў падаць асялок, паклаў яго каля сябе, сеў.

— Нашто прынёс яго?

— Нож вастрый... Забыўся пакласці...

Шабета зняцацку ўдарыў пытаннем:

— Даўно ў лесе буў?

— У якім лесе?

— Не прыдуравайся! У бандзе?

Такая нечаканасць, грубаватасць была яго звычайнім прыёмам, калі ён дапытваў падазроных. У такія моманты пільным вачам яго нярэдка многае адкрывалася. Гэты ж куранёвец вокам не міргнуў, толькі яшчэ больш набычыўся.

— Не буў я.

— І не вадзіў іх па начах?

Васіль маўчаў.

— Чаго не адказуваеш?

— Чаго ж... Знаеце ўжэ...

— Знаем. Усё знаем. І я раю не круціць дарэмно. Усё роўна нічога не будзе... Даўно з імі звязан?

— З кім?

— Ну, не паказвай дурня! З маслакоўцамі?

— Не знаю я іх...

— Як жа не знаеш, калі — вадзіў?

— Табе б прыставілі абрэз...

— Ну-ну, ты мяне не бяры рукамі! Я табе не прыяцель, не твойго дзесятка!.. Знаю я такіх. Кажны, як толькі ў пастку ўшчэміцца, авечкай стаць хоча... Бач! — «наставілі абрэз»!

Васіль не пярэчыў. Чаго казаць попусту.

— Многа було іх?

— Пяць, здаецца...

— Здаецца!.. Хто буў, прозвішчы іх!

— Не нашы. Не знаёмыя...

— Скрыць хочаш? Думаеш на мякіне абвесці! Хто?

— Не нашы, кажу...

— Горай толькі сабе робіш! Круціць хочаш?

Васіль не сказаў нічога. Шабета нездаволена пабарабаніў аб стол.

— Пра што яны гаварылі?

— Нічога...

— Загадалі?.. Наставілі абрэз — і ўсё?

Васіль кіўнуў.

Шабета больш не пытаўся. Узяўшы аловак з нагруднай кішэні выгаралай гімнасцёркі, ён падсунуў да сябе кавалачак жоўтай абгортачнай паперы і, паказваючы Васілю, што, як і раней, сочыць за ім, стаў штосыці пісаць. Грамацей ён, відаць, таксама быў невялікі, бо літары паяўляліся цяжка і крывыя, нязграбныя.

— Вот, падпішы пратакол! — падсунуў Шабета паперку Васілю.

Васіль узяў аловак, паслінў графіт, нахіліўся.

— Тут, пад нізам?

— Чаго ж бярэшся падпісваць, не чытаўшы? — строга зірнуў на яго Шабета.

— Усё адно... Усё адно не разбяру...

— Няграматны?

— Амаль што...

— Як пратакол падпісуваць, дак няграматны, а як бандзітаў весці — навукі хапіла... Пратакол — это следствіе, з ізлажэннем маіх пытанняў і тваіх адказаў. Ясно?

— Ясно...

— Тут усё фактыхично. Без круцяльні... Пачытаць мне, можа?

— Не трэба.

— Парадак такі... Ну, ладно — падпісувай!

Падпісаўшы, Васіль з палёгкай устаў. Надакучыла яму гэта гаворка, ды і спяшаўся ён дакончыць перарваную справу, таму і задаволен быў, што, падпісаўшы, нарэшце адбыў усё.

— Куды? — спыніў яго Шабета. Ён таксама ўстаў.

Васіль не адразу зразумеў значэнне Шабетавага пытання, адказаў спакойна:

— Дадому.

— Пачакай.

Тон яго здзівіў Васіля, гэта быў ужо загад. Шабета заступіў яму дарогу, згінам пальцаў цвёрда пастукаў па аконнай раме. На гэты яго стук з двара неўзабаве павольна ўвайшоў Андрэй Руды.

— Давай зараз да яго, — Шабета кіўнуў Андрэю Рудому на Васіля, — і скажы... Хто там у яго дома?

— Дзеде, та-скаць, Дзяніс. Матка...

— Скажы матцы яго, штоб прынесла адзецца... — Шабета зірнуў на босьяя, з попельнымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. — Абутак які-небудзь. І харчоў торбу.

— Харчоў? — адгукнуўся Андрэй Руды і падтуліў губы: вунь яно што! Ён нейкім дзіўным позіркам агледзеў Васіля.

— Харчоў. І кеб хутко!

— Як умею... Эх, — Руды нявесела пачухаў патыліцу.

Калі ён выйшаў, Шабета, не адыходзячы ад дзвярэй, загадаў хлопцу сесці. Васіль не паслухаўся, спадылба з ваўкаватай насцярожанасцю зірнуў на Шабету. У вачах яго яшчэ было сумненне — а можа, гэта ўсяго выдумка?

— Ну, чаго ўпляўся? — нядобра прамовіў Шабета. — Бегці, можа, думаеш?!

— Не... — Васіль раптам спалохана, неяк па-дзіцячы запытаў: — Куды ето мяне?

— У Юрavічы пойдзеши.

— У... у цюрму?

— Пад стражу.

— А... — Васіль адразу патух, сеў.

Шабета пільна зірнуў на яго, як бы вывучаючы. Але з таго, як Васіль трymаў сябе цяпер, цяжка было вывесці што-небудзь пэўнае, такая скрытная была ў гэты момант душа яго. Ні баязni, ні шкадавання, ні якой-небудзь надзеі ці просьбы аб літасці — нічога не адбівалася на яго, здавалася, безуважным, холадна застылым твары.

«Як скамянеў, — падумаў Шабета. — Вокам не міргне... Ну і тып, мабудць...»

— Уцякаць не спробуй, калі жыць не надакучыло, — на ўсякі выпадак прыграziўся ён. — Ад мяне яшчэ ніхто не вылазваўся. Не было такіх здарэнняў!..

Васіль не адказаў. З той хвіліны, калі ён даведаўся, што дадому ўжо не вярнуцца, калі развеяліся такія ўпартыя надзеі, што шчасліва ўсё кончыцца, у душы яго, сапраўды, нібы ўсё звязла і скамянела. У гэты цяжкі ў яго жыцці момант, калі яму трэба было б, здавалася, бедаваць аб няшчасці, аб ганьбе, якія так бязлітасна блыталі яго надзеі, ён, дзіўна, ні аб чым не думаў, нічога не шкадаваў, у анямелай душы яго была важкая і жорсткая спусцеласць.

Свет быў для яго цяпер напоўнен толькі чужымі, абыякавымі людзьмі, і ён сярод іх жыў адзінокі, такі ж абыякавы, як і яны, і яму не шкада было нікога з іх, і ніхто з іх не хваляваў яго. Нават тое, што недзе там дома маці, напэўна, у слязах, ніяк не абыходзіла яму. Нішто не выбівала Васіля з цяперашняй жорсткай безуважнасці.

Маці ўбегла задыханая, перапалоханая. Васіль пазнаў яе крокі яшчэ калі яна была ў сенцах, але не варухнуўся, хмурна, унуранны ў сябе сядзеў і тады, калі матка, выпустціўшы з рук мяшок і лапці, з

жаллівымі прыгаворкамі, з лямантам кінулася да яго, прагна, трывожна прытула:

— Васілёчак, каласочак, сынку мой... Куды ж цябе, за што ж цябе, за якія грахі, дзяціначку маю...

Васіль холадна, з ранейшым безуважным выглядам адвёў маці ад сябе.

— За што яго бяром, табе б, маці, лепей ведаць, — цвёрда адгукнуўся Шабета. Ён дзелавіта запытаў: — Усё прынеслі?

— Усё, што загадано, — адказаў Руды, які са світай цераз руку сумна стаяў каля дзвярэй.

— Усё, — кіўнула і маці, стрымліваючы галашэнне.

— Дайце яму.

Яна падняла з падлогі лапці і мяшок. Калі Васіль стаў накручваць парыжэлья анучы, замотваць аборы, ціха назірала і толькі сутаргава хліпала, выціраючы вочы вялікім патрэсканымі пальцамі. Калі ён абуўся, пачала гаварыць, што паклада яму ў торбу: булку хлеба, гуркоў, — але Васіль, не даслухаўшы, пайшоў да Андрэя Рудога, узяў світу.

— Можна было б тую, у якой рабіў, — прамовіў Васіль, надзяваючы світу напашкі. — Не ў сваты, кеб у новай...

Гэта было ўсё, што ён сказаў тут.

— Тая ж — як сіто, сыночак. Уся ў дзірках...

Васіль кінуў позірк на міліцыянера, чакаючы каманды. Калі ж Шабета, перакінуўшы сумку цераз плячо, даў загад выходзіць і Васіль спакойна рушыў, маці зноў прыпала да сына, поўная гора, адчаю, забедавала:

— А мой жа ты дубочак, месячык ты мой залаценькі!.. А як жа ты адзін!..

«Ну, от, няможна ёй без етаго!» — нездаволена нахмурыйцца Васіль. Маці заўважыла, як бы прачытала гэты яго папрок і крыху прыціхла.

— Раней трэба было плакаць, — адгукнуўся Шабета ўжо на двары. — Як гадавала. Вучыць трэба было, каб жыў чэсно...

Шабета, не выпускаючы з-пад свае ўвагі Васіля, адвязаў ад дружковага плота гнядога коніка, аж да сядла абляпанага гразёю.

— Ну, давай, ідзі! — загадаў Шабета.

Васіль на міг як бы прачнуйцца, зірнуў на маці пяшчотна, са шкадаваннем — як яна тут адна са старым ды малым упраўляюща будзе! Адчуваючы, як усярэдзіне нешта чула, квола затрымцела, сказаў ёй:

— Мамо, астаныцца тут!

Яна, душачыся слязьмі, кіўнула.

Ідуchy вуліцаю, Васіль бачыў: людзі стаялі каля варот, ліплі да вокан. Ішоў ён зноў абыякавы да ўсяго, з нерухомым, застылым тварам, нікога нібы не пазнаючы, не даючы нікому ўвагі. На вуліцы было гразка, ногі глыбока ўлазілі ў гушчу. Трэба было брацца бліжэй да плota, сцежачкаю, але ён не бярогся, ступаў напрасткі.

Праходзячы паўз свой дом, зауважыў дзеда Дзяніса без світы, без шапкі, Валодзьку, які глядзеў цікаўна, весела нават, але не падаў знаку. Усё было як у тумане, як выдумка, у якую самому яшчэ быццам не верылася. Несапраўдным быццам было ўсё: і гэта вуліца, і гразь, і ён, арыштант, і Шабета, які следам цярплюва цягнецца, ведучы на повадзе каня, і нават дзед...

Толькі адно жыло, хвалявала Васіль — Ганна. Як ні быў прыгнечаны, абыякавы, здавалася, да ўсяго, яшчэ здалёк зауважыў неспакойную яе посташь. Трымаючыся за слупок адчыненых веснічак, Ганна глядзела на Васіля, нецярплюча чакала. І дзіўнае сталася з Васілем — хоць і сам чакаў яе, нібы назло сабе, прагнуў апошні раз, на развітанне, зірнуць, адчуў, як падступіла да грудзей гаркота, насцярожаная непрыхільнасць. «Стайць, выйшла паглядзець — знайшла дзіво!.. Мало, што другія глядзяць!» Успомнілася яе непрыязна: «Адыдзі!» — і бровы нядобра, самалюбна ссунуліся, вочы адарваліся ад яе, утаропіліся ў халодную гразь, што паўзла пад ногі. Так і падыходзіў, не зірнуўшы больш на яе, поўнячыся ўпартай, помслівай непрыхільнасцю.

— Васіль!.. — адарвалася Ганна ад веснічак насустрач.

Ён толькі на момант прыпыніўся, зірнуў на яе і адразу ж схамянуўся, важка пацёгся далей.

— Васіль... не вінавата я!..

Васіль не азірнуўся, не адказаў, быццам не чуў. Ганна прайшла трохі ўслед, адстала. Моўкі, час ад часу асклізываючыся, мясці гразь ён, цёгся за сяло, дзе была гіблая дарога цераз балота, невядомасць.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЕРТЫ

1

Адразу пасля таго як Васіль прайшоў, Ганна падалася ў двор. Ёй, чужой дзяўчыне, нядобра было не тое што ісці за хлопцам, але і глядзець доўта ўслед яму, у Куранях лічылася гэта за вялікі грэх для дзяўчыны. Амаль палавіна вёскі была на вуліцы, сачыла за Васілем і,

значыцца, за Ганнаю, і Ганне трэба было асабліва трымашца няпісанага, але неадменнага закону.

Яна ўжо і так парушыла гэты закон, сама падышоўшы да Васіля, парушыла на столькіх людскіх вачах, цяпер трэба было як бы павініцца перад людзьмі, паказаць, што яна не абы-хто, што яна шануе сваю славу, людзей і людскія звычайі. І яна ішла дахаты, з выгляду спакойная, паважная, ішла так, як і належала ёй ісці. Ні разу не азірнулася, нават не паглядзела, куды яго павялі. І трэба сказаць, Ганне цяпер і не хацелася ні ісці за Васілем, ні глядзець услед. Ён так абышоўся з ёю, так адказаў на яе ішчырасць — зняважыў перад усёй вёскай. Ідуchu дваром, яна першы час неслала ў сабе толькі крыгуду.

Мачыха была ў хаце, замешвала парасятам, і Ганна падумала: добра, што яна хоць на вуліцы не стаяла, не бачыла. Мачыха сцерла з паружавельных рук наліплья бульбяныя камы, выпрасталася, кінула Ганне як загад:

— Занясі от...

Але калі Ганна ўзяла цэбар, не ўтрывала, не спадзейкі папракнула:

— І не сорам!.. Віснуць на хлопцы, пры людзях!

«Бачыла ўсё-ткі. У акно ўгледзела!.. Кеб яна ды прапусціла што!..»

— Хто — вісне? Скажаце!..

— Бачыла!.. І ён, ён — добры! Адвярнуўся, гаварыць не стаў!.. Пан які ганарысты!..

Ганна хутчэй зачыніла дзвёры за сабой — і без таго маркотна, хоць ты плач.

Накарміўшы парасят, стала ў роздуме каля хлява, не ведала, куды ісці. Вяртацца ў хату не хацелася, ведала, што там зноў чакаюць мачышыны папрокі. Зірнула ў бок гумна: бацька быў ці ў гумне, ці недзе поблізу, бо вароты былі адчынены.

Убачыла бацьку на таку — горбіўся наўколенцах у зрэбнай запатнелай сарочцы, з асцюкамі ў радкаватых, пабітых ніткамі сівізны валасах, шырокі, мерна размахваючы лапаткай, веяў жыта. Мякіна і пустое калоссе зляталі на дол амаль каля яго кален, зерне ж ляцела вясёлым і пругкім залацістым струменем, з шорхатам асыпалася на даўгаватую, раскідзістую горку. Бацька быў стомлены, зірнуў на Ганну моўчкі, абыякава, ні на момант не прыпыніўся — чэрпаў і чэрпаў лапаткай, мерна кідаў ёю на горку пасярэдзіне тока.

Нічога не пытаючыся, Ганна ўзялася памагаць яму — адграбла к застаронку мякіну, акуратна прыбрала акалот, падмяла, дзе можна было, ток. У клопаце гэтым, у халаднаватай цішыні гумна, угары якога толькі раз-пораз цвіркалі вераб'і, яна на нейкі час забыла пра

сваю крыўду і скруху. Бацька, добры, ціхі бацька, ён таксама, здаецца, супакойваў яе сваёй стомленай, як бы непадуладнай ніякаму смутку постасцю. У гэтыя хвіліны супакаення Ганне падумалася, што і яе крыўда, і нават Васілёва бяды — не такія ўжо страшныя, як ёй здалося. Васіля, вядома, не забяруць. «Давядуць да Алешнікаў, так, абы пастрашыць, штоб іншым була навука, ды і пусцяць... Ну, можа, прыгрозяць, кеб другі раз не вадзіў, мо возьмуць слова, што ніколі з бандзюкамі знацца не будзе... Разбяруцца, што не вінаваты ён сам па сабе. Пусцяць!...» А тады — няхай толькі вернецца, яна яму пакажа! Ой, як пакажа, як пагомніць зло — прыйдзецца яму папахадзіць за ёй, папамаліць, каб забыла ды даравала крыўду. Не даруе яна знявагі так праста, век напамінаць будзе, аж закаецца ён...

Непрыкметна ў гумно ўпаўзлі поцемкі, але бацька не ўставаў з тока, хацеў, мусіць, давеяць усё. Толькі крыху не давеяў, поцемкі хутка пагусцелі, і ён паслухаў Ганну, паклаў лапатку, неахвотна падняўся.

— Мало ж і не ўпраўліцца, грэц яму... Жменя якая... — прамовіў ён са шкадаваннем.

— Заўтра кончыще... Не ўцячэ яно... — супакоіла Ганна.

— Не ўцячэ. Але неяк шкода кідаць, не кончыўшы...

Ён адчыніў шырэй вароты, каб у гумне пасвятлела, і дастаў мяшок. У змроку яны ссыпалі, што было павеяна. Бацька хацеў яшчэ наўздагад падмесці ток, калі прыбег Хведзька і аб'явіў:

— Трэба есці зараз! Мамо кажа, картопля прастьніе!

— Зараз ідзем!

Бацька стаў моўкі збирацца — узяў з застаронка шапку, світу, выйшаў на прыгуменне, зарыштаваротамі.

Вячэраючы, Ганна спасцярожліва паглядвалася на мачьху, чакала, што тая вось-вось зноў пачне гаворку пра Васіля. І праўда, мачыха нядоўга маўчала — як бы між іншым, паведаміла:

— Васіля Дзяятліка забралі...

Бацька толькі скоса зірнуў на Ганну. І не сказаў нічога.

— Шабета павёў. У Алешнікі... — паспрабавала зноў завязаць гаворку мачыха, але і на гэты раз Чарнушка прамаўчаў, і яна змоўкла.

Ганне на момант стала лягчэй. Усё ж яна не была ўпэўнена, што мачыха зноў не вернецца да горкай падзеі, — сядзець за столом Ганне было неспакойна. Хутчэй павячэралішы, яна, хапаючыся, перахрысцілася на абразы, усталася, не пераадзяваючыся, падалася да дзвярэй.

— Ты куды? — перапыніла яе мачыха.

— Нікуды. На вуліцу, пагляджу...

— Не прыйшоў ён.

— А я — не да яго.

Бразнула клямкаю, вискачыла на двор і, чуйная, пільная, з такім адчуваннем, быццам за ёй сочаць, пайшла на вуліцу. Знарок старалася не глядзець у той бок, дзе іх плот, дзе ўчора стаялі, гнала ад сябе неадступную думку: а можа, ён там, можа, прыйшоў? У ёй невядома чаму жыла, не адступалася ўпартая ўпэўненасць: ён — там, ён прыйшоў, выглядае. Яна мімаволі чакала яго воклічу і думала, рыхтавала яму адплату за крыўдную знявагу перад людзьмі.

Як ні прымушала сябе не азірацца на плот — не ўтрывалася, глянула. Там нікога не было!

Яна, аднак, прагнала трывогу: гэта яшчэ нічога не значыць. Васіль мог проста не ўправіцца прыйсці. Ён і ў іншыя дні, бывала, пазніўся, а тут жа такая прыгода — конь не кормлены, гаспадарка не дагледжана. Калі выйшла на вуліцу, падумала: «К Хадосьцы пайду», — падумала, хочучы пабачыць не Хадоську, а Васілёў двор, Васілёву хату, Васіля. Ей здавалася, што пабачыць Васіля ёй хочацца не таму, што сумуе, трывожыцца па ім, а проста каб пераканацца, што ён дома.

На Васілёвым двары было ціха, пуста, сумна. Сумнай выглядала і хата, што маўкліва чарнела ў змроку, — ні гаворкі ў ёй, ні святла ў вокнах. Хоць не бачыла, што там у хаце, яна здалася нежылою, нібы ні душы ў ёй.

Ганна ўспомніла Валодзьку: вось кто мог бы памагчы. Пабачыць бы зараз яго, даведацца пра Васіля. Звычайна, калі не трэба, Валодзька многа разоў на дзень трапляўся на вочы, цэлымі днямі ў іх, Чарнушкаў, у хаце або на двары з Хведзькам гуляў. Цяпер жа — нібы знарок — не відаць, не чуваць яго. Можа, хіба Хведзьку пайсці папрасіць, каб паклікаў? Яна ўжо намерылася вярнуцца дамоў, пабачыць Хведзьку, але адразу ж адагнала гэтую думку: зноў трэба будзе бачыцца з мачыжаю. Да таго ж мачыха наўрад ці дазволіць Хведзьку ў такі час пайсці куды-небудзь. А калі і дазволіць, то, не інакш, будзе дапытвацца, дазнаеца ад Хведзькі, аб чым яна просіць. Гэтага Ганна баялася больш за ўсё. Усё, што было ў Ганны з Васілём, іх начныя гамонкі каля плота, думкі-мары і думкі-трывогі — усё сарамліва, насцярожана берагла яна ў сабе як дарагую, чистую таямніцу. Гэтую таямніцу не павінен быў ведаць ніхто, тым больш мачыха. Тоё, што адбылося ўдзень, калі яна знянацку выказала таямніцу ўсяму сялу, яшчэ больш насцярожвала яе.

Успамін пра апошні, злы Васілёў позірк зноў затушыў агеньчык у сэрцы, вярнуў ёй горыч неперажытай крыўды. З крыўдай гэтай і з важкай, поўнай нядобрата прадчування трывогай яна пайшла да Хадоські.

У Хадосьчынай хаце на шыбе варушыліся глянцевітыя водсветы ад агню, што палаў у печы. Ганна прытулілася тварам да шыбы, стараючыся ўбачыць сяброўку, гукнула:

— Хадоська!

На голас яе ад печы насунуўся ценъ, пачуўся матчын адказ:

— Няма яе... Хто ето? Ганна?

— Аге, я... А дзе яна?

— Хто ж бо яе знае! Гуляць кудысь падалася...

Ісці шукаць Хадосю ў вясёлых дзяўчыных гуртах, што там і тут гаманілі, смяяліся на прызбах, на калодах каля платоў, Ганне не хацелася — апошнімі днямі яны з Васілём мала былі на зборах дзяўчат і хлопцаў, і яе прыходу, напэўна, вельмі здзвіняцца. Пачнуть, мабыць, шаптацца між сабой, гаварыць пра Васіля. Калі ж ён не вярнуўся, злыя языкі без літасці асудзяць: не управіліся хлопца звесці з сяла, як яна ўжо ў гурт з'явілася!

Ат, няхай гавораць што хочуць, чалавеку рота не залепіш, калі язык свярбіць. Толькі ж — хіба ёй абавязкова слухаць усіх, мала што каму прыйдзе на язык! Ці ж ёй так і марнець адной, таміцца невядомасцю, гадаць па зорках, што там з Васілём? Адной быць з трывогай аб ім і крыўдай-ганьбай, якую ні забыць, ні задушыць? Што ж, калі праўду казаць, то і ѹдзе яна не да хлопца якога, каторыя ёй цяпер проста ненавісныя, а да сяброўкі сваёй. Адразу, як знайдзе Хадоську, яна пакліча яе з сабою, і абедзве пойдуць з гурту — тут можна будзе і даведацца аб усім, што непакоіць...

Хлопцы і дзяўчыны гаманілі ў цемры зусім недалёка на бярвеннях, складзеных перад Грыбковай хатай. Ганна сказала «добры вечар» знарок абыякава і, як бы загадзя папярэджваючы непатрэбную гамонку, з такім выглядам, нібы зайшла не так сабе, нібы спяшаецца, заклапочана запыталася:

— Хадоські тут няма?

У Куранях было некалькі дзяўчынат Хадось, але Хадоськай звалі адну. Яе быццам выдзялялі з усіх гэтым лагодным, ласкавым іменем.

Хадоська замест адказу радасна пазвала:

— Ой, Гануля! Хадзі сюды!

— Хадзі ты! Штось скажу табе!..

— Дак ты тут, ціхо! Хадзі!

Хтосьці з дзяўчынат крыкнуў добразычліва:

— Пасядзі! Не грэбуй кампаніяй!..
— От, сказала: ці ж я калі грэбуvalа!..
— Ну дак пасядзі ў гурце!..
— Часу няма... — няцвёрда прамовіла Ганна. — Матка чакае...
Гарэзны хлапечы голас засмияўся:
— Усіх нас маткі чакаюць!
Дзяўчата зарагаталі. Пад гэты добры рогат Ганна падышла да Хадоські, села побач.

2

Дзяўчата і хлопцы, што хвіліну назад бачылі і слухалі адну яе, цяпер ураз як бы забылі аб ёй, загаманілі кожны пра сваё. Ганна, адчуўшы, што за ёй нікто асабліва не сочыць, ужо хацела прытуліцца да Хадоські, запытацца аб тым, што трывожыла, калі Хадоська раптам горача абняла яе, голасам, поўным бязмежнага спачування і жалю, аблапала:

— Бедная... Бедная ты мая, Ганулечка... Няшчасная...

«Значыцца, няма, не вярнуўся Васіль», — здагадалася Ганна і раптам зноў успомніла, як ён ішоў па вуліцы, не гледзячы ні на кога, дзікаваты, злосна мясіў гразь... Шабету ўспомніла з канём на повадзе, твары людзей, якія ўсё бачылі — Васілёву і яе ганьбу. Прыйрасць і жаль, сорам і боль зноў ажылі ў ёй, замуцілі свет... Чаму ўсё так сплялося?

— Забралі яго? — як бы не паверыла, ціха прашаптала Хадосьцы.

— Павезлі. У Юравічы, кажуць...

Ганна нічога больш не пыталася, нічога не гаварыла. Ёй не хацелася і думачь нічога — усё было такое незразумелае, блытанае. Доўгі час яна і не заўважала нічога навокал, не магла слухаць. Як бы праз туман, прайшлі праз яе смутную прыгнечанасць першыя слова, якія нечым кранулі ўвагу, прымусілі яе адгукнуцца.

— І цяпер калачуся, як успомню!.. — пачула Ганна. Яна мімаволі, нявесела стала слухаць. — Бацько сам едзе ні жывы ні мёртвы... Хрысціцца сам сабе... Губы сашчапіў, не варухне губамі... кеб той, крый Божа, не пазнаў, што малітву бацько робіць... не ўгнявіўся...

— Аб чым ето яна? — не зразумела Ганна.

— Ведзьмака сустрэлі, — ціха, з асцярогай прашаптала Хадоська, неспакойна азірнулася ў цемру, быццам баялася, што іх слухаюць. Яна перахрысцілася. — Не дай Бог, пачуе!..

Ганна зразумела яе страх, ведала, што ведзьмакі не любяць, калі іх так завуць, помсцяць за гэта. Ведзьмакі хочуць, каб іх звалі чараўнікамі.

— Чараўніка?! — здзівілася Ганна. — Якога? Што ў Хвоенцы?

— Аге ж.

— Усю дарогу калаціся, — апавядала гарбатая Прося. — Як, скажыще, жывыя з лесу выбраліся!.. Лес той — то буй цікі, а то зрабіўся страшны — гудзе, скуголіць, як на хаўтуры... А ў тым гудзе — чую — як бы костачкамі стукае мярцвяк... Ідзе, ідзе за намі, блізенько, рукой дастаць, і — стукае... Стук-стук... Стук-стук...

— Страхоцце якое! — жахнулася адна з дзяўчат.

— Мабуць, пачуў, што бацько моліцца... Ён і раней, мабуць, чуў, таму і злаваў, пужаў, стукаў костачкамі... А падысці баяўся, ці малітва не давала...

— Е такія малітвы, што як пачуе ён, дак як ліст затрасецца, — сказаў нехта тонам знаўцы. — Толькі трэ знаць яе, тую малітву... И казаць, не пужацца — хоць што! Бо ён, хоць і пужае, а байца яе... Не любіць — страх!..

— А конь — што?! — перабілі «знаўцу». — Ідзе сабе?

— Аге, ідзе! — адгукнулася Прося. — Ідзе!.. И ён сам не свой! Хістаецца, як п'яны, — як не падае. Вушы наставіў, грызу натапырыў і вачмі ўсё — зірк, зірк. А вочы — круглыя, перапуджаныя!.. Але, дзяякай Богу, — хоць хістаецца, а ідзе і ідзе! Толькі ён і выратаваў!.. А то б там і — канец наш!

— Добра шчэ, што пбмараку на каня не нагнаў, — зноў загаварыў «знаўца». — А то, бувае, як нагоніць чараўнік памараку, то конь ідзе і ідзе, ды толькі не туды, куды трэба. А то і так бувае: здаецца, ідзе, ідзе ён, а сам — на месцы!..

— Дзяякай Богу, што пачуў малітву! Пачуў і заступіўся!.. — сказала Хадоська.

Чысты хлапечы голас, у якім чуўся прытоены смех, раптам уварваўся ў ціхую гаворку дзіўна весела і звонка:

— Бог? А знаеце, дзе ён цяпер?

Ганна пазнала: пытаяўся Хоня, па-вулічнаму — «Бацько і матка». Хадоська даверліва пацікаўлася:

— Дзе?

— У Нароўлі ў воласці! За сакратара!

— Кеб табе язык адсох! За такія твае слова...

— Праўда — у Нароўлі! Бачылі яго! Ён, праўда, не прызнаецца, бацца, кеб не прагналі з работы!.. Бо не пралетар сам!..

Хлопцу не далі дагаварыць — мусіць, нехта закрыў рот. Дзяўчата абурана гаманілі, клялі адступнікаў ад Бога, ад якіх, казалі, усе няшчасці ў сяле. У гэтым гомане і Прося, якая рассказала пра сустречу з ведзымаком, не адразу зноў заваявала ўвагу.

— Прыйехалі... Паклаліся спаць... Бацько ўсё жагнаецца, ніяк супакоіцца не можа. І я — як гляну ў цемру — усё бачу яго: вочы, як тыя вугалі, зырчацы! Агнём!.. Страх!

— Прыйшла б да мяне ў павець, я супакоіў бы! — зноў уварваўся Хонеў голас.

Хлопцы зарагаталі. Зарагаталі куды больш дружна, чым тады, калі іх таварыш асмеліўся зачатпіць Бога. Дзяўчата, бясконца зняважаныя недалікатнай парадаю іхній прыяцельцы, заступіліся за яе, пачалася вяёлая валтузня з няшчырымі пагрозамі, з нязлоснымі дакорамі, між якіх былі чутны мяккія ўдары дзяўчых рук па хлапечых спінах.

— Добры які аб'явіўся! — сказала Прося.

Дзяўчата падтрымалі Просю кпінамі з хлопцаў і смехам. Але не апаў яшчэ гэты смех, як яго працяў такі прарэзлівы віск дзяўчыны, быццам ёй пусцілі за пазуху вужа.

— А-ай! Дзевачкі! — За гэтым пачуўся часты пляскат рук па твары.

— Ну, ну, кабулка! Не брыкайся!..

— Ай!.. Памажыце!.. — Алена Зайчыкава аж заходзілася ад рогату. — Не шлакачы... чорт... паганы!.. Ой! Чуеш? Не лезы!..

— Пятро! Дзе ты ёй шлакочаш, што яна так смяеца?.. — пацікавіўся адзін з хлопцаў.

— У якім месцы? Бо мы не знаем!

— А ты ж знайшоў такое!

Ганна слухала гэтыя гарэзныя смеши, спрэчкі, але ні разу, ніводным словам не адгукнулася на іх. Яна, звычайна і сама ахвочая да кпін-спрэчак, задзірыстая, слухала цяпер, сачыла за ўсім так, як сочаць дарослыя за дзіцячай гульнёй. Бесклапотны смех як бы не даходзіў да яе, не кранаў душы.

Ганна была здаволена, калі ў хвіліну зацішку, які прыйшоў на змену рогату, Хадоська завяла:

Шумяць вербы ў канцы грэблі,
Што я пасадзіла...

Галасок яе быў нясмелы, кволы — здавалася, ён, лагодны, задуменна-журботны, з недарэчнай скаргай.крыўдай, вось-вось патоне ў выбуху рогату, але хвіля за хвіляй ішлі, а ён не тануў. Ён, праўда, і не мацнеў, нейкі час усе маўчалі, як бы слухалі-чакалі, як бы

не ведалі, не здагадваліся, пра што шумелі-жаліліся вербы. Раптам скарга, якая на момант сцікла, пррапала ў вячэрнім змроку, загучала зноў, але ўжо мацней, балючай, на многія галасы:

Няма таго міленького,

Што я палюбіла...

Ганна заспяўала разам з усімі, заспяўала звыкла, не думаючы асабліва пра слова песні, — даўно-даўно была знаёмая Ганне гэтая песня. Але не даспяўала дзяўчына і першых слоў, як яе знянацку ўразіў новы, нязнаны сэнс іх, такі блізкі, такі балючы:

Няма таго міленького!

Абуджаныя гэтымі словамі сум, крыўда зноў ажылі, горкай хваляй падступіліся к горлу...

Няма яго, дай не будзе,

Паехаў у Адэсу...

«Паехаў... Павялі ў Юравічы...» — Ганна ў вялікім наплыве журботы змоўкла, сціснула губы, слухала так, як бы гэта была і не песня, даўняя, чужая, а яе скруха, яе бяды. Калі яна маркотна далучылася да ўсіх, здалося, што не спявае яна, як раней, як усе, а нібы думае ўголас, гамоніць з сабою:

Плачце, вочы, плачце, кары, —

Така ваша доля.

Палюбіла казачэнъку,

Пры месяцы стоя...

У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацімнела некалькі постацей, і зухаваты, не ў меру радасны голас убіўся ў песню, перараўяў яе.

— Хто тут каго палюбіў?

«Корч прыпёрся», — пазнала Ганна і раптам пачула, як усіхвалівана трапеча прытуленае да яе Хадосьчына плячо.

— Яўхім! — шчаслівая, прашаптала Хадоська.

Другая постаць паздароўкалася далікатна, ветліва, і Ганна познала Яўхімавага брата Сцяпана, які вучыўся ў Юравічах у школе.

Сцяпан сціпла прысёў на бервяно, а Яўхім, схіліўшыся, стаў узірацца ў твары дзяўчат. Паказытаў адну, жартам звонка цмокніў перад другой, абышоў, абледзеў, хто сядзей тут, спыніўся перад Хадоськай.

— А, Хадзюля! Канаплянка! — прамовіў ён весела, падсмейваючыся з яе твару, абсейнага, як канапляным насеннем, рабацінкамі.

— Якая е! — знарок непадступна строга адказала Хадоська, млеючы ад чакання.

Яўхім спакойна, упэўнена абняў яе за плечы і тады заўважыў побач Ганну. Ён выпускі Хадоську, прамовіў стрымана:

— А, і Чарнушка тут! Прыйшла!

— Можа, папытацца трэ було?

— Пытацца няма чаго, месца хапае! Не цесно!.. Толькі ж даўно нешта не было відаць!

— А табе што, карцело?

— Па праўдзе сказаць, не дужа. — Ён зарагатаў.

Ганна, якую зачапіў гэты, здалося, нядобры рогат, заўважыла, што дзяўчата і хлопцы прыщілі і прыслухоўваюцца да іх. Яўхім усюды выклікаў да сябе ўвагу: відны быў хлопец, з норавам, паважалі і пабойваліся яго — мала хто з дзяўчат адважваўся пярэчыць. Ведалі ўсе, што і ў Ганны — харктар, не саступіць. Маўчалі, чакалі, што будзе.

— А я цябे — дак з ранку да вечара выглядала! — лагодна, з прытоенай яхіднасцю сказала Ганна.

— Ну? Вот не знаю! — у тон ёй здзвіўся Яўхім.

— Шкада! Вельмі ж бо трэба було!..

— Няўжэ? Нашто?

— Вераб'і насядалі на жыто, кеб на іх немач! Пужаць не було каму!

— А Дзятлік — хіба не мог? — падчапіў Яўхім.

— Не баяліся яго! Чуб не такі!

Хтосьці з дзяўчат прыдущыў смех. Уцэліла Ганна! Лепш нельга было ўцэліць: Яўхім сваім чубам ганарыўся, фарсіў ім, чуб быў яму святой мужчынскай красою. І вось з красы гэтай — такі здзек!

Яўхім на момант як бы анямеў ад гэтай абразы. Усе чакалі, што ён выбухне злоснай лаянкай, можа, ударыць Ганну, але ён нават не варухнуўся.

— Часу, пэўне, у Дзятліка не було, — сказаў ён як мог спакойна.

— Ён жа ўсё па начах... То з дзеўкай, то — шчэ з кім!

Тут ужо Ганна не адразу знайшла, што адказаць.

— Шчэ невядома, ты з кім... — пачулі ўсе як бы пагрозу.

— Я — з такімі, як ён, не ваджуся. Я — з людзьмі.

— Людзі розныя буваюць!..

— Па загуменнях не хаджу!

Яўхім кінуў апошнія слова так, што ўсе адчулі: яму надакучыла гэтая нудная, непатрэбная гаворка. Ён зноў весела ахапіў рукамі Хадоську.

— Канаплянка! Мяккая ты, як булка Ёселеўа! — Яўхім зарагатаў.

— Шчэ што скажаш! — задаволена запярэчыла Хадоська.

— Магу і шчэ сказаць! Хочаш — скажу?

— А што?

— Хадзем ка мне ў свіран!

— Чаго ето? Сказаў!

— Просо таўкці!

Хлопцы засмяяліся. Хадоська паспрабавала вырвацца, але Яўхім не адпусціў яе, з лагодным дакорам сказаў, што не трэба ж быць такою ганарліваю. І пасмяяцца нельга — ён жа і не думаў крыўдзіць яе, праста язык з нуды пачасаць хацелася. Слухаючы яго добры, вінаваты шэпт, Хадоська перастала рвацца, пакорліва схіліла галаву.

— Я страх як не люблю, калі вы... чэшаце языкі... — ціха прамовіла яна. — Ахвота вам... паскудство ўсякае... казаць.

— Даікатная вельмі ты...

— Якая е!..

Хадоська зняла яго руку з плеч, але мякка, так, для прыліку, таму што так трэба было на людзях, такі быў звычай. Ганна адчувала, што Хадоська ўжо супакоілася, зноў сядзіць шчаслівая. Мімаволі са здзіўленнем, з прыкрасцю думала: што яна, добрая, ласкавая «канаплянка», знайшла ў Карчу гэтым — аж млее, калі ён сядзіць побач! У ім жа нічога прывабнага, багацце хіба адно, бацькам нажытае, боты хромавыя з рыпам ды чуб! У гэты вечар, пасля спречкі з Яўхімам, Ганне нават яго хараство, упэйненасць, дасціпнасць здаваліся агіднымі.

Пасядзеўшы яшчэ, колькі трэба было, каб злыя языкі не сказаі, што яна паддалася, уцякла ад Яўхіма, Ганна ўсталала. Успомніла, што гаварыла, калі прыходзіла ў гурт, спакойна прамовіла да Хадоські:

— Мабуць, ужэ зайдзіць пагаворым. Я прыйду ўвечары...

— Аге. Прыходзь, Гануля...

Ганна, хоць і не глядзела ў той бок, дзе сядзелі прыяцелька і агідны Корч, заўважыла раптам, як Яўхім выпусціў Хадоську з абдымку, варухнуўся знейкім намерам.

— Ты чаго ж адна?

— А мне і адной не пагано!

Яна знарок павольна, паважна пайшла з гурту. Ужо адышоўшы, пачула ўслед, як ён сказаў:

— Хлопцы, няўжэ нікто не хоча правесці?..

Ёй здалася ў словах яго насмешка, хоць прамовіў ён здзіўлена і неспакойна. За гэтым Ганна пачула за сабой пастпешлівы хлюпат ботаў па гразі, які ўмомант нагнаў яе. Хоць па-ранейшаму не глядзела на таго, хто ішоў побач, ведала, адчувала: гэта Яўхім. Ганна насцярожылася, падрыхтавалася да абароны, да любой неспадзеўкі, а

ён ішоў і ішоў, маўклівы, ціхі, не дабіваўся нічога, нічога не гаварыў. Яе, аднак, гэта не супакойвала, яна чакала, што ён тоіць нешта незразумелае, хітрае...

— Гарачая ты, ей-бо! — прамовіў Яўхім раптам лагодна. — Наравістая! Слово табе не скажы супроцы!..

Ганна не адказала, ішла строгая, непадступная, паказвала гонар свой, але мацней за клопат аб гонары з'яўлася цяпер у яе здзіўленне: гэта Яўхім так гаворыць з ёй? Так мякка, нават вінавата?..

«Так ён і Хадосьцы гаворыў! — знарок нагадала яна сабе. — Гаворыць, прыкідвае ѡца, а сам, можа, смеяе ѡца...» Але нагадвала яна гэта дарэмна, адчувала, бачыла: Яўхім не прыкідваўся.

— Каса на камень найшла! — усміхнуўся ён па-сяброўску. — Я і сам — як жарабец неаб'езджаны! Мне кеб — хто пярэчыў?! Ды шчэ дзеўка!.. Ну, і — акрамя таго: не магу ж я на людзях паказаць, што я перад дзеўкай... разумееш?.. Ну, ніц, значыць, перад дзеўкай! Нішто, нуль! Уцяміла?.. — Ён шчыра, ад душы зарагатаў: — Смяяцца з мяне будуць усе! Сабакі па завуголлю, і тыя!.. Дайшло?

Яна паслізнулася і ўпала б, напэўна, але Яўхім спрытна падхапіў яе за локаць.

— Не падай! Гразь халодная! — пажартаваў ён і паслухмяна выпусціў Ганніну руку.

Неўзабаве прыйшлося ісці адно за адным, паўз самыя платы, бо пасярэдзіне былі глыбокія, поўныя гразі ямы.

— Скарэй бы замерзло, — прамовіў Яўхім, — хоць бы хадзіць па вуліцах можна було!.. — Ён сказаў, адчувала Ганна, толькі для таго, каб завязаць гаворку, але яна прамаўчала. Калі нарэшце стала можна ісці побач, Яўхім нагнаў яе. — Ну, не злуй. Ей-бо, не злуй!.. Ты ж сама — варонім пудзілам мяне паставіла, а я, бач, смяюся!.. Ну, на міравую, а?

Яўхім сам узяў яе далонь, паціснуў. Здзіўленая ўсім сяброўскім ладам яго гаворкі, нечаканай добрай шчырасцю, яна цяпер не вырвала руку.

Калі дайшлі да Ганніных варот, Яўхім папрасіў яе пастаяць трохі, але Ганна ў адказ адступіла ад яго, узяла руку. Яе здзвіла, што і тут ён не стаў дабівацца свайго, сказаў «спакойнай ночы» і, ціха пасвістваючы, пайшоў у змрок гразкай вуліцы.

Ступаючы па двары, Ганна хвіліну думала пра яго, думала здзіўлена, як пра загадку. У той жа час калі ў галаве варушыліся гэтая думкі, вочы яе выбраўлі з цемры абрывы плота, калоў. Там было пуста, сумна, як каля свежай магілы. Грудзі яе апаліў болъ: «Васіль, Васіль...»

3

Вечарам, памыўшыся над цэбрам, выщіраючыся, бацька сказаў мачысе:

— Буў Яўхім Карчоў... Малаціць сабірающа... Казаў, кеб за просо адрабілі...

— Ужэ ж адрабілі. На касавіцу, — адгукнулася мачыха.

— Тры дні адрабілі. А два шчэ засталося...

Бацька пагладзіў парэпанай рукой рэдкія, ад сівізны ўжо зямлістая валасы, зморана згорбіўшыся, сеў на лаўку. Мачыха, выцягваючы з печы чыгун, не ўтрывала:

— От, Корч стары! Ето ж — пяць дзён за жменю!

— Жменя не жменя! — Бацька разважліва зазначыў: — Не хацела, дак не брала б! Ён не набіваўся!

— Не набіваўся! Кеб жа не трэба було!

— От то-та ж!

— Дак жа гараваць за жменю колькі!

— Думаеш, другі дзешавей даў бы! Аге, вазьмі!

Бацька ўзяў скібу хлеба, стаў нецярпліва жаваць: прагаладаўся вельмі. Але мачысё ўжо не так лёгка было забыцца пра Карча. Думала яна марудна і была заядлая, упартая, так што, калі што ўбівалася ў галаву яе, выходзіла адтуль не хутка. Вось і цяпер, наліваючы боршч з чыгуна ў вялікую гліняную міску, як бы падумала ўголас пра старога Глушака:

— Не памалаціў шчэ свайго. Малатарню маючы!..

— Сваё нікуды не дзенецца. Зарабіць хацеў. У Алешніках трайм памалаціў...

— Крываротаму, кажуць, дзень стараўся! — успомніла Ганна, кладучы на прыпек наколаную лучыну. Агонь, што ледзь асвятляў хату чырвоным, мігатлівым святлом, гатоў быў вось-вось згаснуць, і яна падлажыла ў яго смалісты сук.

— Якому Крываротаму? — зацікавіўся, нібы не павернуў бацька.

— Таму, што ў сельсавецце за старшыню...

— Ну, на етым не вельмі пажывіцца!

— Не пажывіцца? — едка адгукнулася мачыха. — Аге! Стайды ён задарам старацца!

— Чаму ты думаеш, што задарам! Табе хто казаў, што задарам? — бацька паглядзеў на Ганну, як бы чакаў, што яна пацвердзіць яго слова.

— А хоць бы ніхто й не казаў, што задарам — мачыха кінула ўпарты позірк, — я ўсё адно знаю, што не ўзяў ён грошай, Корч! Не ўзяў, хай мне хоць руку адсякуць!.. — Яна паставіла на чорны, без

абруса, вышчарблены ад старасці драўляны стол міску, адну на ўсіх, села побач з бацькам.

Бацька ўзяў шчарбатую драўляную лыжку, такую ж чорную, як і стол, прамовіў прымірэнча:

— Не ўзяў, не ўзяў... Ахвота табе пляскаць, грэц яго...

— Но знаю, што не ўзяў! От пабачыш!.. Тут свая выгада! Начальство!.. Я — табе, ты — мне. Я табе памалачу, а ты мне аддзячыши сваёй ласкай. Падатак там збавіш ці шчэ што...

— Я — табе, ты — мне! Цяпер ето не так просто у сельсавецце... не пры цары...

— Калі пры цары було яно, то цяпер і казаць няма чаго!

— Хітры, тхор! — сказала Ганна, адчуваючы, што мачыха, напэўна, не памыляеца ў здагадках пра старога Глушака.

— Аге! — адразу адгукнулася мачыха і, як звычайна, не ўтрывала, каб разам не ўпікнуць і свайго чалавека. — Еты свайго не ўпусціць.

З тым, што яна сказала, яшчэ як бы чулася: «Не тое што ты».

Бацька прамаўчаў на гэты яўны ўпік, і гаворка абарвалася. Цяпер было чуваць толькі дружнае, працавітае сёrbанне, трэск і шыпенне смаляка, ад якога ў хату ішоў пах дыму і смалы, што перамешваўся з пахам грыбнога баршчу. Свято ад прыпечка не магло тут ніяк саўладаць з чырванаватым прыщемкам, які то крыху слабеў, адступаў, то зноў насоўваўся так, што трэба было напружваць вочы, каб бачыць, што бярэш у місцы, што ў лыжцы нясеш. Можа, таму такія сур'энныя, заклапочаныя былі твары ва ўсіх чатырох Чарнушкаў, нават у Хведзькі, які, седзячы між бацькам і Ганнай, ледзь даставаў лыжкай да місکі. Разам з заклапочанасцю на тварах была відна ўтома, нейкая пакорлівасць абавязку — як бы вячэра была не радасцю, не ўзнагародай, а таксама абавязкам, працай. З усіх толькі Хведзька сядзеў неспакойна, ей хапаючыся, усё выцягваў шию, стараўся зазірнуць, што там у місцы, ці няможна падчапіць грыбка, — але, навучаны немалым вопытам, тут жа спасцярожліва паглядваў на маці і пад яе строгім позіркам прыщіхаў.

Ад цымянага, сумнага святла ў хаце здавалася сумным, суровым, нават святыя з абразоў у кутку глядзелі з-пад ручнікоў так, быццам гразіліся за смех страшным судом...

Выцягнуўшы з міскі лыжку, Хведзька ўжо намерыўся паднесці яе к роту, калі ў вачах яго мільганула цікаўнасць. Ён момант разглядаў лыжку, потым сказаў здаволена:

— Прусак!..

— Цыц ты за сталом! — крикнула была Ганна, думаючи, што ён жартуе: Хведзька ўжо неаднойчы пацяшаўся з яе гідлівасці.

Але сёння ён не смяйся: у лыжцы сапрауды быў вараны прус.

— Уваліўся, — спакойна прамовіла мачыха і загадала Хведзьку:

— Вынесі, вылі ў цэбар! — Калі Хведзька вылез з-за стала, знарок тримаючи лыжку з прусаком бліжэй перад Ганнай, мачыха сказала безнадзеяна: — Развялося пошасці етай! Надышь ноччу ўсталі, падпала лучынку, дак яны па падпрыпеку — шась, як войска якое!..

— То-та я гляджу — боршч сягоння смачны, — паспрабаваў бацьку перавесці гаворку на жарт. — Як бы з салам!

— Скажаце, ей-богу! — папракнула Ганна, устаючи з-за стала. Яна ўжо не магла есці.

Бацьку гэта павесяліла.

— Хранцузы — тыя жаб ядзяць! Жывых, не тое што вараных!.. Ядзяць дай шчэ — дзякуюць! Ім жаба — што качка!

— Жаб? Цыфу ты! — гідліва скрывілася мачыха. — Нехрысці, пэўне?

— Нехрысці...

Ганна ўжо надзела жакетку, сабралася ісці, калі бацька, скручуваючи цыгарку, напомніў пра пачатак гаворкі:

— Дак Корч прасіў, кеб з жанчын хто прыйшоў. Ці ты, старая, ці мо Ганна.

— Няхай Ганна... — Мачыха забрала са стала міску, падалася ў куток, дзе стаяў посуд. Бацька згодна кіунуў, лічачы, што гаворка скончана.

Але Ганна стаяла каля парога.

— А мо б лепей мне тут, пры хаце астаща?

— Чаму ето?

— Так... Нядобра мне к Карчам...

Яна заўважыла, што бацька чакае, каб яна растлумачыла, чаму ёй нядобра ісці, і адчула — цяжка дагаварыць усё. Як тут расскажаш — пры мачысе — пра ўчораашняе заляцанне Яўхіма, ад якога засталіся ў душы асцярога да яго ды віна перад Васілём. Яна дала яму, гэтаму Карчу, ісці з сабой, дала тримаць руку, нібы абнадзеіла...

Мачыха абурана паглядзела на Ганну, потым на бацьку, як бы чакаючи падтрымкі сабе.

— Унь бач! Яна не пойдзе, — не вытрывала старая, не дачакаўшыся Цімохавай падтрымкі. — Хай матка старая лепей! Ёй нядобра, бачыце, не даўпадобы ёй!

Чарнушка паморшчыўся на гэтыя слова, лагодна, спачувальна сказаў:

— Трэба ісці, Гануля... I так еты доўг — як скула...

— Ці ж яна разумее!

Ганна ведала, што працівіца болыш няма сэнсу: мачыха ўсё роўна не адступіца. Каб скончыць гаворку, прамовіла мяччай:

— Ну, хай ужэ! Пайду, калі вам так страшно...

На дварэ ціха церусіў нявідны дождж. Ён ішоў з мінулай ночы амаль безупынку, то драбнеючы, то зноў спарнеючы, і на вуліцы яшчэ ўдзень было столькі страшнай, ліпкай гразі, што ніводзін куранёвец не наважваўся вылазіць. Людзі хадзілі цяпер толькі праз мокрыя слізкія гароды ці па загуменню. Два рады хат былі адарваны ад аднаго, ды можна сказаць, што адасоблены былі і многія хаты: каму ахвота была лезці ў такую макрату без вялікай патрэбы?..

Цяпер, у цемры, гэтая макрата была страшнейшая. Уся вёска, вялікія і малыя, жанкі і мужчыны туліліся бліжэй да ўсіх чараю, да дымных агнёў на прыпеках, хаваліся, драмалі па ўсіх, задушных сваіх норах. Маўчалі каровы, не бэлькалі нідзе авечкі, не перагаўкаліся сабакі, хоць бы адзін гук дайшоў ад блізкага лесу, з балот — цішыня, важкая, чорная, стыла ў нячутнай сяўбе дажджу над сялом, над звадзянемі дрыгвянямі абшарамі, над светам...

«Ну і чарнечча ж! Хоць вока выкалі! — падумала Ганна, падымаячуцы каўнерык жакеткі. — Чысто — сусветны патоп!» Яна асцярожна, каб не паслізнуцца, саступіла з ганка і пайшла ў цемру.

4

Неўзабаве Ганна ўжо сядзела каля Хадоські перад комінкам, на якім палала, чадзела лучына. «Канапляначка», схіліўшы галоўку з залацістым пушком над ілбом і каля вуха, па-дзіячы выпінаючы добрыя губы, старанна вязала рукавіцу. Тут жа, каля комінка, падсунуўшы да агню ўслон, на якім тырчала прасніца з барадой кужалю, сядзела і маці, цётка Аўдоцця. Маці прала — адставіўшы руку, цягнула і цягнула пальцамі з «барады» на прасніцы кужаль, спрытна звівала яго ў нітку. Нітка ўсё даўжэла, бегла і бегла на верацяно, што круцілася, скакала ў яе руках, як бы ў цудоўнай полечцы.

Хадосьчын бацька Ігнат, чарнявы, сіаваты, ускудлачаны, гнуўся трохі ўбаку, час ад часу пакрыкваў на жонку, што мяньяла паставу, засланяла святло, — каб адхілілася.

— Ціхो бо ты, старое верацяно! — зазлаваў ён нарэшце.

Жонка адхілілася, прымірэнча сказала:

— Што ты ўсё бурчыш, стары лапаць? Як, скажы ты, іголкі збирае.

— Іголкі не іголкі, а і на лапаць — нібыто — святла трэба...

Ён корпаўся з выслізганным вастрадзюбым подплеткам і лазовау дзяяжкаю — пляў лапаць.

Дзеці, дзве Хадосьчыны сястрычкі і брат, сядзелі на печы, то гаманілі аб нечым, то спрачаліся, але як толькі ў спрэчку ўмешваўся знізу грозны бацькаў голас, адразу ўціхалі...

Можна сказаць, Ганна адна тут была без справы, і яна шкадавала, што не ўзяла нітак: магла б таксама не марнаваць часу, павязаць. Ганна і Хадоська гаварылі мала, навін ні важных, ні дробных не было, гаварыць тут пра сардэчныя клопаты, пра Васіля нельга было, і яны найболыш маўчалі. Ганна то сачыла за тым, як Хадоська вяжа, як цётка Аўдоцца прадзе, то спрабавала пражу, хваліла, то глядзела на іх саміх, параўноўвала. Яны былі вельмі падобныя адна на адну, «канапляначка» і матка. Абедзве нізкарослыя, з кароткімі спрытнымі рукамі, абедзве як бы гладкія, мяккія. «Як булкі», — успомнілася раптам, што сказаў Хадосьцы Яўхім. У абедзвох на тварах, таксама мяккіх, светлабровых, быў адзін добры, лагодны выраз, толькі ў Хадоські быў ён больш ясны, чысцейшы. І давер'я больш было ў яе вачах, і каса была гусцейшая, цудоўная, русая, з водбліскам золата каса, што ляжала на плячы... І нейкая радасць, патаемная, шырокая, якую ёй цяжка трymаць. Што за радасць?..

— Ой, Гануля, кеб ты знала!.. — скілілася раптам да Ганнінага вуха Хадоська, ціха-ціха прашаптала: — Я заўтра іду к яму!.. Малаціц!..

Ганна прытулілася да сяброўкі, але не вясёлая, а здзіўленая.

— Я ж — таксамо!.. Адрабіць доўг трэба!

— Ну, і нам — доўг. Але ето ўсё адно! Ён хацеў, штоб прыйшла я!.. Так і сказаў!..

— От і добра! Будзем удзвюх! — спакойна адказала Ганна.

— Што ето вы там шэпчацесь? — лагодна, без крыўды папракнула цётка Аўдоцца. — Ой, чую, пра кавалераў! Не інакш, пра кавалераў: то-та унь мая такая вясёлая, вочы — як тыя вугалькі...

— Скажаце вы, мамо!

— А што ж, дзеўка нібыто ў саку, — азываўся бацька. — Толькі от жаніхоў нешто няма.

— Будуць! Дай выраўняцца! Яблуко ж яшчэ горкае, зялёнае. Вырасце — адбою не будзе, чую!

— Скажаце! — Хадоська пяшчотна тузанула маці за руку, загадала маўчаць...

Вярталася Ганна дамоў тою ж слізкаю дарожкай цераз мокрыя агароды і платы, пад тым жа бясконцым дажджом. У чарнаце ночы

думала пра Хадосьчыну радасць, пра заліцанні да абедзвюх. «Глядзі ты, Корч які спрытны: адразу ў дзвюх меціцы!..» — мімаволі падумалася ёй, але думку гэтую тут жа змяніла развага: з чаго яна ўзяла, што Корч меціца і ў яе? Паплёўся адзін раз услед — паглядзець, не інакш, хацеў, якая яна бліжэй, ці такая, за якую ўдае сябе. Падступіцца паспрабаваў, як бы па-доброму, каб пасмяяцца потым, а яна, недарэка, павёрыла, што ён напраўду ўсё кажа. Разгубілася, як малая, руку вырваш з яго рукі забыла, язык прыкусіла! А ён, можа, вярнуўся ды смяяцца стаў з яе, даверліва дурніцы. І заўтра смяяцца будзе!..

І ўсё ж, не зважаючы на гэтыя думкі, яна глядзела цяпер на працу сваю ў Карчоў без асаблівай трывогі. Што ёй з таго, што здарылася ў той вечар, хіба ж яна не можа трymацца з Карчом так, як бы ў іх ніякай гаворкі і не было! Нібы яна яго не ведае і ведаць не хоча! А калі трэба будзе, калі ён абсмяяць захоча, хіба яна не знайдзе, што сказаць! Не паглядзіць, што Карчоў сынок!

Да таго ж яна будзе не адна, а з Хадоськай — гэта ўжо само па сабе мяняе многае. «Дзівачка, як яна радуецца, што будзе рабіць у свайго Яўхіма, — як бы не на працу, а на свята збіраецца!» — падумала Ганна, пералазячы цераз мокры, халодны плот, за якім быў ужо родны двор.

Дома ўсе даўно спалі, на яе прыход нікто не азваўся. Яна вобмацкам, асцярожліва выставіўшы ўперад рукі, дайшла на цыпках да свайго ложка ў куце каля акна, дзе чутно было бесклапотнае сапенне Хвэдзькі, хутка скінула кофту, спадніцу і нырнула пад коўдру...

На другі дзень Хадоська забегла да Ганны, як было яшчэ цёмна. Ганна, якая акурат уставала з-за стала, хутка надзела старую даматканую паддзёўку, і праз момант яны ўжо ішлі па двары. Вакол было даволі відно, у халаднаватай шэртані добра акрэсліваліся дрэвы наводдаль, хлявы, гумны. Дажджу ўжо не было, толькі мутныя краплі на жэрдках, на скрученым лісці напаміналі аб ім.

У каляінах на загуменні, якім яны ішлі, усюды холадна бялела вада, там і тут разліваліся лужыны. Вада ў ранішняй шэртані здавалася густой і важкай, як волава.

Вялікае, толькі летась пабудаванае гумно, строгая, роўная страха якога яшчэ нідзе не зелянела мохам, а сцены толькі пачалі цямнечы, было адчынена. Дзяўчатам абедзвюм падумалася, што Корч, напэўна, іх даўно чакае, і яны мімаволі заспяшаліся. У той час калі яны падышлі да гумна, адтуль якраз паявіўся Халімон Глушак, маленъкі,

сухенькі, такі дробны ў параўнанні са сваёй шырокай, самай вялікай у Куранях будынінай.

Ён кінуў на дзяўчат востры позірк тхарыных вачэй, адказаў на прывітанне і дробнай, па-старэчы асцярожнай хадой, цягнучы ногі, падаўся к прываду. «Пляцецца, як бы ледзьве кеўляе, — падумала Ганна, пазіраючы ўслед яму. — Дзымужне вецер — і, здаецца, палляціць, як пясчынка тая, рассыплецца, бы трухля...» Яна глядзела ўслед, хоць не першы раз бачыла, дзівілася: ведала, што, пэўна, ветру такога ў свеце няма, які б мог не тое што сарваць з зямлі яго, хоць бы з ног збіц!..

У Карча ў руцэ была маслёнка. Ён нахіліўся з ёй над прывадам, там, дзе быў кулачок каля прывадной шасцярні, уткнуўся носам амаль упрытык, агледзеў, падліў масла, нахіліўся над шасцярнёй. Рабіў ён усё не хапаючыся, паважна, нават урачыста, з нейкім набожным выглядам, з якім, мабыць, і ў царкве на малітве стаяў.

Калі Халімон, наўколенцах, згорбіўшыся, штосьці разглядаў у шасцярні, падышоў яго сын Сцяпан, папрасіў:

— Тато, дайце я абледжжу!..

Стары нават не паварухнуўся, не сказаў слова. Такая звычка была: нічога важнага нікому не давяраў, сынам нават, рабіў сам. Тут жа было не што якое, не драбяза, тут было яго багацце, яго гонар — конная малатарня. Ганна чула, што з усяго свайго набытку Халімон найболыш даражкую новым гумном і купленаю ў Мазыры малатарняю. Але гумно ўсё ж было гумно, і ў другіх ёсць гумны, няхай горшыя, а малатарня — рэч, якая тут у аднаго яго на ўсю акругу. Ні ў каго тут, прайдзі сёлы на дзесяткі вёрст між гэтых балот і хмызвнякоў, не знайдзеш яшчэ такога. Такое калісці не ў кожнага і памешчыка вадзілася, а гэта ж трапіла ў гумно к яму...

Сцяпан хвіліну для прыліку пастаяў пры бацьку, паглядзеў на яго працу, падышоў да дзяўчат.

— Усё яму самому хочацца... — сказаў ён ветліва, абы не маўчаць. — Бы я горай зрабіў бы.

Сцяпан выглядаў бледным, хваравітым. «З навукі, пэўне», — падумала Ганна. Ён, было відаць, хацеў трymацца з імі, як дарослы кавалер. Не толькі Хадосыцы, а і Ганне гэта падабалася. «Не грэбue, значыцца...» Як-ніяк ён быў у сяле самы вучоны, можна лічыць, гарадскі чалавек.

— Надоўта да нас? — запытала Ганна, адказваючы далікатнасцю на далікатнасць.

— Даک от бацько сказаў — пакуль не ўправімся...

— Яно, канешне, не да вучэння, калі дома няўпраўка...

— Канешне, — падтрымала гаворку і Хадоська, якая ўвесь час паглядвала то на вароты ў гумно, то на двор.

— Ты, казалі, у Ёселя жывеш, каторы булкамі таргую?

— У Ёселя. З Аронам яго ўдваіх. Там закутак е такі, што як паставілі ложкі, дак і размінуцца няма як...

— А які ён да цябе, Ёсель? Не крыйдзіць?

— Не-а. Бацько ж плоціць за мяне. Ён, Ёсель, — засмяяўся Сцяпан, — добры да ўсіх, хто дае зарабіць... Надысь меж пшаніцы завезлі...

— А не нудно там, на чужыне? Аднаму, без маткі?

— Цяпер не-а. А спачатку, калі меншы буй, і без прывычкі, нудзіўся. Проста суботы дачакацца не мог, кеб дадому бегці... А цяпер прывык...

Ганна зірнула на яго хваравіта-бледны твар, прамовіла спачувальна:

— Трудно, мабуть, вучыцца? Сухота адна.

— Не-а. Мне не трудно. Мне лёгко дасцца. Асабліва — пісьмо. Па пісьму я самы першы ў класе... Толькі арыхмеціка падводзіць...

— Якая карых... меціка? — адарвала позірк ад двара Хадоська.

— Ну, задачы. Складанне, дзяленне.

Паўз іх назад у гумно прашаргаў ботамі стары з маслёнкай, хутка, але востра, пільна зірнуў на сына, і ўсе прымоўкі.

— Значыцца, жыць там — непагано?

— Не-а. Можна жыць. Толькі адно, што коса глядзяць каторыя...

— Чаму?

— З багацяй. — Ён пачырванеў, дадаў жорстка: — Кулацкі сынок!

Хадоська спачувальна ўздыхнула, але сказаць нічога суцяшальнага не паспела, бо ўбачыла, што на дарозе ад хлявоў паявіўся Яўхім, а за ім рабаваты хлопец Іван, які парабкаваў у Глушакоў, — вялі коней. Яўхім ішоў першы, трymаючы гладкага, агністага колеру каня на кароткім повадзе, сам такі ж гладкі, дужы, як конь....

— А што мне, трэба яно, етае багацце? — усхвалявана, з нечаканай крыйдай прамовіў Сцяпан. — Што, я яго нажываў? Ды па мне што яно е, што яго няма...

— Скажаце бо!

Яўхім быў ужо зусім блізка. Ганна, і не пазіраючы ў яго бок, чула, як ён падыходзіць, чула яго крокі, фырканне каня і ўсё больш насцярожвалася. Зноў успомніўся той вечар, яго праводзіны, але

няёмкасці такой, як раней, ужо не было, мацней за ўсё брала насцярожанаасць...

Яўхім, дайшоўшы да іх, дужай рукой прыпыніў неслухмянага каня, весела паздароўкаўся. Вольную руку падаў спачатку Хадосьцы, якая пры гэтым адразу паружавела, потым Ганне. Ён і знаку не паказаў, што між ім і Ганнаю было штосьці асаблівае.

Яўхім стаў толькі на хвіліну, адразу ж павёў каня к прываду. Калі ён запрагаў гнядога, з варот выйшаў стары, павёў вочкамі па хмурным небе:

— Матка калі ж будзе?

— Сабіраліся ўжэ...

— Абедаць трэба будзе, пакуль саберацеся!..

Халімон гаварыў ціха, роўна, але Ганна пачула, што ён вельмі недавольны. Стары Глушак, усе ў Куранях ведалі, любіў парадак, дысцыпліну і ўмёў стрыmlівацца. Ніколі не ўзвышаў голасу.

— Пазаві! — ціха кінуў стары Сцяпану.

Але маці ўжо ішла сама. Убачыўшы старога, што стаяў і глядзеў на яе, здагадалася, напэўна, што запазнілася, адразу заспышалася, пайшла ўподбег. Корч жа як стаяў, так і стаяў, глядзеў ёй насustrач, чакаў, аж пакуль яна не падышла.

— Будзеш са Сцяпанам коней ганяць, — сказаў Халімон загадным тонам. Ён мелькам зірнуў на Сцяпана і, не чакаючи ні ў сына, ні ў жонкі згоды, павярнуўся да Хадоські і Ганны.

— А вы к малатарні. У гумно.

Дзяўчата пакорліва пайшли за ім. Глушакова гумно здалося ім не ў меру светлым — і ток вельмі гладкі, чысценъка падмецены, і смалістая новая плашкі як бы вымытая. Акуратна абкораныя дубовыя сохі аж паблісквалі, а страха знізу нібы ззяла: жоўценъкі паплёт, жоўценъкавая салома. Палавіна гумна была прасторная, пустая, у застаронку каля сцяны ляжала толькі купа саломы — другую старану цесна, ледзь не да самага вільчыка, поўнілі роўныя рады снапоў. Але самым важным, што асабліва прыцягвала ўвагу, што, можа быць, і надавала гумну святочнасці, — было маленъкае ярка-чырвонае дзіва на таку — малатарні...

«Чырвоная, як тая скула, нарываючы...» — прыйшло раптам Ганне.

Стары ўзяў з кутка ля варот вілы, падаў Хадосьцы, сказаў, што яна будзе з Іванам адтрабаць салому, а Ганне кіёнуў галавой наверх:

— Палезеш туды!.. Падаваць снапы...

— Не баішся? — спачувальна азваўся Яўхім.

— Чаго?

— Высоко! Галава кеб не закружылася!

Ён зарагатаў і ўраз абарваў смех, перахапіўшы строгі позірк, што кінуў бацька.

— Не на вячоркі пазваны... — прамовіў Халімон.

Яўхім паслухмяна прамаўчаў, паказваючы сыноўнью пакору.

— Драбіну прынясі!

Яўхім кінуўся на двор. Стаянчы драбіну к снапам, павёў вокам да бацькі, і калі ўбачыў, што той адварнуўся, па-прыяцельску падміргнуў Ганне: не бойся, няма чаго!..

— Патрымай трохі, — папрасіла Ганна сяброўку, беручыся за драбіну. — Кеб я часам не забілася!

Драбіна ледзь даставала да верху і стаяла крута. Здавалася — вось-вось адарвеца ад снапоў, стане на момант роўна — і паляціць назад, і Ганна паляціць спіной на застаронак, на вострую яго агароджу з плашак. У яе халадзела ўсярэдзіне, але трэба было лезці і лезці, не марудзіць, бо там, унізе, чакаў стары Корч.

Ледзь яна з палёгкай стала на снапы калі сахі, рабаваты парабак падаў ёй вілы, скіліў набок, узваліў на плечы драбіну, Глушак крыкнуў к прываду пачынаць, і малатарня лёгка і звонка загаманіла. Ганна заспышалася, падчапіла пад перавяслу першы сноп, напружыўшы руکі, узняла і спусціла ўніз к мастку, дзе стаяў побач з бацькам Яўхім. Вілы, аднак, не даставалі да мастка, і сноп прыйшлося скінуць Яўхіму на рукі.

Яўхім, ухапіўшы сноп, мігам развязаў яго, падсунуў па мастку да бацькі, які ўзяў, звыкла разраўняў і пасмай пусціў на барабан. Барабан, што ашалела круціцца, прагна ўхапіць жыту, замалаціў па ім, задаволена, аж надрываючыся, засвістаў, завыў.

З гэтага часу Глушакова гумно было поўна гуду, ляскату, пыду, што разыходзіцца да сцен, падымаеться да Ганны, да вільчыка, вырываецца недзе ў расчыненую вароты, у шчыліны. Ганна сноп за снапам падчапляла на вілы, узважвала, кідала Яўхіму, які спрытна хапаў на ляту, клаў на масток. Позіркі іх час ад часу сустракаліся, Яўхім лавіў яе вачыма, ад якіх цяжка, немагчыма было ўцячы. Было ў яго вачах штосьці такое, што напамінала пра той вечар, ад чаго ёй зноў становілася няёмка, трывожна. Яна старалася паказваць, што не заўважае і не разумее гэтага позірку, помніць цяпер толькі адно, што яна і для чаго тут — работніца, парабчанка.

Барабан, што выў і выў шалёна, ненасытна, як бы напамінаў Ганне пра яе абавязак, ён не даваў марнавацца. Не да думак лішніх было, не да разваг, трэба было выбіраць снапы, падчэпліваць так, каб не спадалі з віл, кідаць удала ўніз. Вось адзін сноп, ледзь узняла яго на

вілах, стаў разлазіцца, аб'язджаць, пэўна, перавяслы было нямоцнае ці адкруцілася. Яна хутчай апусціла сноп, узялася перавязваць яго. Зірнуўшы ўніз, каб кінуць сноп, заўважыла, што стары ўжо чакае, нецярпіва, нездаволена...

Калі брала снапы блізка, пад рукамі, то можна было і не спяшацца асабліва, перадышнушы хвіліну. Снапы ж, аднак, ляжалі не толькі блізка. Былі і далей, і, можна сказаць, далёка, дзе-небудзь у дальнім кутку, тут ужо нельга было не хапацца, не гнацца. Пакуль данясес, трymаючы на вілах, стараючыся не паслізнуцца, не спаткнуцца, не вывіхнушы нагі, хадзіць па снапах — гэта не па зямлі, ледзь управішся ў пару. Пахадзіла, пабегала так — дыхаць пачала часта, засаплася, рукі, ногі, спіна наліліся цяжарам утомы...

Але яна як бы і не заўважала ўтомы: не ў навіну гэта. Усе клопаты, усе думкі былі аб адным: не пазніцца, упраўляцца; яе ўзялі рабіць, а рабіць — гэта не цешыцца, не радавацца. Рабіць — гэта: пот пльве на вочы, шыю, спіна чыгунее, рукі ломіць ад натугі, а ты не зважай ні на што, падчэплівай сноп пад перавяслы, кідай на масток. На тое Корч і пазваў, а Корч не любіць, каб рабілі абы-як, абы адбыць. Рабіць — гэта рабіць, пакутаваць. У гэтай пакутце адно жыве цярпівае, тупое, салодкае, як мара, жаданне: некалі ж павінна гэта спыніцца, гэты ляскат, гул, гэты гон, і можна будзе разагнуцца добра і пастаяць, і аддацца радасці спачыну. Толькі калі будзе гэта — невядома, адно ведае — няскора, няскора...

Гудзе, грыміць гумно, пыл круціцца, устае да вільчыка.

Сноп, яшчэ адзін... Яшчэ адзін... Яшчэ...

Калі стары махнуў ёй, што падаваць ужо не трэба, Ганна ледзьмагла стаяць. Ногі падгіналіся, рукі зняможана дрыжталі, хацелася паваліцца і нічога не бачыць, не чуць. Як праз сон, дайшло да яе, што барабан гудзе ўжо зноў звонка, пуста — не малоціць. Неўзабаве ён і зусім змоўк, гумно як бы амярцвела, адно чуліся галасы за сцяной...

— Пакармі коней! — сказаў стары Глушак сваім роўным, сілаватым галаском Яўхіму, потым падняў вочы на Ганну. — А ты — злазь ды, пакуль тое, саломы адграбці памажы...

На дварэ было ўжо не так хмурна, як раніцай, праз хмары гатова было вось-вось прарваша сонца; пасля змроку і пылу ў гумні Ганна аж зажмурылася ад яркага, здалося, святла. Густы, але нямоцны вецер крануў спатнелы твар свежасцю, пагнаў па спіне, па руках халадок, і ёй стала лягчэй.

Амаль адразу ж услед выйшаў і стары Глушак. Запылены, з саломінкай у шырокай, коратка падстрыжанай рудой барадзе, паглядзеў на стог саломы, паморшчыўся:

— Рэпа, расселася... Утаптаць трэба! — Ён заўважыў, што Хадоська хацела штосьці сказаць, напэўна, апраўдацца, апярэдзіў: — Пакуль Іван вернецца!..

Іван павёў з Яўхімам карміць коней. Хадоська заспяшалася пакорліва, супакойваючы:

— Зараз, зараз, дзядзечко!..

Халімон не сказаў больш нічога, ціхай, дробнай хадой падаўся да прывада, нахіліўся над прывадным колам, штосьці стаў разглядаць...

Утоптваючы стог з Хадоськай, Ганна бачыла, як вярнулася ад хаты старая Глушачыха, што несла чыгун, накрыты латкай, і Сцяпан з лазовою каробкай за плячыма. Каля гумна ляжала тоўстая ўчарнелае шула, старая паставіла чыгун пры ім, узяла ад Сцяпана каробку, пачала выкладваць на шула хлеб, нож, лыжкі. Калі ўсё падрыхтавала, зірнула на чалавека, што важдаўся каля прывада, але не пазвала, села на шула, стала чакаць. Толькі як Халімон падышоў сам, узяўся рэзаць хлеб, замітусілася:

— Сцяпанко!.. Дзе ты падзеўся?.. Абедаць ідзі! Бацько сядзіць, чакае!.. Дзейкі! I вы — злазыце бо!.. Пасёrbайце боршчыку!..

Калі ўсе сышліся, паселі, дзе каму ўдалося, — не толькі Ганна і Хадоська, чужыя, але і Сцяпан, і старая, з асцярогай, чынна, — стары Глушак пачакаў, як бы даючы ўсім адчуць важнасць моманту, перахрысціўся.

— Дай Божа!..

Ён узяў лыжку, зачэрпнуў з чыгуна баршчу, тхарынімі вачымі павёў па ўсіх, хто сядзеў. Усе хрысціліся, браліся за лыжкі, такія ж стрыманыя, паважныя, як стары Глушак, нібы стараліся быць падобнымі да яго. На Хадосьчыным твары Ганна заўважыла зачараўванне і страх. «Усё адно як не Корч стары, а цар перад ёй!» — мімаволі ўсміхнулася Ганна, але ўсмешка адразу ж і згасла: стары так зірнуў, нібы пачуў яе. «Як, скажы ты, чытае ўсярэдзіне!» — мільганула ў яе галаве.

Абед здаўся ёй нясмачным і доўгім, і яна ўзрадавалася, калі Глушак падняўся: дзякую Богу, кончылася! Адышоўшы крыху з Хадоськай, пачула, як Глушачыха, збраючы лыжкі, пажалілася старому:

— Нацягалася я за канём!.. — У голасе яе пачулася пакорлівая просьба: — Хай мо б хто маладзейшы?..

— Ля малатарні ўвішнасць патрэбна! — прамовіў Халімон строга. Ён памаўчаў. — Ну, няхай... Будзеш салому адкідаць...

Глушак пазваў Хадоську, загадаў станавіцца к коням. Іх акурат прывялі з двара, і стары сам пайшоў да іх. Ганна чула, як ён

запытаўся, ці добра накармілі, напаілі, бачыла, як ён узяў нагу ў гнядога, памацаў пад капытом. За гэтым ён павёў парабка к шулу, падсунуў яму чыгун, даў хлеб, моўчкі стаяў, калі той, хапаючыся, жаваў і сёrbаў.

Ганна не стала чакаць Глушаковай каманды, пайшла сама ў гумно, хацела паляжаць на снапах у зацішку. Але як толькі ўвайшла, зауважыла, што следам хтосьці ідзе. Гэта быў Яўхім.

— Утамілася?

— Можа буць...

— Я сам запарыўся... Бацько, можа, запарыць усякаго... — Яўхім кіунуў на снапы, з-за якіх ужо выглядавалі верхнія два рады бярвенняў: — Палезеш? Хочаш — пасаблю?

— Абыдуся!..

Яна чакала, што ён адыйде, але Яўхім як бы не разумеў ці знарок хацеў збянтэжыць, падсмяяцца. Ганна пастаяла і раптам узлавалася: што ж, няхай стаіць, няхай глядзіць! Ухапілася адной рукой у шчыліну за бервяно, другой — за сноп, абаперлася наскамі аб бярвенні і снапы, стараючыся прытульваць спадніцу, падзерлася наверх. Ужо на снапах азірнулася, перахапіла яго гарачы, прагны позірк.

Але сказаць нічога не ўпраўлілася: у гумно ўваходзіў стары...

5

Да вечара змалацілі ўсё: што значыць малатарня — столькі жыта за адзін дзень увабраць! На другі дзень да самага вечара круцілі веялку, ссыпалі чыстае збожжа ў мяхі, адграбалі мякіну. Стары Корч рабіў усё разам з іншымі, і сам хвіліны не пастаяў, і другім стаяць не даў.

Яўхім рабіў тут жа, каля веялкі. Быў ён, здавалася, такі ж, як заўёды, і рабіў, як усе. Але калі б хто мог зазірнуць у яго душу, то пабачыў бы, што не жыта, не веялка, іншае зусім цікавіць і трывожыць яго. Дзе б ён ні быў, што б ні рабіў, ён адчуваў, бачыў адну Ганну.

Ён добра ведаў, што не закаханы. Яўхім нават з пагардай думаў пра яе. «Було б аб чым думаць, па чым сожнучы! Дзеўка б була якая асаблівая. А то ж грудзі як грудзі, ногі як ногі... Грудзі — нават дробныя, як яблукі. І ногі танкаватыя, кволыя...» І прыкра было думаць, што з-за гэтых дурных ног заснучь не мог паўночы, бачыў усё іх, смуглую пругкую лытку, голае калена. Лепш бы не глядзеў, калі яна лезла на снапы.

«І так сабой не асабліва відная — драбната. Паглядзець няма на што. І твар — худы, косткі на шчаках выпінаюць... Толькі і красы, што язык як брытва!..» Але колькі ні абгаворваў яе сам сабе, колькі ні

хаяў, не памагала ўсё ж — нібы апоены зеллем, думаў і думаў пра яе, сачыў за ёй неспакойным позіркам.

«А чаго — дзело маладое! Наша дзело — не раджацы! — засмяяўся ён, задаволены такім простым, ясным таумачэннем. Яўхім быў грубы па натуре, схільны да цынізму, які ён лічыў абавязковай адзнакаю сапраўднага мужчынскага харектару. Пры ўсім гэтым вывад яго быў блізкі да праўды: Яўхім тады і сам не верыў у сур'ёзнасць сваёй прыхільнасці да Ганны...»

Стары Глушак хутка заўважыў яго позіркі, асцярожныя, нібы незнарок, заліцані да Ганны, адвеў Яўхіма за рог гумна і стукнуў па галаве лапаткай.

— За што?

— Кеб не рабіў, чаго не трэба. Жарабец дурны!

— Ужэ і пасмияцца з дзеўкамі няможна!..

— Не для таго пазваны! — адрезаў бацька і дадаў з папрокам: — Знайшоў каго!

Глушак адаслаў сына з гумна, далей ад дзяўчат, і Яўхім тут за ўвесь дзень больш не паяўляўся. Але калі вечарам стары павёз у свіран апошні меж, калі на гумнішчы засталіся толькі Хадоська і Ганна, якім Халімон загадаў падгрэбці, прыбраць усё, Яўхім паявіўся зноў.

— Ой! — убачыўшы ўпоцемку яго, узрадавалася Хадоська.

Ганна сустрэла едкаватай усмешкай:

— Дзе ето прападаў так доўго?

— Работку даў стары, — адказаў няпэўна Яўхім. І каб змяніць небяспечны кірунак размовы, непрыемныя роспышты, запытваў: — Ну, а вы як тут?

— Дзякую Богу, — адказала Ганна, — не сумавалі адны!

Хадоська ціха, з дакорам шмарганула яе за рукаў. Яўхім жа як бы не пачуў, не зразумеў кіпіны, пастаяў, павёў вачыма па гумнішчы, прамовіў спакойна:

— Цёмно ўжэ!.. Можна і канчаць!.. — Ён раптам папрасіў: — Знаеш што, Хадоська, ідзі ў свіран, мо там бацьку трэба што памагці. А ты, — кіўнуў Яўхім Ганне, — даграбі да стога, ды і дадому...

Але як толькі Хадоська знікла, ён падышоў да Ганны, стаў перад ёю.

— Злая ж ты! — Яўхім памаўчаў, чакаў, што яна скажа. Ганна не сказала нічога. — Ты — век такая?

Ён гаварыў весела, хацеў добрай гаворкі.

— А табе не ўсё адно? — Ганна варухнула граблямі, як бы прасіла адысці, не замінаць грэбці.

— Кеб усё адно, то не пытаўся б.

— Так не скажу!

— Гарачая ты, мабуть? — Ён узяў Ганніну руку, як у той вечар, але яна спакойна, цвёрда забрала яе.

— Мабуть... Ды адышоў бы ты, грэбці не даеш...

— Управішся!.. Гарачая, значыцца!..

— Для каго як!

— Для каго — як печка, а для каго — лёд?

— Угадаў. Здагадлівы!..

— А для мяне — як?

— Для цябе? Папраўдзе, не думала ніколі... Пэўне, для цябе — ніяк!

— Як ето? Ні тое ні сёе? Сярэдне?

— А так. Ты для мяне — як кукаль на разоры. Што ты е, што цябе няма — адно.

— Бо не знаеш!.. Ты ўсё пра Дзятліка свайго думаеш. Таксамо — кавалера знайшла!

— Які е, абы да душы.

— Попусту сохнеш! Цяпер ён не хутка выберацца! За такія штучкі мало не даюць! Бандзізм! За ето так запратораць, што і свету белаго не ўбачыць!.. От птушка: такі з выгляду рахманы, цішэй вады, ніжэй травы, а глядзі — з бандзюкамі знюючайся!

Ганна абарвала — дадзей ўсё ж ёй:

— Не радуйся чужой бядзе!..

Яўхім зразумеў, што перахапіў, схібіў, паспрабаваў паправіцца:

— Я і не радуюся. Шкода проста цябе!..

— А ты не шкадуй! Няма чаго!

— Я чалавек не злы. Спагадлівы... Асабліва да дзевак!.. — Ён жартам стараўся як можна загладзіць памылку, растапіць яе непрыхільнасць, якая стала такой калочай. — Тут час такі — збыту матка не дае! Жаніся ды жаніся!.. От я і прыглядаюся!

— Калі так, то не туды глядзіш. Не выгледзіш тут нічога... У другі бок глядзей бы. Хадоська вунь ночы не спішь!

— Хадоська...

— Любіць, дурная! За што толькі, даўмець не магу?

— Хадоська... Што — Хадоська? Вада — смаку ніякаго!.. От ты, ты па-мойму, — са смакам!

— Так яна ж у сто разоў лепей за цябе!

— Ты, па-мойму, — не слухаў яе Яўхім, — як самагонка! Пяршак!

— Яўхім раптам скапіў яе за руку, Ганна паспрабавала вырвацца. — Не вырывайся!.. У, а, мабуть, такі гарачая!

— Пусці!

Ганна рэзка крутанула руку і вырвалася. Але ў той жа момант, адкінушы яе руку з граблямі, якія яна трымала між сабой і ім, Яўхім абхапіў Ганну аберуч, сціснуў так, што ёй зацяло дыханне. Ад валасоў яе, ад твару пахла Яўхіму ветрам, саломай, нечым такім завабным, жаночым, што ў галаве яго муцілася. Ён адчуваў тутгія грудзі яе, жывот, цвёрдыша калені, усё цела яго поўнілася нецярплювай, гарачай прагай, якая ап'яніла, падліла, туманіла развагу.

— Пусці! Чуеш?! Ой, балюча!.. Не цісні, ой... — ірвалася яна, непрыхильная, гнеўная, усё яшчэ тримаючы граблі.

Яе вочы былі блізка, былі добра відны ў поцемках — непакорныя, дзікаватыя, як у птушкі, што б'еца з сілка. І плечы, і рукі, і ногі яе — уся яна была наліта непакорай, але ён не зважаў на гэтага.

— Пусці, чуеш?.. Адыдзі!..

— От, нецярплювай!.. — паспрабаваў ён пажартаваць. — Патрырай бо... трохі...

— Пусці! Закрыгчы!.. Ей-богу, закрыгчы!..

Ён не адказаў. Не мог гаварыць, лавіў, лавіў яе рот, а яна не давалася, адварочвалася: перад ім была то скроня, то раскудлачаная галава з хусткай, ссунутай назад. Яўхім, аднак, не адступаўся, усё дужэй сціскаў дзяўчыну, і не было, здавалася, такой сілы, якая б разарвала гэты абыдымак.

І раптам у Ганны вырвалася спалоханае, як маланка ўдарыла:

— Бацько!!!

Яўхім адразу выпусціў яе, адскочыў. Трывожна азірнуўся: спачатку на дарогу к свірну, туды, адкуль ён мог паявіцца, але там не было нікога, тады кінуў позірк убок, к суседскаму гумну, на загуменне. Не відаць нікога... Яўхім мімаволі глянуў на яе, як бы просіячы яе памагчы, убачыў — яна ўжо стаіць наводдаль, папраўляе валасы і хустку.

— Не шукай! Няма яго!.. — кпліва прамовіла яна.

Ён са злосці аж вылаяўся:

— Т-ты, чорт! — Але тут жа адчуў, што паказваць злосць сваю — значыць, страціць зусім мужчынскую годнасць, стаць проста нікчэмным. Паспрабаваў засмияцца: — А я — паверъё! Лоўко ты... выдумляеш!..

«Так абдурыла! Так у лужыну пляснула, подляя!.. Дурань!»

— Палахлівы ж ты, аказваецца!

Ад гэтага здзеку ён гатовы быў рынуцца да яе, як разгневаны звер, але яна наставіла граблі, пагрозна папярэдзіла:

— Падыдзі толькі!

Яўхім прыпыніўся, як бы разважаючы. А думаць было цяжка: сэрца шалёна калацілася, у скроні біла кроў, у галаве стаяў важкі туман. Яна ж, хітрая, не траціла часу марна, скарыстала замінку: заўважыла постаць, што праходзіла непадалёк па загуменні, крыкнула:

— Цётка Алена, то вы?

Постаць стала, прыгледзелася да іх.

— Это я, Аўдоцца, — пазналі абое голас удавы Сарокі. — А то ты, Ганна?

— Аге...

— Пераказаць мо што Алене?

— Не-е. Сама ўжэ скажу...

Яўхім, слухаючы гаворку, аж кіпей: і гэта ўсё было здзекам з яго. Знарок спыніла жанчыну, смяецца кожным словам. Пачакай, няхай адыйдзе толькі...

І трэба ж, знарок, каб чула жанчына, Ганна лагодна прамовіла:

— Так я ўжэ зрабіла ўсё... Пайду ўжэ?

Ён прасіпеў:

— Ідзі...

Яўхім не глядзеў ёй услед, але чуў яе крокі, чуў, здаецца, смех, які яна несла ў сабе. «І трэба ж даць так абдурыцы!» — не мог ніяк супакоіцца ён. Яму было так прыкра, што хацелася лаяцца. Але ён разам з тым адчуваў, што прыкрасць гэта не толькі на тое, што даў ашукаць сябе, але і ад таго, што яна так працівіцца яму, такая непадступная. «Як прынцэса! Карапава зрэбная! Галадранка!..»

Плынъ яго думак пра куранёўскую прынцэсу, аднак, тут жа абарвалася, бо на сцежцы ад дому паявілася постаць. Ён пазнаў Хадоську, падумаў мімаволі: «А мо яна тут паблізу была, не захацела падыходзіць, калі я з Ганнай... Бачыла, як Ганна адышыла мяне... Ну і хай, калі на тое, — пляваць мне на ўсё!..»

Хадоська, падышоўшы да Яўхіма, азірнулася:

— А дзе Ганна?

— Пайшла ўжэ...

«Не бачыла, значыцца. Кеб трохі, наляцела б, але — не бачыла...» Яўхім і Хадоська нейкі час стаялі моўчкі, яму проста не хацелася гаварыць, яго яшчэ хвалявала перажытая прыкрасць, а яна як бы чакала чагосці, што ён павінен быў абавязковая сказаць. Можа, ёй тады было дастаткова аднаго добрата: «Ну, і ты ідзі ўжо, Канаплянчака!» — і яна б пайшла, тоячы радасную надзею. Але ён не

гаварыў нічога, і яна стаяла, адчуваючы, як цесна робіцца ў грудзях сэрцу, узрушана круцячы пальцам ражок хусткі.

Яўхім заўважыў, як яна круціць, мне ражок, і як бы прачнушыся. Акінуў вачыма ўсю яе — Хадоська стаяла, апусціўшы галаву, добрая, пакорлівая, — і раптам падумаў: чаго ён тлуміць попусту галаву сабе, чаго шукае, дабіаецца? Нашто яму здалася ганарыстая Чарнушкава каралева?

Яўхім абняў Хадоську, адчуў, як яна радасна, аддана прытулілася, аж затрапятала ад шчасця.

— Канапляначка...

Ён пацалаў, і яна не адварнулася, адказала доўгім-доўгім пацалункам, такім, што ён ледзь не задыхнуўся.

— Утаміўся я... — сказаў ён, нібы адкрыўся другу ў бядзе. — Пасядзім давай.

Пяшчотна трymаючы яе за стан, Яўхім павёў Хадоську к стогу. Яна ішла спачатку лёгка, з той жа добрай пакорлівасцю, але раптам заўпарцілася.

— Не трэба!.. Я не хочу!..

— Ну, пасядзім трохі! Ногі баляць... Пасядзім, і толькі!..

Ён гаварыў ціха, ласкова, нібы прасіў пашкадаваць. Голас яго пераконваў: нічога баяцца не трэба, нічога кепскага не будзе.

— Глядзі ж, кеб... без глупства!..

Хадоська паслухалася, села каля яго. Ён абняў яе, прыцягнуў, стаў, задыхаючыся, цалаваць, шаптаць штосьці гарачае, бязладнае, разарванае. Яна спачатку, хоць і стрымана, адказвала на яго пацалункі, потым стала трывожна кідацца, стараючыся вырвацца з яго абдымкаў.

— Ой, не трэба! Не хочу!..

— Дурная!.. Ну, чаго ты? Ну, чаго?.. Няўжэ я так не падабаюся табе?.. Такі паганы?

— Не...

— Ну, дак чаго ж ты?

— Баюся я! Устанем лепей!..

— Не любіш, значыцца?

— Устанем давай!..

— Не любіш?

— Люблю...

— А калі любіш... Дурная!.. Канапляначка!.. Канапляначка мая!..

Ён не чую сваіх слоў, ён адчуваў толькі яе, маладую, жаданую, непадатную. Хто б мог падумаць, што і яна, такая добрая, мяккая,

здаецца, закаханая без памяці, будзе так працівіцца! Ён злаваў ад гэтага непаслушэнства, ад упартасці яе, не цярпліва гарэй.

— Яўхімко, мілы!.. Не трэба!..

— Чаму? От выдумала! Баязліука ты!

— Яўхімко! Не жаніўшыся!.. Грэх!..

— Граху цяпер няма! Грэх выдумалі... Усе грашаць...

— Пабойся Бога, Яўхімко!

— Бог не асудзіць!

— Татачко!.. Як дазнаюцца ўсе!..

— Ніхто не дазнаеца! — Яму нясцерпна надакучылі яе трывогі, надакучыла ўгаворваць, і, каб скончыць гэта, ён сказаў: — Жанюся ж з табою...

— Жэнішся?

— Жанюся, сказаў!..

— Так — пачакай!.. Пасля вяселля!..

Яўхім ашалеў. Яна гэта адчула і прысмірнела. Яна яшчэ з адчаем змагалася і з Яўхімам, і з сабою, са сваім каханнем, змагалася, чуючы пад сабой страшную бездань, але змагацца становілася ўсё цяжэй. Яна ўсё слабела, яна адчувала, што не ўтрымаецца...

— Яўхімко... мілы!.. Пасля... Адразу...

— Ну, заныла! Калі ты зараз!..

— Божачко ж!..

Гэта быў апошні вокліч, апошняя надзея, малъба аб літасці...

Калі Яўхім праводзіў яе па загуменні, спадыбла, зладзейкавата сочачы, ці не падглядвае хто-небудзь за імі, Хадоська была ўжо ціхая, ласкавая, пакорлівая.

Развіталіся каля яе гумна. Яўхім, шкадуючы, вінавата абняў яе за плечы, Хадоська сама паднялася на пальчыках, дацягнулася да яго губ, пацалавала.

— Яўхімко! Што ж... — голас яе, кволы, пакутлівы, задрыжаў. — Што ж мы... нарабілі!

— От, дурная, нібы што такое!

— Грэх які!

Ён хацеў сказаць што-небудзь бесклапотна-жартаўлівае, але Хадоська раптам прыпала да яго грудзей, горка, з глухім, поўным трывогі, адчаю стогнам зарыдала. Яўхім азірнуўся: «От, плакса! Як у дамавіну жывая кладзеца!.. Яшчэ пачуе хто, угледзіць... Бацькам напляще... Будзе гаворкі!..»

— Ну, ціхो ты! — прамовіў, як мог, лагодна і строга. — Людзі ходзяць!

Яна сціхла, адступілася, выцерла слёзы.

— Дак не... падманіш?.. Яўхімко?..

— Не... Сказаў...

— Не кінеш?..

— От бо! Зноў!

Ён ужо амаль злосна павярнуўся і пайшоў назад. «Трэба було етае, звязаўся з дурною, — ад душы пашкадаваў ён цяпер. — Мало було клопату!» Але, адышоўшы крыху, супакоіўшыся, разважліва падумаў: «А калі на тое, чым я вінаваты! На тое і лавец, кеб рыба не драмала. Хіба б лепей було, кеб упусціў такі кавалак!..» Ён са здзіўленнем і разам з тым ужо з прыемнасцю ўспомніў: «А трymалася ж як! Хто б падумаў!.. А ўсё-такі не aberаглася, дабіўся!..»

Падымаючы на гумнішчы кінутыя граблі, ён успомніў другую, успомніў, як непрыхільна рвалася, як пасмяялася, і радасць астыла. «От каго б ablамаць!.. Толькі — цяжэй будзе!.. Нічога, усяму свая пара...»

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

У Алешніках Шабета ўзяў фурманку, і далей, да Юравіч, Васіля везлі. Конь быў не з порсткіх, возчык не спяшаўся, Шабета не падганяў таксама, і пакуль дапляліся да мястечка, на зямлю лёг добры вячэрні поцемак. З гары спускаліся і ехалі па прыцішэлых mestачковых вуліцах ужо ў цемры, якую там і тут адно прарэзвала жоўтае святое з вокан.

Усю гэтую дарогу Васіль перабыў у затоенай маўклівасці. Маўкліва сышоў ён і ў пакойчык унізе дома, які з гэтага вечара павінен быў стаць яму нямільм, вымушаным прыстанкам. У пакойчыку было яшчэ цямней, чым на вуліцы, толькі святое з адчыненых дзвярэй на час рассунула цемру, і Васіль убачыў нечыя ногі, абытыя ў лапіці з прысохлай гразёю, убачыў край світы, умятую, збэрсаную салому.

— Адкуль сам? — запытаўся з цемры голас, калі дзвёры зачыніліся.

— З Куранёў...

— А-а... А я са Слабады...

Хоць Васіль сваім маўчаннем ясна паказаў, што не хоча гаварыць, голас пацікавіўся:

— За што?

Васіль адмахнуўся:

— Ат...

Незнаёмы паварушыўся, пашамацеў саломаю і больш ужо не пытаўся.

Доўтая і думная была гэтая ноч Васілю. А думкі ўсе круціліся вакол таго, што было неадступнай, злыгоднай ноччу, згадвалі ўсё, перрабіралі з'яву за з'яваю іnoch, і наступны дзень, і бачыў зноў Васіль перад сабой то Ганну, то маці, то Шабету, і камень цяжкі ціснуў на сэрца, крыўда і злосць апанаўвалі яго. Крыўда гэта расла, шырылася і была ўжо не на аднаго Шабету, а на ўесь свет, у якім, як Васіль быў цяпер перакананы, няма ніякай справядлівасці, не было ніколі і не будзе.

Справядлівасць! Дзе і калі яна была беднаму, цёмнаму чалавеку! Дзе яе шукаць яму, адзінокаму, безабароннаму, які, можна сказаць, і свету не бачыў далей куранёўскіх балот, які і ў Алешніках нясмела азираецца.

Поўны важкіх дум, ён задрамаў толькі пад досвітак, але і цяпер спаў нядоўта, бо разбудзіла гаворка: хтосьці прасіў выпусціць «да ветру». За акном пачынала зеляніца неба, на яго зеляніве ўжо добра акрэслівалася нязвычнае, жорсткае перакрыжаванне крат, і іх выгляд ураз адагнаў дрымотную супакоенасць, вярнуў да горкай рэальнасці. Але Васілю не хацелася ні бачыць гэту рэальнасць, ні думаць пра яе. Падаткнуўшы пад бок світу, схаваўшы пад ёй галаву, што ляжала на торбе з харчамі, ён зноў задрамаў.

Цераз дрымоту адчуваў ён, што ўжо настала раніца, чуў, як хтосьці з тых, што былі тут учора ў поцемках, сказаў: «А любіць, мабуть, етае жарабя дрыхнуць» — але не падымаўся. Устаў толькі, калі пачалі будзіць: прынеслі снедаць. Цяпер ён хмурным, заспаным позіркам дзікавата агледзеўся: іх тут з ім было трое: адзін, з закарэлымі ранкамі і сінякамі, такі худы, што невядома, у чым і трymалася душа, а другі плячысты, здаровы, з густой барадой, зарослы амаль да вачэй.

Заўважыўшы, як Васіль азірае катух, худы з сінякамі дробна хіхікнуў:

— Кубелца — жыць можна! Не глядзі, што нізенькае. Жыць можна, xi-xi!..

Ён падміргнуў барадатаму, борзда падсунуўся да Васіля:

— Ты, здаецца, ядры цябে, паў нутром? Агэ ж, паў, бачу! Я, ядры, адразу бачу, зірну — і ўсё відно мне! Не тапіся раней часу! І тут жыць можна. Жывём, дзякую Богу!

— Жысць! — са злосцю плюнуў барадаты.

— А што ж! Не гняві Бога, Мітрыхван. Жывём, хлеб жуём — кормяць, поящь і на работу не вельмі... Xi-xi, па-панску жывём, ядры

яго. Як хто, а я дак рады, што трагіў. То ж, каб не гэта, у зямлі даўно тух бы. Як пазвярэлі людзі, наляцелі, — бы з ланцуго сарваліся, жывога месца не пакінуць...

— Будзеш другі раз знаць, як на чужое квапіцца!

— Саграшыў. Каюся, ядры яго, Мітрахван, нячысты үбіўся. — Ён паясніў Васілю: — Каня, хлопча, я чужога үзяў, на кірмаш думаў, цыганам... Саграшыў!

— Саграшыў! Жарабятнік паганы! Перадушыць вас, гадаў, мало!

— Ты маўчы. Душагуб знайшоўся! Звер!.. От, як упякаюць на Салаўкі, будзеш ведаць — перадушыць бы! Уесца табе ў пячонкі міліцынерык гэты!

Мітрахван пачырванеў, раўнуў:

— Маўчы!

— Звер ты!.. Проста звер! — прымірэнча, лагодна прамовіў, саступаючы, злодзея.

— Мне таксамо — міліцынер, Шабета, — уступіў у гаворку Васіль, як бы паказваючы гэтым, што прыстае да кампаніі. — Насеў смалою — і ўсё... Падпішы!.. І — у кутузку!

— У яго, ядры, не тое...

— Маўчы! Не лезь!

— Сам раскажы!

Барадаты важка зашамацеў саломаю, сеў.

— Ну, счапіўся ён са мною, міліцынер гэты, Радзівон. З нашых сам, тульгавіцкі. Без штаноў нядайна па вуліцы гайсаў. А тут — улась, не крані яго. А сам — за змеявік ды — пад ногі, таптаць!

— Самагонку гнаў у восеци! Накрылі!

— Маўчы! Кеб змеявік буў мой, то я, можа б, і сцярпіў, а то ж Пілігчыкаў. Кінь, крычу, Радзівон, а ён — хоць бы што! Ну, я і ашалеў, за грудзі яго! А ён — у крык: улась, крычыць, не слухаешся, пакажу!.. І паказаў, праўда!..

Дзверы, да якіх ішлі ўтару прыступкі, адчыніліся, і загарэлы, абветраны хлопец у зашмальцаванай паддзёўцы загадаў абодвум збирацца.

— Куды? — не ўтрываў злодзея. — На лесапілку?

Хлопец строга адrezáў:

— Даведаешся!

Васіль здагадаўся, што іх павядуць працацаць, і ў ім на момант паявілася спакуслівае жаданне папрасіцца з імі і самому, але ён прамаўчаў. Адчуў, што прасіцца дарэмна: не тое месца, каб выбіраць, што лепей, не воля.

Калі дзверы за імі зачыніліся, ён загарнуўся ў світу і паспрабаваў зноў заснуць, аднак сон ужо не ішоў. Нудзячыся без занятку, не ведаючы, як запоўніць час, стаў пераабуваща: перацёр закарэлія анучы, перавязаў парваныя аборы на лапцях. Абуўшыся, падышоў да акна, прабег позіркам па асеннім згалельм і пажоўклым агародзе. Спахмурнеў, убачыўшы за рогам хлява наводдаль сіняваты ельнічак, бурштыновую рыску пяску, — угадаў там нявідную дасюль красу Прывпяці.

Увесь дзень то стаяў каля аkenца, то сланяўся з кутка ў куток. Не мог звыкнуцца з думкаю, што цяпер не такі, які быў заўсёды, — арыштант, што няблізка цяпер за гэтymі сценамі і вартавым Курані, хата свая, маці, Ганна, усё тое, чым жыў дасюль.

За аkenцам рос крывы, ужо амаль данізу ссохлы будыль сланечніку. Першы раз Васіль яго і не зауважыў, але з часам адзінокі, закінуты гэты будыль выклікаў ужо неадступны смутак, нібы жывая істота. «Адзін, як я», — падумаў раптам Васіль і адчуў, як у горле зашчымела.

2

Абвыкся, прыцярпеўся б Васіль у турме, калі б балела яму толькі тое, што арыштант, прызвычаўся б і да таго, што з цяперашняга часу ён чалавек з плямай. Да думак аб чалавечай нячуласці і несправядлівасці ён звык з малых год, з чужых гаворак і з свайго вопыту, і хоць яны на час зрабіліся вастрэйшыя, хутка прыглухлі б і прыцьмелі б таксама.

Горш за ўсё, самай вялікай пакутай было тут проста сядзенне, сядзенне без звычайных клопатаў, без працы. І доўгімі днямі і яшчэ даўжэйшымі ў крыўднай бессані начамі думаў, балеў душою па дамоўцы, па недамалочным жыце, па небараку Гузу, які, можа, стаіць не дагледжаны як след, па хаце, для якой ён не прывёз дроў і якая, можа, выстыла. Не дрэмлючи, трызніў гумном, цэпам з выслізганым далонямі цапільнам, бачыў пусты ток, убіраў ноздрамі пах даўняй трухі з застаронкаў, чуў, як шамаціць сена ў мяккіх маршчыністых губах каня. Рукі, душа яго прагнулі працы.

Але працы не давалі. Хоць звычайна не меў схільнасці прасіць, усё ж аднойчы не вытрываў, заікнуўся перад вартавым, што паклікаў барадатага і слабадскага канакрада, каб дазволілі і яму. Вартавы, русявы хлопец у доўгім кавалерыйскім шынялі, нядаўна дэмабілізаваны, адрезаў па-войсковому, адным словам: не загадана. З таго разу Васіль ужо не прасіўся, паслухмяна і абыякава цягнуў нуду на прыгорбленых плячах.

Адзінае, што абнадзеяліва свяцілася яму наперадзе, была думка пра сустрэчу з маці. Ён чакаў яе, як ніколі дагэтуль, з дня на дзень, і асабліва ў нядзелю, калі mestachkova вуліца, нявидная, але добра чутная адсюль, стала поўніцца жававым кірмашовым гулам, ляскатам колаў па бруку, гоманам.

Ён не памыліўся: маці прыйшла. Калі яго ўвялі ў пакой, дзе сустракаліся, маці, якая асцярожна сядзела ў скрай условчыка, не зводзячы добрых вачэй з яго, хапаючыся, узнілася, стала ў замяшанні. Так і стаяла маўклівая, і толькі вочы, насцярожаныя, чулья, павільгатнелья, поўныя вялікага шкадавання, казалі, што робіцца ў яе душы. У гэты час Васіль пашкадаваў, што не пагаліўся, што рэдкая, яшчэ маладая барада, якая выбілася тут, мусіць, робіць яго твар па старэлым, горшым.

Ён заўважыў, як у маці жалліва смыкнуўся куточкі губ, і падумаў, што яна вось-вось заплача. Але яна стрымалася, звыкла правяла ражком паркалёвай хусткі па роце, стала заклапочаная. Падаючы торбу, загаварыла:

— Я тут хлеба дзве кулідкі паклада. Учора спякла... Мядку дзед рассстараўся. У конаўцы берасцянай, кеб не выліўся, глядзі... Уюнкоў насушыла з дзесятак... Цыбулькі, гуркоў прынесла...

— Мёд лепей було б на продаж, — строга зазначыў Васіль.

— Яечак дзесятак прадам... Солі трэ і запалак...

Васіль не сказаў нічога на гэта. Пацікаўся іншым:

— Як там Гуз? Не кульгае?

— Не-а. Папраўляецца.

— Жыто — немалочанае?

— Дамалочуваем. Дзед і я...

— Стары — дужы, кеўляе, значыцца?..

— Кеўляе. Дужы.

За кожным пытаннем і адказам ішла важкая, поўная матчынага смутку, цішнія.

— Валодзька не дурэ?

— Не-а. От надысь на балото хадзіў. Уюноў прынёс. Кажа: Васілю, браціку...

— Глядзі за ім, не балувай... А Гузу — паранку. Зіма падыходзіць — у лес трэба будзе...

— Ды ўжэ ж, буду рабіць...

Распытаў Васіль, раёў, наказваў, а сам не раз, не два думкаю падыходзіць да Ганны: як яна, ці помніць пра яго, ці не злое за крыўду? Усё чакаў, што маці загаворыць пра яе.

Маці нібы прачытала яго думкі.

— Ганну Чарнушкаву бачыла сягоння...

— Тутака?

— Не-а. Дома, каля калодзезя. Кланяцца табе сказала.

— А... — Васілю стала добра, хораша. — І ты ёй перадай — што кланяюся...

— Перадам...

Ён перахапіў спасцярожлівы матчын позірк і здагадаўся, што яна штосьці тоіць, не наважваецца адкрыць.

— Як яна, вясёлая?

— Маркотная... Бы з крыўдай якою...

Васіль адвёў вочы ўбок, прамаўчаў. Але таіла яна не гэтае, большае. Разважыўшы, прызналася з непакоем:

— Яўхім Карчоў, кажуць, нешто стаў каля яе... круціцца...

— Яўхім?

— Гаворка такая була... Толькі Ганна, кажуць, не хіліцца да яго...

— паспрабавала супакоіць маці.

Яна перавяла тут жа гаворку на іншае, але вестка, што неспадзеўкі дайшла да Васіля, ужо не адступалася ад яго. З усяго, што Васіль пачуў тут ад маці, яна найболыш хвалявала яго, ныла ў ім. Нельга сказаць, каб вестка гэтая вельмі занепакоіла адразу — Васіль быў такі, што паддаваўся настроям няхутка, новыя і радасць, і бяда авалодвалі ім спакваля, усё мацней, глыбей з часам. Усё ж пачутая нядобрая навіна пра Ганну ўжо тут, у гаворцы з маці, захмарыла яго.

— У Дамеціка карова ацялілася... — гаварыла маці. — Цялушка — такая добрая...

— Гадаваць сабе будзе?

— Не-а. Абы, кажа, падрасла, прадам...

«Грошы трэ», — падумаў Васіль, але падумаў па звычы, абыякава — думкі ўсё ішлі да Ганны, да Яўхіма. «Корч крываы, ужэ тут ваду муціць! Мало леснікоўны!..»

— Хваліўся Дамецік: сын яго са службы прыйсці павінен... Скора...

— А... адпускаюць...

— Міканор. Мабуць жа, помніш?..

— А чаго ж...

— Вучыцца хацелі там аставіць... А ён сказаў: дадому.

— У балото... пацягнуло.

— Ведамо — дамоўка!..

Маці зразумела, што дарэмна стараеца суцешыць, змоўкла зусім, адно не зводзіла вачэй з сына, добрых і сумных. Маўчаў і Васіль, так у маўчанні і сышоў канец іх спаткання. Толькі калі

вартавы падняўся, маці, што раптам вельмі заспяшалася, не ўтрывала — выказала тое, што хацела чуць:

— Ці скора хоць, сыночак, выпусцяць?

Васіль адвёў вочы ўбок.

— Хіба скажуць...

3

На другі дзень Васіля ўпершыню выклікалі працаўцаць. Калі ён, накінуўшы на плечы світу, выйшаў з барадатым і канакрадам на звонкі, умерзлы дворык, грудзі яго зайшліся ад бадёрай чысціні радаснага ранішняга марозцу. Халодны вецер, што абмыў твар, абхапіў шыю, залез пад велікаваты каўнер зрэбнай сарочкі, адразу пагнаў па спіне дробныя прыемныя дрыжыкі. Васіль павесялеў, гарэзна павёў плячамі, нібы стараючыся сагрэцца.

Ён тут жа заўважыў на сабе строгі позірк Мітрахвана і скамяніўся, нагнаў выраз сталасці. Іх павялі па вуліцы, потым загадалі звярнуць у вулачку, вузкую, крывую, што вяла ў той бок, дзе была Прывяцьці, і Васіль, які сам сабе гадаў, куды іх вядуць, падумаў: мусіць, на рэчку, грузіць баржу ці параход...

Але да Прывяці іх не давялі. Неўзабаве ўсіх трох спынілі каля паравога млына, перад гарой абы-як скінутых дроў, якая займала ледзь не палавіну шырокага двара. На вокліч вартавога з цёмных дзвярэй млына выйшаў зацярушаны мукой чалавек, прынёс пілу і сякеру.

— Вось, — сказаў ён і зірнуў на вартавога, як бы пытаўся, каму аддаць сякера і пілу. Вусы яго, каротка падстрыжаныя, былі белыя ад мукі.

Канакрад, не пытаючыся дазволу, узяў пілу і сякера ў яго з рук.

— Козлы вунь пад плотам, — прамовіў млынар і падаўся зноў да дзвярэй.

— Ну, за работу! — спакойна кінуў вартавы, адыходзячы ўбок, нібы не хацеў замінаць. Ціхі, курносы, у вялікай, не па свайму драбнаватаму росту, ватоўцы, прытуліўшыся да слупка, ён больш нічога не загадваў, ні ў чым не папраўляў, адно моўчкі назіраў.

Барадаты Мітрахван выцягнуў з-пад плота старыя козлы, узяўшыся за бервяно, гукнуў Васіля.

— Не цябе! — раўнунуў ён на канакрада, які таксама памкнуўся да яго. — Толку з цябе! Лезе! — цыркнуў з пагардаю сліну барадаты, калі паклаў з Васілем бервяно.

Пацягнуўшы некалькі разоў пілу, Мітрахван загадаў спыніцца, вырваў у канакрада сякера, стаў хутка, са злосцю папраўляць разворот. Так жа хутка, нездаволена вярнуўся да козлаў.

— Бяры! — строга загадаў Васілю.

З гэтай пары гадзіну-другую гаварыла толькі піла. Мерна, роўна шархала яна, уядалася ў крамянную белую моц дрэва, сеяла на слізкую, схаладнелую траву чыстae, як мука, пілавінне. Неўзабаве Васіль пачуў, што робіцца горача, зняў світу, кінуў на дровы, потым расшпілі і сарочку. Забыўшыся на становішча сваё, ён пілаваў з тою заўзятасцю і ахвотай, з якімі робіць чалавек, што ўзяўся за жаданы занятак. У гэты час на яго радасна было глядзець, ён нібы пахарашаў: стаў жывейшы, паружавеў і падабрэў.

Стома ўсё больш абцяжарвала руکі, тулава, але ён не паддаваўся.

— Дуж ты! — пахваліў Мітрахван, затрымліваючы пілу, аддыхваючыся. — Як клешч!

Ён павярнуўся да канваіра:

— Пакурыць трэба!

— Курыце!..

Мітрахван сеў на цурбак, зморана расставіўшы ногі, выняў капшук. Узяў двума пальцамі тытунню, працягнуў капшук Васілю — падаў не так сабе, а як знак павагі. І Васіль узяў гэта як знак павагі, стала, з годнасцю.

Курылі павольна, з доўгімі зацяжкамі, астывалі на холадзе. Канакрад падсеў збоку, змораны, згорблены.

— Калодкі, ядры іх! Адны сукі — ніяк не даюцца! Ты яе і так, і сяк, а яна хоць што!

Мітрахван і Васіль прамаўчалі. Васіль заўважыў на сабе зайдросны позірк канакрада, які прасіў акурачак, але зрабіў выгляд, што не здагадваецца, дасмацтай цыгарку сам. Кінуўшы дакураную цыгарку, Мітрахван падняўся першы.

— Восьмемсяя.

Васіль ужо зноў угрэўся, калі хтосьці па-прыяцельску ляпнуў яго па плячы. Васіль здзіўлена азірнуўся: побач стаяў прыцярушаны мукою Косцік Хвошч, якога калісьці дражнілі «Косцік-Хвошчык». Мабыць, цэлы год не бачыліся — Косцік жыў і рабіў у мястэчку — і раптам такая сустрэча!

— А я гляджу — ён ці не ён? — засмяяўся Косцік.

Васіль таксама ўсміхнуўся.

— Я...

— Як ты сюды трапіў?!

Васіль не зніякавеў, не паказаў крыйуды, кпліва, па-маладзецку варухнуў плячыма.

— Як? Рыштант.

— За што?!

— Доўгі расказ!..

Але Косцік быў не такі, каб пры такіх акалічнасцях мог лёгка адступіцца. І не цікаўнасць простая брала яго: справа датычылася прыяцеля, прычым прыяцеля, як ён лічыў, ва ўсім слабейшага. Косціку не трэба было вялікай здагадлівасці, каб зразумець, што прыяцель гэты да таго ж адчувае сябе не так весела, як хоча паказаць. І прыйшлося Васілю хочаш не хочаш адкрываць закрытае на моцны замок, недаверлівае сэрца. Пачаў спачатку так, абы адкаснуцца, суха, неахвотна, а потым неспадзейкі разгарачыўся, стаў выкладваць усё з крыйудай, са злосцю.

— І ты павёў іх?

— А што мне було зрабіць? Аднаму? Я хацеў спярша — дак адзін наганам як трэсне...

— Усё адно... Людзей як-небудзь пазваў бы!..

— Пазваў бы! Калі спяць усе!..

— Эх, гады, не перадушаць іх ніяк! — пашкадаваў Косцік, і Васіль пачуў у яго словаах як бы спачуванне сабе.

Расчулены, Васіль паскардзіўся:

— Тут мяне самога ў бандзіты прыпісалі!..

— Ляпнуў!.. Які ж ты бандзіт?

— Такі... Рыштантам от зрабілі!

Косцік загарэўся памагчы.

— Я пагавару, каб праверылі, як усё было! І сам скажу, хто ты такі! Скажу, што ніякі ты не бандзіт! Што ты такі, для якіх рэвалюцыю зрабілі, от што!.. Хай за тое, што вінаваты, нагрэюць, а за што не вінаваты — адпусцяць!

— Не павераць...

— Мне? Я — у камсамольцах, — важна прамовіў Косцік. — Я з самім Апейкам знаёмы!

— Стане цябе Апейка слухаць!

— Будзе!

І каб зусім пераканаць упартага, недаверлівага прыяцеля, дадаў:

— Знаеш, для чаго это? — Ён павёў позіркам па гары дроў і цурбакоў. — Для млына. А ў млыне муку мелем. Для каго? — Васіль маўчаў, не ведаў. — Для горада! Для Мазыра! Няхватка дзецям, чырвонаармейцам і іншым. Мяне прыслалі сюды, у млын! Як камсамольца, на выручку!

Косцікавы вочы пыталіся: «Ясна?» Васіль моўчкі кіўнуў галавою.

Канваір, які, мусіць, ведаў Косціка, што дазволіў такую доўгую гаворку з арыштаваным, урэшце ўсё ж, не так тонам загаду, як просьбы, сказаў, каб канчалі гаварыць.

Косцік падаў руку і хадою гаспадара пайшоў у млын, а Васіль узяўся за піду.

4

Позна ўвечары, вяртаючыся дамоў, старшыня валвыканкома Апейка рагшлі зайсці да начальніка міліцыі. У пакоі начальніка было цёмна, свяцілася толькі акно ў дзяжурцы, і Апейка падаўся адразу на кватэру Харчава: начальнік міліцыі жыў тут жа, у гэтым доме, у двух пакойчыках з дверя.

Харчаў сядзеў каля ўслона босы, у галіфэ з леямі і прапаленай на локці сарочцы. Мокрымі рукамі, аблеўленымі луской, што серабрыста паблісквала ў свяtle лямпы, чысціў рыбу.

— Якраз у пару прыйшоў, — адказаў ён весела на прывітанне Апейкі. — Як чуў...

— Дзе налавіў? Ці мо — падарылі?

— Эге, падарылі! Так я і вазьму! Плёткі потым на цэлы павет!.. Знайшоў дурня!.. — Апейку яго слова не здзівілі, ён ведаў: Харчаў у гэтым непадступны, не возьме «падарунка».

Начальнік міліцыі дадаў ужо інакш, разважліва:

— У доранай яно, сказаць, і смаку ніякага. Як лаза. Еш, калі хочаш, але пра смак не думай... Другое, калі сам палазіш, памокнеш, падрыжыш на холадзе, тады рыба — о! Ясі яе, як прорва!.. У Ламачах быў. Ночку недаспаў — і вось бачыши!

І гэта было падобна на Харчава: пахадзіць, палазіць усюды, здабыць ўсё самому. Харчаў кінуў недачышчанага ляшча, устаў, гукнуў жонку.

— Пачакай, — сказаў яму Апейка. — Справа ў мяне. Адзенься. Пойдзэм пагаворым.

Харчаў, па сваёй з ваенных часоў звычы, не пытаючыся, пра што будзе гаворка, выщер ручніком рукі, хутка ўсцягнуў боты. Праз хвіліну ён выйшаў з суседняга пакойчыка ўжо ў гімнасцёры, моцна падпяразаны, усім выглядам паказваючы, што гатовы да любой справы. Ён быў шырокі ў плячах, шырокі тварам, з чырвона загарэлай, дубленай скурай, прысадзісты, падобны на каржакаваты палескі дуб, што моцна ўрос у зямлю. Баявы кавалерыст, душа якога яшчэ жыла паходамі, атакамі, сніла ўкраінскі стэп, ён, хоць і моцна

зацягваў папругу, быў ужо не такі стройны, як паўтара года назад, калі Апейка ўбачыў яго ўпершыню.

«Папаўнёў і неяк падабрэў тварам, — падумаў Апейка, ідучы поруч з ім па двары. — І на цябе, брат, міrnaе жыщё адбітак кладзе, кавалерыст заўзяты!.. Гімнасцёрка малаватая робіцца...» Ён тут жа запярэчыў сабе, што Харчаў усё ж перамяніўся мала, што папаўнёць і ад гэтага нібы падабрэць тварам ён мог бы і на фронце — старэй ж, як-ніяк; ды і якое яму міrnaе жыщё, калі ў лесе маслакоўцы, калі таго і глядзі кулю ўцэляць дзе-небудзь на дарозе.

Апейка з нейкай зайздрасцю падумаў, што, хоць ён на пасадзе і вышэй за Харчава, той у людскім уяўленні мае больш увагі і пашаны: «Ціхі я, непрыкметны, як быў настаўнікам, так і застаўся ім. Харчаў жа — адвага, надзея, герой...»

— Ёсьць скарга, — сказаў Апейка, калі начальнік міліцыі запаліў лямпу.

Апейка знарок памаўчай. Ён быў амаль таго ж росту, што і Харчаў, быў таксама ў вайсковай форме. Праўда, не ў гімнасцёрцы, а ў фрэнчы з грубага сукна, з вялікімі нашыўнымі кішэннямі на грудзях і па баках, са стаячым каўняром, які падпіраў і цёр падбародак. Але і ў сваёй форме ён выглядаў вельмі сціплым, дробным.

Фрэнч быў яўна велікаваты яму, ад гэтага яго дробная, сутулая постаць выдавала драбнейшай, як была сапраўды.

— Якая скарга? — запытаўся Харчаў.

— Трымаеш чалавека без дастатковых падстаў. Можна сказаць, невіноўнага.

— Каго гэта?

— Дзяцла Васіля. З Куранёў...

На гімнасцёрцы, напятай на шырокіх грудзях, зазырчэй ордэн Чырвонага Сцяга, акружаны выгаралай паркалёвай зборкай.

— А-а... Усе яны невіноўныя, — прамовіў Харчаў цвёрда, пераканана.

— Што значыць — «усе»?

— Усе... Каторыя трапляюцца!..

— Гэта — не доказ, — ціха, мякка запярэчыў Апейка тонам старэйшага, які абавязан паправіць, растлумачыць. — Трэба разбіраць канкрэтно. Кожны выпадак...

— Разбіralі.

— Ёсьць факты? Канкрэтныя?

— Ёсьць.

— І ён прызнае іх?

— Знайшоў дурня! Прызнае іца ён, чакай!

— Павінны быць канкрэтныя факты, — ціха, але ўпартая прамовіў Апейка.

Старшыня валвыканкома папрасіў пратаколы допытаў. Стоячы пры лямпе, якая асвятляла бугрысты, з залысінамі лоб, рэдкую павітуху чарнівых валасоў, моўчкі перагледзеў некалькі лісткоў.

— Усё? — падняў вочы на Харчава.

— Усё.

— Больш нічога? Другіх фактаў віны яго няма?

— Другіх мы проста не ведаем.

— Значыць, і спасылаца на іх не будзем...

— Чаму гэта? А калі я ўпэўнен! Калі сэрца маё падказвае!

— Сэрца, дружба, можа часам і ашукаць...

— І Шабета за тое, што — птушка падазроная...

— Даруй, але Шабета не даў ні аднаго доказу, што Дзяцел бандыт. Ёсьць толькі факт, які паказвае, што яго прымусілі правесі.

— І аднаго гэтага факта, калі на тое, досьць.

— А я думаю — мала. — Апейка заўважыў, як Харчаў рэзка, з упартым выразам правёў рукой па папрузе, абцягваючы гімнасцё рку. Начальнік міліцыі быў нязгодны. Апейка мяккім голасам пастараўся растлумачыць: — Мала — не таму, што факт адзін, а таму, што ён... недастатковы для тваіх вывадаў...

— Як гэта — недастатковы!

— Ён, паўтараю, не гаворыць, што Дзяцел — бандыт. Або нават — іх пасобнік.

— Дык пасабляў жа! Сам прызнаўся!

— Правёў пад абрэзамі! Адзін раз!

— Дазнайся ідзі! — Харчаў неспакойна захадзіў. — Адзін ці не адзін раз. Пад абрэзамі ці не пад абрэзамі. Усе яны, калі пападуцца, пад абрэзамі памагалі! Усе чесныя, ангелы! А маслакі арудуюць! Хто толькі іх корміць ды наводзіць! — Ён стаў перад Апейкам, па-свойску, але цвёрда ўзяў яго за руку. — Я лічу — калі хочам кончыць Маслака, няма чаго міндальнічаць. Памог маслакам? Памог. Значыць, таксама ўдзельнік! Ну і пасядзі, папарся! Аднаго пасадзіш — другі баяцца будзе!

— Баяцца будуць, — згадзіўся Апейка.

Ён, зблізку гледзячы ў вочы Харчаву, уздыхнуў:

— Але што мы за такая савецкая ўлада, калі нас свае баяцца павінны?

— Нічога, шкоды вялікай не будзе. Затое парадак будзе, дысцыпліна!.. Значыць кожны будзе як след, што спуску нікому не дадзім! Што б ні зрабіў — па ўсёй строгасці! Як у рэвалюцыю!.. А то ж

да чаго дайшло, — Харчаў загарачыўся, — усюды ціша, спакой, і дзяцей бандытамі забылі палохаць! А тут — у нашай воласці, пад бокам у нас — лазяць, абрэзы настаўляюць, грозяцца! А мы — сядзім, як цельпукі! Зрабіць нічога не ўмеем. Міндалнічаем!

— Міндалнічачь з поганню, канешне, нельга!.. Але, Зміtro, зразумей, — не можам мы трымаш у турме чалавека без дастатковай віны!

— Без віны? Мы з табой — як у казцы пра белага бычка. Я адно кажу, а ты сваё гнеш! — Харчаў зноў кінуўся ў контраступ: — Ты што, знаёмы, што так упэўнены ў ім? Ты вось упікаеш мяне, што фактаў мала, а ў цябе яны ёсць?

Апейка адказаў не адразу, нібы даваў Харчаву час супакоіцца.

— Многа не многа, а ёсць. Ёсць паручыцельства чалавека, які яго добра ведае і якому я веру. — Ён апярэдзіў пярэчанне начальніка міліцыі. — Калі хочаш, скажу, каб ён заўтра зайшоў да цябе. Пагавары — наш чалавек, надзеіны... — Апейка раптам папрасіў: — Ведаеш, а цяпер загадай, каб прывялі твойго злачынца. Давай паглядзім, папытаемся разам.

Харчаў неахвотна паслухаўся, выйшаў у калідор, гукнуў дзяжжурнага. Вярнуўшыся, ён сеў за стол, дзелавіта заклапочаны, строгі, нібы загадзя гатовы да размовы з арыштаваным. Моцныя, чырвоныя, з набухлымі венамі рукі яго, сплёўшыся пальцамі, важка ляжалі на стале перад ім. Апейка, які сядзеў збоку стала, падсунуў да сябе газету, дастаў аловак, што тырчаў з кішэні франча, стаў выводзіць завітушкі подпісаў.

Увайшоўшы, Васіль прыжмурыў вочы ад святла, мелькам, без якой-небудзь цікавасці прабег позіркам па Апейку, спадылба ўтаропіўся ў Харчава. У яго быў такі выраз на твары, які, здавалася Апейку, гаварыў: «Ведаю, навошта паклікалі, пра што пытацца будзеце, — добра не чакаю».

Харчаў расшчапіў рукі, зварухнуўся.

— Ты што ж гэта, друг, не прызнаешся? — выразна, аддзяляючы кожнае слова, прамовіў ён. — Не прызнаешся, што памагаў Маслаку?

Васіль адвёў позірк убок, пераступіў з нагі на нагу.

— Не памагаў я...

— Як жа не памагаў?

Васіль прамаўчаў. Апейка ўбачыў на яго твары, затоеным, насцярожаным: «Так я і ведаў, гэтага і чакаў...» Скарыйстайшы момант цішыні, старшыня валвыканкома загаварыў сам, запытаўся пра такое, што, здавалася, не мела ніякага дачынення да гаворкі:

— Які надзел у цябе?

Васіль абыякава адказаў.

— Зямля добрая?

— Ат, якая зямля... У нас, у Куранях, зямля...

— Ёсьць і добрая!

— Е. Ды не для нас...

— Для каго ж? — варухнуўся Харчаў.

Васіль не адказаў.

— Чаму ж ты супроць землеўпарадкавання?

— Я супроць? — яўна не згадзіўся Васіль.

— А як жа. Не ты навёў маслакоўцаў, каб сарвалі перадзел? — умішаўся Харчаў.

Васіль не знайшоў што сказаць. Апейка заўважыў, як хлопец зноў стуліўся безнадзеяна: што тут скажаш людзям, якія ведаюць адно: «вадзіў, памагаў», разумець нічога не хочуць.

— Я ведаю, ты — не бандыт, — прамовіў раптам Апейка.

Васіль ажыў, але тут жа схамянуўся, стрымаўся, кінуў насцярожаны позірк.

— Ты — не бандыт! — паўтарыў Апейка больш цвёрда. — Ты прosta — баязлівец! Трус!

Апейка сказаў гэта нядобра, з асуджэннем, але Васіля ні яго словаў, ні тон гаворкі, было відаць, не пакрыгудзілі. Ён глядзеў ужо на Апейку не толькі з насцярожанасцю — з надзеяй, праўда, недаверлівай.

Апейка неспадзейкі стаў злавацца.

— Чорт вас пабяяры! — Нават злуючыся, ён гаварыў роўна, ціха.

— Для вас, для вашага шчасця стараюцца, гінуць людзі. А вы, вы — за сябе пастаяць не ўмееце!.. Ты — не бандыт, ты — крот, які капаецца ў сваёй нары. І толькі адну сваю шкуру беражэ. А там — хоць трава не расці! Хай другія прыняксць табе шчасце на талерачцы!.. Ты, канешне, зямлі добрый узяць не адмовішся! — Васіль пры гэтых словах кінуў галавою: хто ад такога адмовіцца? — Канешне, ты не супроць землеўпарадкавання! I сам жа памог сарваць яго!

Апейка заўважыў, што хлопец хацеў штосьці запярэчыць яму, але стрымаўся, пабаяўся, відаць, угнявіць. «Эх, разгаварыўся, суддзя! — падумаў з одумам аб сабе старшыня. — А ён стаіць — хоць бы што, у галаве — адно: пусцяць ці не?..»

— Я — усё, я пагаварыў, — сказаў ён начальніку міліцыі.

Калі дзяжурны, што ўвайшоў на голас Харчава, паказаў хлопцу на выхад, Васіль нечакана пакланіўся...

5

Апейка не памыліўся, Васіль, слухаючы яго, і праўда думаў аб адным: пусцяць ці не пусцяць? У ім, як ніколі за апошнія дні, забруілася, затрапятала надзея: «Можа, пусцяць?» Усю ноч, слова за словам, думка за думкаю, успамінаў, перабіраў ён гаворку ў кабінцы Харчава, нібы нанава перажывала яе. Гадаючы пра свой лёс, ён адчуваў, што трymаўся не так, як трэба, маўчаў, не апраўдваўся, і цяпер лаяў сябе за маўклівасць: такі зручны момант упусціў, недарэка! Адно толькі, што пакланіўся, добра: знак пашаны, канешне, даспадобы начальнству...

Спраўдзіў-такі Хвошчык сваё абяцанне, пайшоў да валаснога начальніка. Значыцца, не брахаў, што з самім Апейкам знаёмы — як сваяк той. Глядзі, як сігануў! І што ў камсамольцы запісаўся, таксама, відаць, праўда чыстая... Дзякуючы ў думках таварышу, мімаволі пазайздросці: «Выскачыў Хвошчык, хітры!.. Усе Хвашчы хітрыя!» Пазайздросці не са злосцю, не з абурэннем, а добра: хітрасць — як тыя грошы, як удача, шчасце...

Думкі ад Косціка непрыкметна перабеглі да Апейкі. Згадаў дробную, ціхую постаць старшыні, здзівіўся: такі няявідны, а столькі ўлады ў руках трymае, начальнік усёй воласці! І што асабліва уражвала: маючы такую ўладу, разам з тым — просты і абыходлівы!

Як толькі падумаў пра Апейку, ажыло зноў, затрывожыла неадступнае, жаданае: «Можа, пусцяць?.. Сказаў жа: «Ты — не бандыт!.. Не бандыт, знаю», — сказаў... Ён жа не хто сабе, а начальнік воласці, улада, слова яго штосьці значыць... Не бандыт! А калі не бандыт, то не павінны трymаць. Няма такога закону...» Але думкі гэтая, добрыя спадзяванні тут жа мяшаліся з халодным, звыклым сумненнем: «Наўрад... Так цябе і пусцяць, чакай!.. Харчаў маўчаў, не згодны, канешне... Ды і гэты ж таксамо — лаяў, злаваўся...»

Васіль успомніў, як сядзіта, непрыязна кінуў яму Апейка папрок: «Крот, баязлівец», — і на змену трывозе аб тым, пусцяць ці не, прыйшла ўпартая злосць: «Прыставілі б табе абрэз да грудзей, паглядзеў бы я, што б ты запляяў! У мясцечку, у кабінетах, за спінамі міліцынеру ўсе вы смелыя!»

Вунь як яно ўсё павярнулася, як зарок, — усё супроць яго. Нават перадзел зямлі і той нібы ад яго залежаў, нібы ён не за перадзел, добра сабе не хоча! Ад шчасця свайго, ад зямлі адмаўляеца! І вось жа паспрабуй, дакажы тут, што не вораг сабе. Учатлісія, ведаюць адно: вадзіў, памагаў — і ведаць, здаецца, іншага не жадаюць...

«Маслакі праклятыя, — узяла іншы кірунак думка Васіля. — Трэба ж было налеці ім якраз на мяне, увесці ў такую бяду!» Ён думаў пра маслакоўцаў апошнімі днямі не ўпершыню, думаў з непрыхільнасцю, з тайнай, неадступнай надзеяй адплаты, помсты. Сёння, аднак, да яго думак прымяшалася і іншая: «А чаго ім перадзел еты не даспадобы? Чаго яны свой нос сунуць?»

«А мо яны не самі?.. Мо — папрасілі іх?» — уразіла Васіля адкрыцце. І тут жа прыйшла загадка, якая потым жыла ў ім многа дзён: «А калі папрасілі, то — хто?»

На гэта ў яго не было адказу. Ён не ведаў, мог адно рабіць здагадкі. Але здагадкі для Васіля былі нішто, ён цаніў толькі тое, што ведаў, што бачыў...

Гэтая Васілёвы развагі перамешваліся з гарачымі і трывожнымі згадкамі пра Ганну — ён нібы зноў стаяў каля плота, чую шум груш на Чарнушкавым агародзе, брэх сабак, бачыў цымянную шэррань туману над балотам. Калі ў мары-ўяве браў яе руکі ў свае, гарнуў да сябе, пытанне, якое так трывожыла, пачынала палаць неспакойна, няспечерпна.

«Пусцяць ці не?»

Пытанне гэтае жыло ў ім і ўвесь наступны дзень, у які ён зноў пілаваў дровы каля млына. Шоргаючы пілой, з самага ранку Васіль быў асабліва маўклівы, рабіў з нейкай рэдкай лютасцю, да знямогі. Нават Мітрахван не вытрываў, пад вечар паскардзіўся:

— Замучыў ты мяне, хлопец. Нашчэнт...

Дзень быў няроўны: то пасвятле, то зноў насунуцца ніzkія кужэльныя хмары, абложаць усё неба так, што стане цёмна, як вечарам. Адзін раз парывісты вецер, шалёна круцячы, кінуў на двор хмару снежных высекак, абсыпаў траву, дровы, дыхнуў халадэчай. Такі няроўны, як гэты дзень, быў і настрой у Васіля, у якім мяняліся добрыя спадзяванні і злыя сумненні.

«Не пусцяць», — рапшыў ён, вяртаючыся. З маленства прызываены да крыўуды, да злога, ён знарок рыхтаваў сябе на горшас, трymаў у душы недавер'е да таго, што можа адбывацца жаданае. І калі пасля звароту хлопец-вартавы загадаў яму збірацца, Васіль прымусіў сябе не паверыць, што гэта і ёсьць тая чаканая хвіліна. Ён спакойна надзеў світу і, як звычайна, хмурна ссугуліўся, чакаючы загаду. Толькі калі вартавы сказаў, каб узяў і рэчы, сэрца Васіля дробна, соладка затрымцела.

— І торбу? — перапытаў ён, баючыся, што памыляецца.

— Усё, — адказаў вартавы.

Васіль, беручы торбу, заўважыў, што руکі дрыжаць.

— Ну, ядры яго, бувай! — залапатаў канакрад. — Адлежаў! Адбыў, мазалёў не нажыўшы! Лёгка!.. Бувай, ядры яго! Не памінай ліхам!

Барадаты Мітрахван прабурчаў толькі:

— На мароз бярэ!..

На ганку Васіль знянацку натрапіў не на каго іншага — на самога Харчава. Гроздны начальнік міліцыі, не зважаючы на моцны, халодны вецер, стаяў у гімнасцёрцы, на якой, як заўсёды, быў ордэн. Убачыўшы яго, Васіль мімаволі насцярожыўся.

— Ну? Дадому?

— Да... не кажуць куды...

— Дадому! Адпушчаем!.. Толькі глядзі, другі раз будзь разумнейшы! Зноў зробіш так — не спадзявайся на ласку! Так і ведай!

— Ведаю...

Харчаў памаўчаў, адхліўшы галаву ад моцнага напору ветру.

— У вас там хтось шахер-махер Маслаку робіць, пасабляе!

— Можа, пасабляе...

— Не можа, а точна. Скажы там у сяле, што Маслаку і ўсёй яго хэўры хутка труба будзе! Скажы, што я, Харчаў, паабяцаў! Так і перадай!

— Перадам!

Харчаў павярнуўся і, важка, моцна ступаючы, падаўся ў пакой.

Нават калі Васіль адзін пайшоў па вуліцы, галоўнай местачковай вуліцы, яму яшчэ добра не верылася, што ўся тая недарэчная, прыкрая гісторыя скончылася, што ён ужо не пад прыглядам варты, не арыштант, а вольны казак, што можа ісці туды, куды хоча, куды вядзе сэрца. Ён і не агледзеўся, як прайшоў вуліцу з радамі дробных крамак, з разнастайнымі шыльдамі і шыльдачкамі, як павярнуў к гары і паўз двухпавярховы дом «воласці» пачаў борзда ўздымацца па чырвонаглінянай каляністай дарозе. І гару, увесе немалы, круты ўзьдым, адалеў ён ураз, не прыпыняючыся, не аддыхваючыся, поўны незвычайнам адчуваннем нецярплівай, крылатай лёгкасці ў сабе.

Узляцеўшы на гару, убачыў перад сабой знаёмую дарогу з пабурэлым курганам справа, з голымі дубкамі, наводдаль, у цемнаватай хмурнай далечы — нізкую роўнядзь палёў, што ішлі пад самыя Глінішчы, пад хмызнякі і балоты, за якімі тайліся родныя, жаданыя Курані, — і стаў як бы больш верыць у рэальнасць таго радаснага, якое толькі што адбылося. Мітрахван казаў прауду: брала на мароз. Удзень гэта амаль не адчувалася, а цяпер, з надвячоркам, мароз вельмі прыкметна мацней. Па гары спераду наўкасся кідаўся густы вецер, сёк дробным снегавым крупіннем, абцінаў холадам, быў

такі пранізліві і дужы, што зрэбныя Васілёвы штаны і нават рудая світа, якая ліпла да ног, амаль не бераглі. Але Васілёў настрой ад гэтага не ападаў. Васіль як бы і не зауважаў холаду, борзда тупаў прадранымі лапцямі па ўкамянелай камякаватай храпе, што біла ў падэшвы, у пяткі, грэўся добрымі, вясёлымі думкамі. Думаў пра Косціка, які так удала налучыўся і — хто б мог сказаць загадзя? — так памог! Думаў пра маці: як яна там адна, як спаткае? Згадваў Валодзьку: што робіць, гарэза? Вельмі хацелася хутчэй пабачыць Гуза — ці спраўны, ці добра даглядалі гэты час, без гаспадара? Ці навезлі з балота сена — трэба здзяйсніць праверыцы стагі, можа, не дай Бог, расцягваюць іх злодзеі... А над усім гэтым, над неспакойнаю, бязладнаю мітусянінай думак, была радасць спаткання з Ганнай. Калі думаў пра яе, ногі самі сабой паддавалі хады, брала моцная нецярплючыя: ах, каб хутчэй пабачыць, сустрэцца, памірыцца! Ён быў так акрылены радаснай пераменай, што, насуперак сваёй звычайнай насцярожанасці, мог думаць толькі пра шчасце. Трывога да яго амаль не даходзіла, пра заляцанні Яўхіма думаў спакойна, нават бесклапотна. Што яму той Яўхім!

Пакуль падышоў да Вадавіча, насунуліся поцемкі. Мусіць, каб не снег, навокал была б густая чарната, але снег адганяў цемру, бяліў усё. Ён ужо, як соллю, поўніў ямкі ў храпе, каляіны, канайкі, і дарога выглядала нібы па-святочнаму падбеленай. Маляр, які фарбаваў дарогу беллю, зрабіў не ўсё, але і так, і ў бела-цёмным ростпісе, радавала яна вочы.

Рэчка за Вадавічамі, што перарэзвала балота і падкову грэблі, з берагоў ужо была забрана лёдам, снег, які лёг на яго, бялеў роўна, чыста. Між гэтай некранутай белі вада пасярэдзіне здавалася густой і чорнай, як дзёгаць. Калі Васіль паглядзеў на яе, зрабілася нібы яшчэ халадней.

Хоць ішоў хутка, ветраны холад абцінаў усё мацней, усё злей, асабліва ногі ў каленях. Хлопец стаў, пацёр калені далонямі, потым, каб сагрэцца, пабег, знарок па-заечы падкідуваючы нагамі і прытульваючы. Перамяніўся на хаду толькі за балотам, можа, праз вярсту.

Неўзабаве, каля Глінішчаў, сышоў са шляху, узяўся проста на Курані. Хоць мог ісці і сялом, знарок абмінуў яго, каб не сустракацца з людзьмі, падаўся сцежкаю па полі, паўз могілкі. Абышоў падмерзлым узболаткам і Алешнікі, зрэзаў вялікі круг. Снег ужо начыста выбельваў сцежку і дарогу, на якую выбраўся за ўзболаткам, — хмызнякі па баках цымнелі незвычайна рэзка. Тут ветру не было, стала цяплей. Вакол панавалі цішыня і чысціня, хараство першых

зазімкаў, якія асабліва хвалююць і радуюць, — і Васіль паддаваўся ўладзе гэтага хараства: недаверлівае, насцярожанае сэрца больш і больш поўнілася шчасцем. Ганна, маці, Гуз, стагі — усё было ў гэтым шчасці.

Калі наблізіўся да Ганнінага селішча, прыпыніў гон, пайшоў цішэй, гулка закалацілася сэрца: вунь плот той, тыя груши! У хаце свяціліся вокны — праз шыбу ўбачыў мачыху каля печы і Хведзьку, які корпаўся на ўслоне. Ганны не было.

«Мабуць, к дзеўкам пайшла...»

Адарваўся ад шыбы, падаўся ў сяло. Яшчэ амаль усёды свяціліся жоўтыя, варухлівія агні — водсветы лучыны. Сярод іх асабліва блізкі, родны вылучыў агенъчык сваёй хаты. Гарыць лучына — значыцца, маці дома, не спіць. Можа, думае пра яго, сумуе і не ведае, што ён каля парога... Васіль ужо быў блізка ад хаты, калі пачаў наперадзе Ганнін голас, мяккі шорхат кроакаў.

Ён памкнуўся падацца да яе і адразу ж убачыў: яна не адна. Здалёк, праз прыцемак адчуў, хто гэты другі. Яшчэ не думаючы нічога, хутка ступіў да ясакара, што быў побач, стаяў за ім, разгублена сачыў за постацямі. Гэта была такая неспадзянкасць для яго нядаўнай радаснай бесклапотнасці.

Яны ішлі па другі бок вуліцы. Ішлі асобна, не вельмі блізка адно ад аднаго, Яўхім не хапаў яе нават за руку, ішлі проста як знаёмыя. І ўсё ж і гэта апаліла Васіля гарачай рэўнасцю, пякучай крыўдай: яна ідзе з яго супернікам, яго непрыяцелем, у такі дзень, калі ён так ірвався да яе. Яна так сустракае!

Яўхім і Ганна набліжаліся. Ганна ішла, апусціўшы галаву, ці то хавала твар ад марозу, ці то глядзела на дарогу, на снег. Яўхім ступаў разваліста, засунуўшы рукі ў кішэні паддзёўкі, збіваючы калі-нікалі наском бота мёрзлыя камякі. Упоцемку чырвоным вочкам зырчэла цыгарка. Нават у тым, як ішла Ганна, абыякавая да ўсяго і, здавалася, таксама да яго, да Васіля, у тым, што на яго хвалеванне яна нават брывом не варухнула, ішла, нібы нічога не было, вартага якой-небудзь яе ўвагі, бачылася Васілю вялікая крыўда. Тоє ж, як спакойна, прывыкла трymаўся каля яе Яўхім, яго ўпэйненая, развалістая паходачка — нібы ўсё на зямлі належыць яму, — яго ганарлівая цыгарачка, ускінула ў хлопцу буру нянявісці.

«Корч... задавака... Думае, як багацце ў яго, дак і ўсё...» Яго нянявісць была тым большая, што ён лічыў, ведаў, што багацце — сапраўды ўсё, што ён — нішто перад Яўхімам. Ён адчуваў, што Яўхіму, калі захоча, — проста як чхнуть адбіць у яго Ганну. «Усе дзеўкі на багацце падкія...»

Калі праходзілі каля ясакара, Яўхім заўважыў Васіля. Ён вырваў з кішэні руку і ўхапіў цыгарку, так здзівіўся, пазнаўшы. Але гэтае здзіўленне было толькі момант, спрытны Корч тут жа знарок заступіў Васіля, схаваў ад Ганны. Адышоўшы некалькі кроکаў, нахіліўся да яе, сказаў штосьці.

— Ідзі!.. Не брашы! — пачуў Васіль яе адказ. Ганна раптам засмяялася.

Смех гэтых пранізаў сэрца. Васіль недарэчна, разгублена паправіў торбу і, не цямачы больш нічога, не бачачы, як сляпы, выступіў з-за ясакара.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

Калі Васіль прачнуўся, у хаце яшчэ ўсе спалі. Але як толькі ён стаў, сапучы, усцягваць адзежу, маці ўсхапілася, пачала завіхацца каля комінка. Лучынка ад вугольчыка, выкапанага ў печы, разгаралася неахвотна, і Васіль выправіўся на двор, не дачакаўшыся, калі агонь асветліць хату.

На ганку ён аж захлынуўся ад халоднага, нейкага прасторнага паветра. Было не цёмана, не так, як мінулымі начамі, а шаравата, і ў гэтай шэрані кідалася ў очы, якое ўсё навокал белае, чыстае, як бы прыбранае на свята. Гэтая чысціня весяліла, як бы сама абяцала радасць: Васіль пачуў прыліў незвычайнай, бесклапотнай бадзёрасці. Ён гатоў быў ужо молада, як выпушчаны на волю жарэбчык, скочыць з ганка, калі ўсярэдзіне заньці такі жывы неспакой, замутніў чысціню, святочнасць напамінкам: Ганна ідзе з Глушаковым Яўхімам... Яўхім нахіліўся да яе, штосьці сказаў — засмяялася... Ён, Васіль, за ясакарам з торбай...

Васіль ціха сышоў на снег, паволі, важка патупаў к хляву. Гуз, пачуўшы яго крокі, з надзеяй заржаў, дзымухнуў у твар цеплынёю. Васіль пачухаў яму за вухам, вобмацкам прабраўся ў закутак, прынёс у абярэмку сена. Калі Гуз пацягнуўся к сену, захрумстаў, Васіль, памякчэлы, лагодны, пастаяў побач, слухаючы мілае хрупасценне, цешацца родным пахам хлява.

Гэтая дарагія праявы глушылі сум па Ганне, вярталі, хоць і не бесклапотную ўжо, асцярожную, радасць. Хіба ж можна было ніяк не адгукнуцца на тое, што збылося-такі жаданне: зноў, бач, тут, у

родным цяпле, сваім хляве, сваёй гаспадарцы, на волі. Учора, калі заходзіў сюды, усё гэта здавалася яшчэ нібы непраўдзівым, цяпер жа радасць была яснейшай і як бы больш трывалая...

Пад павеццю снегу амаль не было, бо вецер дзьмуў з другога боку, і зямля тут цямнела, як на балоце. Ён перацягнуў калёсы к сценцы і высунуў з кутка сані, уставіў у завертні аглоблі. Калі закручваў аглоблі, завертні так трапічталі, што здавалася — вось-вось лопнуць. «Саўсім рассохліся за лето. Рыпяць, усё адно як не хочуць служыць...»

Ён успомніў учараашню матчыну скаргу, што няма чым паліць у печы, і зірнуў у куток, дзе складвалі дровы: там і праўда ляжала толькі некалькі галінак ды тоўсты, сукаваты смаляк, абшчапаны з бакоў. На смаляку было многа знакаў ад сякеры — відаць, маці або дзед спрабавалі пасекчы, але не маглі саўладаць.

«Трэба будзе па дровы з'ездзіць», — варухнулася клопатная думка.

Васіль намерыўся ўжо вярнуцца ў хату, узяць сякеру, як паявілася, перамагло іншае жаданне: паглядзець гумно. Адчыніў варотцы, лёгка, нецярпліва пайшоў белай сцежкай к прыгуменню. Калі ўбачыў цёмныя абрывы гumen, што цягнуліся ў ранішній шэрні маўклівым, панурым радам, зноў ажыла трывожнасць, страшная нач нібы зноў наблізілася. На момант аж затаіўся, ці не чутно кроکаў ззаду, дотыку абрэза. Усё ж халаднаваты, нейкі асабліва свежы пах саломы з гумна, зычны рып паслухмяных гуменных варот не прыйшлі міма ўвагі, устрывожаная душа адгукнулася на гэтыя родныя праявы ціхай, затоенай радасцю. Ён не зачыніў варот, і шэрнъ знадворку азначыла падмецены ток з горкай мякіні ў кутку, ладунак снапоў у адным застаронку і салому ў другім. Снапоў немалочаных было ўжо менш, як тады, калі ён малациў апошні раз. Ён ведаў, што матка і дзед Дзяніс рабілі тут без яго. Васіль скінуў, разаслаў некалькі снапоў, намацаў павешаны на сук сахі цэп, размахнуўся, весела вышыя бічом па калоссі. Даўно-даўно не чуў ён у руках, ва ўсім целе такой радаснай сілы — канца, меры, здавалася, не было ёй, аж дзіва, колькі накапілася яе за тое дурное абібоцтва ў юравіцкай міліцэйскай баковачцы. Як зглададалы за акрайчык хлеба, учапіўся Васіль у выслізгане дубовае цапільна, дзівячыся з лёгкасці біча, ударыў яшчэ раз, другі, стаў махаць, махаць, біць і біць. Адно было нядобра: цемнавата ў гумне, біць даводзілася наўздагад. Як ні шкада, а хочаш не хочаш, трэба вешаць цэп зноў на саху. Да таго ж успомнілася, што пад павеццю — непасечаны смаляк: маці, мабыць, няма чаго запаліць у печы...

На астатац не ўтрываў, памахаў цэпам, як пастух пугаю, праста так, для забавы. Зноў выйшаў на белую сцежку, чуючи моц у целе, павесялелы. Пад павеццю лята накінуўся з сякераю на смаляны корч, лупіў па карчы і карчом аб калодку так, што аж у жар кідала самога. Кінуў світу на сані, у белай сарочцы біў, разламваў корч датуль, пакуль не засталіся ад яго крывулі ды трэскі.

Неўзабаве ён ужо ішоў з драўляным вядром да калодзежа, які быў на мяжы яго і дзядзькі Дамеціка сяліб. Трэба было напаіць каня. Вядро на кручок вочапа Васіль не павесіў, а кінуў, кручок не стаў зашчапляць — і так не сарвецца, не патоне. Ва ўсім тым, што ні рабіў цяпер, як бы хваліўся хвацкасцю сваёй, спрытам.

Выцягваючы вочап з калодзежа, з якога знаёма пахла мохам, старым мокрым дрэвам і вадою, ён пачуў, што з суседняга двара нехта падыходзіць, і азірнуўся. Гэта быў не Дамецік, ішоў плячысты, з васпаватым тварам малады мужчына ў вайсковай вopратцы і зімовай шапцы з вострым верхам.

— А, арыштант заявіўся! — павітаўся мужчына, здалося Васілю, з насмешачкай.

Васіль мелькам заўважыў: у таго, што падыходзіў, ад чаравікаў да самых калені былі накручены чорныя анучы, і ногі ў іх былі падобны на вялізныя граковыя.

«Надзеў чаравікі — і хварсіцы!» — з асуджэннем падумаў Васіль. Ён не так пазнаў, як здагадаўся, што васпаваты вайсковы — Міканор, Дамецікаў сын, які вярнуўся са службы. Маці ўчора між іншых вясковых навін памяянула і гэту.

«Арыштант! Ну і — арыштант! А табе які сабачы клопат да етаго!» — адгукнуўся думкаю на суседава прывітанне пакрыўджены Васіль. Міканор жа, нібы нічога і не сказаў такога, здзівіўся:

— Ты чаго — ваўкаваты такі?

— А таго... Лепей буць ваўкаватым, як авечкаю... Кеб не кусало ўсякае...

Васіль узяўся за дужку вядра, не гледзячы, сунуў вочап у бок Міканора, намерыўся ісці.

— Пастой! — паспрабаваў затрымаць Васіля Міканор. — Нядобра так, не па-суседску. Шчэ і двумя словамі не перакінуліся, а ўжо грызціся сабраўся...

— А я так да другіх, як яны да мяне...

І Васіль, паказваючы, што гаварыць больш не хоча, падаўся з вядром да хлява. «Не па-суседску, бач! А ты са мной — па-суседску?.. Думае — як чаравікі ды шапку ваеннную надзеў, дак і абзываць усякім словам вольна яму! Думае — калі чалавек з арышту прыйшоў, то і

пляваць на яго можно!..» Васіль пагразіўся: «Скажы шчэ раз такое, плюнь! Пабачыш!»

2

Так Васіль і затаіў бы злосць на суседа, адрэзаў бы сябе ад яго, калі б гэтай сустрэчаю цяперашняе знаёмства іх і закончылася. Але пад вечар, калі Васіль прыцягнуўся з лесу з возам дроў, маці пераказала яму, што прыходзіў Міканор і прасіў зайсці пагаманіць. Васіль на гэта запрашэнне не сказаў нічога, але па тым, як нездаволена матнуй ён галавою, маці здагадалася, што яно не спадабалася сыну.

Маці не стала дапытвацца, што ж такое ўчынілася між сынам і суседам, — ведала, што Васіль усё роўна не скажа, — але не ўтрывала, каб і раз, і другі не перадаць Міканорава запрашэнне, знарок дадаючы ад сябе розныя выдумкі, якія маглі бы усцешыць сынава сэрца. Сказала, што вельмі хваліў Васіля за гаспадарлівасць і прасіў, каб ён за нешта не злаваў... Дзед Дзяніс падтрымаў яе: не адведаць суседа, не ўважыць ласкай такую радасць, як прыход са службы, нягожа...

Усё ж пайшоў Васіль к Міканору неахвотна: так, абы не пакрыўдзіць маткі і не паказаць непашаны да суседа. Рашту — пасядзіць трохі для прыліку, пагаворыць пра тое-сёе, споўніць матчын наказ і вернецца сабе...

Васіль спаткаў Міканора на двары — той нёс з сенцаў ражку.

— Заходзь. Зараз прыйду... — сказаў Міканор, ідучы.

Ён вярнуўся ў хату, атрэсваючы чырвоныя, мусіць, толькі што памытыя, рукі.

— От, брат, за гаспадарку бяруся... — Міканор выцер рукі ручніком, засмияўся. — Забуў усё, што ўмеў. Спачатку вучыща трэба!

— Не кажы! — запярэчыла Дамеціха, што поралася каля печы. — Чалавек падумае, што і праўда! Не слухай яго, Васілько, смяецца ён...

— Аге, смяюся! Добрая смешкі! Паранку рабіць ужэ не знаю як!..

— Не слухай яго, Васілько. Умее, усё ўмее...

Дамеціха стала збіраць вячэрку. Перад тым як сесці за стол, Міканор запрасіў і Васіля, але той адмовіўся. Некалькі хвілін потым угаворвала далучыцца да ўсіх і Дамеціха, аднак Васіль і на гэты раз цвёрда ўстаяў, даводзячы, што толькі што вячэралі дома, наеўся, аж лішне. Дамецікавы селі адны. Тады надышла цішыня: дамашнія вячэралі, а Васіль, з выгляду важны, сталы, стараючыся трывамацца ўпэйнена, з вельмі ж пільнаю ўвагаю разглядаваў карткі на сцяне.

Акрамя той пажоўклай ад даўнасці карткі, на якой Дамецік, малады і хвацкі, у страшнай, калматай, як стог, шапцы цягнуўся побач з нейкім незнаёмым, — картку гэту, казалі, стары Дамецік прывёз яшчэ з японскай вайны, — было тут і некалькі Міканоравых здымкаў. З іх Васіль раней бачыў толькі адзін — Міканор, стрыжаны, у гімнасцёры з шыракаватым каўняром, нечым як бы напалоханы. Васіль, калі пабачыў гэты здымак першы раз, аж здзівіўся: што гэта магло так напужаць хлопца? Цяпер побач з гэтымі здымкамі было некалькі новых — на кожным Міканор з невядомымі таварышамі, усе апіразаныя рамянамі, у блішчаствых ботах, з шашкамі.

— Ето маё аддзяленне... — сказаў Міканор, сёribaючы боршч.

Васіль усё ж чуў сябе ніякавата, чужым, і, разглядаючы карткі, чакаў адно той пары, калі можна будзе, не рызыкуючы прыстойнасцю, вырвацца сабе на волю. Агледзеўшы карткі і раз, і другі, ён ужо намерыйся сказаць Дамецікам, што трэба падацца дадому, зрабіць яшчэ сёе-тое, калі на двары пачулася гамонка, крокі. Першы ўвайшоў, шумліва і весела, Хоня — «Бацько і матка». Ён быў у падранай свіце і ў падранай шапцы, але і ў гэтым звычайнym сваім убранстве ўдаваў проста-такі фарсуном: так спрытна вісела напашкі світа, так смела ліпла да макаўкі шапака.

— Вечар добры ў хату! Кеб жылося і кеб вялося! — сказаў ён звонка і цвёрда. — I табе, Васіль, добры вечар! — дадаў ён такім тонам, нібы толькі ўчора бачыліся.

За Хонем паявіліся яго прыяцелі — чорны, пануры, як бацька, Пяцро Пракопаў і куранёўскі гарманіст Алёша Губаты. Пяцро толькі штосьці буркнуў пад нос і стаў у парозе — шырокай спіною амаль зусім затуліў Алёшу.

— От — у самы час! Бы, скажы ты, чулі — на вячэр акурат! — прамовіў усё з той жа вясёласцю Хоня і, не чакаючы запрашэння, як дома, падаўся да лаўкі, сеў шырока, вольна.

Дамеціка і Дамецік, як трэба было па звычаю, запрасілі хлопцаў к сталу, але Хоня за ўсіх адказаў:

— Дзякуем! Не спадзяваліся, што так добра прыбудзем, дак дома натапталіся картоплі!..

— Пад'елі, — пацвердзіў Алёша, прымешчваючыся каля Хоні.

— Пад'елі ці не пад'елі, а пасядзелі б от разам, паспробувалі б, чаго Бог паслаў... — пачала было Дамеціка, але чалавек перабіў яе разважліва:

— Було б спробуваць чаго, дак, нябось, угарварылі б як-небудзы! А то от расол адзін да картопля! Чарка хоць бы дзе завалялася!

— Апазніліся! — засмяяўся Міканор. — Што было — выпілі!..

— Багато там таго і було! — сказала Дамеціха. — Дзве пляшкі якіх!..

— Да мы знаем, што ахвотнікаў на гарэлку знайшлося! Так ад етаго мы не вельмі-то зразу і ляцелі! — Хоня хітра зірнуў на Міканора, павёў гутарку на іншае: — Хочам от Міканора з дзеўкамі нашымі пазнаёміць, бо ён жа, мабуть, забуўся! Дай дзеўкі, сказаць, збуту прсто не даюць: прывядзі ды прывядзі!

— Аге, вазыміце яго, Хартонко! — ухапілася ахвотна Дамеціха. — Няхай пагуляе!

— Толькі баймся, што ён можа цяптер да гарадскіх болей прывучаны! — сказаў Алёша Губаты, адольваючы нясмеласць, відаць, стараючыся патрапіць Хоню.

— Не було калі прывыкаць там! — заяўіў Міканор.

— А ўсё-такі, пэўне, завёў якую-небудзь мармазелю? — учапіўся Хоня.

— Да не. Так, праўда, гуляў сколькі разоў па берагу ці ў парку. І то — з хлопцамі, з Марозам, з Кісялём...

— Аге, з Марозам! Кажы! Так табе і паверым!

— З Кісялём, кажа, гуляў!

— Пабачыць бы нам таго Кісяля!

Васіль з гэтай гамонкай і смешкамі стаў чуць сябе ў Дамецікаў ямчэй. Ужо не хацелася асабліва ісці дадому, можна было і тут пасядзець, паслухаць; ужо амаль супакоўся, гатоў быў забыцца на ўсе страхі, калі дзвёры адчыніліся і ў пройме іх — як злы напамінак, як пагроза — паявілася постачь Грыбка. Васіль ад неспадзеўкі аж пахаладзеў: больш за ўсё не хацей, баяўся сустрэцца з Грыбком, і нб табе — твар у твар!

Васіль увесе сцінуўся, насцярожыўся, чакаючы самага паганага. На момант з'явілася падазрэнне — ці не знарок, ці не для гэтай сустрэчы запрасіў Міканор? Няўжо знарок падстроїў? Але паглядзець на Міканора, хоць бы вачыма праверыць падазрэнне, не мог, нязводна сачыў за Грыбком.

Нічога страшнага як бы і не было: Грыбок толькі зірнуў на Васіля нядобра і сеў на другую лаўку. Ні слова не сказаў Васілю, але ў маўчанні яго хлопцу яшчэ больш чулася непрыхільнасці і дакору. Цяптер Васіль быў нібы прыкаваны да сцяны: каб і паспрабаваў, не змог бы, здаецца, адараўцаца. Ён папракнүў сябе моўчкі: даў жа зарок не хадзіць ні да кога, не бачыцца ні з кім, дзенъ цэлы перабыў без якіх-небудзь прыкрых сустрэч. І трэба ж было прыпераціся сюды!

Ён зноў пачуў у сенцах крокі, павёў вачыма к дзвярам: каго там яшчэ нясе?

Увайшоў Чарнушка. Гэтага толькі і не хапала тут! Васіль, здавалася, уліп вачыма ў картку, але не бачыў яе, чакаў адно: што ж далей будзе?

Васіль заўважыў: павітаўшыся, Чарнушка адразу ўгледзеў, вылучыў з усіх яго.

— I Васіль тут! — прамовіў ён як бы давольны, але Васілю ад гэтага не стала вальней.

Дамеціха адгукнулася:

— Зайшоў па-суседску к таварышу, дзякую яму!

— Ты ці не ўчора ўвечары прыбуў? — не хацеў адступіцца ад Васіля Чарнушки.

— Учора...

— Увечары? Уцямнело ўжэ добра, як прыбуў?

— Уцямнело... Дак што?

— Да нічого. Бачыў я — нехта ўчора поцемкам падыходзіў да хаты, — сказаў Чарнушка. — Як бы падобны на цябе, я ля хлява акурат ішоў. А сягоння чую: і праўда, прыбуў... Дак я і падумаў, што ты...

Васіль прамаўчаў.

— Дак зайшоў бы няхай. Я ето не сказаў тады нічого, бо не пазнаў добра. Не паверъё, грэц яго. А то ж такі, мабуть, ты буй!

Васіль варухнуў плячом, як бы хацеў адчапіцца.

— Не-а...

Гаворка, на шчасце, пайшла пра Міканора. Грыбок сказаў, што Міканор, няўрокам кажучы, спраўны вельмі з выгляду — непагана, мабыць, на службе было.

Міканор засмяяўся:

— Да сказаць, што пагано, — грэх...

— Адкарміўся, як бугай. Выгуляўся, — пахваліў Міканора Хоня.

— Да кеб гуляў вельмі, не сказаць. Було так, не сакрэт, што пасля паходу іншы раз і сам, і конь пад табою — як у мыле.

— Калі ідзеш, ногі адна за адну чапляюща? — зарагатаў Хоня, за ім — Алёша і Пяцро.

— Ледзь дацятнешся, бувало. Зноў жа — на варце стоячы. У мароз, на ветры як папакалееш — дак аж, здаецца, душа заходзіцца. Кажух такі да пят — тулуп — давалі, як на варту ісці. Дак і тулуп еты не паможа — усё адно халадзечча дабярэцца!..

— Уга, да пячонкі дабярэцца!

Стары Дамецік толькі пачаў быў казаць: гэта што, от у Маньчжурый мароз дык мароз, на ляту ўсё жывое нішчыць, — як у хату ўвалілася яшчэ некалькі дзядзькоў. Між іх быў і Руды Андрэй,

акуратна паголены, з далікатнимі тоненькімі вусікамі-крылцамі агністага колеру, у фасоністай гарадской шапцы, — першы ў Куранях палітык і прамоўца.

Руды падышоў апошні, паздароўкаўся з Міканорам не так, як усе, нязgrabна і сарамяжа, а, зняўшы фасоністую сваю шапку, адмыслова пакланіўся. Ціснучы руку, павіншаваў:

— Са шчаслівым взвращэннем, Міканор Дамецевіч!.. Рады ўсе вас, та-скаць, бачыць зноў на нашай куранёўскай почве...

Дзядзькі не першы раз дзівіліся з даліктацтва яго абыходжання, але ніхто не спрабаваў рабіць, як ён: не кожнаму спрыт такі дадзен!

— Унцер у нас на батарэі буй, — успомніў Грыбок. — Ну і унцер: кулакі па пуду! Як дасць каму — той зразу з капытоў вобзем!.. А цяпер, праўда, не бувае, кеб каго біл?

— Няхай бы ўдарыў, хоць які камандзір. Так яго так бы ўдарылі, што навек закаяўся б!

— А калі ж бувае, што каторы не слухаецца? — убіўся Хоня. — Камандзір яму адно, загадвае яму што-небудзь зрабіць, а ён — не буду і не буду! Не бувае хіба такіх?

— Бувае ўсякае. Толькі ўсё адно не б'юць нікога. Другім бяруць метадам. Тлумачаць найбольыш, што да чаго. Што такое значыць служба ў Чырвонай Арміі, і каму мы служым...

— А калі ён не слухаецца ўсё адно? — не адступаў Хоня. — Не судзяць?

— Судзяць. А толькі болей — на свядомасць б'юць.

— Чуў я, што аж пад Менскам на манеўрах быць даводзілася? — апярэдзіў нейкае новае пытанне надакучлівага Грыбка Андрэй Руды.

— Буй. На акружных вучэннях.

Андрэй Руды хацеў распытацца пра гэтыя вучэнні, але тут умяшаўся Чарнушка, перабытаў ўсё.

— Як там зямля, пад Менскам?

— Зямля як зямля, — паспрабаваў быў вярнуць Міканора к вучэнням Руды, аднак Міканор запярэчыў:

— Да і не сказаць, кеб такая, як наша. Сушэй багато... Балот дак рэдко, можно сказаць, болей — палі, палі ды лес. І лес, можно сказаць, інакшы — без канца чисты сасняк... Багато вельмі горак. Бувае так, што як глянеш з каторай, дак толькі і бачыш: горкі і горкі, з полем ды з лесам. Аж пакуль відно...

Хоня запытаяў:

— Мо такія, як у Мозыры?

— Меншыя. Такіх, як у Мозыры, няма! — Міканор сказаў гэта як бы з гонарам: ён служыў у Мазыры.

Гаворка цяпер ужо зацікавіла Васіля. Ніколі за ўсё жыщё не быў далей Хвойнага, толькі раз дапаў аж да Мазыра, які здаўся такой далеччу, бывшам там адразу канец свету. А людзей унь і далей заносіць, і аж дзіва — і там зямля, і там жывуць!..

— І як ето яно: зямля без балота! — нібы не паверыла Дамециха.
— Як ето яно можа буць, штоб без балота!

— От, баба! У Маньжурый, дак не то што балота, а і кусточкана сто вярстую не пабачыши. Гола, як падлога...

— У нас, у Міхайлаўцы, таксама зямля була! Як масло, грэц яе! Вазымі на хлеб ды маж, — пахваліўся Чарнушка паўзабытай Чарнігайшчынай.

— А тут куды ні кінь — дак балото ды балото! — пашкадаваў Губаты Алёша. — Купіны ды жабы!

— Без жаб там, мабуть, сумно! — Хоня, а за ім Алёша і Пятро зарагаталі. — Без такіх песьень!

— Чуў я, — прамовіў Міканор, — адзін вучоны ў Мозыры казаў, да нас прыязджаў з дакладам: на балоце зямля, казаў, — першы сорт. Без гною радзіць можа!..

— Толькі асушы — і сей, — падтримаў Андрэй Руды. — Асабліва любяць ету зямлю авёс, каноплі, усякая цехніческая культура.

— Асушы! Калі етай твані канца-краю няма.

— Генерал тут коліс буў — нібыто, — прыгадаў Ігнат, Хадосьчын бацька, якога за звычку да месца і не да месца ўстаўляць «нібыто» празвалі — Нібыто-Ігнат.

Андрэй Руды пацвердзіў:

— Істарыческі хвакт. Інхванцеры генерал Жылінскі. Лічны друг цара...

— Друг ён ці не друг, не знаю. А толькі — нібыто — вучоны дужа, інжынер. Ды і то сказаць: хоць цара і скінулі, і генералаў разам з ім, а ўсё ж такі генерал — не наш ѿмны лапаць... Усе навукі прайшоў!..

— Навукі тыя яго булі не пралетарскія! — запярэчыў Руды.

— Якія яны там ні булі, а ўсё-такі навукі, — сказаў Нібыто-Ігнат.
— Дак ён — нібыто — дваццаць гадоў біўся з балотам, ссівеў, ссох, як трэска, а чаго дабіўся? Капае, капае, — не ён, канешне, а людзі прыведзеныя, — а яно, балото, пакуль у адным месцы выкапаюць, у другім ужэ раскай зарасло.

— Ето ж пад Загаллем пакапалі тады, — прамовіў Дамецик. — Там, мабуть, і знаку няма...

Дамециха падтримала:

— Што Бог даў, тое адзін Бог і перамяніць можа! А не чалавек, казяўка.

— Это вы дарэмно, Халімонаўна. Перадавыя вучоныя яшчэ пры царскім рэжыме, та-скаць, пра чалавека другое вучылі. Не кажучы пра цяперашняе, пра бальшавікоў, вучылі: чалавек — не казяўка!

— Не знаю, чаму там вучылі, а толькі казяўка буў, казяўка і е...

— Это гледзячы — які чалавек! — запярэчыў Хоня. — Адзін, бувае, — казяўка, а другі — герой!

— Чалавек — сушчасць. Так сказаць, ён і мошка, і ён — валадар, цар прыроды! Его шчэ вучыў паэт Някрасаў, а такжা Талстой, Леў Мікалаевіч!

— Чалавек — мошка і валадар, ето праўда, — падхапіў Алёша.

Міканор сказаў:

— Калі ён адзін, як той каласок, што забулі ў полі, ён, канешне, не сакрэт — усё адно што мошка ці казяўка. А калі етых мошак полк сабярэцца ці дзівізія, то етая мошка ці казяўка свет перавярнуць можа...

— Так то дзівізія, а то — мужыкі, — падумаў уголас Хоня.

— Няхай сабе і мужыкі. Калі сарганізавацца ўсім, дружно ўзяцца, будзе усё адно што тая дзівізія. Што хочаш, адалее.

— Дружно ўзяцца! Так дзе ж ето було, штоб усё сяло ды дружно што-небудзь рабіло?

— Тут хто ў лес, а хто па дровы! — як бы пашкадаваў Хоня.

Дзядзькі згодна падтрымалі яго, заківалі галовамі.

Калі ўсе змоўклі, адно смалячы цыгаркі, Чарнушка прамовіў раздумліва:

— Дый яно, сказаць, — тут і так, грэц яго, сілы няхватка. Кеб з тым, што ў гаспадарцы, управіцца.

— У другіх не меней, як у нас, клопату, — нібы не спрачаючыся, а таксама разважаючы, шануючы старэйшых, сказаў Міканор. — А от жа неяк робяць і іншае, сабе на дабро!.. — Міканор дастаў з кута газету, разгарнуў: — От пішущы: балота асушилі — луг зрабілі.

— Далёко ето?

— Ды не сказаць, каб вельмі. Вярстоў пятнаццаць мо за Нароўлю. Там блізко нашы лагеры стаялі, дык я, можно сказаць, ведаю тыя мясціны. Усё такое, як і ў нас. А хіба б у нас паганую сенажаць можно было б за Церамоскім зрабіць?

— Можна б то можно, да от паспробуй! — сказаў Хоня.

— Усё адно як не знаеш нашых! — павучальна прамовіў Грыбок.

— Міканорко, не кажы чаго не трэба! — лагодна, але цвёрда сказала і маці. — Пустое ўсё!

— Чаму ето пустое? — загарачыўся Міканор. — Другія ж робяць, а мы што — горай за ўсіх?

Невядома, як пайшла б гаворка далей, калі б Чарнушка, які
страх не любіў спрэчак, знарок не пажартаваў:

— Жаніць цябё, Міканор, мабуть, грэц яго, трэба!..

Хоня весела падхапліў:

— Ужэ і жаніць зразу! Дайце хоць хлопцу, пакуль тое — на
дзевак паглядзець, выгуляцца!

— Ахвоту хлапечую сагнацы! — падтрымаў Алёша.

Хоня тут жа спрытна, не трацячы зруchnага моманту, пазваў
Міканора на вуліцу — пабачыць, дзе што робіцца на вячорках. І,
мусіць, Міканор у ахвоту падаўся б з ім, калі б Дамеціха не
запярэчыла:

— Нягожа ето яму, Хартонко! Тут госці, а ён — шась з хаты, бы
яны не даўпадобы!.. У другі раз няхай ужэ! — Яна, нібы чакаючы
ўхвалы, зірнула на сына.

Міканор па-прыяцельску кіўнуў хлопцам:

— Пэўне-такі, у другі раз паглядзім...

— У другі дак у другі! — Хоня ўстаў, прыляпіў да макаўкі шапку,
падмініў таварышам сваім: — А мы — павалім! Бо кеб дзевак нашых
не пахваталі якія!

— Дай штоб не пасохлі без нас з нуды! — сказаў Алёша.

Калі ўсе трое выйшлі, у хаце маўчалі, здавалася, слухалі жвавую
гамонку спачатку са двара, потым з вуліцы. Калі гамонка прыщіхла,
Дамеціха чутна ўздыхнула, загаварыла з журботнасцю, з
замілаваннем:

— От хлопец! — Хоць яна не сказала імя Хоні, ўсе зразумелі, кім
захапляеца і па кім журыцца. — Ето ж трэба — бяда такая! Матка —
як дзераво зrezанае, з ложку не ўстае, дзяцей чарада на яго руках,
накармі ўсіх, дагледзь!..

— І за бацька і за матку адзін — ето праўда, грэц яго!

— А от — нібыто — і не бяду! Нібыто — і гора мало!

— Не паказуе! Усярэдзіне, следавацельно, хавае!..

Зноў памаўчалі, потым гаворка пайшла пра тое, што цяпер
асабліва турбавала кожнага, пра маслакоўцаў.

— Адкуль яны, грэц яго, прылезлі! То ж усюды, чутно, ціхो стало,
а тут — съгчаць і съгчаць...

— Балото, ведамо, — адгукнуўся Дамецік. — Гаду ўсякаму ў
балоце — рай!

Можа, і самі таго не заўважаючы, гаварылі цяпер цішэй, як бы
асцерагаліся, каб не пачуў той, каму не трэба. Грыбок слова не
выціснуў, сядзеў неспакойна, мімаволі прыслухоўваўся да гукаў на
вуліцы, на якой недзе дурэла, гаманіла моладзь.

Васіль таксама маўчаў, ледзь толькі загаварылі пра Маслака, чакаў, што не абмінуць, упікнуць яго. Падрыхтаваўся, каб адрезаць як належыць, калі хто-небудзь зачэпіць.

— З-за граніцы перакідаюць, з Польшчы. — Руды, як тайну, даверыў: — Так сказаць, агентура.

— Нібыто, балахоўшчыкі ўсялякі...

— Балахоўшчыкі ці не, а от жа, грэц яго, і цераз граніцу прашываюцца. І мало таго — шчэ і тут хэўру знаходзяць!

— І ў нас жа з некім зналіся...

— Зналіся...

Дымілі цыгаркамі, думалі аб нечым сваім, але гаворкі пра Маслака ўжо не вялі: не ў ахвоту гаворка гэта, рызыкоўная, лепш язык за зубамі патрымаць. Ажылі, загаманілі наперабой, калі пайшли ўспаміны, меркаванні пра вайну, пра вайсковую службу...

Разыходзіліся познім вечарам. Ціхі, мяккі снег казытаў шчокі, ляпіўся на шапкі, на кожухі і світы, здавалася, спяшаўся хутчэй забяліць усё. Не толькі ўзболатак, агароды за хлявамі былі схаваны замеццю.

— Нібыто ўжэ і зіма, — зазначыў Хадосъчын бацька.

— Зіма! Толькі гразі лішняй, грэц яго, наробіць!..

— Па прэдсказанію — таяць не павінно... — дайшло да Міканора і Васіля ўжо з вуліцы.

Міканор стаяў на ганку ў расхрыстанай гімнасцёры. Падаўшы Васілю руку, згадаў весела:

— Думаў я, што ты сказаў каля калодзежа. Лепей, маўляў, буць воўкам, як авечкай. А па-моіму — дак лепей буць чалавекам. Толькі, канешне, — Міканор засмяяўся, — чалавекам з зубамі!

Васіль прамаўчаў. Але лежачы ўжо, успомніў Міканоравы слова, падумаў: «Чалавекам ці не чалавекам — усё адно, а зубы, канешне, трэба мець! Без зуб не ўцалееш цяперашнім часам. З'ядзяць, і не агледзішся...» Ён згадаў Міканораву гаворку пра балота, падумаў, як старэйшы: дзівак — асушиць, кажа, сенажаць зрабіць! Такое і ў сне ў Куранях, каб і хацеў, не сасніш! Думкі перабеглі да гаворак пра маслакоўцаў, і ўсярэдзіне закіпела: «Кеб знаў, хто ето іх навёў, задушыў бы гада!.. А дазнацца можна ж. Курані — не горад які, адна вуліца, хата кожная, можно сказаць, на віду. Толькі прыгледзіся, дак заўважыш нешта, як бы той ні круціў. А там, толькі не пашкадуй часу ды не пабойся, і да большага, да ўсяго дойдзеш! Не ўхаваеца!.. Толькі б прысачыць добра!..»

Сінім снежным адвячоркам Грыбок хадзіў ад акна да акна па сяле, загадваў ісці ў Ігнатаву хату на сход.

Збіраліся доўга, нядружна: то ўваліца некалькі чалавек амаль адразу адзін за адным, то за цэлья паўгадзіны хоць бы хто пастукаў ботамі ў сенцах, бразнуў клямкаю. Праўда, тыя, хто быў ужо ў хаце, такім непарафдкам не толькі не абураліся, але нібы і не лічылі яго вартым увагі: сышоўшыся ў купкі, дзядзькі і хлопцы смалілі цыгаркі, гаманілі. Гамонка, ды і рухі былі найболыш павольныя, мірныя, і прычынай гэтаму была зіма: калі і пасядзець, пагаманіць уволю, як не зімой, ды яшчэ перад сходам.

Дым плыў угару, хмаркаю віс вакол лямпы, якая ціха сіпела і хліпала.

У кожнай купцы бавілася свая гамонка. Іншы раз гамонка ў гэты вечар спадала да ледзь чутнага нават блізкім шэпту: пераказвалі няпэўную чутку пра тое, нібы Маслакова гайння нарэштце далазілася. Распетрылі ў пух, каго пабілі, каго арыштавалі, адзін Маслак, здаецца, і выкруціўся. Другія гаварылі, што Маслака таксама ці то схапілі, ці то застрэлілі, але больш веры давалі таму, што гаду і на гэты раз удалося выкаўзнуць. Няпэўнасць пра лёс Маслака як бы павялічвала няпэўнасць саміх чутак: дзе-дзе, а ў Куранях добра ведалі цану чуткам! Таму гаварылі пра банду ўсё ж з недавер'ем, з асцярогай і, як звычайна, хутка змаўкалі ці пераходзілі на розныя дамашнія навіны ці меркаванні.

Барадаты Пракоп у сваёй купцы, дзе сядзеў і гаспадар хаты, Хадосьчын бацька, і Глушак, важка, басавіта бухаў пра тое, што хтосьці абадраў стог сена ў гале.

— Болей за паўвоза нацягтаў, вурад!..

Пракоп да гаворак ахвотнік не вялікі, гаворыць так, нібы воз сена падыміае. Тым, каму даводзіцца слухаць яго, хочацца аж памагчы чалавеку. Ён і цяпер бухнуў некалькі важкіх слоў і змоўк — толькі па тым, як панура выглядаваюць вочы з-пад зарослых броў, відаць, што злуе вельмі.

— Судзіць такіх трэ було б, — заяўіў Ігнат. — У Сібір ссылаць, кеб ахвоты не було на чужое.

— Строгасці мало. Бога забылі. Разбалуваліся. Усё ад етаго, — павучальна адгукнуўся стары Глушак.

У чутку пад абразамі Андрэй Руды насядаў на лысага, ціхага настаўніка з Алешнікаў:

— А я чую, што ў Кітай — та-скаць — рэвалюцыянеры бяруць верх і б'юць генералаў — аж пух ляціць.

— Можа буць. Чутак усялякіх... багато... — Настаўнік азіраецца, як у пастцы.

Яму, відаць, нялёгка з куранёўскім палітыкам. Сам ён, хоць яго часам і велічаюць па імю і па бацьку, Сцяпан Уласавіч, амаль нічым не розніца ад іншых дзядзькоў — ні гаспадаркай, ні адзеннем. У Алешинах у яго свая хата, карова, нават конь свой і плуг. Арэ і косіць сам. Рукі ў яго шурпатья, чорныя, прывыклыя капацца ў зямлі. Ён тут свой сярод сваіх, хоць гэта каму-нікаму не даспадобы: хіба ж гэта настаўнік? От у Бярозаўцы — пан, а не дзядзька нейкі!..

— А ёсць, та-скаць, ізвесція, — не адстае Руды, — што гоняць іх, генералаў етых, да мора, і як дагоняць, следавацельно — патопяць усіх да аднаго...

— Патопяць... — Сцяпан Уласавіч расшпільвае замурзаны кажух, з-пад якога выглядае зрэбная пафарбаваная сарочка, — горача ад куранёўскага палітыка!

— І няхай топяць! — весела ўрываеца ў гаворку Міканор. — Табе хіба шкода? — смеєца ён Рудому, відаць, хоча памагчы настаўніку.

Але Андрэй жартаваць не збраеца, глядзіць у адказ холадна: не лезь, куды не просяць.

Аднак тут у гаворку ўступае Чарнушка:

— Дай ты чалавеку перадых! Прыстаў з етым сваім Кітаем! Кітай ды Кітай! Тут і са сваім, не то што з Кітаем, няма як разабрацца. От, дай рады, Сцяпан, — сажа ярыну аж губіць. Праўда, што кеб сінім каменем пратравіць, дак можна б выбавіцца?

— Можна — сінім каменем, — ажывае настаўнік, — а можно — фармалінам. Памагае добра...

У купцы жанчын, што ціснуліся каля ложка, гамонка ішла такая ціхая, што збоку амаль нічога не было чуваць. З гэтага неразборлівага гуду час ад часу вырываўся задзёрысты галасок гаварлівай удавы Сарокі, дужай, вяртлявай жанчыны, якая, перамаўляючыся, кідала вострыя позіркі на мужчынскія купкі, на ўсё, што ні рабілася ў хаце. Вочы яе проста бегалі, лавілі, праглі — чаго-небудзь цікавага! Такая ўвага да навакольнага зусім не замінала ўдаве сачыць за жаночым шапятаннем, разам удзельнічаць у гаворцы. І трэба сказаць, што ўдзел гэты не быў абы-які, фармальны. Часта цётка Сарока забівала сваёй гаворкай астатніх чатырох, якія нямелі ад патоку дасціпных прымавак і жартаваў. Прымайкі вязала яна лёгка, спрытна, без утомы, адкуль толькі і браліся!

Таму, хто пазіраў за імі збоку, гаворка ў жанок магла б здацца такой, як бы там рыхтавалі нейкую змову ці, па крайняй меры,

давяралі адна адной сакрэты надзвычайнай важнасці. А сакрэты былі такія, што ў Грыбка цяліцу нехта ўракнуў і яна ні есці, ні піць не бярэ; што Міканорык Дамецікаў з пошты прынёс газету, а ў той газэце прапісана — цераз тыдзень будзе зноў вайна з палякамі; што Ганна Чарнушкава ўжо і глядзець на Дзятлікавага Васілья не хоча...

— Картоплю з гуркамі топча, а ўжэ не хоча якога хлопца! Давай каралая з заморскага карабля!

— Завідкі на дабро глушакоўскае ўзялі! Мачыха, пэўна, падгаворвае!

— Не мачыха! Пасварыліся яны, Васіль і Ганна! — запярэчыла Хадосчына маці.

— Аге, пасварыліся! А чаго?

Цётка Сарока толькі сабралася выказаць прычыну, як у купку ўбіўся гарэзны Зайчык, закруціўся, чапляючыся да кожнай, быццам лезучы цалавацца.

— Дзевачкі мае, кветачкі! Занудзіліся, мабуть, без кавалера!

— Аге ж! Трэба ты нам, стары пень, як учарашні дзены!

— А не, не трэба, Сарока-белабока? А чаго ж ты, як на людзях, дак «стары пень», а як адны пабачымся, дак і «кветачка» і «ягадка»! — Зайчык перабіў Сароку. — Шчэ і ў восьць нанач звала!

Мужчыны, хлопцы, усе ў хаце глядзелі цяпер на Зайчыка, смяяліся, падначвалі яго і Сароку.

Цётка ўпікнула:

— Дзяцей поўны хорам, а сам, як малы — і не сорам!

У Зайчыка дзяцей і праўда — поўная хата, голыя, галодныя, і сам ён хваравіты, худы, аж шчокі ўваліліся, кажух такі, што і латаць няма чаго — дзірка на дзірцы, на спіне, на рукавах, усюды тырчышъ поўсць. Але нішто як бы і не турбуе — скінуў з лысай галавы шапку, лезе, дабіваеца ад Сарокі: чаго ж запрашала ў восьць?

Падурэўшы з Сарокай, уваліўся раптам у гурток дзяўчат — адну абняў, другую цмокнуў у шчаку, некага ўшчыкнуў. Сярод дзяўчат ускінуліся крыкі, па Зайчыковым кажусе запляскалі кулакі. Пад крыкі гэтая выбраўся на волю, крывячыся, паказваючы, як баліць: вельмі ж пабілі, піскухі!

Прыстаў да хлапечага гурту:

— Які ето дурань ўдзел браць сабе такую пагібель у хату?

— А мы і не возьмем! Не будзем жаніцца! — заяўіў весела Хоня.

— Не жаніцесь, хлопчыкі!

— Не будзем! Цвёрдае слово сказалі!

— Бацько і матка! Ты глядзі, ці пойдзе шчэ каторая ў твой кагал! Такую чараду глядзець!

— Сам дагледжу!

Васіль сядзеў між хлопцаў каля дзвярэй, але амаль не слухаў ні таго, пра што яны гаварылі раней, ні таго, аб чым жартаваў цяпер з імі Зайчык. Нават дружны іх рогат не выводзіў яго з таго стану насцярожанасці, з якім ён увайшоў сюды. Васіль упершыню пасля турмы быў на такім вялікім зборышчы, лавіў на сабе цікаўныя позіркі, бачыў, як жанчыны нядобра перашептваюцца аб ім. Да таго ж да яго дайшло, што сёння будзе гаворка і пра перадзел зямлі. Гэта павінна было як бы напомніць людзям пра яго віну, і ён баяўся, — магло пры перадзеле пашкодзіць яму. Гэты неспакой яго мяшаўся з неадступным, насцярожаным чаканнем, што вось-вось можа ўвайсці ў хату Ганна. Ён чакаў яе, трывожыўся. Даўно, ледзь не адразу ж тады, як пабачыў, што няма Ганны, заўважыў, што няма не толькі яе, але і Карча Яўхіма! Ці можна было яму не думаць, што яны недзе разам!

Ужо было ледзь не поўна ў хаце, калі ў купку каля дзвярэй уціснуўся з сянец першы Яўхімай прыяцель, здаравенны і дурнаваты Ларывон, вялікі ахвотнік выпіць, а выпіўшы, пабіцца. За Ларывонам Васіль адразу ж убачыў Яўхіма. Ледзь толькі ўбачыў — пачуў, як раптам стала горача, аж млюсна, хутчэй адвёў позірк убок. Не мог глядзець на ненавісны твар.

Але і не пазираючы, бачыў, які ён вясёлы, задаволены, і ад гэтага ў грудзях ныла.

— Раздайся, машкара! — загадваў Ларывон, рассоўваючы ў бакі хлопцаў. Плячысты, з чырвонай шыяй, па-бугаінаму выгнутай галавой, ён цяпер вельмі апраўдваў сваю мянушку, якой яго паціку хрысцілі людзі: Бугай.

— Казаў я, без нас не пачнуць, — прамовіў весела Яўхім. — Можна було б шчэ пасядзець!..

— Аге, толькі вас і чакалі! — закрыўляўся Зайчык. Ён крыкнуў Грыбку: — Ужэ можно пачынаць!

— І праўда, — падхапіла Зайчыкавы слова Сарока, — няўжэ ж да пеўняў ждаць будзем, пакуль прыцягнуцца ўсе?!

Як бы абуджаныя крыкам Сарокі, усе заварушыліся, загаманілі: час пачынаць! Грыбок пашаптаўся з крываротым — ад чырвонага рубца, што прарэзаў шчаку і падбародак, — старшынёй сельсавета Дубадзелам, сказаў да ўсіх, просячы:

— Дак, можа, давайце памаўчым трохі? І паслухаем, што скажа нам начальство з сельсавета?

— Можна і памаўчаць... Няхай кажа!.. Ціхо ж бо вы!.. — пайшлі галасы па хаце. Гоман стаў ападаць.

Начальства — маладое, з хваравіта касцістым, бледным тварам, вострымі плячыма, з гарачым, адважным позіркам — усталая, абцягнула велікаватую гімнасцёрку і пачало з того, што, па-першае, ад Алешніцкага сельскага Савета Юравіцкай воласці перадало прывітанне ўсім працоўным сяла Курані. Дубадзел перачакаў, пакуль сціхлі шум і воплескі, пачатыя Андрэем Рудым, аб'явіў:

— Па-другое, мы прыехалі, кеб пагаварыць з вамі пра дзело рознае. Пра школу нашу, — ён кіўнуў да настаўніка, — пра падатак, канешне. А таксамо — і пра грэблю. Пра грэблю тут павінен буў гаварыць з воласці, але па той прычыне, што ён не прыехаў, зноў буду гаварыць я...

— Прапаную спачатку выслушаць міжнароднае становішча, — падняў руку Андрэй Руды.

Дубадзел абвёў людзей вачыма, непахісна сказаў:

— Міжнароднае становішча я намалюю, калі буду гаварыць пра падатак і пра грэблю! Ясно?

Руды кіўнуў:

— Ясно.

Але тут гайнёю накінулася, апанавалі Дубадзела іншыя галасы, прыдзірлівяя, злыя:

— А пра землю, пра дзяленне — нічого? Дзяліць калі?

— Перадзяліці ўжэ!

— Гаварылі, дурылі!.. Абяцанка — цацанка!..

— Дак якое ж цяпер дзяленне?! — крыкнуў Хоня. — Па такому снегу?

— Даждаліся!

Дарэмна Грыбок спалохана спрабаваў сцішыць людзей — гоман, крыкі, абурэнне, злосць, смех віравалі ў хате. Уцікла на хвіліну толькі тады, калі Дубадзел цвёрдым тонам заяўвіў, што землеўпарадкаванне будзе зроблена вясною. Але не управіўся ён сесці, як шум зноў закіпей.

Настаўніку Жалудку давялося пачынаць у гэтym гомане. Гаварыў ён нясмела, ціха, і спачатку нават зблізу мала што чулі з яго гаворкі. На тых, якія шумелі, пачалі шыкаць.

— Ціхо ж бо вы! Дайце сказаць чалавеку! — бухнуў нарэшце Пракоп.

— Ужэ месяц, як у школе ідуць заняткі, — стала вальней гаварыць настаўніку, — а ходзяць у школы з Куранёў толькі двое — Дзяцел Соня і Глушак Сцяпан.

— Добра хадзіць яму, бацьку такога маючы! — перабіў Хоня Жалудка, і згодны гоман зноў прыцішыў настаўніка.

Васіля вельмі мала цікавіла тое, што казаў Жалудок, куды з большай увагай сачыў хлопец за тым, хто паяўляецца з сянец. Ганны не было і не было. Нечакана позірк яго наткнуўся на іншую постаць, якая ўраз захвалявала хлопца. Васіль не паверыў, прыгледзеўся: не, памылкі тут не было, у дзвярах стаяў ён! Васіль мімаволі насцярожыўся: вось хто, аказваецца, павінен быць з воласці! Але чаго ён стаіць за другімі, упоцемку, не ідзе за стол? Перарываць сходу не хоча ці ахвота паслухаць адсюль, неўпрыкметку?

— Няхай Сцяпан з багатай сям'і, — пярэчыў настаўнік. — Але ж у школу ходзяць і бяднейшыя. Ну, от Дзяцел Соня з вашых, — Жалудок кіунуў на Андрэя Рудога, Сонінага бацьку. — Багато бедных дзяцей ходзіць з Багуслаўца, з Глінішчаў. Я ўжэ не кажу пра Алешнікі. У Куранях болей за ўсё такіх, якія не ходзяць у школу...

— А з Мокуці богато ходзіць?

— З Мокуці таксамо, — прызнаўся Жалудок.

— А з Хвойнага?

— І з Хвойнага. Ім няма як дабрацца...

— А нам е як? Адзін чорт, што з Куранёў, што з Мокуці!

— Як мокро, дак лягчай на той свет, чым у Алешнікі вашы!

Людзей зноў як прарвала. Жалудку не давалі слова сказаць: гаварылі, крычалі, не слухаючы нічога і нікога.

— Хай бы сам настаўнік сюды хадзіў, калі ўжэ так трэба...

— А хто мне за дзіця маё рабіць будзе? Ёсель юравіцкі?

— Сказаў: алешніцкія ходзяцы! Кеб у нас була школа!..

— А рабіць хто школу тую будзе? Плаціць за яе?

— У чым жа яно пойдзе ў макрэчу да ў холад — голым свецячы!

— Добра казаць яму — на казённай палучыць!

— Мой дак меншых глядзіць усю зіму!..

Жалудок слухаў гоман моўчкі, цярпліва: спрачайся не спрачайся, ўсё роўна не пераможаш. У Дубадзела на гэта было іншае меркаванне — ён ускочыў, замахаў рукамі:

— Грамадзяне куранёўцы!.. Прашу!.. Заклікаю ўсіх!

Але куранёўцы не хацелі слухацца ніякіх просьб і заклікаў ні яго, ні тым больш Грыбка, які памагаў вяла, абы для выгляду:

— Дзядзькі, цёткі!.. Ей-бо, як малыя!..

Калі шум нарэштце апаў, Жалудок выняў з кішэні згорнутую паперку.

— Я от зараз пачытаю спісак дзяцей, каторым трэба хадзіць у школу, і яны не ходзяць. — У хаце зноў захадзіў гул, але ўжо не дружны, з перапынкамі. Настаўнік чытаў прозвішчам, за прозвішчам,

выбираючы цішэйшыя хвіліны. Калі ён скончыў чытаць, Дубадзел строга, тонам, у якім тайлася нейкая рашучая пагроза, загадаў:

— Дай мне спісак еты!

Ён моўчкі перачытаў паперку, згарнуў і з той жа незразумелай, пагрозлівой затоенасцю паклаў у кішэню гімнасцёркі. Гэты загадкавы манеўр прыкаваў да яго ўвагу, прымусіў усіх прыщіхнуць.

Тут папрасіў слова, незвычайна голасна, палымяна загаварыў Руды:

— Куранёўцы, усё, што тут, та-скаць, іzlажыў наш настаўнік і інцілігент Сцяпан Уласавіч, трэба кожнаму запомніць і ўзяць на заметку. Ён уцэліў правільно. Дзядзькі, а таксамо і жанчыны, маткі, падумайце, што скажуць нам нашы дзеці, калі вырастуць цёмнымі, так сказаць, невукамі. Не скажуць яны нам свайго «дзякую». Но, як пісаў вялікі расейскі паэт Мікалай Аляксееўіч Някрасаў, невукам у будушчым жыцьці будзе багато цяжкай, чым усім нам, таму што, та-скаць, наступіць новая епоха. І невучоным не будзе дарогі ні туды ні сюды!..

Куранёўцы слухалі яго без цікаласці, дзе-нідзе пасмейваліся: ведалі — Рудога хлебам не кармі, а дай слова сказаць. У гэты час і пайшла па дзядзьках і цётках навіна пра ціхага госця — усё больш і больш аглядавалася іх на сенцы, шукалі позіркам чужой постаці ў прыщемку каля дзвярэй. Перасталі аглядавацца, прыціклі, калі Руды сеў і азваўся сіплым, скрыпучым голасам стары Глушак:

— Канешне, дзяцей трymаць дома ў цяперашні час — не вялікая патрэба. Не так тae карысці з іх і памогі, як шкоды. А ў школе — праіду кажуць тут — маглі б набрацца разуму...

Глушак не тое што на сходах, а і дзе-небудзь на прызбе гаварыць попусту не любіў; слова, як грошы, выпускаў неахвотна, і слухалі яго так уважліва, як бы ён даваў гэтыя лічаныя грошы. Васіль, ды, мабыць, і не адзін ён, падумаў — што ж гэта магло ўцягнуць старога ў такую трату? «Хоча, мабуць, кеб начальство пачула. Паддобрьшца хоча...»

— Так так і пастановім, — сказаў Дубадзел, — штоб дзеці, каторыя тут вычытаныя булі, з заўтрага пайшли ў школу. А каторых бацькі не выправяць дзяцей, то няхай добра не чакаюць. І за ето прашу ўсіх падняць руکі.

Ён сачыў позіркам, які не даваў нікай надзеі на літасць, — руکі куранёўцаў уздымаліся нялёгка, але ўсё ж уздымаліся. Толькі пасля гэтага галасавання дайшла да яго вестка, што Апейка ў хаце, і ён запрасіў госця з Юравіч к сталу.

— А цяпер, грамадзяне вёскі Курані, — мімаволі аглядваючыся на старшыню валаснога выканкома, прыкметна памякчэла загаварыў Дубадзел, — пяройдзэм да другога пытання — аб тым, якое ў нас на сённяшні дзень міжнароднае становішча, і — пра падатак... Становішча наша на сённяшні дзень украпляеца. Рабочыя, усе гарадскія людзі сільней украпляюць змычку з сялом, а сяляне па ўсёй краіне ахвотна выконуюць падатак і ўсе іншыя абавязацельствы. Зноў жа нашы ворагі скрыгочуць зубамі, але баяцца паткнуцца да нас, бо помніць грамадзянскую вайну. Толькі адно пагано на сённяшні дзень, што наш народ — браты нашы і сёстры, каторых аддзялілі ад нас граніцою паны, гібеюць пад прыгнётам і церпяць ад етых паноў пяты год усякія здзекі...

Васіль толькі падрыхтаваўся слухаць гаворку пра самае важнае, якое з усіх спраў на сходзе адно і турбавала, — пра падатак, — калі раптам не ўбачыў, а адчуў — увайшла Ганна. Увесь вечар, што б ні бачыў, аб чым бы ні думаў, чакаў яе, таму заўважыў адразу, як толькі паявілася яна ўслед за Хадоськаю.

Штосьці гарачае, як пара, заліо Васіля. З гэтага моманту ён амаль нічога не чую, амаль нікога, акрамя яе, не бачыў. Ні Дубадзела, ні Апейкі, нікога іншага як і не было цяпер у хаце. Але калі ён, сам не хочучы таго, насуперак усяму, што казаў розум, як апантаны лавіў кожны яе рух, яна хоць не магла не думаць, што ён тут, нават вокам не кінула. Так, не тое што без увагі, але без хоць бы якой звычайнай цікаўнасці да Васіля, ганарлівая, непадступная, праціснулася яна між людзей паўз самага хлопца, дабралася да ложка, села побач з Хадоськай. Штосьці сказала Хадосьцы, кпліва ўсміхнулася, стала з тым жа ганарлівым выглядам пазіраць на Дубадзела, слухаць.

Да Васіля, як праз ваду, дайшло матчына прозвішча, імя, прачытаныя Дубадзелам, — сем рублёў трышаць дзве капейкі нядоімкі...

Дубадзела ўвесь час перабівалі, перапытвалі, здзіўляліся, тлумачылі, а потым, калі ён нарэшце дацерабіўся да канца, акружылі, загаманілі, перабіваючы адзін аднаго. Цяпер часта гаварылі і да Апейкі, ён слухаў, глядзеў квіткі, пытаўся то ў Грыбка, то ў Дубадзела, нешта адказваў, запісваў. Да стала ціснуліся і жанкі, не толькі такія, як удава Сарока, гаспадыня, але і такія, мужчыны якіх былі каля Апейкі ці Дубадзела: ціснуліся, нібы чакалі, што іх паклічуць на помаш. Хлопцы амаль усе стаялі каля дзвярэй ці ў сенцах, з якіх часам чуяўся дзяячоны піск і рогат. Васіль быў там, дзе і раней; паспрабаваў падысці да стала, але прафіцца не было які, і ён вярнуўся. Іншы раз ён, мусіць, не адступіўся б так проста, хоць бы таму, каб не пусціць ценъ

на свой мужчынскі гонар, але цяптер не да нейкіх клопатаў аб гонары было яму. І не да нядоімкі.

З той жа неадольнай апантанасцю, у якой усе трывогі і надзеі былі з Ганнаю, ён стаў раз-пораз паглядваць туды, дзе аб нечым гаварыла з Хадоськаю гэтая ганарліўка. У нейкі момант іх позіркі сустрэліся, але яна адразу ж адвяла вочы...

Дым цыгарарак вісёў так густа, што лямпа пачала хліпаць, калі Грыбок аб'явіў, што ад воласці пра грэблю скажа таварыш Апейка. Але Апейка і слова не ўправіўся прамовіць, як Хоня крыкнуў:

— Грэбля грэбляю, няхай бы сказаў хто — што з Маслаком?

— А то гавораць, гавораць, грэц яму, а толкам ніхто не ведае...

— А што гавораць? — ухапіўся Апейка.

— Ну, нібыто яго... пацерабілі нібыто... — няўпэўнена адказаў Ігнат.

— Пабілі, — знарок спакойна кіўнуў Апейка. — Добра пабілі. Трох палажылі, а пяцьцярых жывымі ўзялі, арыштавалі... Я таму і запазніўся сягоння — на допыце быў...

Васіль аж перастаў дыхаць: вось дык навіна! Вестку гэтую чуў ён упершыню, чуткі неяк абышлі яго, і навіна ўразіла хлопца незвычайна. І як яна магла не ўразіць, калі столькі папакутаваў з-за гэтай поскудзі з абрэзамі, калі яна, можна сказаць, свет яму закрыла! Да скакаліся, значыцца, гады! Атрымалі сваё! Тут жа ўслед за радасцю паявілася клопатнае: а можа, яны і пра Курані, пра яго што гаварылі?

— Мы, праўда, насціглі не ўсю зграю. Некалькім пашанцавала пакуль — у другім месцы былі...

— А з Маслаком што? — зноў крыкнуў Хоня.

— Маслака забілі, — адказаў Апейка.

У хаце загаманілі з палёткай. Хоня перабіў гоман:

— А тых, што вылузнуліся, багато?

— Чалавек сём яшчэ. Але і іх чарга недалёка. І ім нядоўта бегаць па волі.

— Даўно трэба було! — голасна папракнуў Хоня.

— Трэба было. — Апейка памаўчаў момант. — З усімі скора кончым. Нам трэба жыць. І думаць пра тое, каб жыць лепей. Як вясна, ці восень, ці мокрае лета — да вашых Куранёў ні дайсці ні даехаць. І з Куранёў таксамо — нікуды. Свет канчаецца за ўзбалоткам. Свету не відаць. Праўду я кажу?

— Ісцінную праўду, так сказаць! — пацвердзіў Руды Андрэй.

Большасць людзей маўчала, чакалі, што будзе далей. Апейка пайшоў у наступ:

— Праўду. Сам не адкуль-небудзь, а з такога ж балота... Солі ці запалак трэба — дык лезь, грабіся па твані, пакуль да кааперацыі дападзеш!.. Краму дастаць — таксама грабіся, калі не запасся зімой ці летам... Або от тут пра школу казалі. Канешне, якая ж тут школа дзецям, калі цэлымі месяцамі ні праехаць ні прайсці! Ды і хто, шкадуючы сваё дзіця, пусціць яго, можа быць, на пагібель... — Апейка пачуў гоман згоды: дайшло слова да людзей. Загаварыў гарачэй: — Гэта не наша віна, а наша бяды, што лёс занёс нас на балоты. Што твань адарвала нас ад другіх сёл, ад гарадоў, ад свету. Мы жывём, як звяры. Але і звяры ходзяць з лесу ў лес. А чалавек не звер, чалавек не можа жыць без людзей. Чалавеку патрэбен свет цэлы. І таму нам трэба змагацца з бядой нашаю! Трэба прарваць балотнае акружэнне, звязацца з другімі сёламі! Трэба, каб у любы час, днём і ноччу, вясной і ўвосень, можна было ісці і ехаць куды хочаш: у краму, у школу, к сваякам!.. Адным словам, трэба, каб чалавек жыў як чалавек, а не як звер!.. Вось чаму наш урад аб'явіў вайну бездарожжу і заклікае, каб вы таксама ўступілі ў яе. — Апейка акінью позіркам некалькі твараў, як бы чакаючы ўхвалы, чакаючы добраахвотнікаў для гэтай вайны, але куранёўцы адно адводзілі вочы. Хоць і ведаў, што гэта значыла, дакончыў упэйнена, з надзеяй: — Я прапаную між Куранямі і Алешнікамі збудаваць грэблю!

Як і думаў, хвіліну было ціха. Потым Сарока пацікаўлася:

— А хто яе будзе будаваць?

— Хто?! Самі!

— Аге! Лёгко сказаць, ды — далёка дыбаць!

Па хаце пайшоў гоман:

— Тут і без таго: куды ні кінь — клін!.. Етаго шчэ толькі і не хапало!..

— І без таго, як уюн, круцішся!

— Не мела, грэц яго, баба клопату!..

— Столькі сілы ўпяць! Перарвацца! Коней замучыць!

— Мароз сам зробіць грэблю!

— Як ток, нібыто замуруе! Хоць малаци!

— Няхай той робіць яе, каму трэба! Не мужыцкая ето справа!

— Уласці трэба, няхай і будзе!

— Жылі, тым часам, і так! І нічого!

— Бацькі і дзяды звекавалі! І мы — не горай!

— Не прападзем!

Недарэмна адклаў Апейка ўсе свае справы ў валвыканкоме, дабраўся ў гэтую глухамань: узросшы сярод такіх жа, як гэтыя,

людзей, загадзя прадчуваў, як яны могуць прыніаць, здавалася б, такую добрую і такую патрэбную ім прапанову.

Дубадзел махаў рукамі, уціхамірваў:

— Грамадзяне куранёўцы!.. Грамадзяне!.. Ето ж не базар!..
Грамадзяне, прашу!..

— Дзядзьки! І цёткі! Ей-бо, перад чужым чалавекам! — памагаў яму Грыбок.

— Ціх! Дайце сказаць! — уламіўся дужы, рашучы Хонеў голас.

— А чаго тут маўчаць! Чаго тут хавацца!

— Праўду трэба казаць!

— Не трэба яна, етая грэбля! І ўсё!

— Як пятае калясо!

— Абыдземся!

— Дайце сказаць чалавеку!

Не першы раз бачыў Апейка — на добрую, карысную для сябе справу людзі не хацелі даваць згоды. Не хацелі, ён ведаў, частковая таму, што яна парушала спакой, звыклы, надзеіны, цягнула лішнія клопаты і невядомасць. Але гэтаму нехаценню была і іншая прычына: так ужо вялося — усякая новая справа выклікала тайнае ці яўнае недавер'е. Нібы загадзя вядома было, што нехта на гэтым добрым неяк выйграць мяркуе, нехта іншы, а не яны...

Апейка ведаў, адкуль гэтае недавер'е, заскарузлае, учэпістae, як балотнае карэнне. Ён не цешыў сябе надзеямі-падманкамі: не за дзень, не за год урасла ў людскія душы гэтая падазронасць — не за дзень і не за год выкараніш яе. Таму ён тут, на сходзя, не толькі не паддаваўся якому-небудзь расчараўанню, але нават і не здзіўляўся. Не здзіўляла яго і тое, што ім так шкада было затхлага спакою: той, хто век жыве на балоце, не мог не прывыкнúць да ядавіта-зялёнага хараства раскі...

Апейка стаяў, моўчкі слухаў гамонку, чакаў: няхай паговораць, адвядуць душу, астынуць. Астынуць — будуць слухаць разважна. Да таго ж Апейка пачуў і два-тры галасы, якія ўхвалялі думку пра грэблю.

— Канешне, можна і так пакінуць, як было, — загаварыў ён, калі гоман аціх, — можна не рабіць грэблі. Можна абысціся, як тут хтосьці казаў. Бацькі і дзяды жылі без яе, праўда. Сядзелі ў балоце, у твані, не было запалак, карасіны — абыходзіліся без іх. Не было хлеба — абыходзіліся і без хлеба. Кары, жалудоў, дзякую Богу, удосталь. Анігадкі жылі бацькі і дзяды, як паны жылі! Душыліся дымам, пухлі з голаду, мерлі без помачы. Калі ж вельмі прыпякала, прабіваліся і

цераз гэту душагубку. Ламалі калёсы, коней тапілі, самі, мусіць, тапіліся?!

— Бувало... Хоня Матрунъчын... Перад Калядамі ўжэ...

— Хоня! А Васіль Кныш? З канём...

— Сахвея Петрыкава?..

— Яно, праўда, і ўвесень, і ўлето, як арыштанты якія. Ні адсюль, ні сюды...

— Да свата — нібыто — у госці, і то не выберашся!

— Што да свата, да дзеўкі чужой — і то! — заржаў Ларывон.

— Табе дзеўкі толькі і наўме!

— Што каму? Каму — удовы, а каму — дзеўкі!

Апейка перачакаў гоман, зноў рушыў у наступ:

— От я і кажу: трэба, каб чалавек жыў як чалавек, а не як звер. Каб не душыўся дымам і не пух з голаду. Каб не гібей век у цемры і не баяўся нікога і нічога. От вам тут спакойна не давала дыхнуць бандыцкая шайка. Поўзала тут, гразілася, рабавала. Без трывогі ні ў лес не пойдзеш, ні дома не пастпіш. Мабыць, не адзін з вас лаяў уладу за тое, што так доўга з шайкай гэтай справіца не можа! А як жа справіца з імі, памагчы вам, калі тут — паспрабуй, дабярыся да вас з міліцыяй іф чырвонаармейцамі!.. Цяпер от вы наракаецце, што землеўпарадкованне дасюль не праведзена! Правільна наракаецце, але падумайце добра, чаму так здарылася?..

— Дак хіба мы супроць? Мы ж толькі пра тое, што нам ето не пад сілу!

— Перарвемся, а не зробім.. Коней замучым, і толькі!

— І самі замучымся!

— Ды аб сабе — гаварыць няма чаго! Атойдзеш сам, а без каня як патом, па гаспадарцы?

— От кеб уласць узялася!

Тут раптам ускочыў Міканор, які дасюль за ўвесь вечар не сказаў слова:

— От не люблю ето наша плаканне! Ну, просто — слухаць неахвота! Щэ і за сякеру не ўзяліся, а ўжэ стогнем — спіна баліць!

— А не баліць?

— Табе добра, выгуляўшыся.

— Выгуляўся я ці не выгуляўся — не аб тым гаворка. Як выгульваюцца на службе, усе мужчыны знаюць. А хто з хлопцаў ці жанок не знае, дак папытайцяся. Не аб тым гаворка. Плакацца і стагнаць, не цокнуўшы сякеры, не паклаўшы галіну на грэблю, — от што пагано! И сабака яго знае, дакуль жа мы будзем самі ад добра свайго адварочвацца?! Нас, ей-богу, як цялят дурных, тыкаюць, штоб

к карове, а мы — як бы нас зарэзаць сабіраюцца. Як бы добра сабе не хочам... От тут таварыш Апейка казаў пра калёсы, пра зямлю, пра бандзітаў. Правільно ж казаў, ей-бо! А от — як мучымся мы са сваімі жорнамі! Бо ветракі ж у Алешинах, не дабярэшся. Аж шкода глядзець на бедных нашых жанок ды малых, як яны мучаюцца! А то ж шчэ і старая матка — не сакрэт — часто, бувае, перарываеца, кеб змалоць чаго!

Той-сёй з мужчын мацней задыміў цыгаркай, жанчыны ж заўзыхалі, забедавалі: праўду кажа, пакута без ветракоў! А ў Алешинах іх аж два, і так хутка, добра мелюцы!

— Так не аб тым байка. Грэбля — канешне, непагано — хто супроць?

— А калі не супроць, так не трэба, ей-бо, плакаць ды стагнаць! І не надзеяцца на каго другога, а — брацца за яе!

— Так ці ж табе, Міканорко, казаць, калі ўвесь год — як чорт лысы круцішся! То ж дня вольнага няма!..

— Можна знайсці! Калі захацець.

— Зімой жа не будзеш. Снег...

— Зімой — не сакрэт — можна нарыйтаваць, зvezді ўсё. А летам, адсеяўшыся, можна ўхапіць які тыдзень!

— Ухопіш ты. Другі возьмецца, а іншыя — цыгарку ў губы ды паплёўваць!

— Адзін будзе надрывацца, а другі на мураве качацца!

— Ніхто не будзе качацца! Калі пастановім, штоб сялом усім, так і загад такі будзе: усім ісці!

— А калі хто, грэц яго, не пойдзе? Возьме — да і не пойдзе!

— Так няўжо ж мы не можам усім сялом аднаго такога прымусіць, кеб не збіваў строй!

— У сельсавет перадайце, — заяўіў Дубадзел. — Мы знайдзем, што з такім зрабіць!

— Столькі страху, ей-бо, з етай грэблай! Як, скажы ты, не грэбля, а — сабака яго знае што! У другіх сёлах, не сакрэт — унь ужэ даўно за балоты ўзяліся, асущаць пачалі. Не чэшучь патыліцу, а капаюць канавы і робяць лугі. І каноплі і ўсякія іншыя культуры сеюць! А ў нас — як бы і няма балота? Як бы ў нас лішне зямлі?

— Вазьмі яе, калі такі смелы!

— Мало грэблі, дак шчэ і балото!

— Дзело ізлагае!

— Пустое!

Васіль таксама падумаў: «От жа ўлезла чалавеку ў галаву дурасць, не дае збыту. Як бы ето проста так — пайшоў і асушиў,

немаведамо з чым і кім, такую прорву бесканечную навокал! Дай нашто асушыў — штоб на другі год усё зноў зацягнула твянню ды раскай! Ужэ ж, здаецца, чу́ ад дзядзькоў адказ разумны, дак жа не, усё адно лезе на ражон!.. У другіх сёлах, кажа... У другіх — усюды рай, сам хлеб сеецца, сам мелецца, самі булкі ў рот ляцяць, а мы — без хлеба ад зімы! Балбоча, як бы рабіць няма чаго!» Васіль больш мірна думаў пра грэблю, але лічыў, як і многія другія, што гэта — справа «казённая». «Калі б казна ўзялася да плаціла якую капейчыну, то можно было б і ўзяцца вольным часам. Зарабіць можно было б што-нішто...»

Міканор, зачатпіўшы гаворкай асушку балот, і сам адразу ж пачуў, што схібіў, — усё роўна ніхто не падтрымае, але, разгараочаны, спыніцца ўжо не мог.

— Канешне, асушыць балота — не тое, што грэблю зрабіць. З ім адразу не справішся. Не сакрэт — сіла трэба вялікая. І часу багато! Дак от калі б узяць і сарганізаваць мілірацыўнае таварыства!..

— Сарганізавалі ўжэ адно!

— Патушылі ўсе пажары!

— Прывезлі пажарную!..

Андрэй Руды крыкнуў Дубадзелу, каб далі яму слова, сказаць «ноту» на гэты паклён. Не чакаючы згоды, з абурэннем накінуўся на насмешнікаў: пажарную-то ён абяцай прывезці, але ж грошай сабралі мала, хапіла толькі купіць два багры, сякеру, тры вядры. Хтосьці перабіў яго пытаннем, куды гэта ўсё знікла, але Дубадзел не даў Рудому апраўдацца, заяўіўшы, што пытання гэтага няма ў парадку дня.

Руды стаў спрачацца з ім. Іх гаворка танула ў гомане: гаварылі ўсе, не аддаючы, здаецца, ніякай увагі ні Міканору, які яшчэ хацеў гаварыць штосьці, ні прэзідыму. Міканор пастаяў, пачакаў і, пакрыўджены такой няўвагаю, сеў.

Васіль заўважыў, што Апейка, які зноў пачаў гаварыць, калі ў хаце прышлі, ні слова не сказаў пра мелірацыйнае таварыства, а ўсё пра грэблю, толькі пра грэблю. Пасля яго — хто б ні адгукаўся, усе гаварылі супроць Міканоравай прапановы аб асушцы балота, аб мелірацыйным таварыстве. Апейка ўсё слухаў моўчкі і, здавалася, нібы падтрымліваў такія думкі.

Васіля амаль не здзіўляла тое, што большасць ужо згаджалася з Апейкавай прапановай — грэблю трэба рабіць. «Напужаліся, што шчэ і за балота загадаюць брацца. Усё-такі з грэбляй — меней клопату...»

Ён і сам, баючыся, каб не пачалі ўтаворваць, калі не адразу лезці ў балота капаць канавы, то ўступіць у таварыства, плаціць пай, з лёгкай душой прагаласаваў — рабіць грэблю.

— Застаецца толькі выбраць старшага, — задаволена прамовіў Апейка, калі руکі апусціліся. — Я думаю, што на гэтую пасаду не знайсці лепшага чалавека, як Міканор!

У многіх з тых, хто сядзей на сходзе, была, відаць, іншая думка: адзін Андрэй Руды адразу сказаў, што згодны, нават запляскаў у далоні. Яго падтрымалі толькі некалькі чалавек. Другія ж параду Апейкі прынялі без радасці, у хаце стала нядобра ціха.

— Кеб не выбраць халеру — гарачы не ў меру! — крыкнула Сарока.

Яна, мусіць, сказала тое, што думалі многія. Але Апейка апярэдзіў гаворкі, што маглі б пашкодзіць Міканору:

— Гарачы — не бяда! Не быў бы халодны! Гарачы — значыць, добра людзям хоча, неабыякавы! Значыць, справу павядзе добра.

Яго паслухаліся: Міканора дык Міканора. Адчувалася, што людзі ўжо стомлены і сходам і познім часам, і цяпер, калі галоўны клопат, рабіць грэблю, узялі на душу і нічога важнага не будзе больш, чакалі адно, каб хутчэй разысціся. Выбраўшы Міканора, яны і павалі щумліва з хаты. Адзін, можа, Васіль пайшоў у гурце хлопцаў на двор неахвотна, як бы пакідаючы ў хаце надзею.

Ён прайшоў трохі па белай вуліцы, адстаў ад хлопцаў. Ісці дамоў не хацелася. Як бы прывяззю цягнула назад да Хадосъчынай хаты, дзе была яшчэ Ганна. Вось прайшоў паўз яго чорны Пракоп, Сарока, якая ўраніла слова, мабыць, аб Міканору:

— Ад службы дурасць. Пажыве — разуму нажыве!.. Нажыве, буць не можа, калі на што гожы!..

Ціха, задуменна працёгся яе, Ганнін, бацька, не заўважыў нават Васіля. Зайчык падляцеў, сунуў бародку к Васілеваму твару:

— А ты чаго тут? Забуйся, дзе свая хата?

Хіхікаючы, подскакам пабег дахаты. Яшчэ прайшло некалькі постасцей, гаманкіх, маўклівых. І вось спынілася, анямела сэрца: Ганна ідзе. З нейкім страхам і баязлівай надзеяй, перасільваючы нявер'е, ступіў насустроч:

— Добры вечар!..

— Ноч ужэ, — няласкава, калюча сказала яна.

Пайшлі моўчи. Хацеў гаварыць, прымушаў сябе гаварыць, каб не было гэтай пякучай маўклівасці, і не мог расшчапіць губ. А потым было позна: пачуў ззаду крокі, азірнуўся — даганяў Яўхім. Дагнаў, пайшоў з другога боку. Засмияўся па-прыяцельску:

— Дасядзела да канца! Цярплівая!..
Васіль пачуў сябе лішнім...

...Праз некалькі дзён Васіль ехаў з возам галля па лесе: куранёўцы вазілі галлё к грэблі, нарыхтоўвалі. Летам сюды дабрацца не было б як — лес быў на балоце. Выязджаючы з цаліку на дарогу, Васіль раптам сышоўся з Чарнушкам, які таксама ехаў па дарозе.

Чарнушка адстаў ад свайго воза, пачакаў Васіля, закурыў з ім. Пайшлі разам.

— Ты чаму ето саўсім паказвацца ка мне перастаў? — запытаў не абы-як Чарнушка.

Васіль адварнуў твар:

— А так...

Чарнушка не адступіўся:

— Ты мо пра Ганну што, грэц яго, думаеш? Дак не думай. Чакае яна цябе.

— Дак, — коса зірнуў Васіль, — Яўхім жа, Корч... капылы падбівае...

— Ліпне, грэц яго! Але — то ўсё пустое. Заходзь, не думай нічого.

— Ну, можа... Пабачу. Прыйду.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

Зіма дужэла патроху. То ціснулі зямлю халады і чыстай беллю — аж адбірала вочы — шырыліся палі, то мокла адліга — снег цямнеў, і, нудны, бесправственны, церусіў дождж. Толькі пад самы Новы год маразы скавалі зямлю як след і зіма стала ўладарыць адна: засціала абшары новымі і новымі выбеленымі палотнамі, абложвала хаты і хлявы гурбамі, пераразала вуліцы белымі гарамі...

З дня на дзень Міканор усе больш абвыкаўся зноў з колішняю сваёй дамоўкай, з новымі клопатамі і аваўязкамі. З дня ў дзень трэба было памагаць дома бацьку і матцы — напаіць, накарміць жывёлу, прывезці сена, дастаць, нарэзаць дроў. А больш турботы было па-за домам, з грэбллю. Па цвёрдых санных дарогах вазілі к узболатку каля цагельні дручкі, галлё, бярвенні. Кожны дзень, калі хто-небудзь ехаў у лес дзеля грэблі, Міканор выбіраўся ці разам у лес, ці да цагельні — сустракаў возчыкаў, памагаў складваць прывезеное, запісваў у блакнот, хто што зрабіў. Ледзь не кожны вечар хадзіў Міканор па куранёўскіх хатах, дамаўляўся пра падводы «на грэблю».

І для дамоўкі, і для грэблі рабіў Міканор усё з ахвотаю — асабліва тады, калі ўсталіваліся звонкія маразы, калі так весела зіхцелі пад

чырвоным сонцам палі, калі лес поўніўся такой вусцішнасцю, што хацелася, як малому, дурасліва паваліцца ў снег ці закрычаць на ўвесь свет! У такія дні ў лесе за вярсту было чуваць, як недзе падае, рассыпаючыся на ляту, белы камяк з патрываражанай галіны...

Ці ішоў па лясному цаліку, правальваючыся часам да пояса, ці абтоптваў снег вакол дрэўца, ці памагаў пілаваць і лажыць на воз — радасна было чуць, як хораша, молада поўніць цела дужая гарачыня. Дрэўцы, галлё танулі ў снезе; калі абсякаў галлё, цягнуў іх — мокрыя рукі пякло, як крапівою. Абціраў рукі аб паду світы, хукаў — грэў — і зноў з вясёлай ахвотаю пілаваў, абсякаў, валок да саней. А якое шчасце было потым — ехаць назад, чуць, як тонка пяюць палазы на выслізганых, жоўтых каляінах, як прыгожа, звонка рыпіць пад намерзлымі пасталамі: рып-рып. А якое шчасце было бачыць, што растуць і растуць аснежаныя горкі галля і дрэў каля цагельні, ехаць на лёгкіх санях дахаты, з лагодным, дружбацкі настроеным дзядзькам!..

Шчасце было і калоць дровы дома — пад павецию, у адной гімнасцёры з расшпіленым каўняром; унесці па рыпучым ганку ў хату, звонка кінуць у кутку, чуць, як маці глядзіць з удзячнасцю і замілаваннем...

Сваё харство было на дузе. Змерзлае сена адрывалася ад стажка, лажылася ў сані з сухім, ломкім шамаценнем, з сярэдзіны патыхала цеплынёй, густым, казытлівым настоем зляжалай травы, здавалася, было такое смачнае, што і сам быццам з'еў бы!.. Пасля марозу дзённых дарог добра было чуць цяпло хаты, бавіць вечары на вячорках з дзяўчатамі, у гаворках з таварышамі, з дзядзькамі, што часта сыходзіліся ў дымную ад лучыны бацькаву хату.

Вячоркі амаль заўсёды былі вясёлія, з бесклапотным смехам, з сумнымі і гарэзнымі песнямі, з жартачкамі і дзявочым віскам. Круціліся, шархацелі коламі самапрадакі — здавалася, таксама то весела, то сумна, то задуменна. Пад спевы самапрадак, пад жартачкі і песні Міканор, які па прыкладу Хоні насіў шынель зухавата напашкі, прыглядаўся да падросльых куранёўскіх дзяўчат — прыглядаўся з цікавасцю, з тамлівым прадчуваннем нязнанага шчасця. Вочы яго вельмі хутка выбраў з усіх, хто рупіўся каля прасніц, бляявую «канаплянчу» Хадоську і Чарнушкаву Ганну. Хоць адзеты былі не так, як мазырскія, якія гулялі па прыпяцкаму берагу, — у зэрб'е ды вясковыя андаракі былі адзеты, — нават у гэтym адзенні з любой мазырскай харством маглі б паспрацацца!

Асабліва ўпадабалася Міканору Хадоська. Але Міканор не кінуўся са сваімі заляцннямі адразу, толькі глядзеў прыхільна здалёк ды ўздыхаў на адзіноце. Нават у сваім вайсковым адзенні, якое вельмі

выгадна вылучала яго сярод хлопцаў, помніў Міканор пра свой васпаваты твар, пра белаватыя бровы і блеклыя, нібы выцвілья, вочы, — але была тут і іншая прыгчына: Хадоська падабалася Хоню. И хоць Хоня сам прызнаўся знейкім вясёлым, адчайным шкадаваннем, што душа Хадоські не ляжыць да яго і «нічога людскага» ў іх, відаць, не выйдзе, Міканор, пэўна, усё ж не стаў бы на дарозе таварышу.

Хоня быстрым вострым позіркам сам улавіў, як глядзіць Міканор на Хадоську, прыгледзеўся, праверыў і, калі ішлі ўдвуух з вячорак, бесклапотна павёў плячыма, зарагатаў, парай:

— Ідзі, паспрабуй, мо да цябе весялейшая будзе! Не прападаць жа ёй адной цераз мяне!..

На другі вечар ён сам выйшаў з вячорак разам з Хадоськай і Міканорам, нёс самапрадку лёгка, зухавата пасвістваў, пасмейваўся; правёў трохі, раптам сунуў самапрадку Міканору, сказаў, што трэба дахаты: табар дамашні, мабыць, чакае! На развітанне падбадзёrlіва стукнуў Міканора па плячы: ідзі, брат, жадаю шчасця!..

Але і з Міканорам Канаплянчака не павесялела: ішла ў кароценькім кажушку з чорным барановым каўнерыкам, у акуратных лапціках і белых анучках, амаль да кален аперазаных аборкамі; быццам бы і слухала Міканораву гаворку, а сама — чулася — была далёкая ад гаворкі гэтай, абыякавая была. Як дайшлі да яе хаты, Міканор вольнай рукой узяў за Хадосьчыну дробную ручку, хацеў затрымаць каля варот — такая лагодная цішыня ляжала над сялом, так мякка кружыўся снег, таяў на твары, бяліў яе каўнерык! — але Канаплянчака ўзяла руку, пакруціла галавою: не, няма чаго стаяць!

Нічога не змянілася і ў другі вечар: ішла побач, а нібы не бачыла і не чула яго, была недзе далёка, знейкім другім. Яшчэ да таго, як дайшлі да Хадосьчынай хаты, Міканор перастаў жартаваць, забаўляць: чаго гаварыць глухой! Яму стала нудна. У трэці раз ён сам не пайшоў з ёю...

Цікавей было ісці з Чарнушкавай Ганнай, якая хоць і кпіла то з яго армейскага хараства, то з яго заляцанняў да Хадоські, але ж чула, бачыла яго, была дасціпная, вясёлая. Было б з ёй зусім добра, калі б па абодва бакі Ганны не ішлі хмурны, насцярожаны сусед Васіль, што амаль увесь час цяжка маўчай ды з падазронасцю прыслухоўваўся, і — гаварлівы, упэўнены, нахабны Яўхім Глушак. Яны тапталі снег побач, і Міканор чуў, увесь час чуў, што Ганну, хоць яна і гаворыць больш з ім, хвалююць папраўдзе толькі яны. Да Васіля Ганна ласкаўейшая, не тоіць, нават нібы знарок паказвае, што горнешца да яго, аднак Глушака гэта ні трохі не бянтэжыць, не збівае яго то

ліслівай, то нахабнай упэўненасці. Ён нібы цвёрда ведае загадзя, што, як бы там ні было, удача дастанецца яму...

«Ну і задавака, ну і нахаба! — падзівіся, зазлаваў Міканор. — Дзержыцца, як бы роўнага яму нікого няма, багацей паганы!.. — Ён пагразіўся думкаю: — Пахадзі, пахадзі шчэ — прыгнем пысу тваю к зямлі, род увесь ваш паганы к зямлі прыгнем, карчоўскае насенне!..»

Але хочаш не хочаш — трэба было прызнацца, што і тут, каля Ганны, хадзіць яму няма чаго. Ён тут ужо не тое што трэці, а — чацверты лішні!

«Не шанцуе мне — не сакрэт — па етай часці! — вывеў, нібы падсмейваючыся з сябе, Міканор. — Па ўсяму відаць, перамяніць цэль трэба!..» Аднак, хоць і цяпер хадзіў на вячоркі, як і раней, амаль кожны вольны вечар, праводзіў ужо каго давядзеца...

У іншыя вечары і вольныя дні бавіўся ў гурце прыяцеляў — найчасцей з Хонем і Алёшам Губатым. Калі сыходзіліся ў цёмнай і такой нізенькай, што верх Міканоравай будзёнаўкі чапляў столъ, хаце адзікага куранёўскага гарманіста, Алёша звычайна выцягваў са скрыні беражліва загорнуты ў матчыну хустку гармонік. Садзіўся ён заўсёды на адзін і той жа ўслончык, між сталом і скрынняю, заўсёды, пачынаючы іграць, прыкладваў галаву вухам да гармоніка. Пачынаў Алёша часцей за ўсё з песянь, і песні любіў найбольш сумныя, жаллівія. Асабліва шчыра, журботна іграў і співаў Алёша песню пра бедака-салдата. Вялікай тугой бралі не вельмі чулае Міканорава сэрца словы-скаргі:

Ізмучаны, скалечаны
Крывавай той вайнай,
З адной нагой аторванай
Гранатай праклятой...

Да ціхага хрыплаватага спеву далучыўся звонкі і чысты Хонеў галасок, і скарга-боль як бы стала шырыцца, мацнець, ірвацца з хаты, у свет:

Ідзёт бядняк дай думае,
Кружыцца ў галаве.
Зачым, зачым я ўбіт не буй
У крывавай той вайне...
Зачым прыйду калекаю
У радзіцельскі свой дом,
А там сям'я галодная,
А я — лішон трудом...

Міканор бачыў, як — мабыць, не ў першы раз — каля печы Алёшава маці выцірае слёзы, як сумная ціснецца да падаконніка

немаладая Алёшава сястра, як дыміць люлькаю, спусціўшы ногі з печы, яго бацька. Ды і сам Міканор чую сябе растрывожана, спачуваў бедаку-калеку, якіх столькі перабачыў і ў Куранях, і ў Мазыры...

— Давай што весялейшае! — не вытрываў смутку першы, крикнуў Алёшу Хоня.

Міканор і рота не паспей адкрыць, каб падтрымаць таварыша, як Алёша спрытна пабег пальцамі па гузіках на гармоніку, даў «барынню». Хоня гэтага толькі і чакаў — ускочыў з услона, ссунуў шапку яшчэ далей на макаўку, тупнуў лапцем, — эх, шкада, падлога была земляная, — крикнуў гарэзна, зазыўна і дробнай чачоткай пакіраваў на сярэдзіну хаты. Тупаў лапцямі, ківаўся ўпрысядку, ускокваў, круціўся, падганяў:

— Давай, давай! Не шкадуй гармоніка!

Ён вярнуўся к улону, к Міканору, змораны нашчэнт, — соп важка, выціраў шапкаю змакрэлы, учырванелы, шчаслівы твар. И Алёшава маці ад прыпека, і бацька з печы хвалі і яго, ён і сам ведаў, што хваліць ёсць за што, але сядзеў сціпла. Сціпла ж, пасміхваючыся з сябе, сказаў:

— Було б на што добрае такая ахвота!.. От кеб рабіў так!

— I на работу ж — не зломак! — запярэчыла Алёшава сястра.

— Зломак не зломак, а пагуляць люблю. Болей як трэба!..

Згадваючы потым, на адзіноце, песню пра калеку-салдата, Міканор раптам пачаў, што яна ўжо як бы і не падабаецца. Не такая яна і добрая: вельмі ж багата ў ёй плачу, слёз. «Уё ные і ные, бы выстарцаваць скарынку хлеба хоча. Не савецкая песня, царскага рэжыму шчэ, відно. Не перадавая песня, не сакрэт...» Пачуўшы песню ў другі раз, Міканор, хоць і ведаў, што Алёша можа пакрыўдзіцца, не прамаўчаў, бязлітасна ўрэзаў праўду-матку пра песню. Алёша, як і чакаў Міканор, пачырванеў, пакрыўдзіўся, было відаць, моцна; адразу ж з выглядам чалавека, якога вельмі абразілі, сабраў, зняў гармонік з пляча, стаў загортваць у хустку.

Хоня першы кінуўся ратаваць надламаную дружбу.

— Нядобрая, ну няхай табе — нядобрая! А мне — дак падабаецца, за душу бярэ! Алёша шчэ так грае, так співае — лепшай, здаецца, век не чую! — Хоня пайшоў у наступ на Міканора: — А мо ў цябе лепшая е? Давай сваю лепшую, як не падабаецца етая! Пабачым!

— А магу і даць! — не саступіў Міканор.

— Давай, давай! Пабачым!

— Так знаеш жа, як я співаю...

— А мы ўё адно разбяромся! Давай!

Міканор тым голасам, якім ён спяваў з аддзяленнем ці ўзводам, калі ішоў у страі мазырскім вуліцамі, пачаў «Марш Будзённага». Узяў трохі высакавата і вельмі звонка, сарваўся і, абараняточы песню, сказаў:

— Аднаму яе трудно! Яна вельмі добра выходзіць, калі строй спявае!..

— Дай спяваць умее! — Хоня стрымаў усмешку. — А песня, дак і праўда, нічого, а, Алёша? — Алёша прамаўчаў. — Толькі, канешне, не таму спеваку дасталася! От кеб хто з людскім голасам узяўся за яе!

Хоня не адразу ўтварыў Алёшу, але ўсё ж утварыў: не быў бы то Хоня! Калі Алёша падабраў лады, калі заліграў як трэба, калі ўтрок за Міканорам сталі падпяваць, дык і Алёша крыйдаваць перастаў: песня і праўда была добрая. Разам з Хонем і Міканорам разоў дзесяць падрад ахвотна вялі, паўтаралі:

З неба падудзённага жара не падступі,
Конніца Будзённага раскінулася ў сцепі...

Нібы самі імчаліся на быстрых конях цераз веџер нязнаных казачных стэпаў, дружна, нецярпліва звалі:

Кар'ерам, кар'ерам — давай, давай, давай!
Рота кулямётная, ў баю не адставай!

— Хорошая песня! — пахваліў і Алёшаў бацька, які сам «некалі на вайнене састаяў пры конях».

Алёшавы бацькі былі на ўсе Курані беднякі з беднякоў: Алёша, памагаючы ім, ахвотна хадзіў з гармонікам на ігрышчы і ў Аleshnікі, і ў Мокуць, і разам з ім цяпер хадзіў усюды «Марш Будзённага». Міканорава песня скора разышлася па цэлай балотнай акрузе...

Калі збіраліся ў Міканоравай хаце дзядзькі, гаворкі ішлі найболыш разважныя, сур'ёзныя: аб важных падзеях у дамашнім быті, аб падзеях у жыцці суседзяў, аб навінах — ці чутках — цэлага куранёўскага маштабу. Перамешваючыся з успамінамі і рознымі павучальными гісторыямі, да якіх пажылья куранёўцы былі заўсёды ахвочыя і якія пераканаўча паказвалі, што і таму, хто іх казаў, давялося нямала пабачыць і зазнаць на вяку, — чуткі і навіны смела пераходзілі межы Куранёўскай рэспублікі, звязвалі дзядзькоў з Мокуццю, з Аleshnікамі, з валасной сталіцаю. Гаворкі, падобныя на тყя, што карова ела нешта пагана і нейкая млявая, што Міця-ляснік прывалокся зноў у дым п'яны, змяняліся паведамленнем аб тым, якую новую паперу з воласці атрымаў сельсавецкі Дубадзел, усебаковым, грунтоўным абмеркаваннем яе. Чуткі пра тое, што дзеесцца ў сельсавецце, няўхільна вялі дзядзькоў у воласць, уводзілі ў гаворкі-меркаванні Юравічы, Апейку, Харчава...

Няхай не так часта і не ўсе, найболыш Андрэй Руды і Міканораў бацька, зазіралі разважныя куранёўскія палітыкі і ў Менск, і ў Маскву, к самому Калініну, выбраліся ў шырокі, неспакойны свет. Было гэта амаль заўсёды, калі Міканор, падсеўшы бліжэй да комінка, на якім трашчала ў агні лучына, павольна і цяжка чытаў газету «Беларуская вёска», што прыходзіла з Менска.

З усіх навін, якія вычытваў Міканор, асабліва хвалявала тое, што робіцца за мяжой. Сваё было добрае, прыемнае — слухаючы яго, цешыліся, ад яго спакайнелі, — адтуль жа, з-за мяжы, часта ішло трывожнае, пагрознае, страшнае — вайна.

— Дакуль жа ето яно, грэц яго, будзе! — не ўтрываў, наслухаўшыся такіх вестак, Чарнушка. — Сычаць усе ды сычаць!

— Капітал, буржуазея! Без вайны, следавацельно, жыць не можа! — паясніў Руды. — З вайны, та-сказаць, сіла ўся ў іх, як у каня з аўса!

— Сіла-то сіла, ды адзін аднаго не вельмі ядзяць! — апярэдзіў Міканора Хоня.

Чарнушка і яшчэ некалькі дзядзькоў згодна заківалі, падтрымалі Хоню гоманам.

— Гад, та-сказаць, гада не любіць есці! — Руды пусціў з ноздры далікатны, тоненькі струменьчык дыму. — Класавая барба, як вучыў Карл Маркс і Фрыдрых Энгельс.

— Няўжэ ж так, браткі, і будзе ўвесь век? Ето ж і да вайны недалеко! — не тайць трывогі Грыбок.

— Недалеко!

Тут ужо ўмяшаўся Міканор: яснасць поўную ў праблеме вайны і міру можна было зрабіць, толькі нагадаўшы моц савецкіх ваенных і марскіх сіл, якія ён цяпер нібы прадстаўляў у Куранях.

2

Не адзін раз уступаў ці ўрываяўся Міканор у гаворкі, якія ўсё ж часцей высвяталялі не праблемы свету, а, калі можна сказаць, праблемы Куранёў. Праблемы гэтых хвалявалі і здаваліся ніколькі не менш важныя, чым праблемы свету, — яны проста лезлі ў душу. Батата, багата што ў Куранях тачыла сумам і клопатам Міканора, непакоіла, трывожыла, абурала. Багата, багата што бачылася не такім, як трэба, як павінна быць.

Пачалося ўсё яшчэ тады, калі з Грыбком і яго калёсамі, якія знайшоў у Юравічах, вяртаючыся са службы, прабіваўся дадому. Калі лез, тануў у халоднай твані перад недалёкім ўжо Куранямі, радасць вяртання, блізкай сустрэчы з роднай дамоўкай перамяшалася з няўчасным сумам. Сум гэты гнёў, калі ўгледзеў куцыя, слепаватыя

хаткі пад чорнымі саламянымі і чаратовымі стрэхамі, калі зноў улез у амаль забытую гразь куранёўскай вуліцы. Пасля мазырскага бруку, жывой люднасці на вуліцах, прыпяцкага вясёлага прастору — як бы сплюшчаным, затопленым гразёю, дрымотным і балочча бедным убачылася дарагое сяло. Сум зашчымеў яшчэ горш, калі ступіў на свой ганак, у сенцы — якая ж яна крывая і гнілая, бацькава хата! І цесная, і цёмная якая!..

Так было ледзь не ўвесь час: амаль усюды побач з радасцю ішлі смутак, клопат, нязгода. Ішлі дома, ішлі ў лесе, прабіваліся на вячорках, дзе таксама ж, як і ва ўсіх хатах, сляпіліся пры чаднай лучыне, ледзь не ўсе прыбраныя ў зэрб'е. Асабліва ж вярэдзілі душу незадавальненне і турботы доўгімі начамі, калі лажыўся на палаці ля замаляванага марозам, з пабялельмі рамамі акна, з якога лоб, шию, плечы студзіла холадам.

Трэба было нешта рабіць з хатай. Бацька казаў, што добра было б падвесці падваліны, перабраць сцены — замяніць некаторыя бярвенні здаровымі, — і жыві яшчэ хоць пяцьдзесят гадоў! Але мяняць падваліны, перабраць сцены было справай такай няпростай, што Міканору думалася, ці не лепей ужо новую па старацца агораць хату. Ды і, па праўдзе кажучы, вельмі ж не дадушы чорная і цёмная цяперашняя дамоўка, каб старацца, пяцца для яе, каб яшчэ век векаваць у ёй! Але ж і з тым не лічыцца нельга: як ты агораеш новыя харомы з дашчанай падлогай, з добрай печчу, хоць бы з аднаго пакоя, калі дастатку ніякага, калі лес узяць невядома за што, невядома за што зруб скласці. Няхай — зруб і самому налаўчыцца, скласці можна, і кроквы прыляпіць, і накрыць чаротам, — але ж столяра — хочаш не хочаш — наняць трэба! Дзвёры ды рамы сам не зробіш! І печ не злепіш! І без шкла не абыдзешся! Шыбы як-ніяк трэба зрабіць болышыя!.. Багата чаго трэба! І на ўсё трэба дастатак! А тут — і конь такі, што гадай, ці адужае прывалакчы столькі лесу. І каровы няма; без каровы, без малака — жыццё не жыццё; перш чым за хату брацца, хоць бы цялушки якую прыдбалаць! І збожжжа ў застаронку — на дне: да канца зімы ці ўдасца перабіцца! І картоплі наўрад ці хопіць да новай! А трэба ж будзе яшчэ ўзяць з яе, каб пасадзіць!..

І хлеў — дзіва як стаіць яшчэ; страха на ім, чорная, замшэлая, уся ў дзірках, у латках з саломы, цячэ! І зруб у калодзежы — зялёны, збуцвелы, зямля ўжо дзе-нідзе сыплецца ў ваду! Усё, ўсё — куды, здаецца, ні зірні, просіць рук, забівае галаву клопатам!

Але хіба гэта адно вярэдзіць душу? Перайначваць, мяняць багата што трэба ў заведзеным ад веку парадку — от што асабліва точыць. Нядобра думаць што паганае пра родны кут, але ж у сенцы зайсці

брыдка, такім смуродам б'е там, дзе чвякаюць, вішчаць парасяты. Нібы нельга тримаць парасят у закутку ў хляве! Цвілы, кіслы нейкі пах не выходзіць з хаты: можа, ад тых жа парасят, якіх іншы раз — от парадак жа — кармілі ў хаце! Спрабаваў — як калісці казарму — праветрываць хату, але толку мала — пах не выходзіць. І невядома, як выжыць яго! Ды і як тут выжывеш, калі бацька і матка прывыклі, як бы і не чуюць яго. Заінтуісі раз Міканор пра гэты пах, дык матка зірнула так, нібы ён гаворыць абы-што.

— Ето табе здаецца, Міканорко, — сказала спакойна, упэўнена.
— Здаецца, што нядобра пахне. Як помню, так пахло. І ў другіх так жа ж...

От жа адказ — у другіх так! А калі ў другіх нядобра робяць, дык і ўсім так трэба? Гэта ж праўда: нядаўна заходзіў да Зайчыка — дык парасяты ў хаце, можна сказаць, побач з дзецымі. Дзеці лазяць, гуляюць каля іх, між іх, у разлітай парасячай паліўцы, а Зайчыкам — хоць бы што, як бы так і трэба. Калі сказаў ім, дык Зайчык пажартаваў, што невядома каго яшчэ даглядаць лепей трэба! Дзяцей, маўляў, вунь сколькі, а парасят — двое! Зайчыха на яго, Міканора, як на дзівака пазірала!

Проста бяда — ніякай санітары! Гэта ж калі б у казарме ў палку хоць бы адна дзесятая, ды што дзесятая — сотая частка такога непарафку была, дык камандзіра палка мялтой вымелі б з арміі, судом судзілі б, як злачынца! А тут жывуць так — і нічога! Як бы так і трэба!

«Мало культуры! Можна сказаць, што багато ў каго дак культуры саўсім няма! А некаторых відаў культуры дак — не сакрэт — не хапае ўсяму сялу...»

Прывык у палку кожныя дзесяць дзён са скруткам бялізны, з ручніком, з кавалкам добра га мыла крочыць у мазырскую лазню. Папарыцца, пасцябаць сябе венікам прывык, а тут — ліха яго ведае — як за ўсю зіму памышца! Летам — то любая сажалка, копанка кожная прыняць можа, а зімой — як? Калі меншы быў — маці ў начоўкі, у цэбар саджала, а цяпер — вельмі ты вымыешся ў начоўках! І сесці толкам няма дзе ў іх, не тое што ў цэбары!

«Лазню, лазню будаваць трэба! — не адступае, дужэ думка. — Не такую няхай, як у Мозыры ці ў Юравічах; стопку якую-небудзь злажыць. А толькі каб была лазня як лазня — з печкаю, з полкамі, з параю! І каб усё сяло карысталася — і старыя, і малыя! Можна — як у Мозыры — адзін дзень для мужчын назначаць, другі — для жанчын. А можно і так: да абеду мужчыны, пасля обеду — жанкі. А толькі — каб была лазня! На ўсё сяло, на ўсіх!...»

І лазні няма, і школы няма. І чыталыні. І ўсё трэба, трэба, а як зрабіць усё, калі тут з грэблей столькі клопату? Чым больш думаеш, тым больш бачыши, што з іншым трэба чакаць: і з малочным таварыствам, і з меліярацыяй. Усяго не зробіш адразу, з сілаю трэба лічыцца людской — грэблі і адной пакуль хопіць. І на грэблю адну сілы колькі трэба!

І вінаваціць вельмі людзей нельга — беднасць, нішчымніца. І без таго кожны часта ні дня, ні ночы не бачыць з турботы: б'юцца як рыба аб лёд, каб скарынку хлеба, расол мець, каб прабавіцца неяк ад лета да лета...

Але і сядзець склаўшы рукі, ды слухаць скаргі, ды бедаваць — таксама не метад. Варушыць трэба соннае, гіблае гэта балота, самому варушыць: ніхто другі — не сакрэт — рабіць за цябе не будзе. Камісар палка Курбацкі што казаў, калі сабраліся ў палкавым клубе перад раз'ездам па хатах, калі кожнаму, як прэмію за службу і для кіраўніцтва на будучае, далі падпіску на «Беларускую вёску»? Вы прайшлі добрую армейскую школу, казаў камісар, навучыліся грамаце, палітычна выраслі, набылі культуры; вы будзеце — самая культурная, перадавая сіла на сяле. Нясіце ж туды ўсё перадавое, будзьце і там байцамі, байцамі за новы лад, за новае жыццё, за камуну!..

Каму-каму, а яму, Міканору, дык, калі толкам разабрацца, удвайне рабіць трэба: не радавы ж чырвонаармеец, і не толькі малодшы чырвоны камандзір, а і камсамолец жа, адзін на ўсе Курані. Адзін; у тым — не сакрэт — і бяда, што адзін. Не вельмі разгорнешся адзін, без супольнікаў, калі столькі работы і так цяжка ўтварваць людзей. Камсамольскую ячэйку сарганізаваць — не сакрэт — трэба б. Ёсць з каго, тут і сляпому відна, толькі б падрыхтаваць, свядомымі для камсамола зрабіць, каб ведалі, што такое камуна, і нашто яна мужыку, і што такое Бог. І што такое сусветны Інтэрнацыянал і гідраперыялізм. Хоня, можна загадзя сказаць, падыходзіць. І Алёша, ды і, калі пагаварыць добра, растлумачыць ўсё пэўна, і — Хадоська. Ёсць з каго арганізаваць, калі прасвятліць, пачысціць папярэдне...

Успаміналася нядаўняя спрэчка з Хонем аб грэблі. «Як ты, а я, брат, дак думаю — не вельмі-то багато толку з етай тваёй грэблі будзе!» — «Чamu ето?» — «А таму, што, начальнік, мала чаго яна пераменіць! Каму добра було і так, таму і патом добра будзе, а хто як сядзеў без хлеба, так і сядзець будзе!..» Міканор тады спрачайся, даказваў карысць грэблі, але Хоня ўсё гнүу сваё. Горш было, што ён, Міканор, і сам чуў у Хоневых словах праўду. «І ўсё-такі — недарэнно, — думаў Міканор у цішыні ночы, пад няўціхны гул завірухі ў коміне.

— Меней дзікасці будзе, святла болей. І няхай людзі вучацца разам рабіць. У камуну няхай гатовяцца... А што да багацеяў, то — не сакрэт — і за іх возьмемся! Дай толькі час — падраўняем!..»

3

Чым далей жыў Міканор у Куранях, тым больш чую, што чакаць ціха, трываць — няхай сабе і да часу — нельга. З дня на дзень усё больш нецярпівай становілася нязгода з цемраю, з неразумнасцю, з прывыкласцю людской да дурных звычаяў.

Звычай, даўнія, адвечныя, бачыліся Міканору нібы тая горкая, ні на што добрае няздатная балотная расліннасць, што зелянела, буяла летам усюды на куп'істых куранёўскіх узболатках і балатах. Як тая непатрэбная расліннасць, што ўчэплівалася глыбока ў торф, жылі моцна ў людзях, пусціўшы ўсюды сваё нявіднае карэнне, даўнія, дурныя звычай. Як і балотнай непатрэбшчыне, ім ніхто і не дзівіўся, нібы няможна было і ўяўіць, што магло расці на балоце тым нешта іншае, карыснае! Нібы без звычаяў тых, без забабонаў і жыць няможна было б!

Трэба было, чую Міканор, ірваць гэтае шкоднае пустазелле, ірваць, не чакаючы, не спадзіваючыся на грэблю: грэбля пакуль яшчэ будзе, — не сядзець жа да таго часу склаўшы руки! Ды і сама па сабе грэбля мала што тут пераменіць, і пры грэблі работы рукам будзе не на год — пакуль выпалеш шкоду гэту ды пасееш культурныя расліны! Адным словам, сядзець няма чаго, трэба брацца за праполку зараз жа!

Але ж задача якая — палоць, перайначваць звычай трэба — не сакрэт — не толькі дзе-небудзь у другіх хатах, а і ў сваёй. І нават, калі падумаць толкам, то — перш за ўсё ў сваёй хаце, у сваёй сям'і; бо кожны ж, толькі злікнешся са сваёй крытыкай, адразу ж на тваю хату пакажа — а які ў самога парадак?

Ясна і дзіцяці: калі хочаш хоць чаго-небудзь дабіцца, трэба паказваць перш за ўсё прыклад самому. А тут, як назло, у сваёй хаце парадку такога, каб прыклад іншым паказваць, ані знаку. І не таму, што не хацеў, не спрабаваў парадак гэты ўстанавіць. Спрабаваў, і нават не раз, але што ж ты зробіш, калі матка ды, можна сказаць, і бацька і разумець толкам нічога не хочуць. Матка, дык ледзь возьмешся рабіць што не па-заведзенаму, адразу ад страху бялее, хрысціцца, божкае.

Ледзь толькі ўзяўся калоць дровы ў нядзелю, дык прыбегла, слёзна прасіць, маліць пачала, каб не гнявіў Бога. Тады ён заявіў

ясна, што Бога няма, але яна слухаць не стала, кінулася да яго, як да нейкага злачынца ці да вар'ята.

— Міканорко! Ты сам не знаеш, што кажаш! Не знаеш!..
Божачко! Не думай нічого!..

— Не бойся, мамо! Не думае ён нічого, бо — няма яго, не сакрэт!

— Святы Божа! Святы бяссмертны!.. Не слухай яго!..

— Не слухае ён, мамо! Няма каму слухаць! Выдумка ўсё ето!..

— Міканорко! Міканорко! Богам прашу!

Яна тулілася да яго грудзей, заходзілася плачам, проста стагнала ад страху, і Міканор, як ні ваяйніча быў настроены, прыціх, пашкадаваў старую. Маці ж, калі супакоілася трохі, вышіраючы ражком хусткі твар, паглядзела на яго пільна, сказала неспакойна:

— Нагаворвае ето нехто табе на Бога, анціхрыстаў нейкі голас!

— Ніхто не нагаворвае, мамо! Сам знаю! От толькі на вас дзіўлюся!..

— Нагаворвае! Чую, Міканорко!.. — Яна запытала з трывогай: — Ці не занядужаў ты?

Здаровы. У тым і аснова, што здаровы, і бачыць такое, што іншыя — не сакрэт — не бачаць; і сярод іх свая матка, якую і шкода за яе страхі і за якую не тое што сорамна, але балюча. Бо баіцца яна ўсяго, што супраць рэлігіі, ад свае цемнаты, ад несвядомасці, — так што, калі меркаваць па ўсіх правілах, сама па себе яна не вінавата і саромеца за яе — ясна — няма чаго. Але ж, хоць і шкода яе і нялёгка бачыць, як яна перажывае, сядзець, як на прывале, склаўшы рукі, таксама — не метад. Трэба ісці ўперад і ўперад, па ленінскаму маршруту.

Канешне, тут няможна не ўлічваць, што матка ёсьць матка, не вораг які, а свой чалавек, толькі што несвядомы; трэба неяк лічыцца з ёю, тлумачыць і тлумачыць, наступаць разумна, можна сказаць, з тактыкай, з манеўрам, з усякім подступам, абходам і таму падобным. Але наступаць, канешне, трэба — бо інакш ніколі нічога не даб'ешся. Няхай прывыкае і яна, і бацька таксама, што не такія цвёрдыя іх старыя парадкі і што багі — не такія паны, пра якіх і падумаць, не тое што сказаць, няможна нічога непачцівага...

Багі і ўсялякія святыя — от з чым ваяваць трэба. У кожнай курэнёўской хаце ў кутку, пад ручнікамі — як прусакі якія ў золаце! Усюды, куды ні зірну ў хаце, зрэб'е, цвіль, беднасць, а тут — бліск, раскоша. Як у царскіх палацах, мабыць! Цара скінулі, косці даўно згнілі яго, а гэтыя жывуць, людской ѿмнасцю карыстаючыся! Жывуць, і анігадкі!

З самага пачатку, як вярнуўся са службы, знелюбіў Міканор гэтую плойму, што, як нейкія вартавыя, строга сцерагла чалавечую бяду, — ні разу не ўзнялася рука, каб перахрысціца да іх. З часам нелюбou яго яшчэ памацнела, спакойна зірнуць не мог на ашуканства гэта, так і хацелася сказаць пра іх што-небудзь насмешлівае, едкае. Доўга стрымліваўся, шануючы матку, але ж трэба было нарэшце пайсці наперад. Не век жа цярпець, мірыщца з матчынай цемнатою.

Устаў пасля абеду з-за стала, тады, як трэба было б перахрысціца, падступіўся бліжэй да абразоў, прыгледзеўся, запытаў з самым сур'ёзным тварам:

— Хто ето — верхні Бог, — бы на старого Глушака падобны?

Маці ледзь не выпусціла міську, якую ўзяла са стала.

— Міканорко! — Ён заўважыў: у матчыных вачах былі трывога, роспач. — Нашто табе ето? Нашто чапаць табе яго? Ці ж ён паганае табе што зрабіў?

— Не, не зрабіў, бо і не мог зрабіць! Чаго не было, таго не было! Толькі ж — чысты Глушак! Як, скажы ты, з Карча малявалі!

— Пакарае ён цябе за такія твае слова, Міканорко! Ой, не сцерпіць ён, баліць мая душа!

— Дошка маляваная, мамо, усё сцерпіць! Глушак, ну праўда ж, чысты Глушак!..

— Не чапай матку! — перахрысціўся, пазяхнуўшы санліва, заступіўся за старую бацьку. — Не падабаецца, дак не глядзі, а не чапай. — Ён яшчэ пазяхнуў, са смачным крэктам пачухаў за спіною, мірна прамовіў да жонкі: — І ты не трасіся вельмі! Мо яно, як той казаў, і праўда... Не даказаў ніхто, не бачыў на свае вочы... Дак можно думаць і так і так...

— Як ето — так і так? — сумелася матка. — Як у цябе язык паварочваецца! Няхай ён — малады, а ты ж — жыщё ўжэ пражыў, пабачыў усяго!...

Бацька пакрактаў, пачухаўся.

— У тым і соль, што пабачыў. Па-рознаму — пабачыў — распісуюць усе — святых і Бога... Як буў у Маньжурыі, дак там — саўсім іначы Бог. Жоўты, касавокі, хітры такі паглядам... Усё адно як іх некалькі, багоў...

— Саўсім здурнеў на старасці! — з адчаем сказала матка.

Бацька зноў пачухаўся.

— І святыя ва ўсіх розныя... — Белы ўвесь, у сваіх зрэбных сподніках і доўтай, ледзь не да кален сарочцы, ён пасунуўся к палацям, калі сеў на край, сказаў Міканору: — І ты не вельмі — на абразы!.. Не намі заведзено...

- Дак што, як не намі! Вочы заплюшчыць?
- Не канешне заплюшчуваць... — Бацька салодка пазахнуў.
- А што ж? Калі душа просто не трывае етаго глупства?!
- Усякага глупства багато...
- Дак што ж, цярпець век?
- А што... — Наступнае бацька слова разадраў позех.

Бацька, як бы паказваючы, што гаворка гэта нецікавая яму, адварнуўся, лёг на рыззё, пацягнуў на плечы коўдру, — амаль адразу ж захрап. Міканор пастаяў хвіліну з прыкрасцю: нібы чакаў, што бацька заварушыцца, зноў загаворыць — нельга ж так недарэчна перарываць іх спрэчку! Але з ложка чулася адно мірнае, з тонкім, як аб павуціну, подсвістам храпенне; тады Міканор павёў вачымі на маці — тая стаяла перад абразамі з паніклай галавой, сумная, строгая, ціха мармытала нейкую малітву...

Міканор сарваў з цвіка будзёнаўку, накінуў на плечы шынель і хуткім, парывістым крокам выйшаў на скрыпучы ганак.

От дзе ён — цяжкі рубеж, у сваёй жа хаце. І каб жа на гэтым рубяжы быў хто чужы, праціўнік які, то тут задача была б простая, абучаны — не сакрэт — таму, як браць такія рубяжы, дзе праціўнік сядзіць; дык жа — свае людзі там, свая матка, свой бацька!

Ад таго і тактыка цяжкая. Самому маркотна ад такой тактыкі, ад матчыных страхаў, ад пякучых яе слёз. Але нічога — няхай паперажывае, нічога не зробіш інакш; калі-небудзь дзякаваць, можа, будзе, а не будзе — і не трэба! Не за тое, не за падзяку змагаемся!..

4

За гэтым рубяжом бачыўся Міканору другі, багата большы, — можна сказаць, цэлая лінія.

Адна пазіцыя гэтай лініі прыйшла ўбаку, у Мокуці, з якой бацьку прывезлі такога п'янага, што давялося несці яго ў хату, нібы мех. Таксама сп'янелая матка і Міканор ужо на палацах знялі з яго халодную світу, узяліся церці снегам белья рукі і вуха. Доўга, доўга давялося церці, пакуль старэчыя крывыя пальцы не наліліся жывой ружковасцю. Ён жа то стагнаў, нібы ў сне, то скрыпцеў зубамі і нешта мармытаў без складу, без ладу.

Балюча і прыкра было бачыць сівую, к святу падстрыжаную бараду з камякамі нейкай яды, з падмерзлай слінай. Разуўшы цвёрдыя лапці, маці накрыла бацьку коўдрай, потым світай, аб'ехала на падлогу і, прытуліўшы раскудлачаную галаву са ссунутай хусткай да краю палаці, нядобра, неяк не па-людску завыла. І яе было

шкода, і прыкра было за яе — у шчырым, поўным тугі плачы чулася п'янай, брыдкая атупеласць...

На другі дзень бацька ўстаў позна, пазелянелы, пастарэлы, нібы вымачаны, доўта чухаўся на палацах, глядзеў спадылба хмурна, пакутліва. Босы пацёгся да вядра каля парога, доўта піў ледзянью воду, не мог здаволіцца. Маці не ўтрывала, папракнула ад печы:

— Добры буй, Дамецько! Налізаўся як... Чуць давезла!.. Усё з саней каціўся!

Бацька прамаўчаў на яе дакор, зірнуў спадылба на Міканора і хутчэй адварнуўся. Усё ж не ўтрываў, прахрыплеў да старой, ці не знайшла б чаго апахмяліцца.

Матка пашкадавала — прынесла з каморкі ў корчыку самагонкі. Ставячы перад ім на стол, зноў упікнула:

— Кеб не Чарнушка, не знаю, як давезла б! Скоціцца з саней і ляжыць, як палено!..

Выпішы, бацька павесялеў. Сказаў раптам здаволены, нібы хвалячыся:

— Пагуляў добра! Не пашкадаваў зяць гарэлкі!..

— I вас не пашкадаваў, мабуть! — адгукнуўся сумна Міканор.

— Я — што? Чаго мяне шкадаваць?.. От што ты сястру не ўважаў, Вольга шкадавала!.. I чалавек яе пакрыгудзіўся...

— Нічога, уважу! Не канешне — на вашаго п'янаго Мікалая! — сказаў Міканор.

I от зноў ішло. Як нейкай рэлігійная эстафета: ці даўно мінуўся той святы Мікалай, а ўжо блізка былі Каляды; з кожным днём набліжаліся, усё больш поўнілі Курані сваім клопатам. Чым бліжэй падступалі, тым больш брала Курані як бы ліхаманка. Як ні злаваў Міканор, а бачыў — ліхаманку гэтую не толькі не гналі, як хваробу паганую, а проста-такі рады былі ёй; к дурной папоўскай выдумцы — Калядам — не ішлі ціха сабе, з пакоры перад папом, царквою, а — спяшадліся, з ахвотай, з нейкай вяёлай нецярплівасцю! Як бы там і праўда — свята сапраўднае было! Нібы навышерадкі адзін перад адным, хапаліся дарабіць усё па гаспадарцы, — запасаліся на святы: везлі, складвалі ў хлявы сена, калолі дровы. Запасаліся не на дзень, на два — на ўсе Каляды, на два тыдні: у Каляды, па папоўскому закону, нічога рабіць няможна, грэх!..

Зіма нібы прыяла Калядам. Халады дала ядраныя, дужыя. Раніцы ўставалі ружовыя, з ружовым снегам і ружовым іненем, якога багата пушылася на сценах, у падстэрэшах, на галлі дрэваў. Куранёўскія двары, уся вуліца поўніліся звонкасцю: звонкімі галасамі,

звонкім іржаннем і рыхам, звонкім крэктам варот. Дымы над куранёўскімі хатамі стаялі ў ружовым небе, як лес...

Сонца амаль не меншыла холаду: твар шчыпала, калода тысячамі дробных іголак. У полі грудзі аж захлыналася ад чысціні, ад холаду не тое што цераз світу, але і цераз добрую чуйку мароз неўзабаве сцінаў усё цела. Толькі і ратунку было саслізнуць з саней ды патрухаць услед, прытоптваючы, бы ў скоках. І ў лесе, і каля стагоў рабілі, але пакуль вярталіся, устывалі так, што потым, як казаў Чарнушка, студзіла і на гарачым чарапе.

Ночы былі светлыя, такія ціхія, што, калі Міканор прыйходзіў з вячорак, душу таміла самота. Самота чулася мацней, калі пракідваўся сярод ночы і — спачатку ў дрымотнай няцімнасці — слухаў, як цераз цымяны, марозны роспіс шыб прасочваецца галоднае вышце ваўкоў, што кружылі ў халодным полі і ў голых зарасніках вакол Куранёў. Неспакойны сон ноччу не раз перрабівалі гулкія ўдары абухом — мароз калоў бярвенні...

Мусіць, не было ў Куранях такой хаты, дзе б не думалі, не дбалі пра Каляды. Хочаш не хочаш, давялося думаць пра іх, дбаць і Міканору; але дбаў Міканор аб Калядах так, як, напэўна, ні адзін другі куранёвец за ўсе гады, як стаяць тут гэтыя старыя хаты. Не было, мабыць, такой гаворкі, такой сустрэчы, дзе б пры зручнай нагодзе, а то і без такой нагоды — па-войсковому, без далікацтва — не біў Міканор па Калядах. Дзе толькі мог, вучыў людзей, рэзаў праўду: Каляды гэтыя — забабоны з цемнаты, опіум папоўскі, рэлігійная выдумка.

Васіль-сусед, з якім Міканор такую гаворку зачапіў каля калодзежа, толькі коса, спадыба паглядзей ды з вядром хутчэй парыпаў лапцямі да хлява. Хоня ж, калі ўрэзаў такое Міканор у Алёшавай хаце, не толькі не набычыўся, але нібы ўзрадаваўся: вядома — выдумка, глупства, выгаднае папам. У хаце, акрамя іх траіх, не было нікога, і за Хонем лёгка згадзіўся з Міканорам Алёша...

Іншыя хлопцы і дзядзькі хто спрачаўся, хто, хоць і не вельмі пэўна, ківаў галавою, хто — таких было найбольш — перамоўчаваў. Вельмі, вельмі часта Міканор у гэтых гаворках спатыкаў абыякавасць: чаго тут гаварыць, чаго мудрагеліць, як бы чуў ён! Таму гаворкі такія хутка ж вельмі гаслі, танулі між іншых жыщёвых меркаванняў і разваг. Гарачэй на размову пра Каляды адгукаліся дзяўчата і жанкі, але тыя ледзь не ўсе лята кідаліся на Міканора, строга судзілі. Думаць не хацелі, як бы баяліся, што думаць — ужо грэх! Толькі Ганна Чарнушка — запомнілася Міканору — не божкала, не пужалася; не пужалася, слухала, але з якім недавёром, з усмешачкай якой!

Усё ж і тое добра, што слухала: паслухала, можа, калі і падумае! Неспакойнае, разумнае ў вачах яе заўсёды бачыў, от што цешыла і радавала Міканора, асабліва ў гэтыя дні, калі так расчараўала яго Хадоська. Хадоська, пра якую ён нядаўна думаў, што ёй скора і ў камсамол дарогу можна будзе даць, аказалася ні трохі не лепшай за Васіля Дзятла. Гаварыць не дала не толькі пра Бога, а і пра папоў, пра папоўскія хітрасці. Ясна стала Міканору, што такому чалавку не тое што ўперадзе, у першых радах, а ў і тыле невядома як плесціся давядзецца!..

Мала калі выпадала Міканору столькі расчараўання, як у гэтыя дні. Колькі ні стараўся, а перадсвяточная вясёлая ліхаманка ў Куранях не толькі не ападала, а — было чутна — усё мацнела. У гэтую ліхаманку ўсё часцей упляталі свае роспачныя, перадсмяротныя галасы парасяты, свінні, авечкі, якіх калолі і рэзалі каму можна было і каму няможна. Не было такога дня, каб не чулася ці з аднаго, ці з другога хлява спалоханага бэлькання ці пранізлівага віску, каб не чырванеў ці на адным, ці на другім агародзе за хлявом вясёлы агеньчык, не плыў угару дым. Цэлымі днямі яшчэ нядаўна марозна-чыстае паветра поўнілася пахамі дымнага смуроду, паленай шчаціны, падсмажанай свінчай скуры.

«От жа дзікасць! — злаваў Міканор. — Зубы заўтра не адзін на паліцу пакладзе, а — не думае, не беражэцца! Усё пад нож пусціць гатоў для дурнога свята!..»

Учора дакараў суседа Васіля, які свежаваў авечку, а сёння, як ні стараўся аберагчыся, пошасць улезла ў хату к самому. Вярнуўшыся ад Грыбка, з якім хацеў пагаварыць, каб падвёзіці яшчэ галля на грэблю, убачыў раптам, што бацька каля прыпека точыць аб цэглу шыла. Нават каб не бачыў, як нахмурыйца бацька, як адвёў вочы ўбок, здагадаўся б адразу, нашто рыхтуе ён шыла. Але з гэтай бацьковай хмурнасці і ніякаватасці зразумеў Міканор яшчэ і тое, што без яго ў бацькі была з маткай нядобрая гаворка і што бацька саступіў...

— Усё-такі рагылі пакланіцца Богу? — не ўтрываў Міканор пасля нярэдкага ўжо ў хаце няёмкага маўчання.

— Не кажы, Міканорко! — адразу адгукнулася маці, нібы толькі і чакала гэтай гаворкі. — Трэба! Ты як хочаш думай, а — Коляды ето Коляды! Па-людску трэба з імі!

— Дац штоб па-людску — свіней канешне рэзаць?

— Трэба, Міканорко! Добрая будуць Коляды, дак і ўраджай добры будзе, і худобе прышлод добры! Сабярэш патом не што!

— Само расці ўсё будзе! Чакайце толькі!..

Тут ужо, выщіраочы нізам сарочки шыла, нібы апраўдаючыся, загаварыў бацька:

— Насця з Сяменам і Вольга са сваім буць павінны! Частаваць нечым трэба будзе!..

— Да дзяцей прывязуць сколькі к дзеду і бабе! — падхапіла маці.
— У Вольгі ўжэ пятае нешто агукае!

— Да канешне ўсё это ў святы дзень рабіць!

— А калі ж?

Міканор толькі рукой махнуў: пусты занятак — спрэчкі гэтых весці! Мала толку з гэтых спрэчак! Падумаў сумна — як усё пераблыталася, сплялося: тут каб каторы і не хацеў святкаваць, дак нібы ўжо абавязаны — госці ж, дзеці, зяці, сваты прыедуць! Трэба старацца для іх, не зняславіцца! Хітра аблытала людзей папоўская гайнія!..

Дома не сядзелася, і Міканор выйшаў на вуліцу, пакрочыў да Хоні: хацелася пагаманіць па шчырасці з тым, хто цябе разумее, да каго дойдзе твая трывога-журба. Адвесці душу ў добрага таварыща хацелася!

Задуменны, паглыблены ў сябе, не бачыў, калі ўвайшоў на Хонеў двор, узяўся за халодную сянечную клямку. Схамянуўся толькі тады, калі, забыўшыся нагнучь галаву, стукнуўся аб верхні вушак дзвярэй. Трымаючи ў руцэ будзёнаўку, мацаючи ніякавата гузак, што ўраз пачаў шчымець пад валасамі, агледзеўся ў змроку: у хаце толькі была, нерухома глядзела на яго з палацій Хонева маці. Страшэнна худая, нібы ўся высахлая, у хатнай цемры яна здалася Міканору нежжвой. І хата — маўклівая, няўтульная без звычайнай дзіцячай валтуznі і гоману — здалася як склеп...

Міканору няёмка было чуць на сабе нерухомы, нібы мёртвы позірк, але ён стаіў гэта, спакойна прывітаўся, спытаў, дзе Хоня.

— На агародзе Хоня, — не так пачуў, як здагадаўся Міканор.

Толькі калі выйшаў цяпер на двор, заўважыў, што з-за хлява паўзе ўтару дымок, чорны дымок ад згарэлай саломы. Адразу ж за гэтым улавіў з-за хлява вясёлыя дзіцячыя галасы: от дзе ўсе былі цяпер! — мімаволі закрочыў хутчэй. Ледзь высунуўся на агарод, убачыў чародку малых, якія гаманілі, штурхалі адзін аднаго, завіхаліся, адзетыя, як жабракі, але шчаслівия.

Усярэдзіне гэтага акружэння стаяў на кукішках такі ж, як і ўсе, вясёлы Хоня, кульком падпаленай саломы вадзіў па спіне ўжо амаль абсмеленага худога падсвінка...

Заўважыўшы Міканора, ён кінуў недагарэлы кулёк саломы, выпраміўся, расчырванелы пры агні, з плямай сажы на штацэ, весела крыкнуў дзяতве, каб прымоўкі, па-дружбацку падаў руку.

— Усё-такі паддаўся агульнай пошасці?

— Не пошасці, а — жывату! — засмяяўся Хоня. — Куды ні павярніся носам, адусюль так смашно пахне, што кішкі стогнуць! Хіба ўдзержышся?

— Усё-такі — не сакрэт — як бы Богу кланяешся!

— Не Богу, Міканор, а жывату свайму! Ці мо і жывот — бог таксамо?.. — Ён перастаў смяяцца. — Матка занудзілася вельмі, папрасіла, штоб закалоў на Коляды... Ды і дзятва — бачыш сам!..

Пастаялі, пакурылі, пагаманілі абы пра што — пра зіму, што нарэшце ўзялася як трэба, пра дзяйчат, што нібы пашалелі перад Калядамі, памеркавалі, куды на вячоркі падацца. Непрыкметна зноў вярнулася шчырая таварыскасць, і Міканор, сумна пасміхваючыся, расказаў пра спрэчку сваю з бацькамі. Хоня нібы толькі і чакаў гэтага, вельмі ж весела ўхапіўся: от бачыш, Міканор; але ты не бядуй, не лёгка і дрэвы гнуцца! Не тое што людзі, ды яшчэ старыя!..

Пасля гаворкі з Хонем заўсёды весялей на душы робіцца. Але бесклапотнасць гэта была нядоўгая: ідуны ад Хоні, убачыў каля Алёшавай хаты купку дзяйчат, што вельмі ж ласкова гаманілі з гарманістам.

— Дак глядзі ж, штоб помніў утавор! — крыкнула яму, ужо трохі адышоўшы з іншымі, Чарнушкава Ганна.

Алёша з годнасцю прамаўчаў. Ён сабраўся ўжо вяртацца ў хату, але заўважыў Міканора і стаў.

— Пайграць, мабуть, прасілі? — падаў руку Міканор.

— А то чаго ж! — Алёша шмаргануў чырвоным носам, для пэўнасці правёў пад носам яшчэ рукавом сарочки.

Нос у яго, як помніў Міканор, у сцюжу заўсёды быў чырвоны, аж сіняваты, і заўсёды Алёша верашчаў ім; але стаяў цяпер, на такім марозе, хлопец у адным белым зрэб'і.

— На Коляды — не сакрэт — дагаварваліся?

— Аге... — У Алёшы яшчэ чуўся гонар сабою, адзіным на ўсё сяло гарманістам.

— Пойдзеш, сказаў?

— А чаго ж.

— У папоўскае свято?

— Дак жа за плату.

— А як за плату — дак усё можно?

Алёша зноў заверашчаў чырвоным носам.

— Зарабіць трэба.

Не пазіраючы на яго, Міканор разгладзіў складкі шыняля пад папругай.

— Усякі заработка бувае!

Як і ў гаворцы з Хонем, а яшчэ часцей з бацькамі, хоць і паказваў сябе за чалавека непахіснага, зноў пачуў Міканор з тую, што не можа судзіць «па ўсяму закону». Няпрошанае, непатрэбнае, проста-такі — шкоднае ўзяло спачуванне: праўду Алёша кажа, зарабіць трэба яму!..

Ад гэтай кволасці, ад таго, што бачыў — кволасць — не сакрэт, была на шкоду справе; ад таго, што ўсё навокал было такое пераблытанае, ішло насуперак, Міканора зноў апанавала маркота. Маркотны, з нейкай тужлівай няпэўнасцю, цвёрдым камандзірскім крокам вяртаўся ён вясёлай, марознай вуліцай дахаты.

5

Увесь дзень перад «святым вечарам» маці шкрабла нажом стол, лавы, мыла ўсё. Ад ранку ледзь не да самага вечара не тух у печы агонь, варыла, варыла, пякла. Вячэра мусіла быць посная, але ж трэба было згатаўваць ні мала ні многа: дванаццаць страў!

Маці не ела ўвесь дзень і другім не давала. Міканор адрэзаў скібу хлеба, сам дастаў гуркоў і tym перабіў голад. Яна бачыла гэта, але не сказала нічога, толькі перахрысцілася на абразы: і маці, і сын нібы загадзя бачылі марнасць спрэчак і не вельмі стараліся ўсчынаць іх.

Толькі як добра сцямнела ў хаце, унесла рэшата з сенам, паклала на покуце; паставіла наверх гаршчок з куццёю.

— Выперлася еты год цераз край! — сказала пра куццю, што распарылася ў печы. — Добры ўраджай на збожжа павінен буць!

— Дай Бог! — сказаў бацька.

З пашанай і нейкай урачыстасцю сачыў бацька, як матка слала на вымытым стале сена, як накрывала яго чыстым настольнікам, як клала бохан хлеба, нож, лыжкі, ставіла конаўку з соллю. Памыўшы ў кутку над цэбрам рукі, ён, белы, у лапцях, у збрэных штанах, у доўгай, да кален, сарочцы, падпяразанай святочным паяском, пачакаў, калі падыдзе маці, і, не глянуўшы на Міканора, першы момант няёмка, стаў голасна маліцца. Міканор слухаў яго малітву спачатку, як усякую малітву, толькі болей шкадаваў тых, хто верыў у цуд і моц малення, бо цёмнымі людзьмі гэтымі былі яго матка і бацька; але калі бацька раптам з журбою памянуў дзеда Амяляна, калі ў голасе яго нешта нібы напялася, задрыжала, Міканор неспадзейкі пачуў, што і ў ім затлела туга. Дзед Амялян, які памёр перад самай

Міканоравай службай, ідучы з гумна! Дзед, які столькі ведаў казак, з якім столькі вечароў грэліся, калі Міканор малы быў, на чаране. Дзед, які зрабіў яму калісці санкі, пра якога столькі добра га помнілася!.. А бацька называў ужо імёны нябожчыкаў дзяцей сваіх, Міканоравых братоў і сяцёў — памінаў Ілюшу, Маню, Матруну, Петрыка, Мотрыка. Ілюшу і Маню Міканор не бачыў ніколі, а Матруна ж і Петрык на вачах яго задушыліся ад гарлавой; ледзь не ў адзін дзень памерлі. Ён помніць, Петрык задыхнуўся, калі Матрунку яшчэ не занеслі на могілкі, калі яшчэ ляжала ў труне. Іх павезлі разам, палажылі ў адну яму... А Мотрык утапіўся, калі пасціў каня на ўзболатку. Хацеў пакупацца, ды як нырнуў у балотнае азярцо, дык там і астаўся. Выцяглі з-пад карча толькі на другі дзень, усё не маглі знайсці. Сіні быў ён, страшны. Бедная матка, як яна білася, гаравала тады над Мотрыкам, над неспадзянай бядою, што ўзяла дарослага ўжо сына. І колькі ж ёй, калі падумаць, давялося перажыць за ўсё жыццё, пабедаваць над дарагімі магіламі!..

У гэты момант Міканор пачаў сябе нібы вінаватым перад маткаю, не зазлаваў за тое, што ўткнула ў гаршчок з куццёю, запаліла свечачку. Як было, калі разабрацца, злаваць на яе, цёмную, сагнутую такімі бядотамі, поўную такой любові да тых, каго адбрані ад яе хваробы ды неспадзянай няшчасці!.. Але ж як хітра прыплялася да чалавечага гора рэлігія, і тут не мінула пакарыстацца!

За сталом матка і бацька сядзелі, вячэралі як ніколі маўкліва, нібы чулі за сабою цені тых, хто даўно ўжо не прасіў яды. Абое, было відаць, думалі, успаміналі; бацька, перш чым браць якой стравы самому, адліваў лыжку яе ў місу, пастаўленую на акне, дзядам, нябожчыкам. Маці сядзела за столом, толькі перастаўляла міскі, нічога не прыбірала. Вячэра здалася Міканору вельмі доўгаю і сумнаю; ён ледзь дачакаўся, калі бацька нарэштце паставіць на стол гаршчок з куццёю, налье салодкай вадзіцы-сыты з маку і мёду, паспытаўшы якія, можна, не крыўдзячы старых, устаць...

Калі адзіваўся, каб пахадзіць па марознаму вячэрняму двару, заўважыў: непустыя міскі пасля вячэры так і асталіся на стале — каб дзядам было чаго пад'есці!

Стаяў на ганку, думаў вечную думку сваю пра цемнату людскую, пра тое, як цяпіер, мабыць, хораша на замерзлай Прыпяці — лёгка, весела бягуць лыжы! Нехта, не сакрэт, як і ён, ляціць з гары, аж дух зацінае! Згадаў вясёлагага таварыша свайго Івана Мароза, што паехаў аж у Менск на курсы, — раптам зашчымела скруха: пабачыцца б, паштурхніцца, пакіць адзін з аднаго!.. Абяцаў лісты пісаць, а няма ўсё чамусыці!..

Як і не чуў гамонкі, смеху на вуліцы, нікуды ў гэты вечар не хацелася ісці. Стаяў, нібы на нявіднай варце. Прайшло некалькі постасей, дзве-тры вясёлья купкі. Дзве постасі, ужо ледзь не абмінушы, раптам спыніліся, прыгледзеліся.

— Ці не Міканор ето? — сказала, тоячы смех, адна.

Міканор пазнаў Чарнушкаву Ганну і ахвотна падаўся да яе. З Ганнай была Хадоська.

Ён прывітаўся.

— А я думала, ці не акалеў часам! — пакпіла Ганна. — Стаіць, як слуп пры шляху!

— Замерз! Не шкодзіло б і пагрэць, штоб було каму! — прыкметна павесялеў Міканор.

— Дак жа чарэн, мабуць, е? Ці заняты, можа, бацькам?

— Да не. Але мне болей даўпадобы — жывы!

— Унё! Дак пашукаў бы! Можа, і знайшоў бы, калі не вельмі пераборлівы!

— Пераборлівы! Адны мне не падабаюцца, а другім я не даўпадобы. А трэція — дак занятыя! Адразу па два кавалеры, як стража па баках! Падступіцца няма як!

— От найшлі пра што гаварыць! — умяшалася Хадоська, тупаючы акуратнымі лапцікамі. — Лепей скажы, што табе суджано? Гадаў жа, пэйне?

— Не-а. Бо і так знаю: у халасцяках хадзіць буду, пакуль не надаесць вельмі.

— І мне нічога доброго не выйшло! — сказала Ганна, знарок журачыся. — Гадалі мы з Хадоськай, цягнулі саломіны. Дак ёй выцягнулася доўтая саломіна і — з коласам! Скора замуж пойдзе і — за багатого хлопца.

— От скажаш! — засаромелася Хадоська.

— А можа ж, я выдумляю?

— Не выдумляеш, але... — Хадоська, чутна было, уся поўнілася радасцю. — Але — не трэба казаць!..

— А мне, — пакпіла над сваёй няўдачай Ганна, — нічога доброго не выйшло! Кароценечкая саломінка і пустая! І возьмуць не скоро і — удавец стары будзе! От шчасце якое!

— Удавец! — раптам засмяяўся Міканор. — Дак ето ж добра! Его ж ты, мабуць, выцягнула мяне! Я ж, можно сказать, удавец. Но ў мяне ж була... жонка!

— Була ў старца торба!

— Не, праўда, була! У Мозыры, на службе! Чорненькая, стройненская, красівая! Вітовачка трохлінейная!..

— Я ж і кажу: була торба!..

Хадоська, якая ўвесь час паглядвала на вуліцу, заўважыла непадалёк дзве постасці, не цярпліва пацягнула Ганну за рукаў:

— Хадзем!

Ганна таксама ўбачыла тых, што рыпелі снегам, падъходзілі, але адразу адварнулася, папрасіла Міканора:

— Правядзі нас... Паварожым у Сарокі...

Штосьці было ў яе голасе такое шчырае, давернае, што прымусіла Міканора на момант завагацца. Міканор вытрымаў харктаў.

— Варажыще ўжэ адны...

Яна, было відаць, пакрыўдзілася трохі, але не сказала нічога: падышлі Яўхім з Ларывонам. Яўхім паздароўкаўся, зухавата пацікавіўся:

— Так аб чым жа тут сакрэты?

— А аб тым, — сказала, знарок пазяхаючы, Ганна: — Час ці не час ісці спаць?.. Міканор кажа, што — час...

— Так няхай і ідзе...

— I мяне нешто на дрымоту хіліць...

— У такі вечар! — зарагатаў, хацеў перавесці гаворку ў жарт Яўхім.

Але яна жартаваць не захацела — невядома, чым і закончылася б гэта гаворка, калі б Хадоська не пацягнула Ганну за рукаў.

— Што ты ето выдумала! Хадзем!

Хадоська ледзь не сілком павяла з сабой яе. Міканор астаўся адзін. Ужо на сваім двары пачуў ён здалёк Яўхімаў рогат, падумаў: а не вельмі ж яна да цябе хіліцца, Глушачок! Не цябе, не сакрэт, пабачыць хацела б; не цябе і — не мяне, канешне. Толькі ж — учэплівы ты, усё — думаеш — тваім быць павінна!..

6

Вёску нібы апанавала дрымota. Цэлымі днямі цяпер нікто нікуды не спяшаўся, усе хадзілі павольныя, паважныя, бесклапотныя; маладзейшыя бавілі час у гаворках, старэйшыя цэлымі днямі грэліся, спалі на чаранах. Драмалі ў хлявах коні, стаялі, умярзалі ў снег сані, нават вароты і жураўлі над калодзежамі рыпелі неяк санліва, нудна...

Мабыць, ніколі не паўзлі так марудна, нецікава дні ў Міканоравым жыщці, як у гэты калядны тыдзень. Маці тое-сёе рабіла па гаспадарцы, а бацька ледзь не цэлымі суткамі пасвістваў носам на печы. Злезе, крэкчучы, чухаючыся, пашаргае пасталамі па падлозе, пад'есць ды зноў на чарэн, і хоць бы што. Міканор жа чым толькі ні

спрабаваў запоўніць нудную калядную пустэчу — і па гаспадарцы рабіў усё за сябе і за бацьку, і газеты чытаў, перачытваў, аж цямнела ў вачах, і ўсё чую: нуда, пустэча не адступаецца...

Мала цешылі яго і вечары, калі моладзь доўта снавала па вуліцы, галёкала, будзіла марозную цішыню смехам. Маці раіла пайсці, не нудзіцца, Хоня і Алёша прыходзілі некалькі разоў, звалі — не згадзіўся: не яго гэта свята, не яму радасць!..

К канцу тыдня Курані зноў заварушыліся. З самага ранку перад шчодрым вечарам пацягнуліся ў неба дружныя дымы, пацягнуліся і не ападалі ўжо ўвесь дзень. Не ўціхай агонь і ў печы ў Міканоравай хаце: кіпела варыва ў чыгунах і чыгунках, цяпер ужо не поснае! — скварчэлі сала і каўбасы на скаварадзе. Недарэмна мёрз у каморцы разрэзаны, разабраны, дачасна загублены кабанчык!

Недарэмна загублена было і жыта на брагу: чуў Міканор, бацька толькі і чакае, каб ён сышоў куды-небудзь, — каб разліць гарэлку з барыла, што ў склепе, па пляшках. Пляшкі, вымытыя маткаю, стаялі напагатове пад услонаам.

Яшчэ добра і не ўцымнела за акном, як непадалёк пачулася песня-шчадроўка. Неўзабаве танклявыя дзіцячыя галасы пішчалі ўжо каля яго вокан:

На новае лето
Нехай родзіцца жыто!..
Святы вечар!

Пажадаўшы Міканораваму бацьку — гаспадару, каб радзіла не толькі жыта, але і пшаніца, і «ўсякая пашніца», галасы пад вокнамі, на момант перапыніўшы спеў, аб нечым паспрачаўшыся, нядружна запішчалі-зазычылі:

Піво варыць,
Міканора жаніць.
Святы вечар!

Бацька на гэтае пажаданне ахвотна засмияўся, весела зірнуў на Міканора, маці, усцешаная, прытулілася тварам да незамерзлага ражочка акна, угледзелася:

— Зайчыкавы! От малайцы! Як дарослыя — разумныя!
— Сам Зайчык, не сакрэт, навучыў розуму, пасылаючы!
— А хоць і Зайчык, дак што! Усё адно — малайцы!
Дзеці з-за акна ўжорайлі Міканоравым бацьку ці матцы:
Залезь на баляску,
Дастань каўбаску!
Святы вечар!
Стань на драбінку,

Дастань саланінку!
Святы вечар!

— Інструктаж падучылі — па ўсіх правілах! — пахваліў пасвойму Міканор, але не засмяяўся, ведаў: не з выгоды выпер дацямна сваіх Зайчык! Як старцеваць прыслалу, Калядамі карыстаючыся!..

Расчуленая маці, не апранаючыся, вынесла раннім спевакам добры кавалак каўбасы, акраец свежага хлеба. Але не ўправілася яна вярнуцца, не паспелі Зайчыкавы, мабыць, выйсці на вуліцу, як пад вокнамі зноў запішчалі: на гэты раз ужо суседскі малы — Валодзька з Чарнушкавым Хведзькам, — запішчалі няцвёрда, баязліва, з няпэўнай надзеяй, мусіць, першы раз у жыщці! Яны хутка зблісіся, збянтэжыліся зусім і змоўклі дачасна. За імі, таксама амаль без перапынку, нібы толькі і чакалі, калі гэтая скончаць, азвалася пад вокнамі новая чародка.

— Ето ж — Хоневы! — аб'явіла радасна матка, вярнуўшыся з двара.

Песні пад вокнамі цяптер амаль не змаўкалі, за дзецымі неўзабаве пацягнуліся купка за купкай падлеткі, нават дарослыя, гэтыя ўжо часта не з пустымі рукамі, а са звяздою, што чырвона, варухліва адбівалася на марозных узорах, выглядвала ў ражок чыстай шыбы. Потым некалькі хлопцаў гаманліва ўваліліся ў хату разам з клубамі халоднай пары і «казою». «Каза» — нехта ў перавернутым кажусе — сагнулася, закруцілася, затупала, так смешна падкідвала нагамі, так пацешна мэкнула, тоненъка, жаласна, што бацька зачухаўся ад уцехі:

— Чысто — юравіцкія козы! Што па гарэ лазяць!..

З уцехай глядзела і маці, якая адно пахвалына ківала галавой — от жа майстар! Міканор, які таксама не мог не прызнаць таленту «казы», падумаў пра бацькоў: уліплі вачыма, як бы ім спектакль, кіно прывезлі! Тут жа сам з сабою разважыў: а ці ж не спектакль для іх гэта, не кіно, калі пра тое кіно да яго, Міканора, гаворак яны і чуць не чулі нічога! І спектаклі — от яны куранёўскія спектаклі! Толькі ж і тут — рэлігія цемнатаю людской пакарысталася!..

Якая ні ўдалая была «каза», але без прыхільнасці слухаў Міканор святую песню, што заспявалі хлопцы над ёю. Не ўтрываў, каб не пакіпіць:

— Нічога ваш баран! Толькі штоб на базар завезці, дак падкарміць трэба було б!..

— Міканорко! — перапыніла яго маці.

Яна больш як како шчодра надзяліла хлопцаў, укінула ў торбу і большы кавалак каўбас, і падсмажанага мяса, і хлеба; як ні з кім была

ласкавая, як магла, старалася, каб хлопцы, не дай Бог, не панеслі з хаты ад Міканоравай кпіны якой крыўды...

На другі дзень ледзь не з самага ранку хата гаманіла гасцямі. Першыя прыбылі на санях — Вольга са сваім чалавекам, з цэлай чарадою адзетых у світкі, абкручаных, перавязаных хусткамі, змерзлых, дзікаватых дзяшчей. Прывезла і самае дробнае, паклала на палаці. Не ўціхлі аханне, радасныя крыкі сустрэчы, папрокі Міканору, што не прыехаў быў у Мокуць, як Вольга з чалавекам, з бацькам і маткаю сталі выпраўляцца зноў на вуліцу, ехаць у Алешнікі на абедню. Вольга пазвала нават Міканора, але бацька сказаў коратка, значна:

— Не прызнае! Кансамолец!..

Маці кіунула дачцэ, уздыхнула. Малыя госці, без світ, без хустак, адны — бляявыя, кірпатыя, у матку, другія — з чорнымі неслухмянымі хібамі, як дзікія кабаняты, ablіччам на бацьку — спачатку ў чужой хаце, перад чужым дзядзькам ніякавелі, ціснуліся адно да аднаго ды азіраліся. Нібы ў палоне былі. Міканор пасарамацці іх за нясмеласць, сказаў, што хлопцам гэта ды асабліва пагана, але ад жартаў яго ўсе надзымуліся яшчэ больш. Зауважыўшы, што адзін са старэйшых вельмі ж глядзіць на яго будзёнаўку, зняў шапку з цвіка, надзеў яму на галаву, дадаў:

— Ты самы смелы!

Малы ад уцехі аж вылупіў чарніцы воч, так надзымуўся. Не мінула і хвіліны, як надзець шапку захацелася другому хлопцу, а ледзь той скаваў паўгалаўы ў будзёнаўцы, і абедзве дзяўчынкі таксама загарэліся — і нам дай, дзядзько, і мы смелыя. Першы ж — наравісты «кабанчык» з хібам — мірыщца з гэтым не захацей, нецярпіва тузану шапку да сябе. Але бляявая малая толькі мацней учапілася за яе, — быць бы бою, каб не ўмяшаўся Міканор. Дастав дзяўчатам з чамадана кніжку з малюнкамі...

Неўзабаве Вольчына чарада — асабліва «кабанчыкі» — расходзілася так, што скакалі і на печы, і на палацах, і пад палацямі лазілі. Міканору ўжо стрымліваць іх давялося, адобраць шынель, які сталі валачыць па падлозе. Давялося, за старэйшую бляянку, на якую больш спадзявалася Вольга, гушкаць, карміць малаком з пляшкі тую, каторая была на палацах...

Вясёлы гэта быў час, поўны гоману, добрых уражанняў, дзейнасці. І нажартаваўся Міканор, і насмияўся, гледзячы на малых, і нарабіўся, пакуль вярнулася з царквы Вольга з бацькамі і чалавекам.

Хутка пасля таго як яны вярнуліся, гасцей у хаце стала большашць. Прыйехала з Алешнікаў двое дзядзькоў з маладзіцамі,

прыбіўся нейкі матчын сваяк з Хвоенкі, барадаты, шаплявы; нарэшце, прыдыбаў з другога канца Куранёў кульгавы Сямен з Насцяй, Міканоравай сястрой. Пакуль дзядзькі гаварылі з Міканорам, а жанкі растарэковалі каля прыпека, матка з Вольгай і Насцяй, а потым і з бацькам узяліся клапаціцца каля стала.

— Дак, можа, ужэ сядзем, — сказала ласкава маці. — Папробуем, чым Бог надзвяліў... — Пасадзіўшы жанок, дзядзькоў, тады, як бацька стаў наліваць гарэлку, адазвала Міканора ў дальні кут, занепакоена зашаптала: — Памаўчы бо пра Бога і пра святых... Гасцей хоць не трывож...

— Пастараюся, калі сцерплю... — не то з жартам, не то зусім сур'ёзна паабядаў ёй Міканор.

Ён не трывожыў ні гасцей, ні маці: тут трэба было лічыцца з законамі гасцінасці, законамі, якія ён не меў нікага права не шанаваць; нельга ж было наганяць нядобры цень на бацькоў. Еў і піў, асабліва спачатку, усё ж без ахвоты: чуў, што нібы робіць саступку бацькам у спрэчцы з-за кабанчыка і брагі; але чым больш п'янеў пад пільным прыглядам гасцей, што насядалі кожны раз, калі спрабаваў паставіць шклянку недапітай, тым слабей чуў свой папрок сабе. Потым і зусім забыў ніякавасць: і піў, і жартаваў, і галёкаў, як усе.

Сп'янелы, не адразу ўстаў і тады, калі маці, якая ўнесла з сенцаў халадзец, сказала, што на вуліцы нейкія крыкі. Толькі калі Насця і бацька выйшлі на ганак, паслухаі ды, вярнуўшыся, сказалі, што крычаць не на жарт, б'юща, здаецца, каламі, калі прышкілі ўсе за сталом, устаў ён, не апранаючыся, пацягнуўся з хаты. Маці выбегла ўслед, вынесла шынель, хацела накінуць на плечы, але ён не ўзяў. Надзеў толькі шапку. Трохі стаяў каля варот з гасціні, слухаў, паволі нібы прытомней.

Ад сярэдзіны сяла наляталі злія воклічы, крыкі болю, мацюкі, якія часам счапляліся ў дзікі, люты роў...

— Паламаюць камусыці рэбра!.. — сказаў доўгі алешнікавец.

Кульгавы Насцін Сямен жвава адгукнуўся:

— Тут і на той свет — нядоўто!

— От дурасць, — Вольгу, здаецца, аж закалаціла ад абурэння, — абы выпілі трохі — дак кроў пушчаць адзін аднаму!..

Міканор толькі варухнуўся, нібы скідаючы рэшткі п'янай няцямнасці, толькі ступіў крок рашуча к галасам, як маці кінулася наперад:

— Не ідзі! Міканорко, прашу!

Ён узяў яе за плечы, мякка, але цвёрда адарваў ад сябе:

— Мамо! Не мяшайце! И не бойцеся!.. Біцца не буду! Разбараню толькі!.. Чуецце, мамо?

— Адыдзі! Нічого яму не будзе! — памог Міканору бацька. Затрымаў старую.

Ужо набліжаючыся да тых, што біліся, Міканор, нібы аглядваючы сваё войска, убачыў, што з ім ідуць даўгі алешнікавец, Вольчын Пятро і борзда падскоквае са сваім кастылём Сямен. За мужчынамі, як верная падмога, смела рушыла Вольга і маладзіца алешнікаўца... Галава ў Міканора была цяпер зусім ясная: мароз, што сцінаў разры пад гімнасцёркаю, добра цверазіў, даваў дужасці. Ішоў Міканор цвёрда і рапучая.

Яшчэ не дайшлі, як шум бойкі пачаў хутка ападаць; постаці, якія толькі што бегалі, круціліся, крычалі, чамусыці дзіўна прыщіхлі, сталі расступацца. Усе адыходзілі к платам, к хатам. Міканор, не разумеючы яшчэ нічога, мімаволі настэражыўся.

Тады халодную вуліцу з цёмнымі постацямі і цёмнымі стрэхамі абапал пранізаў тонкі, жахлівы жаночы крык:

— Забіл!!!

Міканор угледзэў — на шэрым ад цемры снезе, пасярод вуліцы, чарнене нерухомая постаць, подбегам кінуўся да яе. Нахіліўся над чалавекам — бядак быў як нежывы, вочы заплюшчаны, губы сціснуты, выбіты лапцямі і ботамі снег чарнеў крывёю. Недзе глыбока і далёка ў галаве прайшла думка: хлопец — не куранеўскі, незнаёмы, — у той жа час, помнічы вайсковую навуку, ухапіўшы кісць хлапечай рукі, мацаў пальцамі, шукаў пульс — знак надзеі, нязгаслага жыцця. Знайшоў не адразу: ад хвалявання ці з непрывычкі; аж горача стала, пакуль пачаў, што пульс б'еца. Жывы!..

— Патры снегам твар, шыно! — сказаў сястры, а сам стаў мацаць галаву хлопца.

Хтосьці падышоў — некалькі чалавек, хтосьці нахіліўся каля Вольгі над хлопцам. Першы момант усе маўчалі, не маглі вымавіць слова.

Вакол усё больш мацнёй шум, цяпер ужо трывожны, шум, у якім часта можна было б чуць страшнае: «забілі». Хтосьці з жанок заламантаваў... Народу ўсё прыбывала...

— А можа, не саўсім яго?.. — пачаў Міканор нясмелая Хадосьчына пытаннне; гэта яна, значыцца, была каля Вольгі.

— Галава, здаецца, цэляя... — Натоўп абступаў з усіх бакоў усё цясней, усё гаманлівеj. Але і ў гэтym гомане Міканор пачаў хрыпнаты стогн — хлопец на снезе цяжка варухнуўся.

— Косцічак! Дзякуй Богу!.. — вырваўся ў Хадоські ўзрадаваны шэпт.

Вольга сказала, параіла Міканору:

— Трэба ў хату занесці яго...

— К нам яго! У нас у гасцях ён буў! — папрасіла Хадоська і зноў забедавала: — Божачко ж, Божа! Ето ж трэба!..

Утрох — Міканор, Хоня і Нібыто-Ігнат — узялі хлопца пад пахі, за ногі, паднялі. Калі неслі, Хоня пакрыквала на людзей, каб расступіліся, людзі праpusкалі іх, але не адставалі, гаманліва цятнуліся ўслед да самай Ігнатавай хаты. У гомане, Міканор чуў, адны вінавацілі Ларывона — ён, казалі, пачаў усё, другія вінавацілі ўсіх: усе былі добрыя, трэція — нехта з жанок — клялі гарэлку. Дзіўна, сярод гэтай гамонкі разы два згадвалі Ганну...

Багата хто з натоўпу пацягнуўся і ў Ігнатаву хату. Набілася столькі, што цяжка было павярнуцца, глядзелі, гаманлі, чакалі. Ігнаціха ціха, стрымана галасіла, Хадоська, дастаючы па Міканораваму загаду чистую латку, божкала.

Міканор агледзеў яшчэ раз галаву хлопца, папрасіў чистай гарэлкі — узяўся прамываць рану. Але толькі пачаў, як хлопец скрывіўся ад болю, расплюшчыў вочы. Момант ён глядзеў, нібы не цямячи нічога, нібы стараючыся зразумець, павёў позіркам па Міканору, па тых, хто стаяў побач. Ігнаціха, Хадоська радасна загаманілі, весялейшы гоман пайшоў і па ўсёй хаце...

Калі Міканор перавязаў рану Хадосьчынай латкай, Хоня парайдаць хлопцу гарэлкі. Ён сам наліў, падаў Міканору; але толькі Міканор паднёс шклянку да рота хлопца, той моцна сціснуў губы. Міканор здзіўлена глянуў у вочы хлопца і сумеўся — такая крыўда і такая нянявісць была на твары ў таго.

— С-сволачы!.. — пачулі раптам усе, хто быў блізка. — Гады вы!..

Ужо вяртаючыся дамоў, Міканор даведаўся ад Хоні, што хлопец — з Глінішчай, што яму вельмі даспадобы Ганна, з-за яго, мабыць, і пабілі — Яўхім тут пастараўся, не інакш.

— Іх тут троє, з Глінішчай. Дак дурань еты, Ларывон, адзін не палез, а падгаварыў шчэ на помач. Ну, а — п'яныя ўсе, рады старацца!.. Папробуваць сілу на чужом чалавеку!.. А як пачалі, дак як падурнелі — раз'яtryло шчэ болей! Я хацеў памагці проціў Ларывона, сунуўся таксамо!.. Ну, далей-болей!.. — Хоня сказаў раптам весела: — Усё-такі я пераламаў дручок на яго галаве! Мащае, мабуць, Бугай, добры гузак!..

Доўга не спаў Міканор у гэту ноч. Круціўся, шамацеў саломаю, пасланай на падлозэ, побач з Вольчыным чалавекам, з хвоенцам, з

адным алешнікаўцам. Чуў, як Алёша з гармонікам прайшоў: абарваўшы полечку, ударыў «Марш Будзённага», некалькі маладых галасоў хвацкі падхапілі:

Кар'ерам, кар'ерам — давай, давай, давай!

Рота кулямётная, ў баю не адставай!..

Радасць прайшла ў душы, калі пачуў дарагі марш, — спадабалася, палюбілася Кураням песня! Але радасць сышла скора: думкі апаноўвалі клопатныя, неспакойныя. Зноў і зноў згадвалася, як хлопец у Ігнатавай хаце сказаў: «Сволачы! Гады!..», не цярпелася пагаварыць пра ўсё з Шабетам і Дубадзелам — перадаць у суд, каб прыпаялі каму-нікаму! Каб другія каламі махаць закаяліся, каб кончыць дзікасць гэтую — бойкі!

«От дзе яно, балото другое, шчэ, мабуць, горшае за тое, — паплыла невясёлая развага. — Тут мілірацыю сваю рабіць, можа, шчэ цяжэй!..» Пад п'янае храпенне і мармытанне дзядзькоў побач — не першы раз за гэтыя дні — падумаў-памарыў: «Асветы, газет паболей бы! Кіно б сюды!.. Іншы звон буй бы!..» Тачылі думкі пра сваю вінаватасць: няма ў яго цвёрдасці, жаллівы аж вельмі — увесь у матку! Але гэтым думкам пярэчылі іншыя: жаллівы не жаллівы, а і напралом лезці — не метад, калі ўсё так перарабыталася, сплялося, урасло!.. Строгі суддзя ўсярэдзіне, што ніяк не хацеў спаць, не мог утрываць, каб не ўпікнуць: сплялося-то сплялося, а характар усё-ткі — мяккаваты! Не сакрэт, піць на рэлігійныя святы ў другі раз не трэба!.. Пабачыў бы камісар Курбацкі, як ты за сталом сядзеў, які быў! Як ты надзею яго на цябе спраўдзіў!..

Ад гэтага, напэўна, найболыш і пякла вінаватасць. Як бы камісар, хлопцы — Мароз, Кісель, усе таварышы па службе — былі поруч, чулі, — кляўся: усё-такі вы не думайце нічога паганага! Хоць і саступаю я дзе-нідзе — з-за тактыкі і па другіх прычынах — з жаласці, не сакрэт — сораму не зраблю вам! Не скрыўлю камсамольскую нашу лінію, можаце не сумнівацца!..

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Глядзелі, як асядае, чарнее, вадзяніцца снег, як цурчаць, пераліваюцца сонечнымі зайчыкамі ручайні, як паруе, сохне пахучая красавіцкая зямля. Хадзілі да знямогі за плутам, чуючы пад босьмі нагамі сыраватую мяккасць растрывожанай зямлі. Аралі, баранавалі, сяялі...

Як і ўсе, з ранку да вечара быў у полі Міканор. Араў, сеяў, як усе, але думка пра грэблю не давала спакою яму нават у гэтых дні. Чакаў Міканор, калі падступіць тая часінка, у якую можна будзе адарваць куранёўцаў ад поля, прывесці на грэблю, часінка зацішку пасля таго, як пасеюць, і да таго, як пачнецца сенакос.

Чакаў нецярпліва. Не раз, не два хадзіў на ўзболатах, ад якога павінна была пачынацца грэблі, стаяў, узіраўся ў халоднае шырокое разводдзе, з якога адно вылазілі чорныя дзёркачы кустоў, чэзлых бярозак і алешынак. Вада, што разлівалася аж да самай выспы, на якой віднеліся з-за хмызняку некалькі крайніх алешніцкіх хат, хавала не толькі балота, але і амаль усю дарогу разам з мастком. Першымі днямі здавалася, што разводдзе не спадае зусім і, можа быць, утрымаецца не толькі ўвесну, але, як бывала іншы год, дастаіць да сярэдзіны лета. Многа дзён сышло, пакуль не ўбачыў, як пачалі выглядваць на пацяплелай, поўнай сонца, люстраннысці першыя купіны, вясёлыя, сакавіта-зялёныя грыўкі травіцы на іх.

Дзень за днём на сонечнай вадзе купін вылазіла больш. То тут, то там выбіраліся грэцца на паверхню ўжо цэлья астраўкі. І ўсюды, на кожнай купінцы, на кожным астраўку, проста на вадзе — зялёная радасць. Зелянела асака, зелянела лаза, усё гусцей зелянелі алешнікі.

Сыходзіла вада і з дарогі, але адступала неахвотна — пакідала ўсюды равы і ямы з лужынамі, чорную ліпучую гразь, што ніяк не хацела падсыхаць. Нельга было і думаць, каб пераехаць ці нават перрабрацца пешкі. Са смуткам і нецярпівасцю пазіраў Міканор на такую нібы недалёкую, але недасяжную выспу, на якой былі Алешнікі. Ужо трэці месяц ні адтуль не прыйходзіў нікто, ні туды нікто не дабіраўся. Трэці месяц не чутно было нічога з сельсавета, з воласці, не было газет...

Пасля паўдня цёплым майскім днём Міканор наважыўся дабрацца да жаданай выспы. Выпраўляючыся з хаты, узяў даўно ўжо не ношаныя салдацкія чаравікі з абмоткамі: нядобра ж было паказвацца ў чужым сяле, як дома, у лапцях. Чаравікаў, аднак, не надзеў, — звязаўшы шнуркі, перакінуў цераз плячо, праз свае Курані, па даволі падсохлай дарозе пайшоў басанож.

Ішоў весела і лёгка, толькі перад балотам спыніўся, выбраў з кучы галля, складзенага зімой, добры, моцны дручик, зламаў верх і абламаў сучкі. Удваіх з гэтым спадарожнікам, які павінен быў памагаць мацаць глыбіню гразі і лужын, а дзе трэба, і стаць апірьшчам, Міканор смела рушыў на балота.

Гразь, дзе было яе неглыбока, ужо ўгрэлася, але калі ногі ўязджалі па калені ці глыбей, костачкі нылі ад холаду. Міканор як бы і

не заўважаў гэтага холаду — душа была поўная клопату: дарога ўвесь час запыняла, ашуквала. Што ні крок, то загадка — сачы, мерай, выбірай, не хіб. У некалькіх месцах дарога была ўпоравенъ з дрыгвою, твань і рудая вада падступалі так высока пад грудзі, што ўсярэдзіне халадзела.

Вымак і ўтаміўся, пакуль дабраўся да мастка. Калі стаў на мастку аддыхацца, здзіўлены азірнуўся — столькі фарбаў было ў гэтым бліскучым дні: у бліску азёрцаў на балоце, у зеляніне травы і асакі, у россыпі красак. Колькі ж іх, красак, жаўцела ўсюды, аж вочы сляпіла, як ад сонца.

Бярвенні на мастку былі цёплыя, гразь на іх падсохла, і зямля сыпалася ў шчыліны. Ужо напалову стружлея дрэвы ляжалі нетрывала, ездзілі пад нагамі. Адно бервяно было праламана, і край яго вісеў над вадою. Міканор бачыў: вада не цурчала, стаяла — цячы не было куды. Разводдзе даўно ўсталявалася роўна...

Ён агледзеў сваю вопратку: штаны і нават ніз гімнасцёркі былі аблеплены твянню. «Мыць трэба будзе і сушыцца», — заклапочана падумаў ён і зноў палез у балота.

Перабраўшыся на другі бок, Міканор падступіўся к лужынне, змыў гразь, выціснуў ваду, сеў абсушыцца. Але сядзеў нядоўга, карцела хутчэй пайсці ў сяло. Не абсохшы як след, стаў абуваць чаравікі, накручваць абмоткі. «Пакуль дайду, якраз высахну!..»

2

Спачатку зайшоў у хату, дзе жыў Гайліс, сакратар ячэйкі. Не застаў — на двары адно грэлася слепаватая старая, якая злосна буркнула: «У полі». Міканор і без слоў ведаў, чаму яна злуе: нядзеля, божы дзень, грэх рабіць. Міканор пайшоў к сельсавету.

Сельсавет размяшчаўся ў быльм папоўскім доме, што стаяў сярод ладнага садку. Побач з сельсаветам была крама, а за садам, акружаная бярозкамі і клёнамі, — алешніцкая цэркаўка. Прысады да цэркаўкі ішлі паўз самы цяперашні сельсавецкі дом, які стаяў як бы на дарозе веруючых, што густа цяклі ў царкву святочнымі днямі.

Па другі бок вуліцы, таксама сярод саду, стаяў яшчэ будынак, накрыты гонтай, з пабеленымі аканіцамі — школа. Калі дадаць, што ў сельсавецкім доме, акрамя самога сельсавета, які займаў два пакоі, у бакоўцы мясцілася такая важная ўстанова, як пошта, то можна сказаць, што тут быў самы цэнтр і сяла і ўсіх сёл, якія падпарадкоўваліся сельсавету.

Дружны лад новых устаноў, што сабраліся тут на невялікім пляцы зямлі, вядома, псавала старая цэркаўка, але з яе суседствам даводзілася мірыца як з нежаданай, але неадхільной спадчынай...

У гэтym цэнтры неўзабаве і ішоў Міканор. Крама, на якой яшчэ чырваней першамайскі лозунг, была адчынена. Каля крамы, як звычайна ў нядзелью, тоўпілася нямала святочнага народу.

Людзі стаялі, гаманілі і каля сельсавета. Пазнаўшы куранёўца, спынілі, сталі распытваць, якая дарога ў Курані, што ў іх чуваць, як жывуць сваякі, знаёмыя. У будынку сакратар сельсавета і стары паштар іграў ў шашкі. Абодва так былі гэтym захоплены, што, адказаўшы на прывітанне, і не зірнулі на Міканора.

Толькі дагуляўшы партыю і пасадзіўшы сакратара ў «адхожае месца», без меры шчаслівы, урачысты стары дастаў Міканоравы газеты — цэлы стус «Беларускай вёскі». Многія лісты газеты аж пажоўклі ад даўнасці. Стары намерыўся быў пайсці да сакратара, што зноў расставіў шашкі, але ўспомніў, пакорпаўся ў століку, падаў Міканору пісьмо.

— Два месяцы з гакам чакала-с, — сказаў ён, з асалодай кіруочы да шашак.

Міканор паклаў газеты на канапу, разгарнуў трохкүтнік. «Пісьмо ад былога твайго суседа па ложкі і аддзялённага, а цяпер курсанта Івана Мароза», — не прачытаў, а пачуў, здаецца, ён вясёлы голас свайго таварыша. І нібы зноў вярнуўся ў казарму, дзе побач галава к галаве спалі на нарах іх аддзяленні, дзе столькі разоў разам ускоквалі, завіхаліся на знак начной «трывогі». Зноў нібы пачуў павеў вольнага ветру на мазырскіх кручах, рып дошак на мосце пад нястройным крокам аддзялення, цурчанне пяску, што асыпаўся ў мелкія акопчыкі між лазняку ля Прывіцця...

«У першых радках майго пісьма, — гаварыў Іван, — спяшаюся паведаміць табе, што я, не сакрэт, канчаю курсы і скора паеду на новую сваю работу, а куды — гэта ўжо сакрэт...» Міканор нібы пабачыў гарэзную Іванаву ўсмешачку — і тут, прычэпа, не ўтрываў, каб не пакіць з любімага Міканоравага слоўца! І не забыў пра гэта слоўца, помніць!

З радасцю сустрэчы з таварышам няпрошаная, кволая заныла зайздрасць: цікавая праца будзе ў Івана. Некалькімі радкамі ніжэй таварыш, як бы незнарок, намякнуў, што будзе служыць на граніцы. І ён, Міканор, мог бы з ім быць, і яму ж казалі ісці на тыя курсы. Ды ён не згадзіўся — снілася, звала дамоўка...

Яшчэ раз сум і зайздрасць варухнуліся, калі ў канцы кароценькага пісьма прачытаў: «Ледзь не забыў! Прывітанне табе ад

Кісяля! Нядаўна прыслалі вестку — таксама дома заварочвае. Камуну арганізаваў!.. От табе і Кісель!»

«Камуну... А тут — і з грэбліяй ніяк не дасі рады!» — папракнула Міканора думка.

Вуліца пачала стракацець белымі, чырвонымі, блакітнымі кофтамі і хусткамі, хлапечымі сарочкамі і світкамі. Людзі ўсё выходзілі і выходзілі з-за хаты. Нізалася мірная гамонка старых, гаспадароў, вяёлы гаварок моладзі. Ва ўсім чуўся спакой святочнага дня і радасць волі: мабыць, кончылася царкоўная служба.

Міканор успомніў бацькаў наказ — паглядзець, ці не прадаюць кос, — і ўжо намерыўся падацца ў краму, калі к дому ціхі падкаціла тачанка з Апейкам. Апейка кіраваў сам, вітаўся з людзьмі, што здароўкаліся з ім і кланяліся. Каля плота, калі ён стаў прывязваць каня, некалькі чалавек акружылі яго, пачалі аб нечым раішца, распытваць. Міканор пастаяў поблізу, але Апейку было не да яго, і ён сеў на парозе пачакаць, калі старшыню адпусцяць.

— А! Якраз дарэчы! — узрадаваўся Апейка, убачыўшы Міканора.
— Успамінаў ужо, думаў, як бы дабрацца! Толькі як дабярэшся?
Аэрапланам хіба, дык не далі! — Ён загаварыў клопатна: — Болей за паўволасці адарвана. Кіраванне, называецца!.. Ну, што ў вас? Сяўбу скончылі?

— Пасяялі.

— Настрой які ў людзей? Чутак ніякіх не ходзіць, страшных?
Пра вайну, пра чарцей балотных?

— Ды не, ціхо. Іншы раз хіба Маслака прыпомняць, матка якая сына пастрашыць. А так — ціхо.

— Спакойна. Гэта добра. Пара і вашым к спакою прывыкнудзь.
За грэблю калі возьмешся?

— Дац от думаю цяпер.

— Самы час. Бярыся, не валаводзься попусту. Упусціш момант
— не сабярэш нікога.

— Дац от, кеб Алешнікі не запазніліся. Кеб у адзін дзень. Зразу з
абодвух бакоў.

— Абяцалі, што не падвядуць. Ну, але калі такі не спакой у цябе,
сам пасачу, каб не спазніліся... Жалезнякі і сякеры атрымаў?

— Дац дзе там! Першы раз чую, што яны е. Нікога ж шчэ не
бачыў... — Было відаць, што Міканора вельмі ўзрадавала гэта навіна.

— Рабочыя з Рэчыцы прыслалі... Трэба будзе падмога якая ад
мяне — прыязджай у любы час! Чым магу — памагу!

— Хіба, калі папужаць каго трэба будзе, налегці.

— А ты не сілаю, а свядомасцю старайся браць. Актывістаў арганізуй, каб памаглі. Падбяры группу талковых, сумленных, пагавары шчыра. Паднімі іх над балотнай твянню, выведзі з царства затхласці, пакажы — што навокал робіцца, што наперадзе будзе! Ты ж бачыў многа сам, ведаеш нямала! Зацікаў жа другіх, запалі іх!

— Спрабуваў.

— І што? Не паддаюцца? — вочы Апейкі кальнулі.

— Туго. Нецікаўны нейкі народ у нас. Цёмны, ведамо...

— Усе цёмныя, пакуль не стануць светлымі. Працацаць нам трэба з імі, па-ленінску — цярпліва, з верай у іх, з любоўю! З ленінскай любоўю! Не адчайвацца зразу, працы тут не на дзень і не на год!

Падбег зачырванелы Дубадзел. Апейка загаварыў да яго:

— От тут Міканор збіраецца брацца за грэблю і непакоіцца, каб не падвялі Алешинкі.

— Выйдуць усе. Як адзін, — пакляўся Дубадзел, зірнуўшы на Міканора так, нібы той абразіў яго.

Неўзабаве Апейка з Дубадзелам падаліся ў сельсавет, а Міканор, развітаўшыся з абодвумя, пайшоў у краму. Яшчэ перад крамай яго зноў спынілі, падступілі з роспытамі пра дарогу, пра курэнёўскія навіны. У краму ледзь уціснуўся. У духаце, перамешанай з пахамі дзёгцю, газы, поту, калыхалася святочная гамонка, вісеў тытунёвы дым. Пакуль Міканор праціснуўся к прылаўку, і сам узмакрэў, хоць выкруці сарочку.

Кос не было. Дзядзькі, падхапіўшы Міканорава пытанне, сталі лаяць кааперацыю — што за крама, калі ў ёй касы перад касавіцай не дастаць, — здзіўляцца Нохіму, у якога заўёды ўсё ёсць, няхай сабе дараражэй, але затое без паю. Крамнік, дробны, касавокі дзядзька, відаць, даўно прывыклы да такіх размоў, толькі галавой весела пакруціў: от ахвота часаць языкі без толку...

Купіўшы запалак, кніжачку «Што трэба зрабіць, каб добра расло жыць», Міканор зноў выбраўся на волю, на сонца. Зноў пакіраваў к дому, дзе жыў Гайліс; нельга ж было пайсці з сяла, не пабачыўшыся з ім. Калі ён і цяпер у полі, то прыйдзецца папытанацца ў старой злукі дарогу і падашца туды...

Але Гайліс быў ужо дома, толькі што выпраг каня з калёс, на якіх ляжаў плуг. Хударлявы, доўгі, з сухім, вуглаватым тварам і чубком жоўтых валасоў, ён адразу пайшоў насustrач, трохі пакульгваючы, але разам з тым па-войсковому зграбна. Сінія вочы глядзелі мякка і нават нібы сарамяжка, а поціск рукі быў дужы, рашучы.

— Даўно ўжэ не было! — засмяяўся ён вачыма.

Гаварыў Гайліс з акцэнтам. Словы, якія ён толькі што сказаў Міканору, выйшлі ў яго так: «Тафно фжэ не было». Куранёвец ведаў, што з Гайлісавай гаворкі нямала хто падсмейваўся, але Міканор нібы і не заўважыў акцэнту, такую павагу ў яго выклікаў дзіўны латыш, які браў мяцежны Кранштат і бачыў блізка Леніна...

— Сядай, — запрасіў Гайліс. Яны селі на бервяно каля хлява. Гайліс зноў пяшчотна засмаяўся: — Даўно ўжэ не быў! Тры месяцы?

— Тры...

— Даўно. Бірук у лесе! А мы тут, брат, такія справы заварочваем! Па-першае, у Алешніках і Глінішчах — машынныя товарысты. У Алешніках — яшчэ і малочнае! — Дзі́ячай радасцю сінелі добрая вочы.

Міканора гэта таксама радавала. Але, як і тады, калі ў Марозавым пісьме чытаў пра Кісялёву ўдачу, да радасці прымяшалася зайдрасць, смутак: зноў нібы пачуў дакор сабе.

— Клуб стаў клубам. Кожны вечар адчынены. Бібліятэка. Гурткі: агранамічны, антырэлігійны, драматычны. Падрыхтавалі смешны спектакль. Называецца «Прымакі». Напісаў Янка Купала. Вельмі смешная штука — людзі жываты папарвалі! Мы этот спектакль вазілі паказваць у Глінішчы і Княжыцу. Таксама смеху было!

— К нам бы прыехали!..

— Прыйехалі б. Дык, д'ябал яго знает, як дабрацца! Артысты могуць патапіцца! Наогул, брат, твае Курані мне — як зуб баліць. Вельмі баліць. Як скула. У кааперацыю палавіна не ўступіла!

Калі гаворка пайшла пра грэблю, з хаты выйшла дужая, лагодная маладзіца з поўнымі голымі рукамі, паклікала абедаць. Міканор, хоць бачыў яе не ўпершыню, чуў сябе трохі няёмка: не ведаў добра дасюль, кім яна была Гайлісу, гэтая прынадная ўдавіца-салдатка, што прытуліла бяздомнага, добрага латыша. Жонка не жонка, усе навокал гаварылі, што вяселля не гулялі, а вось жа — цяжарная, праз месяц-другі народзіць...

Дзіўнае было іх жыццё, дзіўнае і знаёмства. Толькі адзін вечар пабыў у Любы-Харытонікі ўзводны Гайліс, калі гналі за Прыпяць банду Балаховіча, але і праз год сярод усіх сваіх ваенных дарог не забыў сцежкі да яе хаты. Вярнуўся, асеў каля ўдавіцы...

Хаця — куды ж падацца было яму, маладому, адзінокаму, калі родны кут застаўся недзе там, па другі бок мяжы...

Гайліс запрасіў і Міканора паабедаць. Але Міканор сказаў, што няма калі, — трэба дабрацца назад, пакуль светла. Дамовіўшыся аб усім, што датычыла пачатку работы пры грэблі, ён ускінуў на плечы дзве важкія нізкі сякеры і жалезнякоў, якія Гайліс вынес з сенцаў.

— Это груз! Як пакаўнешся ў воду — зразу на дно! — засмяяўся Міканор. Праз хвіліну, згорблены, ён тупаў ужо к балоту.

3

Заходзіў на двары, у хаты, у хлявы, на прыгуменні — дзе каго мог пабачыць, — загадваў заўтра ісці рабіць грэблю. Побач пакорліва цягнуўся Грыбок, то падтрымліваў нясмелым «аге», то зусім маўчаў.

Прыйшлося зноў Міканору не аднаго ўтаворваць, не з адным нават лаяцца. Нібы і не было ніякага сходу, ніякай пастановы — хоць ты пачынай усё спачатку. Праўда, Чарнушка, да якога Міканор з Грыбком збочылі найперш, сам слова не сказаў супроць, але затое жонка яго так накінулася, кленучы і балота, і грэблю, і сход дурны, што Міканор выйшаў з хаты, не даслухаўшы ўсяго.

Васіль Дзяцел на Міканораў загад нездаволена засоп, адвёў вочы ўбок:

- Тут са сваім няўпраўка... І без таго, як шкурат, круцішся...
- Пазней горай будзе адараўца на грэблю.
- Горай-то горай... Да і цяпер...

Іван Зайчык сустрэў весела, ахвотна сказаў, што прыйдзе, — калі толькі Міканор з Грыбком пачастуюць гарэлкай.

— Паставі, Міканорко, бочку гарэлкі, дак не тое што я — усе прыпусцяць навыперацкі! Ей-богу, Міканорко, прыляцяць, от пабачыш! Толькі скажы, і прыляцяць!.. Можна, канешне, тую гарэлку і не везці, а толькі паабываць — будзе, маўляў! А потым, як сабяруцца, скажаш — няма!.. Вот смеху будзе!

- Ларывон, якому трэба было прыехаць з канём, заявіў наадрэз:
- Што я — гарбаты? Другія — без коней, а мне дак каня губіць!..

— Прыходзь без каня! — ускіпеў Міканор. — У балото палезеш, канаву капаць!

Здавалася, пасля ўсіх гэтых спрэчак, усёй прыкрасці такім прыемным павінна было б прыйсціся ветлівае абыходжанне Глушака, які не толькі сказаў адразу, што аваўязкова прышле Яўхіма з канём, але нават пахваліў, што добрую справу ўзяліся рабіць. Хоць таксама ж ветліва, без лішняй гаворкі, правёў Глушак іх за вароты, у Міканора было такое адчуванне, як бы даткнуўся да чагосьці слізкага, халоднага.

Усё сяло абышоў Міканор, ні аднаго двара не мінуў. Вяртаўся дахаты ўжо ў добрых поцемках, стомлена, узрушана думаў: зноў толькі прыйшлося ўтаворваць, упрошваць, дакараць — нібы гэта грэбля не ўсім, а яму аднаму трэба.

«Вот жа людзі! Што б ні сказаў зрабіць — усё насуперак. Як бы бяду якую ім рыхтуеш...»

Раніцай, ледзь у расхрыстанай зрэбнай сарочцы, басаногі, выйшаў на ганак, кінуў вачыма навокал, прыслухаўся: збіраюцца на грэблю ці не збіраюцца? Убачыў за плотам Васіля, які паіў з жолаба каня, па халаднаватай, роснай траве падышоў да хлопца, паздароўкаўся.

— На грэблю сабіраешся?

Васіль адвёў очы ўбок, буркнуў, як адмахнуўся:

— Пойдзе нехто...

— Чаго ето — нехто?

— Ну, мабуць, дзед пойдзе.

— Чаму — дзед? А ты?

— А мне тут работы — па горло.

— Усім дома работы багато. Не сакрэт. Дак калі кожны будзе дзядоў ды баб пасылаць, а сам дома сядзець — вот грэблю зробім!

— А тут ты за мяне рабіць будзеш?

— І тут, і там ніхто за цябе рабіць не будзе! — Міканор загаварыў грозна, загадна: — Тут — як сабе хочаш рабі: хоць дзеду, хоць Валодзьку паручай, а на грэблі — кеб буй сам!

Міканор павярнуўся і злосна, цвёрда пакрочыў дахаты. «От жа — натура: так і глядзіць, кеб збоку пераседзець! — ледзь не лаяўся ён, думаючы. — Аж калоціца, кеб не перарабіць за другога! Малако шчэ матчынае не абсохло на губах, а ўжэ за ўсіх хітрэй буць хоча! — Не першы раз успомніў вайсковую службу: — Папаўся б ты мне там такі! Я цябе б — не сакрэт — умэнт чалавекам зрабіў бы!»

Нічога, нічога, дайце час — ён, Міканор, і тут каго-нікаго палюдску рабіць навучыць!

На грэблю выехаў удвух з бацькам не вельмі рана, каб адразу ўслед пацягнуліся і іншыя. Але праз тыся паўсяла, што ехаў вуліцаю, давялося ехаць адным, ніхто не далучыўся ні на калёсах, ні пешкі. Так адны і выехалі ў поле. Усё ж не трывожыўся — бачыў, што людзі збіраюцца, раней ці пазней падышоўць. Душу поўніла святочная радасць: вось ён, той даўно чаканы дзень!

Дзень выдаўся як на заказ. На лагодным, агромністым прасторы неба не было ні адной хмурынкі, толькі зіхацела вясёлае, іскрыстае сонца. Агароды, куп'сты выган, на якім Чарнушкавых Хведзька сцярог аблавухую свінню, ціхія зараснікі за сажалкаю, поле, што выходзіла з-за зараснікай, — усё радасна, святочна праменілася, нібы таксама ведала, які сёння ранак.

Усё-ткі чым бліжэй пад'язджаў да грэблі, чым далей, азіраючыся на хаты, не бачыў нікога следам, настрой хмурнеў. Калі ж праехаў цагельню і спыніў каня на ўзболатку, пачуў сябе зусім ніякавата. Камандзір без войска!

Праўда, на другім баку, дзе віднеліся на выспе алешніцкія стрэхі, таксама не было ні душы. Нават Гайліс яшчэ недзе збіраўся. Міканор зауважыў, што над твянню, над іржавай балотнай вадзіцай яшчэ дыміцца пара. Паспрабаваў супакоіць сябе: рана выкаціўся...

Каб не траціць попусту час, ён паслаў бацьку вазіць пясок, а сам стаў размячаць пачатак грэблі. Паставіў некалькі вешак, пралажкыў канайкі, згадаўши, што такія канайкі рабіў летась, калі паказваў, як капаць акопы. За гэтым заняткам ён і ўбачыў дзве постаці, што ішлі к грэблі, аб нечым гамонячы. Зводдалек пазнаў Сароку і Зайчыка.

Калі Міканора Сарока як бы скамянулася, агледзелася.

— Бегла, баялася — кеб не спазніцца, а прыбегла — адна мая спадніца!

— Спадніца — адна, а штаноў — трое! — паспрабаваў падтрымаць яе жарт Зайчык.

— І спадніца адна, і штаноў мала — нешта Курані заспалі!

Слухаючы яе вясёлую гамонку з прымаўкамі, Міканор зауважыў: калі цагельні паявіліся яшчэ калёсы. Ужо калі яны былі блізка і Міканор добра бачыў, што едзе Чарнушка з дачкою, з-за цагельні выплішчылася яшчэ постаць з жалезняком. Міканор яшчэ здалёк разгледзеў: Хоня ідзе.

— Пакуль парадак у табары сваім навёў, — загаварыў Хоня, як заўсёды жвава, бадзёра, — думаў, спазнюся саўсім! Вочы пазычачь, баяўся, прыйдзеца! Аж не — хоць ты задавацца пачні, — ледзь не перыш!

— Калі б так у арміі цягнуліся, дак камандзір так на цыгундар узяў бы, што не рады булі б! — сказаў Міканор.

— А ты б і тут ўзяў бы, а! — парайт Зайчык. — Даў аднаму штрап, другога — у кутузку! Забегалі б, нябойся!

— Хто забегаў бы, а каго не вельмі-то і падагнаў бы! — разважліва прамовіў Хоня. — Вучоныя ўсе! Воля, знаюць!

— Дзісцыпліны трохі — непагано б, не сакрэт, — сказаў Міканор.

Курылі, гаманілі, то пазіралі ў бок цагельні, ад якой паўзлі яшчэ калёсы ды ішлі, хісталіся ў хадзе некалькі постацей дзядзькоў, то аглядваліся на той бераг, дзе збіраліся алешнікаўцы: там таксама людзей было нягуста.

— А сонца, бач ты, прыпякае! Высоко ж узлезло!

— Хто мяне выпер са двара ні свет ні зара! — пашкадавала Сарока. — Щчэ бмагла і свінням зварыць, і тое-ёе другое зрабіць!

— Усяго не пераробіце, цётка Аўдоцца!

— Тое-сёе щчэ б ухапіла, чым тут тырчаць няміла!

— А вы б падрамалі, як каторыя, — адазвалася са смехам Ганна, зірнуўшы на некалькіх дзядзькоў, што разлегліся ў траве.

Хоць сабралася людзей пакуль небагата, Міканор адчуў: нельга болей марнавацца. Хто прыйшоў, з тым і пачынаць трэба. Няхай прывыкаюць да парадку: і тыя, хто тут ужо, і тыя, якія прыйдуць. Будуць ведаць, як пазніцца.

— Ну што ж, валаводзіцца няма калі! — як бы ажыў Міканор. Нуда чакання адразу адступіла. — Пачнём! — Ён зірнуў на Чарнушку і на бацьку, які прывёз і ссыпаў воз зямлі: — Вы, дзядзько, і вы, тато, будзеце вазіць землю... Цётка Аўдоцца, вам — капаць землю і накідаць на вазы. — Міканор не даў ёй слова сказаць, павярнуўся к Андрэю Рудому. — Вы, дзядзько Андрэй, — Міканор глянуў на барадатага Пракопа, — будзеце з дзядзькам Пракопам, дзядзькам Іванам і Васілём масціць грэблю. — Міканор спаткаўся вачыма з Ганнай, улавіў кпінку: бач, як раскамандаваўся! Выгледу не падаў, што зніякавеў трохі, прамовіў цвёрда: — Ганна і Хадоська будуць вам памагаць!

Міканор мелькам заўважыў, што бацька не едзе, раўніва сочыць за ім, як бы бацьца, што ён, Міканор, у чым-небудзь памыліцца, ці не ўпэйнен, што паслухаюцца яго. I разам з тым — збоку відаць — ззяе шчасцем: бачыць сына на чале столькіх людзей — усіх, лічы, Куранёў!

Міканор паказаў на дзве вялікія вехі, пастаўленыя яшчэ зімой, на радкі дробных вешак, якія ўткнуў толькі што.

— От так, ушыркі. Тут — пасярэдзіне — грэбля. Тут — па баках — канавы, штоб вада сцякала... — Ён угледзеўся ў другі бераг. — Там, на тым баку, відно вешкі. Відно? Там — канец грэблі. Туды трэба весці грэблю. Роўна, як штык! Ясно?

Міканор і сам адчуў, што на долю яго выпала не абы-якая роля. Гэтае адчуванне было ў ім не ўпершыню, было яно і на сходзе, калі яго назначылі, і потым, калі думаў пра грэблю; але цяпер справа, якую раней толькі ўяўляў, становілася ўжо дзеяннем не аднаго яго, а многіх людзей, і важнасць гэтай ролі як бы вырастала. Не на каго іншага, а на яго, Міканора, глядзелі людзі, чакалі загаду, куды ісці, што рабіць; ад яго залежала размеркаваць, паставіць усіх так, каб работа пайшла добра, суладна. I няхай тут небагата сабралася, але ж не адзін тут такі, што ў бацькі яму годны гадамі, і камандаваць усімі, што ні кажы, цяжэй, чым аддзяленнем, якое б яно ні было...

За службу пабачыў Міканор, што свет навокал вялікі, але ў гэтым свеце не было для яго нічога большага, як гэтая купка людзей, як грэбля, якую яму належала пракласці цераз балота.

— Ну от, — сказаў ён строга, як бы паказваючы, што загады, якія ён толькі што даў, ёсць не што іншае, як загады. — Астатнім — капаць канавы!

Ён адмераў кожнаму дзялянку, не вагаючыся, не закасваючы штаноў, як бы кідаючыся ў атаку, рынуўся ў рудую з прозеленню твань — уехаў аж па грудзі. Чуючы, як мякка і цёпла ахінула цела балотная гушча, Міканор амаль без націску ўсадзіў у твань рыдлёўку, узніяў на ёй бліскучую аладку, з якой весела цурчала вада, шмякніў наводмаш. У ямцы, толькі што зробленай рыдлёўкай, было ўжо ледзь не даверху вады. Міканор зноў уваткнуў рыдлёўку, побач ямкі, зноў узніяў аладку твані, кінуў цераз плячу.

Хутка ўжо не адна, а дзесятак рыдлёвак ускідваліся, пляскалі мокрым цестам твані. Міканор чуў гэты пляскат, лавіў позіркам узмахі рыдлёвак, і яго брала весялосць. Быў неяк асабліва дужы. Хацелася спрачацца з другімі сілаю, спрытам — гнацца навышерадкі. Браў і браў балотнае цеста, кідаў і кідаў наводмаш.

Успаміналася: вось так жа капаў акопы, толькі што яны былі ці ў сухіх хвойніках надпрыпяцкай грады, ці ў пяску між вербалозу. Там, на градзе, ладная вайсковая рыдлёўка часта скрыгатала аб каменне. А тут — багнаватая мяккасць, і не чуеш, як улазіць жалеза... Багна аплывае з беражка. Пясок таксама аб'язджаў...

Як ні заўзята кідаў рыдлёўкай, на дарогу ад цагельні ўсё ж паглядваў — цягнулася яшчэ купка куранёўцаў. У ёй Ларывон і Яўхім Глушак. Як звычайна ўжо, убачыўшы іх, пачуў прыкрасць: не дабіўся суда над Ларывонам і Яўхімам за калядную бойку! Выкруціліся неяк — Хадоська, казалі, памагла: кінулася выручаць свайго Яўхімку, падгаварыла глінішчанская бедака — той сам стаў за іх старацца!.. Ну, нічога, цяпер і без таго думаць будуць, перш чым у бойку лезці! А ўлезуць — другі раз не выкруцяцца!..

— Пазнавато, герой! — сустрэў іх Хоня.

— Нічога, паспеем! — Ларывон магутнай рукой лёгка пакруціў рыдлёўку. — Не вельмі-то нарабіў ты без нас, што разяўляешся!

— Зрабіў трохі!

Яўхім кінуў позіркам на Ганну, буркнуў строга Ларывону:

— І ты — языком не пляскай! — Ён папрасіў Міканора ветліва, паслухмяна: — Дак які загад будзе?

Міканор уткнуў у твань рыдлёўку, у мокрым, зарудзелым адзенні вылез на дарогу, пайшоў мераць дзялянку. Ларывону страх як не

хацелася перціся ў твань: гэта было добра відно па яго гладкім, панурым твары. Яўхім жа, пабачыўшы сваю дзялянку, зарагатаў:

— Это работка! И нарабішся, і накупаешся!

З тым жа вясёлым, бесклапотным рагатком ён шухнуў у твань, гарэзна пазваў Ларывона:

— Лезь, не мніся! Каяцца не будзеш!.. Ну лезь жа хутчэй! А то, бач, колькі другія ўрабіл! Не дагоніш!..

З Ларывона пачалі пасмейвацца. Ён злосна мацюкнуўся, схіліўся закасваць штаны...

Марудна, нядружна, хто сам сабою, хто з канём і калёсамі, курэнёўцы ўсё ж сыходзіліся. Міканору не раз і не два даводзілася вылазіць з балота ад пракапанай канаўкі, мераць дзялянкі, паказваць, дзе што рабіць.

— Э, начальнік, адстаеш! — сказаў яму Хоня, які капаў побач.

Другія падтрымалі:

— Няма з каго прыклад брацы!

— Няма!

— Это шчэ пабачым! — задзірыста крыкнуў Міканор, беручыся за рыдлёўку.

Але толькі пракапаў з паўтара метра, як зноў давялося вылазіць: прыцягнулася яшчэ троє.

Акурат уз'ехаў на грэблю з возам зямлі Чарнушка. Воз падрыгваў на бярвенніях і на галлі, што трашчала пад коламі. Чарнушка аблініў некалькі горак, якія свежа жайцелі на грэблі, спыніў каня і выцягнуў з-за ручак воза дошкі. Трохі зямлі абвалілася. Ён узяў з воза рыдлёўку і стаў скідаць астатнія — пачала расці яшчэ адна горка.

Міканор назначыў тых, што падышлі цяпер, раскідаць горкі, раўняць, утоптваць. Ён ужо хацеў быў узяць зноў рыдлёўку, калі Хоня, які вылез з канавы, запыніў яго:

— Пастой! Знаеш, што я падумаў. Ні да чого ето, брат, што ты за жалязняк бярэшся! Табе б — увесь час людзей бачыць, знаць, хто што робіць. Кеб кожны чуў, што пад кіраўніцтвам, пад наглядам, значыць. А не сам па сабе, як авечка якая. А то ты рыешся там, як крот, а — не крыгудай — таго не бачыш, як другія капаюць — ці глыбоко, ці па лініі.

— Это — не сакрэт — я і сам думаў, — прызнаўся Міканор. — Дак гаварыць будуць: гуляю, маўляў.

— Няхай пляскаюць, каму хочацца. А калі ўжэ ўзяўся кіраваць, дак кіруй!

Яшчэ раней такую параду даваў яму Руды Андрэй, але Міканор і слухаць яго не стаў. Хацелася ўзяцца за самае цяжкае, каб бачылі, як

рабіць трэба. Думаў, што ўсюды ўправіцца. Цяпер слова не сказаў супроць парады, бачыў — яны мелі рацыю. Не сачыў амаль за другімі, не кіраваў.

— Дакапай тут, дзядзько, — сказаў лесніку Міцю, — бо я толькі і раблю, што лезу ў канаву да вылажу...

— А — здаўся! — падчапіў дзядзька Ігнат.

— Здаўся...

І хто б мог падумаць: калі тое пачалі, а ўжо столькі рабілася не так як трэба. Адзін, аказалася, звужае канаву, другі ўзяў мелка, трэці бераг павёў няроўна. Не вельмі прыемна папраўляць дзядзькоў, але нічога не зробіш, трэба: парадак павінен быць. Дзядзькі, мабыць-такі, бачылі ў ім начальства, амаль не спрачаліся, паслухмяна рабілі тое, што ён казаў. Толькі іншы раз апраўдваліся вінавата, але слухаліся, папраўлялі.

— Мелко! — сказаў Міканор Ларывону.

Той нібы не бачыў, не чуў, ляніва шмякнуў пад ногі Міканору тварнню.

— Глыбей трэба! Не меней як паўтара аршыны...

— І так добра!.. — Ларывон зноў кінуў гразі.

— Паўтара аршыны, не меней.

— Правільно! Капай, капай, Ларывон! Не лянуйся! — зарагатаў Яўхім.

Ларывон адрезаў:

— І етаго хопіць!

— А я кажу — мелко! — не саступаў Міканор.

Ларывон уткнуў рыдлёўку ў твань, нязграбна, рашуча палез з канавы.

— Сам капай, калі мелко!

— Я за цябе капаць не буду! А ты — прыйшоў, дак рабі! Як трэба!

— А не хочаш, дак каціся адсюль! — падтрымаў Хоня. Ён падчапіў весела: — Ды матку за сябе прышлі!

Міканор бачыў, як злосна пачырванеў Ларывон: дапяяcko ўсё-такі! Толькі знайшоў Бугай у адказ, што мацюкнуўся, але Міканор ужо кончыў спрэчку, ішоў далей. Пачуў яшчэ ўслед за сабой вясёлы рагаток Яўхіма.

Спініўся між тых, якія масцілі грэблю. Іх цяпер было багата больш, як спачатку. Міканор знарок не назначыў тут старшага, бо ведаў, што і без прызначэння кіраваць ухопіцца Андрэй Руды. І праўда, яшчэ з канавы бачыў Міканор, як Руды завіхаўся, бегаў, камандаваў... Вось і цяпер пануры Пракоп абсякаў сякерай з

алешынкі галлё, а Руды мітусліва, горача штосьці даводзіў яму. Але Пракоп, здалося, слухаць не хацеў, адварнуўся. Андрэй забег на другі бок, наперад.

— Аб чым спрэчка?

— Да от, та-скаць, галіны не ўсе адсякае, — кінуўся з надзейяй к Міканору Руды. — Тыя, каторыя тырчаць уніз ці ўверх, — сячэ. Яны, та-скаць, мяшаюць пакласці дзераво на землю, тырчаць. Ён, следавацельно, ссякае, і — правільно, што ссякае.

Пракоп ужо стаяў, панура сціскаў валасатай рукой сякеру, маўчаў. Міканор перабіў Рудога:

— Так аб чым жа спрэчка?

— А аб тым, што счышчае галлё ён не ўсё. Тыя, каторыя зверху і знізу, ссякае, а тыя, каторыя па баках, та-скаць, — абсякаць не хоча! Думае, следавацельно, — можно масціць на іх другія друкі і паплеціны. Што, та-скаць, саўсім няправільно!

— Чаму няправільно?

— Так па іх патом будзеш ехаць, як на спружынах! Падкідваць будзе!

Пракоп з пагардай плюнуў. Было відаць: тое, што казаў Руды, ён лічыў такім глупствам, што і гаварыць не хацеў. Міканор стаяў між іх і адчуваў, што абодва чакаюць яго слова, абодва упэўнены ў сваёй перамозе. Яму ніколі не даводзілася масціць грэблю, але тое, што казаў Руды, здалося яму выдумкай. Чаму нельга пакідаць галля, калі з ім дрэвы толькі будуць лепш чапляць адно за адно? «Жышь не можа, кеб не вымудрыць чаго-небудзь!» — падумаў пра Рудога.

— Я думаю, што вы, дзядзько Андрэй, дарэмно баіцесь! — цвёрда заяўіў Міканор.

Руды загарэўся:

— Я — дарэмно? Уся новая наука, та-скаць, етай думкі трymaeцца! А тое, што робіць Пракоп, ето — шкоднае заблуждзеніе!

Міканор нейкі час рабіў з імі. Тое, што ён быў побач, стрымлівала абодвух, але Міканор адчуваў, што як толькі ён адыйдзе, спрэчкі і нелады пачнунцца зноў. Трэба было паставіць некага тут за старшага.

Да Андрэя як да чалавека ў Міканора было больш веры: робіць шчыра, ад усёй душы, Пракоп жа ў очы ніколі проста не зірне, тоіць нешта, здаецца. І ўсё ж Міканор выбраў за старшага Пракопа: гэтага будуць слухацца! У гэтага будзе лад.

Яшчэ раней заўважыў Міканор, што зямля з бакоў грэблі асыпаецца ў канаву, і падумаў, што трэба сплесці плященъчык.

— Работа е ў мяне для вас, дзядзько Андрэй, — сказаў Рудому. — Важнецкая, акуратная!..

4

Васіль быў між тых, якія масцілі грэблю. Ён трymаўся Пракопа і, было відаць, стараўся дагадзіць яму. Люба было бачыць Міканору, як хлопец стараўся. Нібы і не ён хацеў быў адкруціцца, паслаць дзеда. Але хутка Міканору кінулася, што Пракоп злосна зіркнуў на свайго памочніка — Дзятлік нібы не бачыў таго, што рабіў. Тады Міканор і заўважыў, што хоць Васіль увіхаўся каля старога са ўсёй нібы душой, ён не так памагаў, як замінаў. Куды больш, чым за Пракопам, Васілёвы вочы сачылі за Ганнай Чарнушкавай. Іншы раз, мусіць, адну яе і бачыў.

Хітраваў, тайцца і тут: глядзеў спадылба, зладзейкавата, як бы асцерагаўся, што хто-небудзь паквапіцца, абкрадзе яго. Няпроста было хаваць гэта: увесь аж гарэў то нястрымнай цікаўнасцю, то нецярпівым чаканнем. Чакаў недарэмна, няредка яна сустракалася з ім вачыма, вясёльмі, прыхільнімі, — і Васіль хораша, радасна яснеў. Толькі міг відно было гэтае шчасце, бо тут жа галава асцярожківа скілялася...

Міканор бачыў, як насцярожыўся, спахмурнеў Васілёў твар, калі да Ганны, фарсіста водзячы плячыма, з папяроскай на губе, падышоў Яўхім Глушак, стаў смешкам штосьці гаварыць, памагаць цягнуць алешыну. Ганна хацела была адабраць алешыну, але ён не аддаў, з гулівай усмешачкай ішоў разам, пакуль не данеслі да Пракопа, да Васіля, які нават вачэй не падняў. Са смехам пайшоў Яўхім з Ганнай назад, а Васіль, разгублены, ваўчкаваты, стаў памагаць так няўдала, што Пракопа прарвала:

— Аслеп ты, ці што!

Васіль словам не павінаваціўся, не захапаўся, толькі яшчэ больш затаіўся. «Рауніўся! Ну ж, рауніўся!» — падумаў Міканор. Ён з увагай зірнуў на Ганну, як бы шукаючы адгадкі, чаму да яе так ліпнуць: і Яўхім чапляецца, і Васіль сохне. Зайчык і той не пройдзе блізка, каб не падурэць. Хадоська ж чамусыці надзымулася... Столькі неспакою ад адной Чарнушки!

«Перавесці трэба, куды-небудзь далей. К Сароцы, капаць зямлю, ці што...» — падумаў Міканор.

Ён больш не тлуміў сабе галавы гэтым. Жыў іншым — вялікай, шырокай уцехай. Работа ішла ўсё раўней і дружней. Ужо ледзь не ўсе Курані завіхаліся на грэблі і каля яе. Ускідваліся і ўскідваліся рыдлёўкі, чвякала і чвякала, падаючы, мокрая твань; з шорхатам,

метучы торф, цягнуліся за людзьмі дрэвы і галлё; парыпвалі калёсы са свежай зямлёю, хораша жаўцелі ўсё новыя горкі, якія неўзабаве прападалі, рассыпаліся ў роўнядзі чыстай паласы, што ўсё даўжэла і даўжэла.

Тут пад нагамі была ўжо не падатная багна, не клятая-пераклятая чорная гразь, а цвёрды, надзейны грунт, пад якім чулася прыемная моц дрэваў. Перамяшаная з пяском зямля напаверх жаўцела весела, святочна...

Маладыя і пажылья, мужчыны і жанкі, белыя і фарбованыя зэрбныя сарочки, кофты, паркалёвыя хусткі — калі яшчэ было, каб столькі людзей у Куранях сышліся разам, адзін к аднаму, на адзін клопат, на адно добро. Міканор бачыў — на другім баку такія ж постаці, такія ж сарочки і хусткі.

От, каб сабраць усіх так — і на балота. Ды каб не толькі з Куранёў і Аleshnікаў, каб яшчэ з Глінішчаў, з Мокуці, з Хвойнага. От бы лугоў нарабілі, от бы зямлі прыдбалі — ураз бы лягчэй стала дыхаць. Толькі ж цэмната якая: ты іх, як той казаў, тварам у малако тыкай, ўсё роўна не дадуць веры. Як бы не хочуць бачыць дабра свайго!..

Сонца ўгравала ўсё мацней, было душна і парна. Твары заплывали потам, сарочки не высыхалі. Усе праглі піць — Міканору прыйшлося паслаць падводу прывезці бочку вады. Яшчэ да таго, як падвода вярнулася, ляснік Міця вылез з канавы, аб'явіў не як просьбу, а як патрабаванне:

— Трэба перадыхнуцы!

Некалькі галасоў дружна падтрымалі яго. За Міцем пачалі выбірацца з канаў, абціраць твань з рук, з твараў другія, і Міканор даў каманду зрабіць перадышку.

Усе сыходзліся на грэблі: большасць мокрыя вышэй пояса, з абліянымі твянню сарочкамі, з тварамі, бруднымі, чорна-рудымі, хто стаяў, курыў, хто садзіўся на мяккую, яшчэ не раскіданую горку, хто разлягаўся проста на зямлі. Гаманілі, жартавалі. Зайчык нібы незнарок прытуліўся да Ганны, раптам ушчыкнуў яе за бок.

Дзяўчына няласкава штурханула Зайчыка, але старога жартайніка гэта толькі павесяліла.

— Вы б, дзядзько, етыя штучкі з якой равесніцай сваёй! З цёткай Сарокай бы!

— Ахвота мне — з Сарокай! З етым старым дзёркачом!

— Дац і вы ж, здаецца, не кавалер малады!

— Малады ці не малады, а на маладое — цягне!

— Вас ужэ на печ цягнуць павінно!

— Цягне і на печ. І да дзевак! Страх! — Падахвочаны агульнай увагай і смешкамі, ён зноў памерыўся ўшчыкнуць Ганну, але яна пагразіла:

— Дзядзько? Таўхану — дык у балото палецице!

— Аге? — Зайчык ухмыльнуўся, а ўсё ж адступіў. — Злая ж, ліко на яе! Таўхане — і праўда, у балоце выкупаешся!

Ледзь толькі ён, крываючыся, адышоў ад Ганны, да яе рушылі Яўхім з Ларывонам. Але тут, насцярожаны і строгі, падступіў і Васіль.

— От, кумедзя! — паківаў галавой Андрэй Руды. — Як каршакі, та-сказаць, — удваіх каля адной!

— Хто — удваіх? — не зразумеў Міканор.

— Дзялтік і Глушак еты! Удваіх, як каршакі, следавацельно. Каля адной!

— Дарэмна ён круціща, Глушак... Не выйдзе ў яго нічого!

— Ето шчэ, та-сказаць, віламі на вадзе пісано!..

Міканор толькі мелькам зірнуй на Васіля і Ганну, яму не здалося гэта такім цікавым, як Рудому. Уся ўвага Міканора была з Пракопам, які, уткнуўшы бараду ў шырокія расхрыстаныя грудзі, важка сунуўся ўсцяж канавы, панура аглядаў, штосьці думаў. Дзіўны, звераваты чалавек — заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае. А сам жа нібы і не злы, і не паганы...

— Чаго глядзіце? — не вытрываў Міканор.

Лясун схаваў вочки пад густой чарнатой броў.

— Так... Нічого...

— Глядзіць, ці не лепей на канаву перабрацца! — падчапіў Зайчык. — Работа там — зайдрасць бярэ!

— Каб яе руکі не чапалі, работу такую! — вылаяўся Нібыто-Ігнат, што сядзеў на капцы зямлі. — Рыешся ў гразі, нібыто чорт лазаты!

— Лето, та-сказаць, не зіма. І ў балоце, следавацельно, не так, як зімой. Цёпло, мякко, — хацеў пажартаваць Руды.

— А от пакапайся ў етым мяккім!

— А нашто яму! Яму і тут непагано.

— Я там раблю, куды, следавацельно, пастаўлены! — не здаўся Андрэй.

— Заўтра і ідзі! А я — нібыто — на сваё месца!

— Правільно! Па чарзе!..

— Але ж і вы перарабіліся, — загарэўся Міканор. — Толькі, можно сказаць, улезлі ў балото, намачылі пасталы...

— А ты ж і таго не пабуй!..

— Чаго ён не астаўся там — і дурань знае! — заступіўся за Міканора Хоня.

Хоню ніхто не запярэчыў, і Міканор пачуў, што чалавек сказаў крыйднае яму ад таго, што самога пакрыўдзілі.

«Не трэба было так кідацца, мякчай трэба было», — папракнүй сам сябе Міканор. Ён загаварыў, нібы апраўдваючыся:

— Канешне, не сакрэт — у твані не соладко! Ніхто не скажа, што рай! Дак хіба ж мы не ў твані етай з дня ў дзень!

— То-та і яно! I без етаго ачарцело! — Ігнат дадаў: — Грэбля ета нам — нібыто белая булка, калі і чорнага хлеба не бачыш!

— Як хто, а я дак і ад етай бяды — ад белай булкі не адмовіўся б, калі ўжэ няма хлеба! — сказаў весела Хоня, якога падтрымалі дружныя смешкі. Калі смешкі аціхлі, ён прамовіў задуменна, сур'ёзна:

— Кален не памачыўшы, мабуць, нічога не дабудзеши! Ні булкі, ні хлеба чорнага!

— Это праўда! Ніхто ў рот не пакладзе! — падтрымаў Алёша Губаты.

— Усё-такі, грэц яго, нешта ўрабілі ўжэ, — Чарнушка глядзеў на жаўтлявую паласу грэблі. — Небагато пабулі, а ўжэ — сказаць — відно трохі!

— Не вельмі — нібыто — і відно. Это — як жменька скошанага на вялікім лузе...

— Работы — не сакрэт — багато, — згадзіўся Міканор. — А толькі ж — не попусту яна, на карысць — і людзям, і сабе! От што, па-моіму, галоўнае...

— Патом, канешне, нічого не скажаш — анігадкі будзэм! Абы — от агораць усё! — Алёша Губаты заклапочана задыміў цыгаркаю.

— У тым-то і соль уся — штоб агораць! А патом — патом, канешне, маючи сваю грэблю, — анігадкі!..

— Агораем! — Хоня разлёгся на горцы пяску, пацягнуўся дужа. Жмурачыся ад сонца, сказаў весела: — Это толькі пачынаць страшно! — На мурзатым ад твані твары зубы бліснулі бела, ярка.

— Усё выканаем, калі людзей сарганізуем! Трэба, Міканор Дамецевіч, перапісаць усіх, каторыя не явіліся, і, та-сказаць, заставіць у абавязковым парадку!

— Это правільно! — пррабунеў Пракоп Лясун. — Штоб усе рабілі!

Міканор паабяцаў, што сёняння ж з Грыбком, як членам сельсавета, абыдзе людзей, якія не прыйшлі на грэблю, і даведаецца, чаму каго не было, і калі трэба будзе — перадасць прозвішчы іх у сельсавет.

— Як ето ў другіх сёлах у камуны паўступалі! — падумаў уголас Хоня, што жмурыўся на сонца. — І робяць, і жывуць разам, дружно, не ядзяць адзін аднаго!

— Усяляк, мабуць, і там, Хартонко, бувае, — сказаў Зайчык. — Не людзі хіба там?

— Людзі-то людзі. Да ў нечым, можа, і не такія...

— Там — та-сказаць — як сям'я, каторая дружно жыве! — кінуўся тлумачыць Андрэй Руды. — Усе, следавацельно, — як браты дружныя!..

Міканор перабіў яго:

— Там галоўнае — не сакрэт — сумленно робяць і сумленно жывуць адзін з адным! На свядомасці ўсё!

— Я ж і кажу — як дружная сям'я! — Андрэй, што трymаў цыгарку далікатна, кончыкамі пальцаў, адмыслова ж, тоненъкім струменьчыкам выпусціў дымок цераз ноздры, прамовіў філасофскі, павучальна: — У балоце, між лесу гібеем. Та-сказаць, як звяры якія. От і дзікасць ад таго, следавацельно!..

— Ето праўда, грэц яго, як ваўкі якія. Толькі і розніцы — што ў ваўка бярлога...

— А ў цябе дак палац?

— Гора ўсё людское, нястача, — уздыхнуў Грыбок. — З бяды людзі крывуюць адзін на аднаго, з'есці адзін аднаго гатовы...

— А па-моіму — ад цеснаты ўсё! — Чулася, што Хоня перакананы ў гэтым да канца. — Куды ні кінься — лес, пясок, балото. Разгарнуцца, дыхнуць няма як!

— Жытка, маць яе...

— Жытка-то жытка, ды і самі вінаватыя!

Курылі, моўкі думалі кожны пра сваё, той-сёй з дзядзькоў драмаў. Зайчык першы разбіў думную маўчанку:

— То ж, мабуць, шчэ ніколі не було, штоб столкі сыходзіліся на якую работу разам! Як у Юрavічы на добры базар, дзетачкі!

— Праўду казалі — галава еты Апейко! І алешицкіх — на помач!

— У етым, грэц яго, уся рацыя, штоб народ падняць! А як народ паднімецца, дак ўсё зробіць!

— От жа, кеб можно було тое, што Міканор на сходзе казаў, — з юначым захапленнем загаварыў Алёша. — Кеб асушыць балото. Ды жыто і авёс і ўсё другое пасеяць! Ето ж зямлі було б!

— Сказаў! Вазьмі яе!

За Алёшу адгукнуўся Хоня:

— Бяруць жа некаторыя!

Людзі не вельмі спрачаліся — чулася гарачыня і стомленасць. Міканора і самога хіліла на дрымоту, і ён падумаў, ці не на дождж санлівасць гэта паказвае; але неба было пакуль чыстае, з рэдкімі

белымі хмаркамі, што, здавалася, таксама драмалі ў нерухомай, гарачай высі.

Не вельмі думалася ў спякотнай дрымотнасці, але і цераз яе Міканор чую: настрой у людзей змяніўся, як бы і самі людзі змяніліся. Адарваліся ад стаянкі, крануліся і вось — ідуць і ідуць; і хоць чорныя ад твані, хоць млеюць ад спёкі, дарога ўжо не такая непрыемная нібы, не палохает ўжо. Ціавая нават дарога — вабіць, бадзёрыць, весляіць людзей, кіча зазірнуць, што там далей на ёй...

«І нашы куранёўцы не горай за другіх, — плылі паволі думкі ў Міканора. — І з нашымі можно рабіць... Абы толькі падняць ды павесці... А так яны пойдуць... Людзі як людзі... Нічого, мы шчэ пакажам з етымі людзьмі!..»

Ён весела адагнаў млюснасць, устаў першы.

— Дак, можа, — перадыхнулі ўжэ?

— Перадыхнулі, — устаў і Чарнушка. — Можна ехаць.

За імі пачалі ўставаць і другія...

Амаль два тыдні дзень у дзень збіраліся куранёўцы на грэблі, капалі канавы, цяглі галмё, вазілі, раскідалі зямлю. Пад канец другога тыдня грэбля вымяярала ўжо не дзесяткам-другім кроکаў: без малога на вярсту між балотных алешнікаў, беразняку, шызых купчастых лазнякоў напрасткі ішла жаўтлявая цвёрдая паласа, па якой так лёгка, так радасна было і сці і ехаць возам.

Дні гэтых былі ці не самыя турботныя і, мусіць, самыя шчаслівія ў Міканоравым жыцці. Яшчэ б які тыдзень-другі — і абедва канцы грэблі маглі б сысціся, яны былі ўжо як дзве рукі, што вось-вось павінны былі злучыцца. Але акурат у гэты час жыццё на грэблі стала хутка ўціхаць. Што ні дзень людская ўвішнасць тут спадала і спадала, усё менш і менш прыходзіла на грэблю. Людзі жылі іншым клопатам.

І як ні шкада было Міканору, гэтага ніяк няможна было змяніць: падступіла касавіца. А за касавіцай блізілася жніво: значыцца, сціхала на грэблі не на дзень, не на два — надоўга.

Сціхала, і нічога няможна было зрабіць, трэба было і самому ісці касіць. Касіць і чакаць, калі зноў прыйдзе час для грэблі, чакаць доўга. Да позняй восені, да зімы.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЕРТЫ

1

Ішоў жнівень. Дні плылі спякотныя, неба глыбілася нязмерна высокая, неабсяжнае, сонца зіхацела няспечна іскрыстым кругам.

Трава на вільготных узлессях, купы і купкі хмызняку на падсохлых узболатках, асіны каля цагельні буялі, былі ў пары самага росквіту. Узлессі, палянкі поўніў неутаймоўны, руплівы гул, звон незлічоных дробных наслельнікаў добра ўвагрэтай зямлі. Звон гэты і шматгалосы птушыны спей у шчодрых, пранізаных сонцам зарасніках сплещенага галля і лісця чуліся тут цудоўнай песняй жніўня.

Поле жыло ўжо іншым настроем, ціхай, шчымлівай журбою. Журба гэтая ішла не толькі ад того, што поле галела, што ў ім адчуваўся нядобры, пагібелыны подых недалёкай восені. Знакі звяздання там і тут прыкметна прабіваліся ўжо і ў лесе. Чэзлыя, рэдкія бабкі, што нядружна ўставалі пад сумныя, падобныя на ціхае галошанне песні жанок-жней, былі як страшныя знакі марнасці, няспраўджанасці чалавечых надзеяў. Сіратлівия бабкі гэтых выглядам сваім як бы казалі: вось усё, на большае не спадзявайся, большага не будзе, гэта ўсё, чым магла адплаціць за працу няшчодрая на аддарункі тутэйшая зямля...

Спяvalа, дажынаючи паласу, і Ганна, якой час ад часу памагала, падгaloшвала мачыха.

— Да перастаныце вы ўжэ, — не вытрываў нарэшце Чарнушка.

— Усё роўна як на могілкі сабраліся везці!..

— А не падабаецца, дак не слухаў бы, — адказала, аціраючи з гарачага твару пот, мачыха. — Грошай не просім жа!..

— Грошай... Да кеб булі грошы, дак не пашкадаваў бы, заплаціў, штоб не гулі, памаўчалі... І так маркота, а тут — як на хаўтуры!..

Бачачы, што мачыха не жне, Ганна паклала зжатую жменю белаватых чэзлых сцяблой на разгорнутае на пожні перавясла і таксама разагнулася. Хвіліну стаяла так, выпрастаная, нерухомая, у выцвілым зрэб'і, з падаткнутым фартухом, з хустачкай, казырочкам насунутай на бровы, — чакала, калі перастане нышь, памякчэе здранцвальная спіна. Стаяла, нічога не бачыла, нічога не думала, жыла ціхай радасцю: можна трохі перадыхнуць. Потым, калі села на сноп, пачула, як шчыміць уколатая аб пожні нага каля костачкі, выставіла яе, смутла, да чарнаты загарэлую, распісаную да кален белаватымі пісягамі і закарэлымі плямкамі крыві, паслініла палец і прыклала да паколіны. Паглядзела на рукі — яны таксама былі чорныя, з белаватымі пісягамі і знакамі сляпнёвых укусаў.

У галаве яшчэ стаяў шорхат жытнёвых сцяблой, мернае жыканне сярпа. Стомлена жмурачыся ад зіхотнага сонца, яна перавяла позірк на поле: нібы ўпершыню заўважыла, як сумна спусцела навокал апошнімі днямі. Рэдкія бабкі тырчаць, дзе-нідзе віднеюцца вазы. На адны з іх складваюць снапы, другія,

перавальваючыся з боку на бок, як жоўтыя жукі, цягнуцца к Кураням.

Нямала палос ужо зжата зусім, на другіх жыта яшчэ млее малененькім і большымі купамі. На кожнай паласе, дзе толькі стаяць бабкі ці расце жыта, варушацца людзі: хлопцы, жанкі, дзяўчата, мужчыны, дзеці; шарэюць, бялеюць сарочкі, хусткі — усе Курані, здаецца, перабраліся ў поле. У каторых дзеці малыя, тыя прыехалі з калыскамі. Унь Хадора падышла да калыскі, што вісіць на састаўленых дручках, узяла малое, расшпіліла кофту, не садзячыся, прытуліла дзіця да грудзей...

Карчы ладуюць воз. Яўхім чапляе перадок рубля за вяроўку... Хадоська жне ўтраіх, з бацькам і маткаю. Хутка ўжо кончаць — стараюцца, з самага рання ідуць не разгінаючыся, руплівія. Ім сёлета паshanцавала: жыта ў іх не такое паганае, як у іншых, будзе хоць што змалациць.

А ў Дзяятлікаў, у Васіля яе, жыта таксама нікчэмнае, мэндлікаў столкі і такія, што і глядзець горка. Як і ў іх, у Чарнушкай...

Васіль ужо таксама блізка да канца паласы. Жнучь удваіх, маці з сынам. Жне і не азірнецца, сагнуўся, утаропіўся ў зямлю, бачыць толькі жытнёвыя сцяблы ды перавясла — хоць бы раз кінуў вокам на яе, на Ганну. Дык не ж...

Няўжо ж такі і не павернецца да яе, не глянє? — ужо раўніва думае Ганна, не сядзіта, а больш лагодна, цікаўна, і не зводзіць вачэй з Васіля. Ну, калі не азірнецца, не адкажа позіркам, няхай добра не чакае!.. Ганна думае ўжо, чым адпомсціць яму на такую няўлагу, але ў гэты момант Васіль, што звязаў сноп, як бы пачуў яе думкі, пагрозы — зірнуў на яе.

Ага, спужаўся! Не хоча, значыцца, каб злавала!.. Ганна сочыць цікаўна: Васіль не толькі азірнуўся, а стаіць ужо, думае штосьці, як на раздарожжы. Паклаў серп, шоргаючы нагамі па пожні, з усмешкай і радаснай і, як заўсёды перад яе бацькам, вінавата-сарамяжай ідзе да іх. Васілёва маці таксама перастала жаць, глядзіць услед сыну...

Такі як бы сарамяжы, рахманы, а колкі гонару, строгасці колкі ў ім! Ганне ўспомнілася, як хмурна глядзеў Васіль на яе зімою, вярнуўшыся з Юравіч, калі спаткаліся першы раз адны. Як раўнаваў, дзівак, да Карча! І хоць бы слова сказаў — стаяў, апусціў непадступна жорсткія вочы, капаў лапцем снег... Толькі губы ад крыўуды крывяцца, дрыжаць... Аб чым яна тады гаварыла?.. Помніцца толькі, што спачатку было няёмка, як бы грэшная перад ім была, а потым неспадзеўкі стала смешна. Ледзь стрымалася, каб не засмяяцца: баялася, што зазлуе, пойдзе ад яе!

Недарэмна хацелася смяяцца: з той раніцы колькі вечароў, начэй былі разам, грэліся ў маразы, у завірухі, тулячыся да вугла яе хаты. А вясна — голадна было, кару ў муку падмешвалі. Другім свет нямілы, здавалася, — ці да кахрання, а ні аднаго вечара, мусіць, не ўседзелі асобна!..

Толькі Корч часам прыб'еца, прыстане, нагоніць хмурнасць на Васіля, але Ганна ўмее ўжо разганяць гэтую хмурнасць. Не ўгаворамі, а смешкамі — кплівая ўсмешка ўраз нішчыць Васілёву падазронасць.

Вось і цяпер Ганна ловіць Яўхімаў позірк — на хвіліну перастаў увязваць воз, глядзіць, як Васіль падыходзіць да яе, як сустрэнуцца. І да чаго ж упарты гэты Корч! Усё роўна як прыліп! Чым больш гоніш яго, тым, здаецца, больш ліпне. Ды яшчэ злуе — праўда, не паказвае, усмешачкай хавае злосць. Але Ганна ўсё чуе: думаў, кожная, абы толькі зірнуў, растане адразу, а тут раптам — дуля. Ну, цяпер ужо, мусіць, адчэпіцца, паспрабаваў, апёкся... Недарма ж да новай леснікоўны зазіраць стаў.

— Што ето вы, дзядзько, паселі ўсе? — сказаў Васіль, абы сказаць. — Сама пара рабіць, а вы — як на свято.

— Так і ты ж, здаецца, не робіш?

— А я, гледзячы на вас!..

— І што ты, грэц яго, знайшоў ва мне, што ўсё глядзіш да глядзіш, — як бы пажартаваў бацька, але прамовіў сур'ёзна: — Упадабаўся я табе, ці што?

— А то — не, думаецце? — Васіль падміргнуў Ганне і разам з ёй засмяяўся.

— Пажаніць бы іх! — падышла Васілёва маці. — А то ж, сказаць, не днёю, не начуе дома. Схуднеў — адны шчэлепы тырчацы!

— Мамо, што ето вы нас усё жэніце? Толькі падыдзеце — пажаніць ды пажаніць!..

— Пажаніць, можно і пажаніць, — сказаў Чарнушка. — Дык ты ж, мабуць, не аддасі Васілю ў прымы? — Ён зірнуў на маці хітра, але ўсё з той жа панурасцю.

— А нашто ў прымы? Ці ў мяне хата поўна дзяцей?

— Поўна не поўна, а і мне без Ганны не выходзіць. Без Ганны я — як без рук...

— Так то ж хіба далёко пойдзе? — спрачаецца не на жарт маці.

— Як трэба будзе, так яна ж тут як тут. Зробіць вам усё, што трэба!..

— Ето, як той казаў, пакуль: косю, косю — да ў аглоблі. — Чарнушка не даў сказаць Васілёвой маці, прамовіў панура: — Есці от што яны будуць? Што мы будзем? Ёй не тое што замуж ісці, а, можа, кеб з торбай па хатах не прыйшлося!

— Што ты кажаш, суседко! Перажывем неяк. Перагораем, буць не можа. Прывыкля...

— Ето такая прывычка, што здохнучь нядоўта... І калі яно ўсё кончыцца! Усё думаеш: от-от узаб'ешся на хлеб, жылы рвеш, і — нб табе! — Чарнушка плюнуў.

— Кеб усім зямлі пораўну, адзінакавай, то маглі б і перабіцца. А то ж аднаму густо, а другому — пусто, — адгукнулася мачыша. — Савецкая ўласць, называеща...

— Упараткаванне абяцалі, а нешто і носу не паказуваюць...

— А хто табе яго будзе рабіць? — адказвае Васілю Чарнушка. — Улада што? Яна дае закон, а закон той — як дышло... Закон той людзі прымерваюць. Як людзі людзьмі, то і закон — закон. А як маўчаць кожны будзе ды сядзець склаўшы руکі, дак і ўлада не паможа!

— Дак а чаго ж крычаць без толку?

— Чаго без толку? Трэба з толкам!

— Дак дзе ж той толк?

— Жалувацца трэба ў воласць! У другіх ці парабілі ўпараткаванне зямлі ці робяць, а ў нас — ні слыху ні дыху! Жалувацца! Няхай прыязджаюць! У тым годзе бандзіты папужкалі, а цяпер жа, дзякую Богу, ціхо!

— Кажуць, у Мокуці булі ўжэ зноў.

— Кажуць, кажуць! Брахні ўсякай ходзіць!.. — Чарнушка раптам сказаў непрыхільна: — І што за зямля тут: то балото, гразюка такая, што канца-краю не відно, то пясок, што ў самога чорта нічога не вурасло б! Праклятае якоесь месца!

— Не падабаецца, дак паехаў бы на Украіну сваю хвалённую! — не вытрывала, раўніва прамовіла мачыша. — Не дзержыць ніхто.

— Не дзержыць... Кеб не дзяржало!.. — Ён сказаў задуменна, загадкаю: — Балото як возьме ногу, засце, зацягне ўсяго. Душу зацягне...

— Хто ж цябе дзержыць? Хто?

— Мо — хто, а мо і — што! Тут нутром разумець трэба, а не расказуваць... Не малая сама...

— Не малая, а не знаю. «Кеб не дзяржало!» Ну, хто цябе дзержыць?

— Ты! — прамовіў Чарнушка такім голасам, у якім амаль не было чутна жарту. — Як жа я з табой выпраўлюся ў такую далёкую дарогу? А пакінуць — адвалі не хапае. Там жа другой такой, мабуть, не знайдзеш!..

— Ну дак і маўчаў бы, не вякаў попусту, — як старэйшая, разумнейшая, сказала мачыша.

Васіль, перахапіўшы змоўніцкі Ганнін позірк — вось бачыш, якія ў нас гаворкі бываюць, — паспрабаваў разагнаць нядобрую маўклівасць.

— Усюды, кажуць, добра, дзе нас няма... Нічого! Перабёмся пакуль як-небудзь. А там — зімой — у лес, на нарыхтоўкі. Глядзі, і завядзецца капейка. А як трэба будзе яшчэ, то вясной і на сплаў можно!..

— Сплаўшчыкам, гавораць, плацяць добра...

— Гавораць... — Лагодны Чарнушка сёння яўна быў не ў настроі, і, каб не ўлазіць у непатрэбныя спрэчкі, ніхто не стаў яму пярэчыць.

Памаўчалі трохі для прыліку і сталі разыходзіцца.

Толькі Чарнушка сядзеў яшчэнейкі час, унурыйшыся, думаў пра штосьці сваё — пра жыта, можа, ці пра амаль забытую Чарнігайшыну, ці пра жонку, якая не разумее, што яго тут трymае. А можа, пра дзіўную, пакрыўджаную Богам зямлю гэтую, якая выратавала некалі ў галодны год, назаўсёды забрала сабе душу яго.

Зямля, зямля — бяскрайнія разлівы гнілой твані ў нізінах, зыбучыя пясчаныя хвалі на ўзгорках! Яркая, шчодрая і залатая з выгляду, зманлівая, няласкавая да дзяцей сваіх красуня, — колькі жніўняў такіх бачыш ты гэтых рэдкія, бедныя бабкі на сваіх палосах, слухаеш страшныя думкі куранёўскіх жанцоў і жніў!

Колькі жніўняў яшчэ слухаць будзеш?..

2

Ідуchy побач з возам, які важка ўціскаў колішнюю раллю і пожню, крактаў, небяспечна калыхаўся, Яўхім увесь час сачыў за ім: то падтрымліваў рукой, то падпіраў плячом. Толькі выбраўшыся на дарогу, на выезджаныя каліны, адступіў ад воза, пайшоў спакайней, лягчэй.

Калі воз пад'ехаў да Чарнушкавай паласы, Яўхім скоса зірнуў туды, дзе сядзелі купай, гаманілі аб нечым Чарнушки і Дзятлы, падумаў: «Іч, злятаюцца!.. Усё адно як сваякі!..»

Воз жаваў коламі пясок і пыл каляін, шастаў добра змазанай воссю, конь рыпеў гужамі, а Яўхім як бы не бачыў нічога, не чуў, разварушана думаў — ужо каторы раз — пра сваю прыкрасць-хваробу.

Хто б мог падумаць, што так завяжацца. Лічыў спачатку: глупства, драбніца, падурэю з ёй, саб'ю ахвоту і кіну. І спачатку ж ішло быццам бы так, як хацеў: хіліцца быццам бы да яго пачала. Калі вярнуўся з турмы Дзятлік, думаў: паглядзіць хай, недарэка, пазайздросціць яму, Яўхіму, што адбіў каханую. Яўхім быў упэўнен,

што Ганна — не дурная ж, бачыць жа, хто такі ён і хто Дзялтлік, — прытуліцца да яго, Яўхіма, самага віднага, самага разумнага, першага на ўсе Курані хлопца. Ён тады нават часам думаў з асцярогай: каб хоць не прыліпла вельмі, не звязала...

І вось жа — нб табе, Яўхім дасюль не можа спакойна ўспомніць: як толькі ўбачыла Дзялтліка — зноў хітнулася да гэтага няўклоды, галяка гэтага! Ад яго, ад Яўхіма! Гэта здалося такім недарэчным, дурным, што Яўхім спачатку проста не паверыў, што яно — моцна, надоўга: мала якая дурасць можа ўляцець раптам у дзяячую галаву, міне дзень-другі — адумаецца. Але Ганна не адумвалася. Тады Яўхім не вытрываў, яўна паступаючыся мужчынскай годнасцю, сам пайшоў да яе, паспрабаваў перахапіць зноў, вярнуць. І так падступаўся, і так, чаго толькі ні нагаварыў, праводзячы дахаты, трymаючы сілком каля ганка, — хоць бы трошкі змянілася. Каля ганка — ледзь дойдзеш — у яе толькі і клопату: хутчэй нырнуць у сенцы, спаць заўсёды спяшаецца... Абняць за плечы нават не далася!..

Самае крыйднае — бачыць усё, разумее ды яшчэ пасміхваецца, гуляе з Яўхімам, як кот з мышшу! Нібы і не гоніць зусім, нібы надзеі трохі пакідае: хадзі, дурань Яўхім, валачыся за ёй, зайздросць, як яна да Дзялтліка туліцца.

Не, Яўхім не зусім страціў гонар — хадзіў, хадзіў за ёй, злаваў, ды, урэшце, раштыў: усё, канец гэтаму глупству, гэтаму здзеку, адзін раз і назаўсёды. Як раштыў, так і зрабіў — выкінуў з душы, з памяці, нібы і не ведаў ніколі такой...

Як на шчасце, паявілася леснікоўна. Вясёлая, гаваркай, прынадная дзяячына як з неба звалілася разам з бацькамі сваімі, новапрызначаным лесніком. Праўда, звалілася трохі далекавата — вёрст пяць з гакам у адзін бок, але што Яўхіму былі гэтыя пяць вёрст! Была б ахвота мераць іх, а ахвота гэтая тады поўніла яго: як ашалелы, ляцеў лесам, балотнай сцежкай да Верачкі.

Верачка была зусім іншая. Праўда, не кідалася радасна да Яўхіма, удавала сябе нават абыякавай, але Яўхім бачыў: рада яму, падабаецца ёй. За лесніковай пасадай так пахнуў смалою, млеў бор; у бары, без бацькі і маткі, што вельмі ж прыглядваліся да Яўхіма, Верачка неяк асабліва ружавела і чамусыці ўздыхала, уздыхала. Калі Яўхім прытуліў яе да сасны і абняў, яна не адштурхнула — сіня вочы Верачкі былі цёмныя, як вада перад навальніцай, губы прагнены... Здавалася, усё перамянілася. Няма больш хваробы гэтай, Ганны, ёсьць толькі Верачка, адна — лагодная, пяшчотная, радая яму. І вось жа аказалася раптам, што ўсё гэта мана — нішто, аказалася, не

перамянілася. Хвароба як была, так і асталася. І ўсё гэта адкрылася неспадзявана, умомант, у добрую ясную раніцу.

Колькі разоў успаміналася Яўхіму гэтая раніца, гэта сустрэча... Выпушціўшы з-пад шапкі з блішчастым казырком, ссунутай набок, хвацкі чуб, ішоў Яўхім па вуліцы. Ішоў к Верачцы. Не глядзеў ні на кога, рукі ў кішэнях сініх фарсістых галіфэ, папяроска ў ганарліва прыкрыўленым роце, нёс на казырку, на глянцы ссунутых гармонікам шыкоўных хромавых ботаў, адзінкіх у Куранях, сляпучы зырк сонца — быццам сам зырчэй. Ішоў — першы жаніх на ўсё сяло. Ззяла залітая святочным сонцам вуліца, ззяла і душа, поўная адчування маладосці, хараства свайго, сілы. Добра было ведаць, што блізка сустрэча на ганку лесніковай хаты, гарачы бор, Верачка, якая ружавее і ўздыхае...

І раптам усё знікла. Уміг. Як і не было. І бесклапотна-салодкае прадчуванне ўцехі, і леснікоўна, і ганарлівая сіла. І было б ад чаго: убачыў — проста яму на дарозе стаіць Ганна, таксама па-святочнаму вясёлая, у святочнай паркалёвой кофіце з кветачкамі. Стаіць, жмурачы вочы ад сонца, лузгае семкі. Кагосыці, мусіць, чакае.

— Добры дзень! — павіталася з усмешачкай, гуллівай і хітрай, якая заўсёды дзіўна яго калола.

Яўхім, нібы незнаёмай, абыякава адказаў, намерыўся прайсці.

— Куды ето такі... наваксаваны?

Яўхім хацеў зрэзаць:

— Мабуть, не к табе!

— Уга! Я так і думала! — Яна засмяялася задзірыста. — Глядзі ты, ўсё адно як згаварыліся! І я не цябе чакаю!.. Да леснікоўны? — прытвортна лагодна пацікаўлася яна.

— Можа, да яе. А табе што? Зайдзрасць бярэ?

— Канешне!.. Такі кавалёр!.. Толькі — вочы ў яе, кажуць, у розныя бакі глядзяць. Праўда?

Яўхім зірнуў на яе як мог пагардліва і ўбачыў: яна задаволена смяялася — дадзела, раззлавала! Не управіўся Яўхім сказаць што-небудзь, каб яна прыкусіла язык, адвыкла назаўсёды кпіць з яго, як Ганна, азірнуўшыся, весела войкнула, спрытна і лёгка подбегам падалася преч. На вуліцы паявіўся Дзятлік.

Яўхім плюнуў і, як бы нічога не здарылася, пайшоў сваёй дарогай. Ішоў, здавалася, як і дасюль, весела і бесклапотна, усё так жа пасмоктваў куплённую папяроску, думаў, што гэтая яе балбатня — пустое і сама яна нішто яму цяпер. І ўсё ж, падыходзячы да могілак, не вытрываў, азірнуўся — яна стаяла з Дзятлікам і чагосьці смяялася. З чаго, з каго?

Зайшоўшы за могілкі, за якімі яго нікому ў сяле не было відаць, Яўхім спыніўся, сеў на траву. Ісці да леснікоўны раптам расхацелася...

«Круцёлка языкатая! — не першы раз падумаў цяпер Яўхім, ступаючы побач з возам, што важка пакалыхваўся і рыпей гужамі. — Ходзіць у зрэб'і падраным, а дзержыцца — як пані якая!»

Адсюль думкі Яўхіма пайшлі іншым кірункам. Думаў — як гэта недарэчна, бязглазда бывае часам у жыцці: адзін чалавек усёй душой табе прыяле, любіць бы яго ды любіць, а — не любіш, ён, дабрадзея, хіліцца да цябе, а ты абыходзіш, уцякаеш ад яго. А на другога і глядзець бы не трэба, не тое што блізка быць з ім, а ты і глядзіш, і сам ліпнеш душой да яго. І дзіўна, і прыкра было ўспамінаць: калі Ганна была ў полі, хоць і стараўся не глядзець у той бок, вочы як бы самі сабою сачылі за ёй. Бачыў, як жне, хутка, спрытна, як, разагнуўшыся, зморана ўзняўшы руکі, перавязвае хустку, як ідзе — памалу, але ганарліва — да біклажкі, п'е. Не мог глядзець абы-як — быццам абдымаў яе ўсю: увішныя голыя руکі, гнуткі, як у вужакі, стан, усё яе спрытнае, жаданае цела. Хоць не блізка была — чуў, як асабліва, горача пачынае біцца кроў, як сохне ў роце.

Трэба ж было дайсці да такога — з-за гэтай задзірлівой ганарліўкі вечарамі не сядзіцца ў хаце, начамі не спіцца. Выходзіш вечарам з адной думкай — як бы штосьці асобае — пабачыць, пачуць яе, і шкадуеш, злуешся, што яна рэдка ў гуртах дзяўчат і хлопцаў паяўляецца. Без яе як бы і вечар не вечар, і ноч не ноч. Калі ляжыш адзін у душнай хаце, сэрца аж гарыць, як падумаеш, што яна гэтым часам, можа, дзе-небудзь з Дзяятлікам грэцца...

І трэба ж было, каб так усё павярнулася. Калі так далей пойдзе, то на Яўхіма, чаго добра га, пальцамі паказваць стануць, смяяцца... І сама яна, можа, найпершая, разам з гэтым недарэкам Дзяятлікам... Не, хай толькі паспрабуюць ці яна, ці хто-небудзь — пабачаць!.. Ён і так даволі цацкаўся з ёй, хопіць далікацтва, трэба нарэшце ўзяцца рашуча, каб пачула, з кім жартуе. Узяцца так, каб дух ёй зацяло. Моцна, як мужчына!

«Прыціхне адразу. Памякчэ... Буць не можа, што не памякчэ!..» — падумаў Яўхім, раптам заўважыўшы, што пад'ехаў ужо к свайму гумну.

Сцяпан адчыніў вароты, і грузны воз пачаў асцярожна ўцісквацца ў зяпу гумна. Яўхім ішоў цяпер наперадзе воза, збоч каня, паглядваў, як уціскваецца воз, — і на момант на вочы яго насынулася цемра: воз закрыў свяцло, што біла з двара. Калі воз стаў сярод гумна, цемра ўжо як бы апала — свяцло зноў ішло ў вароты.

Пасля гарачага пыску і пылу дарогі нагам прыемна было чуць гладкі і цвёрды, як лёд, халадок току, свежую, прапахлую зямлёю і збажыною прахалоду гумна, што хутка сушыла пот на целе і адзенні.

Яўхім адматаў вяроўкі, што завязвалі рубель ззаду, кінуў іх на ток, зняў рубель і стаў падаваць віламі снапы Сцяпану, які стаяў цяпер ускрай сцірты, што стромка падымалася ў застаронку. Снапы ляжалі роўнымі радамі ўжо да палавіны страхі, а яшчэ не ўё было звезена. Яўхім з радасцю падумаў, што поле каля цагельні і ў гэты год не падманула, урадзіла ўсім Кураням на зайдзрасць.

«Палавіну на продаж пусціць можно... У еты год, мабуть, у цане будзе — нават у Алешніках не вельмі ўрадзіло... Як спрытно прадаць, то разжыцца можно непагано! Каня купіць у Юравічах дабрэннага можно, цяліцу і шчэ й на лес адлажыць грошай... Бо як ні кажы, а будавацца прыйдзецца... Калі жаніцца, то і будавацца, не інакш... На сваю волю, на сваю гаспадарку, што б там ні было!..

А жаніцца б — пара! Даволі пагайсаў, пагуляў — не да сівых жа валасоў жарабцом бегаць... Мо тады і зараза етая — Ганна — з галавы выйдзе... Выйдзе, канешне, — у пустом полі ўсякая трасца расце!..»

Калі ехалі са Сцяпанам назад, пад порсткі ляскат драбінак Яўхім уявіў, як прыедзе з жонкай, маладой, багатай, якую ён прывязе аднекуль — можа, з саміх Юравіч, бо ў Куранях пад пару яму, вядома, нікога няма, — як павядзе яе на свой ганак пад зайдзрослівия позіркі куранёўскіх нявест... «І кеб яна, канешне, була пры етым, бачыла маю радасць, маю перамогу!» — зноў згадаў Яўхім Ганну.

Але радасці ён і тут не пачаў — нешта не было ахвоты ўводзіць у хату гэтую невядомую жонку. Не радасць, а сум нейкі лажыўся на душу, шкадаванне — нібы з гэтым вясллем не набываў, а траціў. Як ні хацеў, не мог уяўіць гэтую сваю будучую жонку, чуў, бачыў адну Ганну...

Плынъ думак ураз абарвалася, калі конь выкаціў калёсы к павароту дарогі, за якім можна было ўбачыць Чарнушкаву паласу. Яўхім з нецярплюсцю, з хваляваннем зірнуў — як там Ганна, яшчэ з Дзятлікам?

Дзятліка ўжо не было на Чарнушкавай паласе, а Чарнушки ўсе жалі. Яўхім убачыў Ганну, што вязала сноп, і паспакайней.

3

Кладучы снапы на воз, Яўхім заўважыў, што Ганна адышла ад сваіх, узмежкам падалася да лесу.

«Адна!.. Куды яна? — мільганула ў ім цікаўнасць. — Па маліны, ці што?..»

Яўхім хвіліну сачыў за ёй, як бы чакаў адгадкі. Ён пачаў хвалявацца.

— Ты што? Аслеп? Не бачыш? — крыкнуў Яўхіму стары Корч, трymаючы на вілах сноп.

Яўхім схамянуўся, але думка пра тое, куды пайшла Ганна, ужо не адыходзіла. Стараючыся класці снапы ў час, ловячы тыя моманты, калі стары адварочваўся, каб узяць сноп, Яўхім падсачыў, куды пайшла Ганна, — думаў, як бы хутчэй далажыць воз, як адчапіцца ад бацькі, вырвацца туды, услед за ёю.

— Ну, хопіць! — нарэшце сказаў Глушак-стары, і Яўхім, зачапіўшы рубель, які яму падаў Сцяпан, з радасцю саскочыў на пожню, стаў борзда ўціскаць воз.

— Яшчэ разок! Яшчэ!.. Г-гах!.. — камандаваў Яўхім Сцяпану, цягнучы вяроўку так, што аж гарэлі руکі. Тузануўшы вяроўку апошні раз, Яўхім, каб не развязалася, некалькі разоў спрытна зашмаргнуў канец яе на выщертым да бліску рублі, пляснуў брата па плачы.

— Да самага Мозыра можно везці!..

Ён тут жа нагнаў на сябе выгляд паслухмянасці і пакоры, насцярожана зірнou на старога.

— Арэшынкі нагледзеў надысь... На абручы акурат... — Яўхім чуў, як маці ўранку прасіла старога набіць новыя абручы на бочку.

— Арэшынкі! Знайшоў час... — нязгодна прабурчаў стары.

— Час не час — да ненарокам ссякуцы!.. Удалыя вельмі!..

Стары памаўчаў, і Яўхім зразумеў: хітрасць удалася! Можна пайсці!

— Бяры лейцы! — сказаў ён Сцяпану ўсё з той жа паслухмянасцю, нібы перадаваў бацькаў загад. — Не адвыкай ад навукі мужыцкай! — на ўсякі выпадак нагадаў ён брату звыкальную бацькову параду.

Стары не адгукнуўся на гэты сынаў хітрык.

— Кеб не бадзяўся там вельмі! Вернешся, абледзъ тут — мо калоссе дзе-небудзь засталося, падбяры!

— Добра...

Яўхім пачакаў, калі бацька загадае ехаць, — упёршыся ззаду ў снапы, памог каню крануць воз, пасля таго як воз крактануў, хітнуўся, рушыў, яшчэ некалькі крохаў прайшоў услед, усё памагаючы плячом.

Калі ж адстаў, Яўхім кінуў на бацьку зладзейкаваты позірк і, ледзь стрымліваючы вялікі прыліў нецярплівасці, хутка пайшоў к лесу. Ішоў ён не проста туды, дзе схавалася Ганна, а бліжэй к сваёй

паласе — асцерагаючыся лішне цікаўных людскіх вачэй, думаў падабраца к Ганне нявідна, лесам.

Чым бліжэй падыходзіў да лесу, тым мацнелі ў яго гарачае хваляванне, неспакой і нецярпівасць, якія гналі яго — хутчэй, хутчэй! У яго ледзь хапіла развагі, каб не пабегчы. Хутчэй, пакуль не адышла далёка, не пратала ў зарасніку: зайдзе, залезе ў гушчар — век не знайдзеш!..

Ледзь дапаў да лесу, парывіста нырнуў у жаданую засень: нарэшце можна пабегчы, не асцерагаца людскіх вачэй. Хацеў быў адразу ж кінуцца ў зараснікі і раптам хіснуўся назад, як бы наткнуўся на дрэва: настустрach — трэба ж, каб так не ў час! — выскачыла Хадося.

— Яўхімко! — кінулася Хадоська к яму.

Гэта было так неспадзявана і недарэчна, што Яўхім момант як бы нічога не ціміў.

— А-а!.. Ты... чаго тут?..

— Так, зайшла от! Захацелася от, сама не знаю чаму! Я і зайшла! Нібы чуло сэрца!.. — Яна гаварыла з радасцю, але Яўхіму чуўся ў яе голасе нейкі затоены сум. І праўда, яна паскардзілася ўслед: — Я ўжэ так нудзіцца пачала!

Губы Хадоські вінавата скрыўліся. З гэтай журботнай, дзіўна застылай усмешкай яна ступіла да Яўхіма, хацела, відаць, прытуліцца да яго, але Яўхім адкасануўся, павёў вачыміа ўбок:

— Т-ты чаго?! Людзей не сорам?

— А што мне — людзі!.. — адказала яна раптам з адчаем і нейкай рашучасцю, якая насцярожыла яго.

— Калі табе ўсё адно, то мне — не ўсё адно!..

Яўхім заўважыў, што твар яе блеклы, нездаровы, вочы запалі, шчокі адвеслі — нібы не дзяўчына, яблыка наліўное, а чэзлая падалка. І ўся яна — як ён дасюль не бачыў? — была нейкая зморшчаная, як бы хворая без надзеі, як бы без крыві — непрырабная, непрыемная. Нават агідная.

Нашто ён звязаўся з ёю, даў ёй хадзіць з ім, ліпнуць? Ну, што было тады ў саломе, тое было, бедаваць няма чаго. Але чаму ён пасля яшчэ важдыаўся з ёю, плаціў за рэдкія ўцехі з ёю такой вялікай цярпівасцю, слухаў яе бясконцыя страхі, папрокі, напамінкі, суцішай слёзы. Замест таго каб адразу адрезаць, адшыць. Бачыў жа, як ліпне!.. Дык не ж, вясной трэба было яшчэ і ў свіран наччу прывесці! Добра, што не падгледзеў ніхто!.. Дурань, дурань!..

— Не хадзі за мной! — сказаў Яўхім строга. — Хопіць!

— А ці ж я хаджку!..

— І так жанкі языкі чэшуць!..

— І ніхто не чэша!.. Выдумляеш ты!.. Здаецца табе! Ніхто нічога не кажа!

— Не хадзі!

Даўно б, здаецца, час зразумець, што не пара яму, што кончана ўсё, дык не ж — бегае, як сабака! І глядзіць, як сабака!

— Забудзь!

Ён хацеў пайсці далей. Але яна ўхапілася за руку, спалохана крыкнула:

— Яўхімко-о!

— Адышдзі, сказаў!

Яўхім хацеў узяць ад яе руку, яна не пусціла. Ухапілася другой за пінжал.

— Яўхімко, я... я... — Хадоська захліпвала ад слёз.

— Пусці!

— Яўхімко! Я... Я — грубая*!

* Цяжарная.

Як ні быў рапшуча настроен Яўхім, ён на момант абмяяк.

— Што?

Яўхім паглядзеў на яе, зразумеў: кажа праўду. Вочы пачырванелыя ад слёз, скрыўлены болем рот, мокрыя, дрыготкія, як студзіна, шчокі — ва ўсім было відаць вялікае гора. Яна ўся курчылася, дрыжала ад бяды, ад пакуты. Вось, значыцца, чаму яна такая хваравітая!

Дабегаўся, дагуляўся! Дакруціўся так, што далей ужо няма куды! Як і выкруціцца, невядома! «Добра, што ніхто не бачыў, як у свіран хадзілі!» Убачаць, усе ўбачаць!.. Не адышоў у свой час, дурань!

Як жа цяпер быць? Што рабіць?..

— Нагуляла, значыцца?.. Цяпер шукаеш, хто вінаваты?..

— Яўхімко! — застагнала Хадоська. — Бойся Бога! Ці ж я шчэ з кім, акрамя цябе?

— А хто знае! Толькі — ад мяне не магло!

— Яўхімко!

Але Яўхім не хацеў ужо слухаць. Кінуўшы яе ззаду, ён, аднак, неўзабаве прыпрыніўся, вярнуўся да яе, што ляжала, уткнуўшы галаву ў траву, захліпаючыся ад адчаю, прамовіў мякчэй:

— От што! Вазьміся за разум, калі не хочаш, кеб людзі смяяліся!

— Ён пачакаў, калі Хадоська сціхне, але зразумеў, што не дачакаецца, азірнуўся, сказаў нецярпліва: — У Глінішчах е знахарыха...

Хадоська як бы і слухаць не хацела яго шчырай парады. От і жадай ты дабра ёй, спрабуй памагчы гэтай слязліўцы! Уёс ж са злосцю дагаварыў:

— Яна ето ўмэнт!.. Выкіне!.. Чуеш?

Хадоська ў адказ толькі прастагнала. Яўхім пастаяў трохі, потым, як бы пабачыўшы, што важдацца больш няма ніякай карысці, пайшоў сваёй дарогай. «От чорт! — думаў ён, прадзіраючыся праз хмызняк. — Трэба ж, кеб так выйшло! Було ж кеб што асабліве, кеб любоў там якая, ці што. Кеб хоць сох так, як па етай, па Ганне! Дак не ж, балаўство адно... А цяпер от думай! Чакай, чым кончыцца!..»

Настрой быў цяпер зусім не такі, як да сустрэчы з Хадоськай, сапсаваны быў настрой. Яўхім ад гэтага неўзабаве нават стаў у зарасніку, задумаўся: ісці ці не ісці цяпер шукаць Ганну? Ужо як і не было нядайней нецярплювасці і лёгкасці — да ўсяго прыйшла неспакойная думка: «Кеб хоць не расплакалася етая слязліўка перад Ганнай... Яны ж як-ніяк прыяцелькі...»

Але думаў, трывожыўся Яўхім нядоўга. Хадоська — то адно, а Ганна — зусім іншае. Што ж яму цяпер — і глядзець ні на кога няможна? Манаҳам стаць у маладыя свае гады? Ад таго, што нейкая дурніца прыліпла?

І наогул, хіба гэта мужчынская справа — за дзеўку думаць? Сама прыдбала, сама няхай і думae, як збыць!..

Яўхім палез далей праз зараснік — азірнуўся, прыслухаўся, дзе яна, неадчэпная Чарнушка?

4

Ганна, убачыўшы яго, не здзівілася, не занепакоілася — зірнула абыякава і зноў стала выглядваць, выбіраць маліны. Кусты былі цёмныя, густыя — яна разводзіла лісце, даставала ягаду за ягадай, клала ў жменю. Яўхім пастаяў, чуючи ў сабе недарэчную нямеласць, падышоў да Ганны, сказаў лагодна:

— Памагці, можа?

— А мне і самой не трудно! — адказала яна, разумеючы яго няхітры подступ. Яна нават не зірнула на яго — як і раней, выглядавала, выбірала маліны.

Яўхім побач з ёй таксама пацягнуўся за ягадай.

— Усё-такі з памочнікам спарней!

— Гледзячы які памочнік!..

— А хіба — паганы? — паспрабаваў ён пажартаваць.

— Добры, значыцца?.. Любіць аржаная каша сама сябе хваліць!

— А чаго і не пахваліць сябе, калі другія не хваляць. Можа ж, і е за што!

— Уга! — толькі і сказала яна з насмешкай.

Яўхіму кінулася ў вочы, пад парванай ніжэй пляча зрэбнай кофтай, паска смуглай скуры, і горла перахапіла гарачая рэўнасць.

— Дзялік твой, можа, лепей?

Ганна адказала спакойна:

— Як для каго...

На загарэлай, аж чорнай шыі яе пад зборам павязаных паркалёвай хустачкай чорных, з бляскам валасоў віўся лёгкі, дзіўна светлы пушок.

— Ні да чаго ўсё ето! — прамовіў ён як мог весела, бесклапотна.

— Што — ні да чаго?

— Выдумляеш, сама не знаеш што! Усё адно не выкруцішся!

— Ад цябе?

— Ад мяне.

— Уга! Спужай! — Ганна засмяялася, і смех гэты распаліў упартасць у ім.

— А што ты такое асобае? Не дзеўка хіба?

— Дзеўка-то дзеўка. Ды і куры, кажуць, не ўсе рабыя. Не адзінакія... Не адзінакія, можа, і дзеўкі?.. Не ўсе ж, мабуць, як... Хадоська?

Яўхім ад нечаканасці аж анямеў. «Знае? Знае ўжэ! Чаму яна ўспомніла? Выйказала ета слязліўка?»

Трэба было ўсё ж нешта рабіць, выбірацца з пасткі. Можа, яна гэта проста так, незнарок сказала? Можа, яна і не ведае ўсяго?

— Хадоська — што? — прамовіў ён настярожана. — Хадоська, канешне... дзеўка... непаганая... Не супроць... Толькі — не да душы...

— Ужэ не да душы?

— А калі яна була да душы?.. Так толькі, што хілілася ка мне, а крыйдзіць шкода було... Не гнаў... Няхай хіліцца, мне што?..

Ганна зірнула на яго, як бы хацела пабачыць — праўду ці няпраўду кажа, — але не прамовіла ні слова, і Яўхім паспакайней: не знае.

Колькі часу рвалі маліны моўчкі. Як і Ганна, ён набіраў поўную жменю, ссыпаў у гладышку, што стаяла каля яе ў траве. Яна не хваліла яго, не пярэчыла, як бы і не заўважала. Калі-нікалі было так, што рукі іх сутыкаліся, і, хоць яна адразу ж адхіляла свае, як бы дакрануўшыся да чагосыці непрыемнага, Яўхім чую, як у ім горача, нецярпліва дрыжыць усяредзіне, сохне ў горле. Яна была так блізка, такая завабная, такая жаданая нават у сваім абшматаным зрэб'і.

Чым больш Яўхім крадком глядзеў на яе, тым больш сохла ў горле, цяжэй было зноў завязаць гаворку.

— Ты от — не такая... Другая!.. — выщіснуў ён, стараючыся гаварыць як бы жартам. — І што ў цябе такое, кеб знаць? Чым ты мяне прысушыла?

— Відаць, што высах! Адны шчэлепы!

— А хіба — не?.. Ты, мабуць, у глінішчанскай знахаркі зелле такое ўзяла!

— Пляцеш немаведамо што!

— Я пляту? Сказала!..

Яўхім раптам абхапіў яе, адной рукой за плечы, другой — за шию, неспадзеўкі горача зашаптаў:

— Ганна!.. Гануля!..

Ён хацеў прытуліць да сябе, але Ганна ўперлася яму локцем у грудзі.

— Ты — чаго ето?!. Пастой!

— Не, цяпера ужэ не абдурыш! — Ён паспрабаваў усміхнуцца, але ўсмешка выйшла невясёлая, крывая.

— А нашто мне абдурваць? — Яна паморшчылася, як ад болю. — Не ціні!.. Дыхнуць няма як!.. Чуеш?!

— Усё адно — не пушччу...

— Дурны ты, гляджу я... — прамовіла яна, цяжка дыхаючы. — Ей-богу... Так з выгляду — галава, не качан... а разуму — як у дзіцяці...

— Пазыччаць не стану... Хопіць на мяне...

Яна адразу ўхапілася за яго слова:

— Малавато... Не шкодзіла б і пазычыць... Вырас да неба, а як да каторай дзеўкі падысці — не знаеш... Думаеш, сілаю ўсё можно...

— А чаго ж — калі сіла е...

Яўхім пацягнуўся пацалаваць яе, але яна адкінула галаву — не дастаць.

— «Чаго, чаго!» — з насмешкай, як старэйшая, прамовіла яна. — То-та і відно, што разуму аж лішне....

Як ні цяжка было думаць Яўхіму, ён заўважыў, што гаворыць яна не таму, што ёй хочацца гаварыць гэта, што за насмешлівавучальнай гаворкай яе тоіцца незразумелая хітрасць. З панталыку збіць хоча, ці што?

— Ну, ну, хопіць! Позно вучыць!..

— А не шкодзіло б! — зноў падхапіла яна. Укалола: — Но, мабуць, другія не навучылі?.. Хочаш, навучу?..

— Дарэмно стараешся! — сказаў ён тонам пераможцы, які добра бачыць чужыя хітрыкі.

— Хочаш, скажу, як... да мянэ падступіца?..

— Да цябе?

Хоць Яўхіму здалося, што і тут тоіцца нейкі разлік, слова гэтых ўсё ж зацікавілі яго.

— Сказаць? — Ганна паварухнулася, папрасіла: — Ты пусці, а то так няёмка...

— І не думай!.. Ну, дак што трэба, кеб ты палюбіла?

— Што? Скажу!.. — Яна цвёрда зірнула яму ў вочы. — Адно — дабрат! Па-доброму кеб!

— А-а... А я думаў, чорт знае што! — засмяяўся Яўхім.

Ён моцнай сваёй далоняй прыціснуў да сябе яе галаву, хацеў пацалаваць.

— Людзі!.. — жахнулася яна, як бы кагосьці зауважыўшы.

Але Яўхім і не азірнуўся:

— Вучаны! Не абдурыш!

Ён сілком пацалаваў яе ў шчаку. У той жа момант Ганна так ірванулася, што Яўхім ледзь утрымаў яе, але ўсё ж утрымаў. Бачачы, як пацямнёў ад натугі і злосці смуглы твар яе, ён з гордасцю ўхмыльнуўся: што, паспрабавала падужацца?

— Пусці!.. — глянула яна на Яўхіма гарачымі, поўнымі нянявісці вачымі.

Калі ён убачыў гэты яе позірк, у яго раптам як бы паслабелі руکі: можа, і праўда пусціць? Можа, лепей па-доброму з ёй? Але хто гэта ў Куранях з добрых, сапраўдных хлопщаў саступаў дзяўчатам, рабіў, як яны хочуць? Мужчына ёсьць мужчына... Яўхім бачыў, як б'еща часта-часта жылка ў яе на шыі, адчуваў плечы, грудзі, усё яе пруткае, дужае, жаданае цела, што столькі часу неадольна трывожыла, не давала ні ўдзень, ні ўночы спакою. Ён столькі трывінёў аб гэтай хвіліне, і вось нарэшце Ганна — не ў сне, а ў яве — у яго руках!..

Не, хай хоць што, ён не пусціць яе! Хай знае, што такое Яўхім, яго абдымкі, другі раз, можа, будзе мякчэйшая, шанаваць больш стане. Ап'янелы ад яе блізкасці, Яўхім жыў цяпер нейкім дзікім шалам, дзікай радасцю сваёй сілы, улады над здабычай сваёй...

— Пусці!.. Плюну!..

Што яна магла яшчэ зрабіць, чым заступіцца за сябе, бяссільную перад ім? Бачачы, што ён, як і раней, не паслабляе рук, поўная крыўды, злосці на сваю бездапаможнасць, на яго перавагу, Ганна зроспаччу і нянявісцю плюнула яму ў твар, проста ў тхарынныя вочы!

Яўхім, як бы яго ўдарылі, тузануўся, гнеўна прахрыпей:

— А, дак ты!.. — са ўсёй сілы, з ярасцю сагнуў яе ў стане, кінуў на траву.

Яны ўпалі разам — Ганна, горача дыхаючы, задыхаючыся, спрабавала вырваць з яго абдымкаў рукі, упіралася, як магла, у грудзі яму, збіраючы ўсю сваю сілу, білася адкінуць. Хто б мог падумаць, што яна такая дужая, гэтая ганарлівая Чарнушка, — распалены злосцю, яе гарачай блізкасцю, Яўхім ледзь-ледзь мог утрымаць яе.

Ён ўсё больш шалеў ад яе блізкасці, ад барацьбы з ёю. Ужо ні аб чым не думаў, у галаве быў нейкі гарачы, важкі туман. Было толькі адно тупое жаданне — не даць ёй вырвашца, не выпусціць, адужаць...

У шале барацьбы — сам не ведаў, як гэта здарылася, — на момант узняў руку, каб выцерці вочы: чаму тады захацелася зрабіць гэта, ён і потым зразумець не мог. Можа быць, што вочы туманіў пот. А можа, нават пасма чуба ўпала на іх, не мог прыпомніць. Усё было як у трывезненні. Ды і як тут успомніць, калі ў наступны момант здарылася такое, што ўраз забылася ўсё на свеце.

Ён управіўся яшчэ заўважыць, як яна спрытна выхапіла руку з-пад яго, але апярэдзіць яе не змог. Не змог уцяміць нічога, як нос хруснуў. Ад болю аж зацяло дыханне. Яўхім мімаволі адхіснуўся — боль сляпіў, ламаў пераносіцу, лоб. Хапіўся рукамі, спалохана памацаў нос — думаў, пераламала. Не, нос быў цэлы, але ж боль, боль які ішоў!.. Трэвожна мацаючы твар, як бы шукаючы, Яўхім знайшоў над губамі штосьці ліпкае — ішла кроў.

«Кеб трохі, твар пакалечыла б, гадаўка!» — падумаў Яўхім, кідаючы на Ганну люты позірк. Яна была ўжо наводдаль, сядзела на ўколенцах, трymала напагатове сук. Глядзела насцярожана, непадступна, гатовая ўскочыць, адбівацца, гатовая на ўсё.

Кофта ад пляча да грудзей была разадрана, і яна, перахапіўши Яўхімаў позірк, прыклала да смуглай голай паскі руку.

Ледзь толькі Яўхім варухнуўся, Ганна прыпаднялася, ускінула сук.

— Падыдзі толькі!

Яўхім абыякава сеў.

— Трэба ты мне!..

Ён не маніў: яму і праўда не хацелася ўжо зноў пачынаць валтузню з ёю. Раптам прапала ўсякая цікавасць да Ганны.

— Як сабаку пятая нага, так ты мне трэба!..

— Рукі ледзь не папераломваў, кныр паганы!.. Засляпіў вочы і лезе, жарабец дурны!.. Думае, ўсё яму можно!.. Захацелася, дак пашукай кабылу, а ка мне не лезь!.. — Яўхім, і не гледзячы на яе,

адчуў на сабе пагрэлівы позірк. Прамаўчаў. — Кохту парваў усю!.. У сяло хоць не паказувайся!..

— Кеб трохі, вока магла б выбіць!

— Магла б! Не лезь!..

«Чым яна ўдарыла? — прайшло ў Яўхімавай галаве. — Сука ў яе не было, сук яна потым узяла. Локцем, мабуць... Ніколі не думаў, што так можна ўдарыць локцем. Як шворнем усё адно!..» Яўхім падняўся, стаў абтрэсвасць зямлю, травінкі са штаноў, з рукавоў. Ганна таксама ўжо стаяла, як і раней, наводдаль, усё з тым жа сукам.

— «Не лезь! — пагардліва скрыўся Яўхім. — За вярсту не падыходзь!.. Падумаеш — каралева!

— Каралева не каралева, а не лезь!

— Не етакіх бачыў...

— Так і ідзі да етых, да лепшых! Чаго ж лезеш?

— І пайду! Па табе, думаеш, сохнуць буду! Аге, чакай! Дачакаешся, можа, — на том свеце!

— От і добра! Хоць раз штось разумнае сказай!

Яўхіма, здаецца, мала ўзрадавала гэтая пахвала. Ён кінуў абтрэсвасца, выцершы кроў з-пад носа, сказаў, злучыўся:

— Ну, от што вы такое, Чарнушкі, што нос дзярэце? Ну, от што вы перад намі? Нішто, ноль, можна сказаць! Галота дзіравая...

— От і ідзі да багатых! Можа, і знайдзеш каралеву!

— І пайду! Дазволу не папытаюся! У Глінішчы, у Юравічы пайду, куды заходу! Такога цвёту па ўсяму свету, і не такіх, як ты! Любая на багацце — як муха на агонь! Ідзі, выбірай, абы толькі ахвота була!

Ганна не ўтрывала, падчапіла кпліва:

— Ахвота ж, здаецца, е!

Яўхім прамаўчаў, як бы паказваючи, што на ўсякае глупства не хоча звяртаць увагі. І ўсё ж кончыць гаворку тым, што ён толькі што сказаў, здалося яму мала — няхай не пасміхваецца, не думае, што ўзяла верх, што ён паддаўся ёй, адступаецца зусім.

— Захочу — будзеш маёй! Усё адно не выкруцішся!

— Уга! Спужалася! — засмяялася Ганна, але адразу ж змоўкла, заўважыўши, як грозна зірнуў Яўхім.

— Глядзі! — папярэдзіў ён і пайшоў ад яе, важка топчучы траву.

5

Пад вечар мачыха ўбегла ў гумно, задыханая, раскудлачаная, яшчэ з варот кінула ўзрушана:

— Чуў?

Чарнушка, што падмятаў ток, азірнуўся, спакойна запытаўся:

— Што?

— Што?! Пытаешся!.. Уёс сяло гудзе! Адзін ты не знаеш нічога! Сядзіш тут, як сляпая сава!..

— Дык што такое? Скажы толкам!

— Што? А табе б самому знаць трэба! Ды мне рассказаць — не мая дачка, твая!.. Бацько!.. Глядзеў бы лепей, дак не пытаўся б!

— Ды можаш ты сказать па-людску?

— Па-людску? Ой, Божа ж! Язык просто не паварочваецца!.. — Мачыха ледзь не заламтавала: — Яўхім Карчоў — Ганну...

— Чаго пляцеш?

— Пляцеш? Кінь мяту ды выйдзі на вуліцу, паслухай!.. Хто дзе стаіць — каля плота, каля калодзезя — ва ўсіх толькі і гаворкі!.. Адзін ты — як це цярук!

Чарнушка адразу спахмурнеў, згорбіўся.

— Калі ў лес па маліны хадзіла... — паясніла мачыха. — Бачыў, якая прыйшла?.. Кохта якая була?..

Чарнушка слухаў, як німы. Як у тумане, згадалася яму, які дзёўны выгляд быў у Ганны, калі вярнулася з лесу. Твар узрушены, очы неспакойныя, чамусыці адводзіла іх убок, старалася трymацца асобна. Калі вязала сноп, рукі як бы не слухаліся, і звязала пагана: ён сказаў ёй, каб перавязала... І кофта, кофта была падраная, ён сам бачыў. Праўда, яна сказала, што за сук знянацку зачапілася, але — хіба яна не магла зманіць?..

— Горачко ж, гора, — заламтавала ціха, каб не чулі злыя людзі, Чарнушчыха. Яна, аднак, тут жа перайшла на іншы, рашучы лад: — Але хай ён не радуецца, Корч руды! Хай не думае, што як ён багацей, то яму і ўсё можно! Мора яму па калено! Закаецца! Закаецца ён — жыць я не буду! У суд, у суд на яго! У цюрму яго, кныра рудога! У цюрму! У Сібер!

Цімох нарэшце нібы ачнуўся, запытаяй:

— Дзе Ганна?..

— Ганна?.. Пайшла па картоплю... накапаць...

Чарнушка кінуў у куток мяту, выйшаў з гумна; хутка, з не ўласцівай яму паспешлівасцю рушыў на загуменне — так што мачыха ледзь упраўлялася за ім. Выйшаўши за гумно, за пустую загуменную дарогу, ён на другім баку агарода каля самага жардзянога плота ў першым цёплым поцемку ўбачыў дзве постаці, што корпаліся на бульбянішчы.

Ганна была не адна, побач стаяла Хадоська, але Чарнушка быццам і не заўважыў яе. «Уёс адно, нашто хаваць, калі ўсе Курані гавораць...» Ды калі б было і так, што ў сяле ніхто не ведаў бы,

Чарнушка, відаць, усё роўна не спыніўся б ад таго, што побач хтосьці чужы, — ён не мог чакаць ні хвіліны.

— Праўда ето? — грозна стаў ён перад дачкой, якая здзіўлена трымала корч бульбы.

— Пра што вы, тато?..

— Пра што? — Чарнушка неспадзявана абмяк, жаласна скрывіўся. Губы яго пакрыўджана і бездапаможна задрыжкалі — пра што? Хацеў сказаць і не мог, замест слоў адно пачулася ў горле пакутнае бульканне.

На падмогу прыйшла мачыха:

— Сяло ўсё кажа, што Яўхім Карчоў цябе... ссільнічаў...

Бульбяны корч выпаў з Ганніных рук. Яна збянтэжана зірнула на Хадоську, якая раптам стала белая, як нежывая. «Усе знаюць! Усё сяло кажа... — праплыло ў галаве ў Ганны. — Ссільнічаў!.. Але як яна пабялела, Хадоська!.. Ссільнічаў, кажуць!..»

— Няпраўда. Плёткі ўсё, — нарэшце ціха прамовіла Ганна.

Бацька нібы не паверыў.

— Плёткі?

— Плёткі. Брэштуць.

Бацькавы губы перасталі дрыжаць. Ён паспакайнеў.

— Ну, калі так...

— А кохту хто парваў? — не паверыла мачыха.

— Хто ні парваў — толькі не було таго. Брэштуць.

— Не було, значыць?

— Брахня, кажу.

— А можа, ты байшся? — не здалася, як бы пашкадавала, што ўсё аказалася толькі плёткай, мачыха. — Мо ён пастрашыў?.. То ты не бойся! Цяпер не тое, што колісь, цяпер — парушыў дзеўку, дак жаніся, не адкручвайся! А не — дак перададзім у суд. Так прыпаяюць, што на том свеце каяцца будзе!

— Не було, кажу!

— Не було?..

— От бо! Што ж мне, бажыцца трэба!

— Калі не було, то не було! — адказаў прымірэнча, з палёгкай бацька. Гэтыя слова больш адносіліся ўжо не да Ганны, а да мачыхі: бацька канчаў прыкрую гаворку. — От табе і «усё сяло гаворыць»! Мало што выдумаюць, калі язык засвярбіцы!.. Хадзем!

Ён пайшоў па сцежцы к гумну ўжо ціха, спакойна. Мачыха ж брыла без ахвоты, як бы не высветліўшы ўсяго...

Пасля таго як яны адышлі, Ганна і Хадоська трохі стаялі моўчкі. Ганна ўспамінала размову з бацькам, з мачыхай, не магла супакоіцца

— трэба ж, каб нагаварылі на яе такога! Ссільнічаў! — ахвота ж людзям языккамі плясці!.. Хацеў, спрабаваў, ды, мусіць, і цяпер нос свой мацае... И ўсё ж хоць і не вінавата была, думаць, што ідзе, паўзе па сяле такая слава пра яе, было крыўдна: нібы гразёю ні за што ні пра што абпэцкалі!

Яна раптам заўважыла, што твар у Хадоські вельмі ўзрушены, няшчасны, і ёй стала шкада «канаплянкі».

— Не було нічога. Праўду сказала.

— А я думала — мо... бацькі баішся?.. — вінавата сказала Хадоська. Яна выціснула: — А хто ж... кохту парваў?..

— Ён — Корч еты...

— Такі... чапляўся?..

— Чапляўся. Толькі — не дабіўся нічога.

— Чапляўся!..

Хадоська неспадзейкі адварнулася, закрыла твар далонямі, затрэслася.

— Ну, чаго, чаго ты! Не було ж нічога... Ей-богу, не було... Раўнуеш? От, дзівачка!.. Не трэба ён мне! Падумаеш, дабро якое!.. Бяры яго сабе!..

Яна ўжо не ведала, што сказаць: Хадоська не слухала, аж заходзілася ад плачу. Са слязымі яна раптам і пайшла ад Ганны, не выбіраючы сцежкі, спатыкаючыся на бульбоўніку, пералезла цераз плот і ценем пасунулася па полі. «І трэба було мне вякнуць, што чапляўся ён!» — пашкадавала Ганна, з трывогай сочачы за яе постаццю...

Абрэсваючы зямлю, абабіраючы бульбіны з нітак-карэнняў, яна думала то аб тым, якое недарэчнае гэта Хадосьчына каханне, то — найболыш — пра непрыемную плётку. Было ці не было, а гразь гэтай плёткі, чула яна, надоўта прыліпне, не хутка і не ўсе павераць, што нічога не было, што Яўхім ды не дабіўся. Паспрабуй дакажы, што няпраўда, — будуць гадка пасміхвацца, абзываць будуць, глядзець, як на абпэцканую. Не сама запэцкалася, дык другія запэцкалі, а гразь ўсё ж на табе. И будзеш з ёю. И не змыеш. Хто паверыць, той паверыць, а хто не, той — не!..

І няхай не верыць, хто не хоча! Што яна — жыць не будзে, калі хто будзе думаць пагана! Што ёй — жыць не жыць ад дурной плёткі? Як людзі да яе, так і яна да іх! Добра — дык добра, а не — дык не! У яе свой гонар ёсць!..

Ганна ўзяла лазовую каробку, закінула за плечы і цвёрда пайшла сцежкай к загуменнай дарозе, к гумну, к хаце. Так, бедаваць попусту

яна не будзе! Не будзе гараваць без віны, не дурная! А людзі — як хто да яе, так і яна да іх! Сумная яна не будзе. Не з таких!

Усё ж, як яна ні хацела, трывога не пакідала яе, прымушала глядзець наперад з непакоем і аберажлівай насцярожанацю. Ужо не так проста, як дагэтуль, не лёгка і не бесклапотна думалася пра тое, што вось раптам хто-небудзь сустрэнецца, — як паглядзіць на яе, як яна — на яго? Раней пра гэта яна наогул не думала, а цяпер, падыходзячы к дарозе за гумнамі, нават прыцішыла хаду — пачула, хтосьці едзе на кані.

Зводдалек пазнала — трэба ж так здарыцца — ехаў на Гузе Васіль. Хвалюочыся, выйшла на дарогу, пачакала, пакуль не пад'едзе. Сустрэчы з Васілём і чакала і баялася: ведала, які раунівы, асабліва да Яўхіма. І вось, звесіўшы босья ногі, бляеочы адзежай, Васіль акурат ехаў.

Чуў ці не чуў ён? А калі чуў — ці паверыў? Няўжо мог паверыш?.. «Мог — раунівы, недаверлівы!..» — прайшла ў галаве ў Ганны неспакойная думка. Але другая адразу ж запярэчыла: «Не, не мог, не павінен верышь другім». Ей — адной — верышь павінен! Калі не паверышь, не супакоіць яе ён, хто ж тады?

Бачыла, што і ён ужо заўважыў яе, занепакоіўся, першы момант знянацку нават каня прыпыніў. Потым строга штурхнуў каню ў бок нагою, панура, не гледзячы на яе, стаў набліжацца. Ганна насцярожылася.

Калі Васіль пад'ехаў, Ганна раптам убачыла, што ён не збираецца спыняць каня — гаварыць нават не хоча! Яна ступіла наперад каню, спыніла.

Васіль, як і раней, не глядзей на яе. Маўчаў. Маўчала трохі і яна, пакрыўдженая, абражаная.

— Чуў? — сказала нарэшце з выклікам.

— Чуў...

— Знаеш усё, значыцца?.. Паверыў?

— Гавораць — дак штось е... Дыму без агню не буває...

— Аге, значыць, було ўсё?

— А можа, не? — ён не пытаўся, ён быў упэўнен.

— Дак ты лепей знаеш!

— Лепей не лепей. Другія бачылі, сказали...

— Хто — другія? Хто — бачыў?!

— А не ўсё адно? Хто бачыў, той бачыў.

Ганна не знайшла што і сказаць. Ад крыўды, ад злосці на яго ў грудзяx паліла, думкі блыталіся.

— Дак, можа, ужэ і не прыйдзеш? — сказала як бы з насмешкай.

Ён трохі памаўчаў.

— А чаго хадзіць?.. Няхай другія цяпер ходзяць!.. — Ён скрывіўся з крыйдай і, заўважыла яна, з гідлівасцю. — Багацейка! Карчыха!..

— Дурань!!!

— Канешне. Дурны. Усе бедныя дурныя. Корч — разумны!..

— Разумнейшы! У сто, у тысячу разоў!

— То-та і круцілася ля яго! I дакруцілася!

— Не твой клопат! Не твая бяда! А мне, можа, — анігадкі! Я, можа, і рада?!

Яна ўзрадавалася, калі ўбачыла: такі ўкалола. Аж засоп важка ад крыйды. Так яму і трэба!

— А то гавораць, — прамовіў ён, нібы спрачаючыся з некім. — Можа, не па сваёй ахвоце? Можа, ён сілаю?.. — Васіль хмыкнуў. — Сілаю!..

— Па-доброму, па згодзе ўсё было! — пацвердзіла яна. I раптам не вытрывала, сказала шчыра, з болем, з пагрозай: — Я етаго табе не забуду! Прыйпомню калі-небудзь!

Яна адразу адварнулася і пайшла з дарогі на гумнішча. Васіль і не зірнуў, ткнуўшы босай нагой у бок Гуза, падумаў са злосцю: «Бач, шчэ грозіцца: «Не забуду!» Пакрыўдзілася шчэ!.. Сама такое вытварыла, а шчэ крыйдзіцца!..»

Ён не зауважыў, як конь прайшоў загуменную дарогу, як завярнуў на ўзболатак. Успамінаў слова за словам яе гаворку, тое, што казаў Зайчык Іван, зазірнуўшы к яму ў гумно: «Не першы раз ето! Даўно ўжэ склешчыліся, толькі што не бачыў ніхто... Шчэ як у Юравічах сядзеў, пачалося!..»

«От, хітрай! — успаміналіся Зайчыкавы развагі. — I з ім круцілася, і табе галаву дурыла. Думала, пэўне, як не той, дак еты!..» Калі згадваў гэта, сэрца пякло крыйднае, брыдкае: а ён верыў ёй, верыў усяму, што гаварыла! Казала — паганы Корч, насміхалася нават, а сама тым часам меціла на Карча, круціла з ім. Замуж не інакш сабіралася...

«Па-доброму, па згодзе ўсё было!» — прыйшлі яму на згадку Ганніны слова, і ён аж плюнуў: і з ім, з Васілём, абдымалася ды цалавалася, і з другім таксама — «па-доброму, па згодзе! — I шчэ крыйдзіцца! Шчэ грозіцца!.. Сучка ты, сапраўдная сучка — не што іншае!..»

Спутаўшы Гуза на куп'істым узболатку, Васіль махнуў аброццю на каня, адагнаў яго трохі і ўжо звыклай хуткай хадою наکіраваўся ў

сяло, калі прыкры, цвярозы одум запыніў яго: спяшацца сёння не было куды. Спяшаўся ён другія вечары да яе.

Ён пастаяў, падумаў, што лепш было б, каб у Курані можна было і не ісці зусім. Застацца тут, на ўзболатку, накрыцца світай і заснуць, забыць пра ўсё на свеце. Ён панура павёў вачыма па знаёмых цёмных стрэхах, неспадзеўкі спыніў позірк на вострых абрысах дрэваў ускрай сяла — то былі Чарнушкавы грушы, — і ўжо не гнеў, не злосць, а шкадаванне, цёплы боль ляглі знянацку на душу. Боль страты. Яна ўжо не яго, яна — чужая. Ён страціў яе. Ён адзін, зусім адзін.

«Ну і няхай! — як бы запярочыў ён сабе, свайму шкадаванию. — Еаб чым бедавацы! Хто яна мне такая? Пагуляў, пастаяў кала плота — і ўсё. Мало з кім пастаяць можно — дзевак у сяле вунь колькі!»

«Усё адно ніякага толку не было б ад етаго стаяння... Не пара яна мне, усё адно. Толькі і добра того, што краса, — а хіба з той красы жыць будзеш, пабагацеш!.. Еаб чым гараваць — захачу, заўтра хоць з Верай Пракопавай загуляю. Не ёй, не Ганне, раўня: нешто прывязе ў хату. Зямля кала цагельні, мо перападзе трохі...»

Так, шкадаваць не было чаго, гэта Васіль ведаў. И ўсё ж гора страты — як ні дзіўна — не прападала. И хоць дзяўчат многа было, і нават лепшыя, не знікала адзіната. И было прыкра глядзець на цёмныя знаёмыя стрэхі, і не хацелася ісці ў сяло. И не пайшоў бы. Але помніў: там выглядае, чакае маці, дзед Дзяніс прыслухоўваеца, ці не чутны яго крокі. И Васіль нявесела пацягнуўся к сялу.

Стары Глушак, затоены, надзымуты, маўчай праз усю вячэрү; толькі скончыўшы есці, памаліўшыся на абразы, кінуў на Яўхіма грозны позірк:

- Доўго шчэ будзе ето?
- Што?
- Па дзеўках доўго гайсаць будзеш?
- Хіба ўжэ і падысці няможна?
- Падысці! Блізко вельмі падыходзіш, жарабец гуляшчы!

Яўхім прамаўчаў на гэтую абразу, каб не гнявіць старога, які больш за ўсё не цярпеў пярэчанняў, але Глушака маўчанне сына ўзлавала, здаецца, не менш. Стары аж прасіпеў ад злосці:

— Гайсаеш, пакуль не прынясе ў пялёнках байструка! На пацеху бацьку і матцы!

У Яўхіма ўсярэдзіне пахаладзела. «Дазнаўся пра Хадоську! Не інакш!.. Выказаў хто-небудзь ці сама, можа, расплакалаася!..»

Тоячы пільны позірк, чакаючы, што будзе далей, Яўхім прамовіў стрымана:

- А вы не слухайце ўсяго — мало хто чаго напляице...

— Праўду кажуць! — абрэзаў яго стары Глушак. — Сам знаю!
Яго грубы тон: «Як з парабкам гаворыцы!» — запаліў Яўхіма.

— Дак, можа, вы болей за мяне самога знаеце?

Глушак дзіўна, з сутаргай каўтнуў, як бы хацеў і не мог
пракаўтнуць штосыці, — аж маршчыністы сухі кадык напружыўся.
Грозна крыкнүў:

— Жаню!!!

Яўхім пачуў, як у ім расце злая ўпартасць.

— Можаце жаніць. Толькі не крычыце, як на парабка!

— Зараў жа!

— Можна і зараз. Мне ўсё адно... Я і сам думаў ужэ...

Маці, якая, прыбіраючы пасля вячэры посуд, сачыла за іх
гаворкай з трывогай, адразу ўзрадавана адгукнулася:

— Пара! Дзякую Богу, узяўся за разум! — Было відаць, што ёй
вельмі хochaцца патушыць спрэчку — пахваліўшы сына, яна тут жа
лагодна падтрымала старога: — А то і праўда, дакуль слухаць бацьку
гаворкі етыя, што Яўхім тое ды Яўхім другое? Думаць ды перажываць
за цябе на старасці!.. — Яна тут жа парайлі: — Матруну Хвелькаву з
Алешнікаў! Прыдання скрыня поўная! Карову даюць! Хвельчыха сама
казала!..

— Пастой! Раскудахталася! — спыніў яе Глушак. Ён наставіў
пранізлівія тхарыныя вочы на Яўхіма. — Значыць, надумаў?

— Надумаў...

Глушак быў ужо гатоў памірыцца з сынам, але Яўхім, як бы
стараючыся ўхліцца дачаснага прымірэння, папярэдзіў:

— Жанюся. Толькі — адно...

— Што?

— Толькі — кеб з тым, з кім хочу!

Глушак насцярожыўся:

— Дак, можа, і выбраў ужэ?

— Выбраў...

— Аге. — У хаце стала вельмі ціха, Глушачыха каля прыпечка,
Сцяпан за сталом глядзелі то на аднаго, то на другога. — Цяпер такія
парадкі, што слухаць бацькоў не трэба! Лішнє — слухаць бацькоў!..
Каго ж выбраў?

Бацькаў позірк чакаў, патрабаваў і разам з тым — загадзя —
асуджаў, і Яўхім, хоць у думках гатоў быў да гэтай размовы, нечакана
адчуў, што бaiцца. Ён, аднак, адагнаў боязь — як рабіў звычайна,
цяжкі вузел рассек адразу:

— Ганну!..

— Яку?

— Чарнушкаву...
Глушак не паверыў:
— Чарнушкаву?!

— Яе.

Глушак глянуў на сына, як на звар'яцелага. Рука сама сабой перахрысцілася на абрэзы.

— Ету?.. — Глушак каўтнушкаву кадыком, хацеў знайсці слова, каб назваць яе, як трэба, і не знайшоў, быццам не было такіх слоў. — У цябе... усе капылы? — запытаўся ў сына.

— Не згубіў.

Па тым, як сказаў Яўхім, было відаць, што ён будзе цвёрда трymацца свайго.

— Ты доўго думаў?

— Доўго. Адну яе хачу.

— Адну яе! — Глушак загарэўся, закіпей: — Разарыць захацеў!
Пусціць па свету! З торбай!..

— Тато! — хацеў супакоіць яго Яўхім, але старога Глушака гэта толькі ўзлавала.

— Па свету! З торбай дранай! «Дайце, людзі!.. Скарыначку!» На старасці!..

— Не кажыце, чаго не трэба!

— Маўчы! Указ знайшоўся! Рано ўказваць стаў! Шчаня!.. — Глушак так зірнуў, што Яўхім мімаволі прамаўчаў. — Дажыў!
Выгадаваў! Гадаваў, ждаў падмогі! І выгадаваў! Даждаўся!

Злосць яго на Яўхіма змянілася здзіўленнем і крыўдай.

— Абкруціла! Узяла! Галадранка, а абкруціла як!.. І руکі, і ногі звязала! Бейбусу такому!

— Я сам выбраў. Яна шчэ і не знае.

— Не знае. Абкруціла, прыбрала! Дый не знае!

— Не знае. Шчэ, можа, і не пойдзе.

— Не пойдзе! Даўно, пэўне, не спіць, глядзіць! Калі на чужое дабро ўсесці!.. Толькі ж — не дажджэцца!

— Аддзяліце, калі хочаце. Але — адну яе.

— Ету круцёлку!.. — зноў прарвала Глушака. — Ету пакідуху! К сабе ў хату! На сваё дабро!.. Блудніцу ету!

— Яна — не блудніца! — заступіўся за Ганну Яўхім.

Сцяпан сказаў горача, непахісна:

— Яна — бедная, праўда. Але лепей за яе ў сяле — няма!

— Няма! Маўчы ты, смаркач! — уз'еўся Глушак ужо на Сцяпана.
— Не ўтыкалі нос, куды не просяцы!

— Бо вы, тато, нізашто нагаворваецце!

— Нізашто! Я — нізашто? Чулі? — Глушак паправіўся, кінуў позірк на старую. — Чула?!

— Ціхо ты, Халімонко! — паспрабавала адно супакоіць жонка. — Людзі пачуюць!..

— І няхай чуюць! Няхай усе знаюць, якія дзеци ў Глушака Халімона!.. Каго выгадаваў на сваім хлебе! На радасць сабе!

Ніхто нічога не адказаў. І ад таго, што ўсе ўжо маўчали і спрачацца не было з кім, стары таксама прышліх. Але спакой, з якім сказаў ён апошняя слова, толькі лепш выдаваў цвёрдасць яго адказу Яўхіму:

— Аб етай кеб і не думаў! На ету дазволу майго, бацькаваго, не будзе!

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

Маўклівая вайна ў Глушаковай хаце, якая пачалася з таго вечара, калі Яўхім аб'явіў, што хоча жаніцца з Ганнаю, ішла без перамір'я некалькі тыдняў. Ні стары Глушак, ні Яўхім, ні хто іншы не заводзілі больш спрэчак, але маўклівасць, якая цяпер заўсёды была ў хаце, нядобрая маўклівасць і ўпартыя цвёрдыя позіркі, якімі часам перакідваліся бацька і сыны, лепш за ўсё гаварылі аб непрымірымым размежаванні ў сям'і.

Вайна, якую вялі Глушакі, была вайной нерваў, вайной цярплівасці. І трэба сказаць, што абодва бакі — і Яўхім, якога горача падтрымліваў брат, і бацька — вялі яе са ўсёй упартасцю, з усіх сіл, верачы, што другі бок адумaeцца нарэшце, здасца. Гэтая маўклівая ўпартасць ўсё ж найболыш адбівалася на маці, якая то схлялася да старога, то да дзяцей, хацела і не магла прымірыць іх і часта плакала ўпотай.

Здавалася, што міру ў хаце ніколі ўжо не будзе, але неспадзявана ўпарты стары не вытрываў, скарыўся.

— Хай будзе па-твойму, — памаліўшыся, адышоўшы ад аброзоў, сказаў ён Яўхіму. — Не мне, а табе жыць з ёю!..

Жонка, пачуўшы гэта, узрадавана павяла вачыма на сына, як бы хацела парадавацца разам з ім. Але Яўхім нават не варухнуўся — як стаяў каля люстэрка, прыгэсваючы чуб, так і застаўся стаяць.

Маці перахрысцілася на аброзы:

— Дзякую Богу!..

Яна не наважылася сказаць больш ні слова і нават пайшла з посудам к печы нясмела, асцярожна, баялася лішнім словам, няйдалым рухам узлаваць затоенаага старога.

— Чаго маўчыш? — кінуў Глушак сыну.

— А чаго гаварыць. Я ж казаў ужэ.

— Казаў! — Глушак не ўтрываў, каб не папракнуць: — Няма таго, кеб як у людзеў — у хату дабро несці!.. Даک — з хаты!..

— Нічога з хаты не пойдзе.

— Не пойдзе! Пусці толькі адну галячку, дак адразу наляціць цэлая гайнія! І не агледзішся, як расшматаюць усё! Распетраць умэнт!

— Не распетраць!..

— Не мог узяць, як людзі, — не хацеў ніяк супакоіцца бацька, — каб з дабром якую!

Слухаючы бацькавы скаргі і папрокі, Яўхім адчуваў, што бацька саступіў яму, здаўся зусім, што сіла і права цяпер на яго, Яўхімавым, баку. Нараканні старога толькі больш выяўлялі яго слабасць. Разумеючы гэтую сваю сліу, Яўхім тонам загаду перарваў старога:

— Хопіць ужэ! Лепей падумайце — каго за сватоў узяць!

— Аге, праўда! — нясмела, але ахвотна падтрымала Яўхіма маці.

— Сватоў — етаго добра — знайдзецца!..

— А ўсё ж абы-каго ўзяць — не гонар!

— Возьмем не абы-каго!.. За сватоў будуць Пракоп і Аўдоцця, — сказаў бацька, як гавораць пра тое, што ўжо вырашана, і Яўхім адзначыў сам сабе: стары загадзя аб усім падумаў.

— А калі — у сваты? — запыталаў Яўхім усё тым жа патрабавальным тонам.

— Не церпіцца дужа? Перахопяць, можа?

— Перахопяць не перахопяць. Адкладуваць — не рацыя!

— А, усё адно! Хоць — у ету суботу!

Стары надзеў шапку, злосна патупаў у кутку каля лаўкі, чагосыці шпрукаючы, — не знайшоў, памкнуўся пайсці на двор. Каля дзвярэй затрымаўся:

— Мо так і трэба. Цяпер усё — не па-людску!..

Выходзячы, ён моцна стукнуў дзвярыма.

2

Ганна ўбачыла Глушакоў з агарода, на якім брала буракі, — як выпрасталася, трymаючы бурак у руцэ, так і засталася стаяць, не зводзячы здзіўленых вачэй з двара. Хоць не пыталася, з аднаго позірку здагадалася, зразумела, чаго прыйшлі неспадзяянныя госьці. Ды і як жа было не зразумець: Глушакі ішлі ўдвуух, бацька і сын, —

Яўхім красаваўся святочнай паддзёўкай, блішчаў прылізаным чубам, стары трymаўся так важна, што здалёк было відаць — чалавек ідзе не па абы-якой справе. І пры іх — пануры барадаты маўчун Пракоп і Сарока Аўдоцца — сваты, не інакш!

Ганна бачыла, як на ганку Сарока штосьці сказала старому Глушаку, але той толькі кіўнуў, каб не затрымлівалася, заходзіла хутчэй, і яна, нагнаўшы на сябе выгляд чалавека бывалага і сур'ёзнага, — можаце, маўляў, не сумнявацца, справу сваю ведаю, — упэўнена падалася ў хату. За ёй увайшлі і іншыя.

Здзiўленне прыходу Глушакоў у сваты было для Ганны першы момант такое вялікае, што яна як бы забылася на ўсё, не было нават заклапочанасці ці неспакою. Але за гэтым яна заўважыла на вуліцы некалькі маладзіц, што мігам зляцеліся к яе хаце, паглядвалі на вокны, перагаворваліся ўражана, — убачыла сябе як бы збоку, пад чужымі позіркамі, і ёй стала неспакойна. Прыцягнуліся — нешта трэба рабіць з гэтым, нешта скажаць... Трэба будзе ў хату ісці, паказвацца, стаяць перад імі... Перад сватамі, перад старым Карчом, перад Яўхімам!.. Стаяць, чакаць, што надумаюць бацька, мачыха, якую долю вызначаць ёй!..

Чым лепш даходзіў да Ганны сэнс таго, што звалілася на яе, тым трывожней становілася на яе душы — клопат здаваўся ўсё больш важкім, ўсё больш грозным. Яна не толькі не хацела гэтага неспадзянага сватаўства, ёй цяпер было страшна падумаць пра замужжа з Яўхімам, якога яна пасля здарэння ў лесе — хоць нізаць не паказала б яму — дзiўна баялася! Яе асабліва трывожыла тое, што Глушакі сваты былі не абы-якія, ім не так проста даць гарбуз, паказаць, як ісці туды, адкуль прыйшлі, ні з чым, — з Карчамі ў Куранях усе лічыліся, і бацька і мачыха таксама...

Як жа адступіцца ад гэтих сватоў, ад бяды гэтай, — каб бацька зразумеў, ухваліў яе, каб мачыха не асудзіла? Захопленая думкамі-трывогамі, узрушеная невядомасцю, якая прыйшла к ёй разам з Карчамі, Ганна ўсё стаяла на агародзе, апусціўшы руکі з закасанымі рукавамі, не выпускаючы бурака.

Яна ўбачыла, што з хаты выйшаў, ідзе да яе бацька, мімаволі азірнулася ў той бок, дзе жыў Васіль. На той час, здалося, забыла абразлівую спрэчку, гатова была дараваць ўсё, такім любым пабачыла раптам бераг, ад якога адрывала, несла яе кудысьці злая плынь. Вечары з туманам на балоце, вільготны плот, нецярпліве цяпло ягоabdымку!..

Але на Васілёвым селішчы нікога не было.

Бацька падышоў ціхі, разгублены, хвіліну маўчаў, не ведаў, як пачаць.

— Кінь буракі ды прыбярыся... Сваты там... — Ён не адразу дадаў: — Корч і яго Яўхім...

Ганна не адказала. Бацька паглядзеў на яе з любоўю, са шкадаваннем, уздыхнуў:

— Сядзяць за сталом... Цябе ждуць...

Ён гаварыў так, што было чуваць — шкадуе яе і спачувае, але не ведае, што парайць, як памагчы. Ліха ж яго ведае, што прынясе дачцэ гэтая багацейскае сваяцтва, пра якое і не думалася і не гадалася, — як яно там будзе ў іх з карчоўскім хлопцам? На дабро, на шчасце ці на паганае?

— Не хачу я... — шчыра сказала Ганна.

— Баішся?

— Не хачу... Не хачу ісці...

— От прыперлася яно!.. — як бы сам сабе, раздумліва прамовіў бацька. — І кеб хто другі, а то ж — Карчы!..

Ганна, якая заўсёды так добра чула бацькаў настрой, зауважыла: за клопатным роздумам пра яе тайлася ў бацьку ганарліва-задаволеная думка — завіталі, кланяюцца, просяць, багаце! Ёсьць, значыцца, і ў яго скарбы, не горшыя за кублы Карчовы!

— Дак што ж рабіць? — нібы папрасіў парады ён. — Што сказаць!

— Тоє і скажыце, што думаю.

— Не згодна, значыць?

Але ён нават не крануўся ісці пераказваць яе словаў сватам, вялікі клопатны роздум па-ранейшаму панаваў у ім.

— А можа, яно... і нічога? А?.. Можа, мы дарэмно ето?.. Яўхім хлопец такі... любая б за яго...

Ён не так раіў ці казаў пра свае думкі, як пытаўся. Чарнушка ўбачыў — Ганна нязгодна, нецярпіва кінула позіркам на яго, зразумеў, што яна слухаць не хоча, і ўраз абарваў развагі. Няёмка, як бы вінавацічыся, уздыхнуў:

— Эх, кеб знаць, як яно потым бувае!..

Ганна нічога не сказала, яна зауважыла: з хаты выбегла мачыха, подбегам, рашуча рушыла да іх. Яшчэ зводдалі было відаць: мачыха ўгневана.

— Ты што ж ето! Кінуў гасцей — і ні слыху ні дыху! Зваць пайшоў, называеца! — Яна перавяляла дыханне, напала на Ганну: — І ты добрая! Такіх сватоў чакаць застаўляеш!

— Можа, бегці трэ было насустреч?

— Бегці не бегці, а і строіць з сябе няма чаго!.. Радавацца б трэба! Такое шчасце!

— Уга, шчасце!

— Шчасце! Першыя гаспадары на сяле!.. Няхай цяпер і пішуць, што галадранцы — улада! Няхай пішуць! А багацеі булі і будуць першыя!

— А мне што з таго? Першыя ці апошнія?.. Булі б да сэрца...

— Да сэрца! Старцам жыць, з перцам есці! Захацела!.. Ды ці Яўхім — не да сэрца? Да ці е ў Куранях хоць адна, кеб не сохла па ім! Штоб не хацела, кеб да яе прыйшоў!

— Мабуць-такі, е.

— А калі е, то — дурная! Бо нікто другі не раўня яму! І ў Алешніках няма такога! І ў Глінішчах! Нідзе!.. Пражывеш век, гора не паспытаеш! У малацэ ды ў масле купацца будзеш!

Ганна адчувала, як гарачы шэпт мачыхі гоніць бацькавы нерашучасці, сумненні, — старая добра ведала, што трэба рабіць цяпер, ведала нават, што і як будзе заўтра.

— Ты от не любіш, калі я пра Дзятліка кажу. Дак я і не буду! Толькі от скажу — калі на тое выйдзе, калі ён і прывядзе сватоў і ты пойдзеш за яго, усё адно шчасця не бачыць табе! Не будзе яго!

— Вы ўсё наперад знаеце!

— Не будзе! От памянеш маё слова! І сама б знаць павінна! — наступала мачыха, не перадыхаючы і не даючы запярэчыць Ганне. — Што яму, беднаце горкай, трэба найперш? Красы, можа, тваёй? Кеб глядзець, як на ікону, не раўнуючы? Аге! Вельмі рады будзеш красе, калі згладаешся!.. Скрыню добрую — от і ўся краса, якая трэба яму!

— І ўсё вы знаеце! — сказала Ганна з пагардай, стараючыся не паддавацца ўгавору мачыхі: ведала, як многа ў яе словах праўды.

— А то, можа, не?! — адразу рынулася зноў у наступ мачыха. — Можа — не?!. Мо па красе тваёй сохне!.. Чаго ж ён тады круціць пачаў? То ад двара нашаго не адыходзіў, воч не спушчай, а то — і глядзець не глядзіць! За вярсту аббягае!..

Мачыха заўважыла, як пры гэтых словах нядобра пацямыней Ганнін твар (дайшло-такі, у самае сэрца трапіла!), — спалохана, баючыся лішне раззлаваць, перамяніла гаворку, прамовіла супакойліва:

— Ну, добра, добра! Не буду, калі не даспадобы!.. Пра нас, пра бацьку падумала б!.. Як яму дажываць век, у нішчымніцы?.. Не малады ўжэ, не тыя часы, калі рабіць мог, ні дня, ні ночы не чуючы. Пакосіць сена да паўдня, дак спіна — крукам, тыдзень потым стогне.

Сноп на вілы падыме — рукі, як галінкі сухія, дрыжаць. Скора ўжэ і саўсім на печ ляжа — хто скарынку падасць, старому?..

Бацька адгукнуўся з папрокам:

— Ну, от бо, завяла!

— Завяла! Праўду кажу!.. І пра браціка, пра Хведзьку, не грэх падумашы! Усё ж такі не чужы табе — бацькава кроў, родная!.. Дзяліць — калі што якое, прымак там ці хто прыстане — няма чаго!.. Зямелькі — далонька... Ды і тая... Не табе... казаць!..

Мачыха не дакончыла, губы яе горка скрывіліся: ах, што гаварыць гэтай каменнай дзяўчыне, у якой ні шкадавання ні к каму, ні нават клопату аб сабе! Яна адварнулася, закрыла очы ражком хусткі, худыя плечы яе задрыжалі...

— Ну, от, етаго шчэ не было! — паморшчыўся бацька, які трываць не мог слёз. Ён хмурна і лагодна крануў Ганну за локаць: — Хадзем ужэ! Пакажыся!

Ганна кінула бурак, выцерла рукі аб спадніцу.

3

Яна потым багата разоў успамінала гэты момант, успамінала з болем і шчымлівым шкадаваннем. Думала, балела душой: як багата бяды выпадае чалавеку за іншы адзін крок. І як чалавек робіць гэты крок пакорліва, нібы сляпы, — не бачачы ўсяго, што будзе яму з гэтым крокам. Ступае на купіну і не чакае не гадае, што яна не ўтрымае, дрыгва разарвеща і чалавека праглыне багна...

Цвёрдасць — ці ж у Ганны звычайна не было яе? Але якая тут цвёрдасць магла быць, калі не ведаеш, нашто яна? Цвёрдасць тады гаворыць у чалавеку, калі ён ведае, што, хоць нягода прымушае, нечага не трэба рабіць. Тады цвёрдасць дужэе, ірве путы нягоды. А якая цвёрдасць магла быць, калі здавалася, што хоць уёс і нядобра, але — лепш не будзе, — такое ўжо шчасце выпала!

Ці ж не так было ў яе, у Ганны, тады? Ці ж была ў яе пэўная надзея-спадзяванне, якую трэба было б глядзець, за якую трэба было б трymацца, да якой іscі трэба было б наперакор усяму? Васіль... Дык ці ж не бачылася тады ёй, што ўсё з ім — нямоцнае і ненадзейнае, не толькі таму, што адварнуўся, а і таму, што чула ж сама, сэрца само добра чула — не такую трэба яму, як яна, — са скрыніяй, з набыткам трэба! І сам ён — хіба ж не ведала лепш за мачыху — іншую хацеў бы, не беспасажніцу! Праўду мачыха чула — у самае важнае, самае трывожнае ўцэліла!..

А хіба ж усё іншае — не за тое было, што так і трэба, што лёсам, Богам так, пэўна, прызначана? Хіба ж — праўда — не час было ад

бацькавага хлеба адыходзіць, хіба ж — праўда — лішне было пра бацьку падумаць? Мо ж — праўда — лягчай будзе яму і Хведзьку, калі яна да багатых пярайдзе?..

Не вельмі да душы ёй Яўхім, але хіба ж — праўда — не першы жаніх на сяле? Хіба ж якая другая — праўда — адмовілася б? Чаму было не паверыць векавечнай мудрасці: сцерпіцца — злюбіцца, мільм будзе? Усе ж — бачыла — не любоўю ў сёмі сходзяцца, любоў — то ўцеха не бядняцкая і не жаноцкая! Кветка дзяячая, пустая — любоў! Не да кветак, каму хлеба трэба!..

Смеласць, цвёрдасць свая, — якія могуць быць смеласць, цвёрдасць, калі свет завязаны, калі, хочаш не хочаш, мусіш ісці, куды лёс вядзе, калі не ведаеш, куды падацца? Тады смеласці, цвёрдасці хапіла, каб спыніць пустое думанне, жалкаванне, з годнасцю, нібы з ганарлівасцю заўсёднай, пайсці насустрach долі...

Можа, багата што з гэтага думалася потым так для сваёй сущесці, для таго, каб не так балела душа; але ва ўсіх гэтых думках было і багата праўды.

Можа, нават усё тое было праўдай, горкай, супярэчлівай...

Думання многа было потым. Тады ж, калі нападала мачыха, калі бацька прытоена спадзяваўся на яе ўдачу, думалася Ганне цяжка, цымяна. Больш за ўсё, вастрэй, важчай чулася непазбежнасць лёсу, няўхільнасць таго, што надышло. Век ведала, што краса дзяячая — не бровы, не очы, а рукі, умельства ў працы, што не дзеўка чалавека сабе выбірае, а чалавек — яе, што доля дзеўкі — маўчаць, чакаць, слухацца бацькоў. Як няўхільны закон жыцця, ведала — спрадвеку так заведзена ў людзей: воля бацькоў для дзеўкі — божая воля. Так было са ўсімі, так будзе і з ёй. І няма чаго рвацца, трэба слухацца іх, бацькоў і Бога...

І яна слухалася. Не бедавала, не пярэчыла, ішла побач іх паслухмяна. Так было заведзена, так рабілі ўсе. Была турбота пра тое, каб не спаткнуцца ў чым-небудзь на агледзінах, усё зрабіць так, як трэба, не паказаць сябе недарэкаю.

Праходзячы паўз хату к ганку, Ганна заўважыла, як за шыбаю мільганулі цікаўныя, вострыя вочки Сарокі, і турбота гэта ўзяла яе мацней. Яна ўзышла на ганак прутка, ганарліва трymаочы галаву, — так, як ішла заўсёды, калі ведала, што за ёй сочыць падсцярожлівия вочы.

У сенцах мачыжа заікнулася ёй, каб памыла рукі, прыбралася, але адразу ж змоўкла, сустрэўшы позірк, які нібы гаварыў: сама ведаю, што трэба.

— Прынясіце спадніцу, каторая ў клетку, кохту хвабрычную, чаравікі і хвартух белы!

Ганна прамовіла гэта так стрымана і так строга, што мачыха пачула сябе быццам не мачыжаю, а малодшаю сястрой.

— Добра, добра. Зараз... А ты хіба — у каморку?

Ганна не сказала нічога — узяла конайку, лінула з яе на рукі, і мачыха заспяшала ў хату.

Бацька стаяў увесь час моўчкі, назіраў за Ганнай так, як бы траціў яе назаўсёды. Глядзеў і не мог наглядзецца. Калі яна, пераадзеўшыся ў каморцы, выйшла ў чырвонай сацінавай кофце, што пералівалася агнём на яе плячах, на грудзях, у белым фартуху, у высока зашнураваных хромавых чаравіках, у якіх хадзіла нябожчыца маці, — калі Чарнушка ўбачыў яе, прыбраную, стройную, дужую чарнабровую красуню, сумны твар яго мімаволі асвятліўся захапленнем. Рыхтуючыся развітвацца, страціць, ён нібы ўпершыню ўбачыў яе ва ўсім харастве, і захапленне і гордасць за яе на момант запоўнілі яго душу, выгналі ўсе іншыя пачуцці.

«Як мак! Як макаў цвет! Чыстая матка!» — падумаў ён радасна. Губы яго раптам таргануліся болем, вочы заморгалі — ён успомніў нябожчыцу, маладую іх сустречу, незабыўны да скону вішаннік.

Чарнушка абняў дачку і, квола хліпнуўшы, сказаў:

— Дай Божа табе!..

Услед за ім расчулена хліпнула мачыха, шмарганула носам.

— Ідзі, чакаюць!..

Ледзь яны ўвайшлі ў хату, Сарока ўскочыла, закруцілася, засакатала:

— А, прыйшла гуска! Даждаўся гусачок малады — час залаты! Круціў галоўкай, гусачку выглядаў, баяцца пачаў — няма і няма! А яна от, паявілася — хата засвяцілася!

— Не ждалі, — сказала мачыха. — Ганначка акурат буракі брала...

Сарока абышла, абледзела, абмацала вочкамі Ганну з усіх бакоў, падалася к сталу, за якім сядзелі Яўхім, стары Глушак і чорны, зарослы, як лясун, Пракоп.

— Не ждалі, значыць? Не знаі, не гадалі, з якога боку гусачок прыйдзе па гуску-дружку! З якога боку прыплыве шчасце-багацце! А яно от — не з-за поля далёкага, не з-за лесу высокага, са свайго сяла. Прыйшоў малады хлапец — добры купец!..

Сарока, сыплючы словамі, страляла вочкамі то на аднаго, то на другога, а найчасцей на старога Глушака, як бы чакала ўхвалы свайму красамоўству, свайму спрыту. Але Глушак, здавалася, не чуў і

не бачыў яе — маўклівы, затоены, стary Корч праз акуляры з вяровачкай, зачэпленай за вуха замест дужкі, важка разглядваў Ганну.

Ганне ад яго ўпартага, незразумелага позірку было няёмка.

— Ваш тавар, наш купец! — прабурчаў Пракоп, абводзячы панурымі вачымі з-пад чорна навіслых броў пірог і пляшку, якія ўжо былі на стале.

— Купец — усім купцам купец! Сам малады, чуб залаты, добра поўныя клеци — лепішы на ўсім свеце.

— Купца не ганім, — сказаў бацька. — Толькі — дзеўка гадамі шчэ не ў пары!.. Пагуляць бы шчэ трэба!..

— Э, што з той гульбы!.. Ад гульбы конь псуецца, так і дзеўка!..

— Семнаццаць гадкоў усяго!..

— Самы час, самы лепішы квас! А то — пераспее, закісне, стане ўсім ненавісна! Стане, як тая макуха, — будзе векавуха! Шкадаваць будзе — бацьку, матку клясці, што не далі замуж пайсці! Жаніх бо які: што ўродай, што славай, што красой, што справай!..

— Наша таксама — дзякую Богу! — уступіўся за Ганну бацька.

— І старанная, і разумная, і слухмянная, — адразу падтрымала. яго мачыха. — І з твару — другую такую пашукаць! Хай хоць хто скажа: нічым не абдзяліў Божа!

— А Яўхім — хіба, сказаць, не першы хлопец на ўсе Курані? І да ўсяго — дастатак! Пойдзе каторая — не нахваліцца на долю, і паесць, і пап'е ўволю!

— Наша, канешне, не багатая... — адгукнуўся быў бацька, але мачыха не дала яму дагаварыць, кінулася сама ў наступ:

— Небагатая, затое — з рукамі! Лішнім ротам не будзе! Як каторая з поўнай скрыняй! І зварыць, і спячэ, і сарочку чалавеку пашые! І свінча, і дзіця дагледзіць! Вішчаць ад голаду не будуць!..

— Дай Бог, бо ў нашага купца — добра без канца! І свінні, і парасяты, і авечкі, і ягніты, і гумно, і клець — абы паспець!..

— Чаго тут мянціць попусту! — уступіў стары Глушак, нецярпліва, скрыпучы. — Знаем усё, і мы, і яны, — не далёкія... Адным словам — пірог бярэце?

Стары павёў акулярамі на мачыху, на бацьку, Ганны не запытаўся.

Мачыха памаўчала для прыліку трохі, як бы разважаючы.

— Ды мы што ж?.. Мы не супроціў, калі яно ўжэ на тое... Ганначко, пакланіся ўжэ сватам, вазьмі пірага...

Назаўтра, у нядзелю, былі змовіны. Глушакі, дзядзькі, цёtkі Глушакоў пілі ў цеснай Чарнушкавай хаце самагонку, елі так упраўна, што наганялі на мачыху страх, бязладна і голасна гаманілі. За шыбамі вокан, плюшчачы насы, ціснуліся дзецы, туліліся цікаўныя дарослыя. Ганна раз-пораз азіралася на іх. Ёй было не ў ахвоту гэтае, здавалася, доўгае гулянне, яна мімаволі чакала, калі ўсё гэта скончыцца, увесь гэты невяёлы, цягучы таум.

Калі ў хаце нарэшце стала цішэй і шырэй і засталіся толькі сваты і бацькі, пачалі дамаўляцца, цераз які час гуляць вяслле. Ганнін бацька казаў не спяшацца, прасіў адкласці тыдні на два-тры, а сваты Глушакоў даводзілі, што «адклад не ідзе ў лад», дабіваліся, каб зрабіць вяслле адразу, у наступную нядзелю. Стары Глушак пры гэтым амаль увесь час маўчаў — ён таксама быў за тое, каб не спяшацца асабліва, але нічым не паказваў Чарнушкам сваю волю: гуляць вяслле не адкладваючи настойваў Яўхім.

Слухаючы спрэчкі, назіраючы за ўсім збоку, Ганна бачыла, што стары Глушак з затоенай злараднасцю здагадваецца, чаму яе бацька просіць адкласці: добра, добра давядзецца папяцца бедняку, каб назбіраць, наладаваць усяго, што трэба да вяслля!..

Дамовіліся гуляць праз два тыдні. У той момант, калі ўсе згодна замоўклі, мачыжа дала знак Ганне, і тая дастала са скрыні ручнік, падала сватам, Глушаку старому і Яўхіму.

Выпіўшы на развітанне, сваты і Глушакі з галосным гоманам сталі выбірацца з хаты. Расчырванелая, з п'янай усмешкай Сарока, якую вадзіла з боку ў бок, у варотах зачапілася плячом за слуп, прарэзліва заверашчала:

Ой, п'яна я дай хілюся-а,
Іду дадому дай баюся-а!..

Калі сваты падаліся па вуліцы, а бацька пашаргаў у хату, мачыха сказала Ганне, якая стаяла на ганку:

— І табе б спаць пара. Уставаць скора...
— Устану...

Амаль адразу пасля таго, як дзвёры за мачыхай зачыніліся, свято ў акенцы згасла. У хаце стала зусім ціха. Ціха было б і на вуліцы, але ў цемры віхляўся п'яны Сарочын голас:

Іду дадому дай баюся-а...
Паганага мужа маю-у...

Будзе біці... добра знаю...

Спей неўзабаве сціх. Цяпер ляжала ў Куранях вялікая, халодная цішыня.

Усё навокал было знаёмае і звычайнае: даверліва шапацелі грушы, дрымотна чарнелі на могілках купы вербаў і акацый, шарэу ледзь відна ў цемры туман на балоце. Ад туману, ад балота павявала зябкай тарфянай сырасцю...

Але Ганна раптам убачыла ўсё гэта нанова, такім дарагім, якім не было дасюль ніколі. Грудзі напоўніў жаль, неспадзянавы і палочы, — шкада было і груш, і сырога павеву з балота, усяго, з чым жыла ўвесь час, як бы і не заўажаючы!

«Васіль... Васіль...» — уварвалася, пранізала ўсю яе, неяк асабліва, да болю дарагое — у горле аж зашчымела ад горнасці. «Кончылася. Не суджано, значыцца... Бувай!..» Бывайце, грушы шапаткія, вербы ціхія, маладыя, вольныя вечары! Не прыйсці ўжо больш да вас, як было, не стаяць да ранку! Кончылася воля дзяячая — спатканні, мілаванні, развітанні! Ганна, расчуленая наплывам жалю аб страчаным, ледзь не заплакала. З вялікім намаганнем стрымала сябе, паспрабавала супакоіць: «Нашто шкадаваць попусту!.. Што з воза ўпало, тое прапало... У яго цяпер свая дарога, у мяне — свая... У мяне — Яўхім...»

Яшчэ два тыдні, а там яна ўвойдзе ў Яўхімаву хату. Любіць яго, слухацца, служыць яму. Што ж, доля жаночая такая, — як у людзей, так і ў яе, — не вечна ж гуляць, выгульвацца!.. Адно страшыць: як са старым, са свякрухай жышць давядзецца — шкадаваць будуць ці есці? Калі б можна было знаць загадзя, каб не гадаць, не трывожыцца дарэмна!..

А Яўхім — што ж? Не сама выбірала, яе выбралі!.. Ды і сам ён, бачыла ж, не думаў аб гэтым. Шукаў якуюсыці другую, а яго прыцягнула, прыбліда да яе хаты... Што ж, можа, лёсам гэта прызначана, Богам?.. І няхай не даспадобы ён, мусіць, неяк зжывуцца. Любіць жа ён, што ні кажы... І яна — сцерпіцца, злобіцца!..

Ганна неспадзеўкі здрыгнулася: паўз плот хтосьці ішоў! Тоячыся, стрымліваючы хваляванне, яна пачакала, пасачыла: стаў там, дзе яны калісьці стаялі з Васілем. Хвіліну чарнеў нерухома. Ёй здалося: глядзіць у яе бок, бачыць яе... Яна чула, як часта, шалёна б'ецца сэрца.

Васіль!.. Што рабіць? Выйсці, пагаварыць, памірыцца? Сказаць, што даруе яму?.. Ён згарача нагаварыў тады. Сам шкадуе... Выйсці! Апошні раз!.. Выйсці?! Замоўленай! Чужой, другому аддадзенай!.. Не, не! Што з воза ўпала, тое прапала! Не яго цяпер! Не вольная — каб сустракацца! Грэх...

І што ім з таго прымірэння? Пасля змовін! І развітанне — што ім? Развіталіся ўжо, можна лічыць. Чужыя!..

Ён пастаяў моўкі — мусіць, усё ж не пабачыў. Як прывід, паплёўся назад...

У той вечар, калі ў Чарнушкаў былі змовіны, у хаце Дзятлаў было ціха і журботна, нібы пасля пахавання нябожчыка.

— Сынку, сынку, як жа цяпер? — не вытрывала, сказала маці з другога канца стала, за якім Васіль вячэраў.

— Як було, тым часам, так і будзе, — разважліва адгукнуўся дзед Дзяніс.

У хаце гусцеў змрок. Дзеда, які сядзеў на палацах каля печы, ужо амаль не было відаць, матчын твар таксама ледзь шарэў — каб і хацеў, Васіль не змог бы ўбачыць на ім нічога — і ўсё ж, па тым, як перагаворваліся яны, як раз-пораз маці ўздыхала, чуў, што і іх вельмі гняще яго бяды.

Але ад іх спачування не толькі не было палёгкі, а яшчэ горш паліла жальба. Хоць нарабіўся, згладаўся, — не чуў ні стомы, ні смаку ў вячэры. Хацелася адно хутчэй перабыць абавязак і выйсці...

— Багацей, тым часам, ведамо... — прамовіў дзед Дзяніс у цішыні.

— Нагаварылі на яе ўсё тое, што дамогся Яўхім!.. — як бы падумала маці. — Казала я: не такая яна, штоб дапусціць!.. Не было нічога! Бо кеб дамогся, не пайшоў бы кланяцца, у сваты. Да бяднячкі...

Васіль стараўся не слухаць: не хацеў нічога чуць пра Ганну. Кожнае слова пра яе кранала, вярэдзіла штосьці вельмі чулае ў ім, вельмі балючае. Ледзь стрымліваўся: і ахвота ж гаварыць пра яе, — калі ўсё ні да чаго! Не дапусціла, не дамогся! Як бы і сам ён не знае!..

— Такая нявестка була б! — уздыхнула маці. — Лепшай, здаецца, кеб цэлы свет абледзеў, не знайшоў бы!..

— Ну, хопіцы! Ну, чаго тут!.. — Васіль кінуў лыжку, ускочыў. — От бо, не хапаю шчэ!..

— І праўда, Алена! Хлопцу і так маркота!..

Васіль не даслухаў дзедавых слоў, выбег на ганак. Але стаяць на ганку, на двары, дзе сама цішыня вечара, змрок напамінал Ганну, цяпло спатканняў, было яшчэ горш. Каб не сумаваць, адагнаць палючую жальбу, ён стаў тупаць па двары, выдумляць справы. Зайшоў у хлэў, у якім без каня, што яшчэ пасвіўся на ўзболатку, было нудна і пуста, кінуў у куток сена, падаўся ў павець, перавесіў з кручка на кручок дугу, стаў корпацца з калёсамі. Рабіў, аднак, усё як

у сне, усё было нецікае. У галаву неадчэпна лезлі, пяклі душу згадкі, думкі, развагі — усё пра адно, пра Ганну, пра змовіны.

«Багацей, ведамо!..» — успаміналіся яму словаы дзеда пра Яўхіма. І думкі крыўдна згаджаліся, дадавалі: — Дзеўкі кожная на багацце хіліцца! Думае, што дзе багацце, там лёгко будзе жыць!.. Думае, як Корч багаты, дак і ўсё, прыпяваючы, думае, жыць будзе! Аге! — спрачаўся Васіль у думках так, нібы Ганна была перад ім. — Вельмі надзейся! Дужа ты ў Карчоў разжывешся!.. Пажывеш з імі, пабачыш, што за Карчы такі! Якое шчасце сабе выбрала! Смяяцца весела ўмела, плакаць навучышся! Паплачаш горко, як нагаруешся! А што нагаруешся, дак нагаруешся, ето загадзя сказаць можно! Добра не чакай! Усе Карчы такія!..»

Але як ні чарніў Карчоў, не першы раз ужо расла, гарэла ў ім пераплеценая са злосцю важкая зайдрасць: усюды першыя, усё лепшае ім!.. Багацей!..

«Ну, і няхай з Карчом яна!.. Няхай карчоўская будзе!.. — стараўся супакоіцца Васіль. — Усё адно яна мне не пара!.. Толькі і добра таго, што як прытулішся, бувало, сэрца соладко ные і гатоў на ўсё забыцца!.. А хіба ж, будучы сам-насам, цвярозы, не думаў я, што не пара яна, што толку з яе мало? Хіба ж не думаў, што лепей бы да багацейшай якой! Толькі сілы, кеб адараўца, не було. Як прывараўжыла, як бы зеллем апаіла якім!.. А цяпер от — само павярнулася як трэба. Нібы Бог памагці захацеў... Само зрабілася як трэба, дзякуваць Богу!..»

Усё, чым ён жыў у гэтых вечар, было поўна супярэчнасці. Думкі перрабівалі адна адну, спрачаліся, жаданні таксама змяняліся непаслядоўна, супярэчліва, учынкі не хацелі слухацца разваг. У той самы час, калі ён ужо амаль пераканаў сябе, што шкадаваць аб Ганне няма чаго, што трэба толькі дзякуваць Богу за тое, што так разумна зрабілася, Васіль, сам не ведаючы, чаму і як, забрыў к Чарнушкаваму селішчу, к таму плоту, дзе столькі вечароў і начэй стаяў, мілаваўся з Ганай. Як ні гнаў, не адыходзіла неадольная заваблівая надзея: а можа, яна там, чакае?..

Але яе не было. Ля знаёмага плота, здалося, было так пуста і так сумна, што крыўда і гора ўмомант затапілі ўсё развагі. Ён аж разгубіўся ад наплыву гэтых бязлітасных, пякучых, бясконцых і бязмерных крыўды і гора.

Іх ён і панёс з сабою ад плота, той сцежкаю, якой столькі разоў насіў радасць. Ніколі яшчэ не чую ён сябе такім няшчасным — ні тады, калі раўнаваў Ганну да Яўхіма, ні тады, калі павертыў у плётку

пра яе. Тады ён мог ненавідзець яе, пагарджаць ёю, — цяпер было яму толькі шкадаваць!

Цяпер яго пякла не плётка. У яго не было нават надзеі, што ўсё гэта няпрауда. Змовіны былі. Яна — чужая. Усё кончана!..

Калі наплыў гора апаў, прыщік, ён, як бы шукаючы прасветліны, стараючыся стаць мацней на зямлі, пачаў думаць аб дарагім, запаветным. Не, не ўсё яшчэ кончана! Усё яшчэ будзе!.. Пачакайце, прыйдзе час — пабачыще, хто такі ён, Дзядел Васіль! Пабачыще, усе пабачыще! Будзе гэта! Будзе яго пара!.. Ён узнімецца, пабачыще!.. Гумно снапамі набе! Кароў завядзе! Не адну — тры, пяць! Стасеніка завядзе! Такога, што Корч пазеляннее ад злосці!.. Толькі б перадзел зрабілі! Каб зямлі, каторая ля цагельні!.. Тады — усе пабачаць Васіля! Яна, Ганна, пабачыць!

Але добры строй гэтых думак зноў і зноў ірваўся, раўнівая памяць калола, пякла: «Карчова нявеста!.. Змовіны адгулялі!.. Вяселле скора!..»

Ці хадзіў, ці стаяў каля ганка, ці ляжаў у хаце, злыя думкі, не зважаючы ні на што, лезлі ў душу, тачылі: «Жонка будзе!.. Карчова жонка!..»

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

Калі паснедалі, мачыха не загадала Ганне, як звычайна, прыбраць са стала, не ўсхапілася і сама. Сядзела заклапочаная, нават нібы больш, як заўсёды, важная, чагосьці чакала. Але бацька маўчаў, глядзей на край стала, не бачачы ні стала, ні мачыхі, нікога. Бацька заклапочана думаў.

Заклапочанасць і нейкая асаблівая сур'ёзнасць, важнасць была на тварах усіх дарослых Чарнушкаў. Яна кінулася ў вочы нават Хведзьку, які вылез з-за стала надзіва ціха, знік з хаты так, што яго ніхто і не заўважыў.

— Уюноў сушаных нізак дзесяць будзе... — падумаў нарэшце ўголос бацька.

— Хунты тры ці набярэцца... — сказала мачыха.

— Усё-такі грошы... — Чарнушка пашкадаваў: — Грэбы сушаныя еты год, кажуць, не ў цане...

— Чарніц можно. Прося гаварыла, той раз іх вельмі куплялі. Два нейкія купцы з самога Мозыра прыязджалі...

— Картоплю на бровары бяруць. Толькі што, грэц яго, дзешаво...

— Трасцу ім! Лепей у Нароўлю з'ездзі!

— А ў Нароўлі не тое — там дак грошай насыплюць?..

— Насыптаць не насыплюць, а болей дадуць.

— Аге! Дадуць, спадзяйвайся!.. — Бацька пашкадаваў: — Кабанчык малаваты шчэ. Месяцы б шчэ трыв пакарміць... і цяліца...

— На адзін дзень не хопіць... Умэнт змелюць усё, як да стала дападуць!.. — У голасе мачыхі чуўся страх.

— Карова добрая була б...

Па тым, як гаварылі яны пра кабанчыка і цялушку, Ганна здагадалася, што рэзаць іх дамовіліся ўжо раней, можа, учора ўночы, калі яна была на двары, цяпер бацька проста адгукнуўся на ранейшую гаворку.

— Як у прорву, ядзяць! — не магла стрымацца мачыха. — То ж на змовінах адных — сколькі расходу далі! Куды толькі, здаецца, падзелася! Ведамо, чужое!

— Усе ласы на чужыя каўбасы...

— Разорыць нас вяселле етае! Толькі ж і паддавацца вельмі — сарамата! Зяць такі!..

Бацька не адгукнуўся на гэта, думаў аб нечым затоена, заклапочана. Ужо сабраўшыся выходзіць, сказаў мачысе:

— Ты масла збі к нядзелі, колькі можно. Мо з яго толк будзе...

— Саб'ю...

Гаворка аб тым, як узбіцца на капейку, што трэба зрабіць к вяселлю, зноў пайшла, калі сышліся абедаць. Цяпер у Чарнушкаў, здавалася, усе толькі і думалі і меркавалі, што аб недалёкім вяселлі, якое ўнесла ў хату столькі рознага клопату. Прыйбраючы са стала посуд, Ганна чула, як мачыха бедавала: колькі трэба ўсяго — смажанага, прэжанага, мяса, сала, яечні, каржоў, коржыкаў, аладак.

— Гарэлкі кеб нагнаць — завод цэлы трэба!

— Гарэлкі будзе. Етаго дабра нараблю...

— Наробіш! Глядзі, кеб міліцынер не нарабіў табе! Як наскочыць Шабета, будзе табе гарэлка!

— Не наскочыць!..

— Не дурны ён — будзе цяпер каля тваёй восёці ацірацца.

— Ён не дурны, і я таксамо. У такую глушыну аппарат запратору, што сам Міця-ляснік, грэц яго, не знайдзе.

Міця-ляснік — горкі куранёўскі п'яніца — ведаў усе патаемныя скованкі самагоншчыкаў: дзе б хто ні гнаў, Міця знаходзіў, заяўляўся

глынущы першаку. «На сто вёрст чую, дзе самагонкаю пахне», — выхваляўся ляснік.

— Не кажы «гоп», не пераскочыўши! — сказала мачыха бацьку. Потым парайлла: — Трэ пляшкі дзве гарадской. Калі хто чужы, бувае, прыткненца.

— Вып'е і нашай! Цяпер паноў няма! А што самагонка — хто яе не гоніць! — Бацька не даў мачысе пярэчыць. — Трэ от падумаць, як маладую нашу прыбраць!

Ён паглядзеў на Ганну, якая пры гэтых словах перастала выціраць стол.

— Чаго тут думаць? Адзенем... Перад жаніхом сорам не будзе!

— Жаніх жаніхом, а і кеб перад самімі сорам не было. І перад людзьмі... Кеб і адзета, і абута була як трэба. Што купіць, пашыць, трэба падумаць.

— Спадніцу новую справіць трэба, паддзёйку пашыць... Паддзёйку можно з того, што я летась наткала. Са свайго можно... І на спадніцу е што ўзяць. Не купляючы...

— Спадніцу няхай са свайго, а на кохту купіць трэба! — горача абазвалася Ганна.

— Е ж кохта — чырвоная, аж заглядзецца!

— Дак працерлася на локці! Латаная! Самі ж знаеце!

— Кохту трэба новую. Крамную.

— Ну, няхай! Трэба дак трэба! Я што, я — хіба супроць? Хіба я не хочу, кеб як найлепей! Яна ж таксамо, сказаць, маё дзіця. Я толькі кеб расходу меней...

— Расход расходам, а кохту трэба новую...

— Трэба дак трэба! Можна і чаравікі новыя справіць, і хустку! Хустку дак канешне купіць трэба! І не абы-якую, а кашаміравую, з кветкамі!

— Хустку трэба. А чаравікі добрыя і тыя, што ад маткі засталіся. Шчэ і дзецям будзе, якіх народзіць!

— Чаравікі добрыя, лепшых і не трэба. — Ганна кінула позірк на бацьку. — У Нохіма надысь перкаль бачыла белы... Дзяшшовы...

— Ну, дак і купім яго. І к Годлі занясем пашыцы!.. От толькі картоплі б прадаць ды на кірмаш з'ездзіць. Кеб капейка була.

Гэтым спрэчка пра кофту і скончылася.

2

Праз дзень Чарнушка завёз воз бульбы аж за Прывяць, у Нароўлю, а ў нядзелю стаў выпраўляцца ўжо ў Юравічы, на кірмаш.

Ён устаў яшчэ да ўсходу позняга ў гэту пару сонца, запрог каля павеці каня, вынес адну за адною дзве звязаныя авечкі, прывязаў у задку воза да ручак. Калі пад'ехаў да хаты, жонка пачала з Ганнай зносяць і ладаваць у возе тое, што было падрыхтавана на кірмаш. Нізкі сушаных грыбоў, уноны, густа начапляныя на дубцы, лутавая каробачка з сухімі чарніцамі, гаршчок з маслам — усё клалі ў сеня, загортвалі, рыхтавалі к дарозе.

Чарнушка ўнёс з прыгрэбніка меж бульбы, уладаваў у задку.

— Ну, от можно і выпраўляцца, — сказаў бацька і стаў адвізываць лейцы.

Мачыха павярнулася к Хведзьку, які хмурна сачыў з ганка за ладункам к дарозе, — яго не хацелі браць, пакідалі дома аднаго, за вартайніка і гаспадара:

— Дак глядзі ж, кеб з хаты нікуды! І ў хату нікога чужога — зачыніся і не пускай! І — барапі Бог з вугольчыкамі балувацца!

— Не б-буду!.. — Хведзька ледзь стрымліваўся, каб не заплакаць.

— Дазнаюся, добра не чакай! Шкуру спушчу!.. — Мачыха загадала напаследак: — Ідзі ў хату і зачыніся!

Хведзька неахвотна, расчараўана падаўся ў сенцы...

Ехалі ўтраіх: ззаду на коўдры бацька і мачыха, спераду, звесціўшы ногі цераз драбінку, Ганна. Конь цераз сяло бег трушком, парыпваў гужамі, калёсы часта і дробна сакаталі на мёрзлай зямлі. На вуліцы было цёмна, толькі дзе-нідзе цъмяна, варухліва выглядавалі вокны. Гэта былі водсветы ад агню ў печах. За сялом абхапіў іх з усіх бакоў адзін змрок; цёмная дарога, цёмнае поле, чорныя паскі лесу, якія каля балота падышлі ўсутыч, сціснулі з двух бакоў і не выпускалі да самых Алешина.

Дажджоў яшчэ не было, і цераз падсохлую за лета дарогу за няскончанай грэблай перабраліся без асаблівага страху. На алешицкім полі змрок стаў паволі радзець, адыходзіць, а калі выбраліся на шлях, пакацілі між радоў згалельных рослых бяроз, няяркае і негарачае сонца зачырванела ўжо ў дымным, як бы туманным небе.

— Базар, мабуць, будзе непаганы... — прамовіў бацька, бачачы, што калёсы на Юравічы цягнуцца і наперадзе і ззаду.

— Паганы ці непаганы — будзе відно, калі паедзем дадому, — асцярожна зазначыла жонка.

Неўзабаве ўехалі ў лес, невялічкі і голы, але цудоўна прыгожы нават у гэтую пару: нібы спрачаючыся адзін з адным, уздымалі высока ў неба, магутна раскідвалі ў бакі крылое голле асілкі-дубы і вязы.

— Унь там наша поле було. За Перавельскімі кругамі, — сказала мачыха.

Ад лесу пачыналася ўжо глінішчанскае поле.

— Зямля тут, мабуть, не тое што ў нас...

— Параўняў! Такой у Куранях і каля цагельні няма!

Ганна бачыла, што ў лесе там і тут тырчалі шырокія жылісткія пні, круглыя вярхі якіх былі чорныя, шэрыя, белаватыя і зусім белыя, свежыя, — і ёй стала шкада: столькі тут высечана ўжо гэтых дубоў і вязаў. Лес быў рэдкі — між дрэваў за недалёкім узлескам добра віднелася куп'істае балота.

За ляском зноў ціха, задуменна шумелі бясконцыя рады бяроз, тужліва, загадкова гаманілі правады. Яны гулі ўвесь час — і калі збоку адыходзіла дарога на Глінішчы, і калі мяняліся вузенькія, шэрыя, дзенідзе весела падзелянёныя рунію палоскі. Мусіць, ад гэтай загадковасці і тужлівасці гулу правадоў Ганне рабілася таксама тужліва, становілася шкада чагосьці вельмі добрага, дарагога, што, здавалася, назаўжды адыходзіла з дарогай.

Калі праехалі рудую грэбелку над вадавіцкім балотам, шлях пачаў паволі ўздымацца, і неўзабаве не так ужо і далёка забялела юравіцкая цэркаўка. Цэркаўка гэта, як звычайна, абудзіла ў Ганне чулую, бесклапотную згадку пра маленства. Даўно-даўно, дробненікай дзяяўчынкаю ўбачыла яе ўпершыню — убачыла быццам незвычайнае, недасяжнае, дзівоснае. І з той пары, хоць ужо вырасла, пасталела, кожны раз, як убачыць зноў, той дзіўна чулы ўспамін нібы зноў вяртае чароўнасць маленства. Тады, першы раз, таксама ехалі на кірмаш. Які цудоўны быў ён ёй, той кірмаш! Царква, спуск з юравіцкай гары, якая здавалася высачэзней, страхотнай, радасць, што нарэшце спусціліся, што конь не панёс, вір столькіх людзей на плошчы, салодкая боязь застацца адной без бацькоў, згубіцца. А вакол цуды цудныя: хусткі адна за другую прыгажэйшыя, каснікі, белыя-прабелыя булкі, пернікі, абаранкі. Адзін абаранак прынёс ёй бацька — яна толькі трошкі паспытала і схавала за пазуху: шкада было адразу застацца без такога дзіва!..

Царква ўсё набліжалася. Вось падышла ўжо горка-гарбок, курган з бурай някошанай травой і маладымі дубкамі. Бацька, праязджаючы паўз курган, як і раней кожны раз, казаў:

— Разбойнік ляжыць... Асілак. Першы на ўвесь свет буў, казалі... Людзей перавёў — мільён!..

Мачыха трывожна перахрысцілася. У дарозе, далёка ад дому, яна заўёды прыкметна гублялася, мякчэла і ціха, лёгка прызнавала бацькаву сілу і ўладу.

За курганам, за полем, перарэзаным крывымі маршчынамі яроў, абчэпленым там і тут кучарамі кустоў, купкамі дрэваў, узвышша, адчувалася, спадала ў нявидную шырозную лагчыну. Сіняя града з чорнай істужкай лесу ўздымалася за лагчынай у далёкай, прытуманенай смугою далечы. Ганна стала ўзірацца ў сіняватую смугу перад градою, выглядваць жаданую ясную паску, якая іншы раз на момант выблісквала з-за ўзвышша. Яна ўбачыла гэты цуд у той далёкі дзень, калі першы раз ехала тут. «Што ето?» — здзіўлена шмаргнула яна бацьку за рукаў. Бацька абыякава павёў позіркам: «А, рэчка... Прыпяць...» Ганна аж ускочыла: «Прыпяць?» Прыпяць — рака-казка, легенда! Яна той раз і засталася легендаю, загадкавая Прыпяць, — бліснула на міг прамяністую паскай і знікла, колькі ні ўглядадлася Ганна, не паказалася зноў... Як тады, Ганне цяпер захацелася зноў убачыць знаёмую вясёлу паску, але ракі не было відаць: затуманеная далеч хавала яе.

Каля царквы бацька суняў каня, і ўсе злезлі з воза. Пачынаўся той самы, калісьці такі страшны, спуск у мястэчка.

Як заўсёды, бацька адчапіў вяроўку з задка калёс, прывязаў кола за спіцу да галавашкі, каб яно не круцілася. Беручы каня за аброць, загадаў жанчынам:

— Паддзержувайце калёсы!

Ён пайшоў наперадзе, трymаючи закіланага каня за аброць так, што конь як мог задзіраў галаву, шчэрыйцца жоўтымі зубамі і аж прысыдаў на заднія ногі, прыпяняючи калёсы, што наядзжалі на яго. Дарога была мёрзлая, гліняная са жвірам, і нерухомы жалезны вобад кола, які цёрся аб яе, аж вішчай. Ён пакідаў за сабой роўную бліскучую стужку з белымі меткамі на каменчыках.

— Чш! Тпру! Тпру-у... — супакойваў бацька каня.

Што гэта была за дарога — незвычайная, дзіўная, не падобная на ўсе іншыя дарогі ў балотнай старане! Паволі паварочваючы, яна ішла ўніз і ўніз, абрэзаная з бакоў двума глыбокімі раўчукамі, па якіх дажджлівымі днямі раўлі патокі вады. Разам з тым як дарога спадала глыбей і глыбей, абапал яе раслі і раслі горы з размытымі дажджком берагамі, з дрэвамі, што віслі, выстаўляючы карэнне. Уздымаячыся, горы ўсё больш і больш затудялі неба, здавалася, падпіралі яго — і кусты, і дрэвы, што раскідвалі галіны свае, як крылы, як бы збираючыся палацець, былі ўжо не на зямлі, а на небе.

Над самай высокай стромай гары тырчаў з пяску вялікі абліزانы камень, гатовы кожны момант рынуцца ўніз, і Ганне стала жудасна: а што, калі ён цяпер?

Але камень і на гэты раз не зваліўся. Як толькі праехалі пад ім, выглянула ў росступе гор крывая чарада местачковых хат, што съходзілі з прыгорка, абступалі вуліцу. Дапаўшы да раўнайшага месца, непадалёк ад драўлянага дома на два паверхі, у якім была «волосць», бацька зноў спыніў каня, адвязаў кола, і далей паехалі ўжо на возе, з выгляду строгія, важныя, а ў душы нясмелыя, занепакоеныя: не сваё сяло, горад вялікі, чужына. Як і належыць, каня бацька сцебануў, пагнаў трушком, — уз'ехаўшы на брук галоўнай вуліцы, калёсы пакаціліся са страшэнным грукатам і ляскатам, пакуль не ўткнуліся ў чаргу вазоў, што цягнуліся к рыначнай плошчы.

На плошчы, акружанай драўлянымі і каменнымі будынкамі — крамамі і крамкамі юравіцкіх гандляроў і кааперацыі, было ўжо даволі густа вазоў і людзей. Людзі варушыліся, хадзілі, і вазы ў гэтым людскім возёры, здавалася, танулы, паказваючы адно дзе-нідзе задраныя аглоблі ды конскія галовы. Чарнушки ўехалі ў гэтую мітусню, як у неспакойнае, шырокое разводдзе.

Справа, злева, наперадзе іх былі цяпер людзі, людзі — маладыя, пажылыя, зусім старыя, жанчыны і мужчыны — адусюль абкружалі іх світы, кожухі, капитаны, шапкі, апаноўваў шматгалосы гоман, бэльканне авечак, парасячы віск. Чарнушка, узніяўшыся на коленцы, выгледзеўшы вольнае, зручнае месца, пакрыкваючы на тых, хто лез пад каня, стаў паволі праціскацца з Ганнай, з мачыхай, з авечкамі, з усім сваім скарбам на возе да прыпынку.

3

Калі воз спыніўся, мачыха сказала, што стаяць тут нядобра: не на віду, сюды мала хто і падыдзе, але Чарнушка заяўвіў на гэта:

— Каму трэба, той і ў чорта за пазухай знайдзе, — і, не раздумваючы, пачаў распрагаць каня.

— От, скажы ты, саранча-людзі! — не стала спрачацца, мірна паскардзілася мачыха. — Усюды захопяць дзе лепей! Ніколі не управішся за імі!

Яна зірнула на авечак — тыя ціха ляжалі сабе ў задку воза, ужо даўно звыкшыся з прывязкаю, страціўшы якую-небудзь надзею вырвацца на волю, — толькі вушамі ўздрыгвалі пры блізкіх воклічах.

— Вукупай усё, што ў сене, да раскладзі на коўдры!.. — сказала мачыха Ганне, абтрэсваючы з андарака травінкі. — А я пайду, колькі што каштуете, дазнаюся...

Пакуль Ганна ладавала на коўдры гаршчок з маслам, нізкі грыбоў, сушаныя ўноны, мачыха вярнулася расчараўваная:

— Дзешаво ўсё, дзешаво!.. Дарам, можна сказаць, хочуць!..

Нейкі час усе ўтраіх стаялі моўкі, сачылі за тымі, хто падыходзіў блізка, глядзеў на іх дабро. Сачылі па-рознаму: Ганна амаль абыякава, сумна-затоена; бацька спакойна, час ад часу папраўляючы сена, якое цягнуў мяккімі губамі конь; мачыха ж праста лавіла позіркі, нецярпліва маліла — вось гэты, вось гэты. Але, як на злосць, падышоўшы, амаль ніхто нават не пытаўся пра цану — прабяжыць вачыма па коўдры і адыдзе, як бы багацей які, як бы яму нічога не трэба. А калі запытаемца, то толькі так, для прыліку, бо сам нават не прыгледзіцца добра, а кідае позіркам ужо далей.

— От табе і добры базар! — не ўтрывала мачыха.

Яна, каб не тырчаць попусту, стала прыбіраць каля авечак.

— Это шчэ не базар, — пераканана прамовіў Чарнушка. — Базар шчэ будзе!.. Купцы самыя шчэ чай дома п'юць...

Народу, і праўда, прыбывала: плошча запаўнялася вазамі, людзьмі ўсё гусцей і гусцей, станавілася ўсё цясней, рос шум, гоман, крыкі. Зусім блізка, каля суседняга воза, сталі таргаваць карову — жанчына, завязаная зрэбным шмаццём замест хусткі, і мужчына ў аброшанай, абадранай свіце, напэўна, муж і жонка. Нясмела, неяк падазрон аглядвалаі, абладжвалі, мацалі рудую «рагулю», недаверліва слухалі другіх жанчыну і мужчыну, якія расхвалвалі свой скарб. Хваленне гэтае, было відаць, не толькі не ўлагоджвала «купцоў», але нават павялічвала іх недавер'е — яны слухалі і прыглядваліся да каровы ўсё з большай падазронасцю, а неўзабаве адступілі і зусім, пабраліся між людзей, пра нешта шэпчуцься...

Неўзабаве яны, з той жа недаверлівасцю, прыіздзірлівасцю, разглядвалі, мацалі другую карову. «Купцоў» снавала ўсё больш і больш — шукалі, пыталіся, таргаваліся, ішлі далей — руху, гоману было хоць адбяўляй, але гандаль ішоў вельмі скрупа, ва ўсякім разе, тут, дзе стаялі Чарнушкі са сваім возам. Усе прыглядваліся, пыталіся, і амаль ніхто не купляў. Ні Ганну, ні бацьку яе такое становішча ніколікі не здзіўляла — яны былі самі такія ж, як людзі, што снавалі перад імі, — някідкія, разважлівыя палешукі, ледзь не кожны з якіх сто разоў прыцэніца, перш чым купіць. І чаго тут было здзіўляцца, калі прадаўцу так многа, а грошай у «купцоў» лічаныя капейкі...

Не здзіўлялася і мачыха, толькі ж вельмі сумна было стаяць ёй ды чакаць попусту. І, нудзячыся, пакутуючы, злуючыся, яна як бы не могла ўжо бачыць, што чакае попусту, марнее не адна, што так жа марнеюць амаль усе. Бачыла добра яна толькі воз, які, нібы знарок, тырчаў перад вачыма і на якім завабліва чырванелі гаршкі, макатры,

міскі — ёй так трэба добры гаршчок і хоць бы дзве міскі! Трэба, а купіць не купіш! Не бяруць нічога!

— Пакуль тут прадасі што-небудзь, ніводнага не застанеца!

Трэба ж такое: там, як на ліха, ціснуцца жанкі, круцяць перад ёй недаступную чырвань гаршкоў, быццам дражняць.

— Застануцца! — абъякава сказаў Чарнушка. — Не етыя, дак другія!

Мачыха не магла ўтрымацца:

— Швэндаюцца, швэндаюцца — разявы! Толькі з панталыку збіваюць другіх! Тут хіба дабраца з-за іх купцу!..

— Дабярэцца, калі паявіцца...

— Дабярэцца! Аге!..

Мачыха не верыла. Не верыла яна і тады, калі «купец» гэты нарэшце падышоў, хоць чула, што ён не разявака, што пытаецца, пачым уюны, не так сабе, купіць хоча. Яна ведала: уюноў блізка не прадаюць, заламала — паўрубля за ніzkу. «Купец» здзівіўся:

— Паўрубля?!

— А што ж? Дораго, можа?! — Яна прамовіла так, нібы гаварыла, — ды ці павернецца язык у каго-небудзь сказаць такое, — а сама са страхам сачыла, ці хоць не напалохаўся, не збіраецца адступіцца. Стараючыся не выпусціць, заспяшалася мякка і лагодна: — Вы ж паглядзіце, колькі іх тут, у адной ніцы! Бачыце, колькі! Я і палічыць не палічу! Столькі за цэлы дзень не набярэш! Яны ж, як забярэцца ў твань каторы, капай, капай, пакуль вукапаеш!.. Тут жа мяса таго — толькі што яны сушаныя! А мяса якое — ето не якая там смярдзючая рыба! Уюн!

— Уюн-то ўюн... — «Купец» яўна збіраўся адыходзіць.

Мачыха бачыла гэта: надзея гатова была вось-вось прапасці. Чарнушчыка з адчаем падалася да «купца»:

— Ну, добра! Дораго! А вы скажыце сваю цану!

— Па дзевятнаццаць...

— Па дзевятнаццаць?! Дык ето ж!.. Я ж вам і так, можно сказаць, за нішто аддавала! — Мачысе зноў трапіўся на вочы воз з гаршкамі. — Ну, няхай! Бярыце!.. Колькі штук?

Ён браў усе дзесяць нізак: хопіць, мабыць, і на гаршчок, і на дзве міскі! Павінна хапіць!

— Ешце на здароўе!

Ледзь чалавек адышоў, затульваючы нізкі рукавом паліто, мачыха, сціснуўшы грошы ў кулаку, хутчэй заспяшалася да воза з гаршкамі і міскамі. Яшчэ, здаецца, не позна, не ўсё прададзена.

Толькі хутчэй трэба, ужо зусім мала астaeцца! А жанчыны ідуць і ідуць!..

Яна вярнулася назад паспакайнелая, шчаслівая.

— От, прыдбала! — Мачыха пазваніла па гаршку сухімі костачкамі пальцаў, паслухала. — Гамоняць, як званы! Посуд дабрэнны, толькі што — дарагавізна!..

Абгарнуўшы міскі і гаршчок сенам, укладвала іх у возе так, каб, барані Бог, не разбліся ці каб не ўкраў які-небудзь лайдак-злодзей, якіх тут бадзяецца процьма. Калі зноў пачала выглядваць «купцоў», заўважыла неспадзянавана — у натоўпе паявіўся Яўхім. Ён ішоў з Ларывонам, павольна, штурхаючыся, з папяроскай на губе, паглядваў на ўсіх з задаволенай і задзірлівой усмешачкай — эх вы, людзі, мурашкі мітуслівия, драбяза!

«П'яны? Ці так праста схмялеў? Малады, багаты... Удалы... Усё ўдаецца, абы захацеў... Зачапіць, мабуть, хочаецца каго-небудзь, кеб паказаць... які ён?» Мачыха замахала яму рукой:

— Яўхімко-о!

Ён заўважыў Чарнушкаў, пайшоў да іх.

— Ну, як торг? — голасна, зухавата запытала Яўхім, акідваючы позіркам тое, што ляжала на возе. — Э, ды вы тут з авечкамі, няўрокамі, бащеся разлучыцца? — Ён зарагатаў.

— Не бяруць авечак, грэц яго, — спакойна сказаў Чарнушка.

— І не глядзяць, Яўхімко!..

— А мы думалі, што разлучыцца бащеся! — падтрымаў Яўхіма Ларывон. Ён як бы чакаў, што і Ганна засмяецца на жарт, але ў той нават кончыкі губ не варухнуліся.

Яўхім стрымаў рогат. Глядзеў усё ж весела.

— Дак, кажаце, авечкі прадаяце? Дак чаго ж іх не купляюць? Купцоў — унь колькі!

— Ат! Купцы — сказаў!.. Разявакі ето, Яўхімко, а не купцы!

— Е разявакі. А е — і купцы! Трэба толькі ўмець знайсці іх! Ды зачапіць на кручок!

— Зачэпіш іх!

Яўхім раптам адараў прыклейеную цыгарку, кінуў пад ногі, рапшучча сказаў прыяцелю:

— Ларывон, трэба купцоў знайсці на авечак!

— Ну, калі трэба, дак...

— Хадзем!

Зірнуўшы на Ганну, Яўхім спрытна павярнуўся і ўрэзаўся ў натоўп. Каршуковым позіркам азірнуўся, пашукаў, — штурхаючыся, адціскаючы ўбок тых, хто трапляўся на дарозе, рушыў з Ларывонам,

які верна дыбаў услед, у мітусню між вазоў. На іх адварочваліся, лаялі іх, а яны і не азіраліся — вось прысталі да адной групкі людзей, паслушалі, да другой прыблізіліся...

Вярнуліся з гарадскім чалавекам у кароткай паддзёвачцы з заечым каўняром і ў пальчатках — спачатку ўдваіх: «купец» і Ларывон. Яўхім падышоў толькі пасля таго, як чалавек паглядзеў авечак і стаў прыщэнывацца. Падышоў, нібы незнаёмы, падміргнуўшы Чарнушкам, каб маўчалі, сур'ёзна, голасна запытаўся:

— Чые авечкі?

Ларывон адказаў:

— Ды тут ужэ е купец...

Яўхім грубавата штурхнуў чалавека, як бы адціскаючы яго:

— Мало што е! Мы паглядзім шчэ, хто лепшы купец!.. — Ён зірнуў на Чарнушку. — Вашы авечкі?

— Mae.

— Не лезь! — як бы зазлаваў Ларывон. — Тут ужэ е купец! Ён першы прыйшоў! Яго чарга — першая! Не сунься, чуеш! Не замінай!

— Першы — ды горшы! Ён год таргавацца будзе! — Яўхім, здавалася, хацеў што б ні было перахапіць авечак.

Ён нават палез рукой пад паддзёўку, як бы хочучы дастаць грошы. Але калі скоса зірнуў на «купца», убачыў расчараўана — той і не думаў хапацца браць авечак! Аддаваў сваё права Яўхіму не спрачаючыся, нават ахвотна! «Не зачапілі!» — падумай Яўхім.

Не ўдалася гэтая выдумка і з другім «купцом», якога прывёў Ларывон, і толькі трэці — задзірысты кірпаносы вясковы хлопец у расшпіленым шынялі, — калі Яўхім нахабна ўлез у яго гаворку з Чарнушкам, абурана загарэўся:

— Авечак я напытаў!

— Мало што напытаў! Напытаў — не купіў... — Яўхім палез к Чарнушку. — Пачым прадаяце?

Хлопец, раззлаваны, адрезаў:

— Я бяру авечак!

Ён ашалела выхапіў з кішэні гімнасцёркі кашалёк, стаў адлічваць акуратна згорнутыя рублі, важкія медзякі. Рукі яго, з крыўымі, неспакойнымі пальцамі, непаслухмяна дрыжкалі...

— Эх, дзешаво прададлі! — «пашкадаваў» Яўхім уголас. — Я болей даў бы!

Ён падміргнуў Ганне, якая сачыла за ўсім дзіўна сумна, і адышоў, быццам бы незадаволены. Аднак, як толькі хлопец у шынялі, ведучы ўжо сваіх авечак, адышоў ад Чарнушки, ён вярнуўся да воза, гарэзна, голасна зарагатаў.

— Усё-такі адзін папаўся!

Мачыха, павесялелая, амаль шчаслівая, глянула на яго з захапленнем: вось жа малайчына, зух!

— От дзякую табе, Яўхімко! Выручыў ты нас, выратаваў просто! Но мы тут да вечара пратырчалі б! І то ці збылі б!

— Глядзець нікто не хацеў! — згодна адгукнуўся Ганнін бацька.

Яўхім адказаў сціпла:

— Ат, чаго тут дзякуюваць! Як чужому ўсё адно!.. Свае ж цяпер, сказаць, адна сям'я!..

— Свае. Праўда, Яўхімко!

Яўхім закаханымі вачыма зірнou на Ганну.

— Дак мо пройдзэм, паглядзім, дзе што робіцца?

— Аге! Ідзіце, ідзіце! — ахвотна падтрымала яго мачыха.

Ганна не пярэчыла: не толькі таму, што нявесце нядобра было б пярэчыць жаніху, свайму будучаму гаспадару, але і таму, што даўно хацелася ёй у людскую мітусню, якая, здавалася, таіла ў сабе столькі цікавага. Стоячы каля воза, яна бачыла так мала, ды і стаянне гэта надакучыла да ліха!

— Гануля!.. — Бацька адазваў яе ўбок, цішком, як вялікі дарунак, даў скамечаны, потны рубель. — Можа, захочаш купіць што-небудзь.

Ганна падзякавала, загарнула паперку ў насоўку, пад аховай двух дужых хлопцаў рушыла к другім вазам, у мітусню і гоман людскіх натоўпаў.

4

Першы час побач з Яўхімам чула яна сябе няёмка: як бы не дзяйчына ўжо, не вольная, жонка яго. Але няёмкасць гэта неўзабаве прыціхла, адышла, увагу, думкі яе захапілі відовішчы кірмашу. Вось дзед стаіць, абапёршыся на воз, — мабыць, чужы, — стаіць, нібы дрэмле. На плячах дзеда вісне нізка звычайных лазовых лапцяў — здаецца, не прадаў ні аднаго, а колькі корпаўся з імі, як, пэўна, натамісця, цятнучыся сюды старымі нагамі? Жанчына, таксама немаладая, хваравітая, трymae на руках ношаную, пафарбаваную лушпайкамі цыбулі, зрэбную сарочку, яшчэ адна — за возам — са скруткам палатна... Хлапчанё, бялявае, з насцярожанымі дзікаватымі вачыма, прадае шапку-кубанку — скураны верх яе вышмараваны да белага...

— Украў? — падскочыў раптам да яго Яўхім.

— Сам ты ўкраў!

— А от зараз праверым! От зараз — у міліцыю!

— Заві! — Хлапчук глядзеў адважна.

Потым — неспадзеўкі, яны і варухнуцца не ўправіліся: мільг — і знік між вазоў і людзей!

— От шпана! — пакруціў галавою Яўхім, рагочучы з адабрэннем.
— Як верабей!.. З дзетдома, мабуцы!..

Яўхім і цяпер ішоў штурхаючыся, весела, задзірыста пакрыкваючы, каб расчысціць дарогу, там і тут спыняўся каля вазоў, каля людзей, якія прадавалі, разглядаў жывёлу і тавар, быццам прыцэнъваўся.

— Цётка, пачом шкілета етага прадаеш? — запытаўся ён, паказываючы на карову, што задуменна жавала сена.

Карова была як карова, не вельмі і худая, і цётка пакрыўдзілася:

— Сам ты шкілет! Байструк салдацкі!

— Я не байструк, цётка! У мяне і тато і матка е! От яны знаюць!..

— Яўхім кінуў на Ганну і Ларывона.

Ларывон пацвердзіў:

— Е.

— От, чуец! А пра шкілет — я так, смешкамі! А вы ўжэ і ругацца! Хіба ж я не бачу, што карова ў вас — хоць на выстаўку! Малака, мабуць, дае — заліцца!.. — Жанчына глянула недаверліва, прамаўчала. Але Яўхім не адступіўся, вельмі сур'езна, дзелавіта запытаў: — Дак пачым жа прадаице?

Жанчына завагалася.

— Трыццаць — як аддаць!

— Дораго! — Яўхім аж губы паддіснуў: столькі заламала!

— А ты — сколькі б даў?

— І бясплатно не ўзяў бы! Такую здыхляціну!

Ён зарагатаў праста ў очы ашалелай жанчыне і пайшоў сабе далей. Ларывон падаўся ўслед, таксама душачыся рогатам:

— От упёк! Упёк дак упёк!..

Толькі Ганна не смяялася — ёй было нават шкада жанчыны.

— Нашто табе ето? — сказала яна Яўхіму з дакорам.

— А чаго ж не пасмяяцца? Дзе і пасмяяцца, як не тут!..

Дурэючы, ён ціха заспіваў:

Мы на гора ўсім буржуям

Міравы пажар раздуем!..

Міравы пажар ў крыві...

Госпадзі, благаславі!..

Яму, відаць, гэтая песенька здавалася пацешнаю, як і Ларывону, які гудзеў за ім. Ганна ж быццам і не чула іх гарэznага спеву, поўнячыся ўся адчуваннем вялікага чалавечага віру.

— Цабры, цабры каму?! Цабры новыя, асінавыя, сасновыя! Дзежкі, бочки!! Дзеж-кі, дзеж-кі!..

— Абады, абады каму? На сто гадоў ездзіць! Дзецям і ўнукам хопіць!..

— Падсвінка прадаю! Нядораго! Падсвінка!.. Можна карміць, можна забіць!..

— Рыба свежая! Сягоння з рэчкі! Толькі што вылавілі!..

— Дзёгацы! Дзёгацы! Дзёгацы!

— Рыба! Рыба! Рыба!

Усё было дзіўна перамешана: вазы, каля якіх драмалі пакорліва і сумна «падласыя» і «рагулі», ціснуліся з вазамі, на якіх бялелі цабры, бочки; наравістыя бараны і неспакойныя свінні варушыліся між вазоў з лазовымі каробкамі, кашамі і кошыкамі, коламі, абадамі. Мышаліся галасы — беднае жывёльнае зборышча ўплятала ў людскі гоман рыканне, іржанне, бэльканне, рохканне, прарэзлівы віск.

— Казу! Казу прадаю! Каму казу трэба? — кригчаў нехта.

— А дзеўкі няма? — зарагатаў Ларырон. — Мне б — дзеўку!

— Венікі! Венікі! Бярозавыя венікі! Хоць хату падмесці, хоць памыщца!..

Чаго тут толькі няма — і граблі, і зубы ў граблі, і нават лаза, верчыкі лазы на лапці! Усё, што можна і няможна, сцягнулі людзі сюды, каб прадаць, агораць капейку, памяніць на нешта. І колькі ж іх, гэтых людзей, колькі клопатаў, жаданняў, надзей ходзіць, гамоніць, кліча — і з гэтага боку Прыйпяці, і з другога, зарэчнага! Тым, якія за ракой, цераз вялікую ваду перабірацца прыйшлося, перад паромам выстойваць, лодкі шукаць, а ўсё ж прабіліся, сышліся з гэтым берагам, зліліся ў адным гаманлівым разліве на юравіцкай плошчы!..

— Ёмкі, качэргі не трэба? — таямніча запытаўся дзядзька з абсмаленым вусам, мусіць, каваль.

— Не трэба! Не жаніўся шчэ! — адмахнуўся Яўхім.

За кавалёвым возам ціснуліся цікаўныя: чародка гарачых цыганоў абкружыла дзядзьку, які трymаў порсткага жарэбчыка. Цыганы наперабой аглядвалі і абмацвалі каня, так жа наперабой лаялі яго, пагардліва паказвалі на яго калені, тыцкалі пальцамі ў капыты. Яны кригчалі так дружна, што цяжка было зразумець слова. Гаспадар, вялізны, нязграбны, слухаў іх моўчкі, як бы і не чуў, і цыганоў гэта злавала, яны насядалі яшчэ гарачэй. Дробны, цаглянчырвоны, старэйшы, відаць, між іх, і раз, і другі хвацка працягваў руку, чакаў, што той падасць сваю на згоду, але селянін уёс стаяў, як глухі. З натоўпу вакол сыпаліся падчэпістыя воклічы, чуўся рогат,

цыганы ж не заўважалі нікога, толькі старэйшы азірнуўся, тыцнүў пагардліва пальцам на селяніна, просячы ў людзей падтрымкі сабе, потым плюнуў і руштыў преч, ведучы і ўсю хэўру...

— Вазьмі мяне! — крикнуў Ларывон, і цыган, не разумеючы, спыніўся. — За жарабца вазьмі! Да сваёй! Да цыганкі!..

Цыган штосьці сказаў па-свойму і пайшоў далей пад крыкі, рогат натоўпу.

Мінуўшы натоўп, падышлі да вазоў, над адным з якіх тырчала фанерная шыльда — «Камуна "Росквіт жыцця"». Хоць прадавалі тут бульбу, капусту і яблыкі, пабадзяліся між вазоў, паглядзеі ўсё з асаблівай цікаласцю — пра камуну хадзіла столькі гаворак!

— Капуста ўрадзіла! — сказала здзіўлена Ганна, любуючыся вялізным лабастым качаном.

— Зямля ў іх — не наша! Панскую забралі! Як масло — зямля!.. — растлумачыў Яўхім.

Чалавек у ватоўцы, абветраны, з аблупленым носам, ухмыльнуўся з-за воза:

— Зямля панская, ды капусты такой у пана — не було!

— Такой, можа, і не було, — згадзіўся, здавалася, Яўхім. — Дак була не такая, лепшай!

— Не було ні лепшай, ні такой! — зноў ухмыльнуўся чалавек у ватоўцы.

Яўхіма ўсмешка гэта чамусыці ўзлавала.

— Канешне! Не було! Пан ваш буй дурны як лапаць! А вы — разумныя! І вам бог камунаўскі памагаў! Кажуць, у камунаўцаў таксама бог е і яму кожны дзень моляцца?

Ларывон зарагатаў. Ганна таксама засмяялася, гледзячы мімаволі на капусту: ну і качаны ж!

— Е, канешне, Бог! А як жа! Не без Бога! Усё, кажуць, ад Бога!

— А! — узрадаваўся Ларывон. — А як яго завуць, вашага бoga? Па-парцейнаму! Карло Маркс?

— Навука завуць яго. Агратэхніка.

— Ха-ха! Абрацехніка! Як жанчыну, ці што?!. — Ларывон хацеў яшчэ штосьці сказаць гарэзнае, але, зірнуўшы на Яўхіма, які не думаў смяяцца, перамаўчаў.

— Ерунда! Агратэхніка ваша ета! Зямля — от што бог! Е зямля добрая, дак і ўсё будзе!..

— А качаны етыя выраслі ў нас, між іншым сказаць, і не на зямлі. — Чалавек ухмыльнуўся яшчэ хітрэй. — На балоце!

Ганна не паверыла:

— На яком балоце?

— На звычайным. На дрыгве, у якой коні таплісія... Асушылі — і от, калі ласка, качаны!..

Ганна зірнула на чалавека — смяеца, напэуна, байкі гаворыць. Але той не смяяўся, трymаўся так, нібы ўсё праўда. Як бы хочучы дазнацца, праўду ці няпраўду сказаў чалавек у ватоўцы, узяла на руки качан, узважыла — важкі ж які! — памацала. Не качан, а дзіва! І на балоце, падумаць!

Яўхім узяў яе за локаць, пазваў. Адыходзячы, кінуў чалавеку:

— Прыйзджайце к нам капусту садзіцу! У нас балото вялікае!

Ларывон засмияўся. За камунаўскімі вазамі яны наткнуліся на будачку, збітую з дошчак, над якой на чырвоным палатне былі намаляваны дзве рукі ў поціску і надпіс: «Горад і вёска — злучымся!» Ніжэй палатна была прыбіта шыльдачка: «Саўгас "Шлях да камунізма"». У ларку прадавалі мяса. Сек і важкую мяса малады хударлявы хлопец у белым халаце. Усе трое, убачыўшы гэтых халат, сталі.

— Як дохтар! — не ўтрываў Ларывон. — Як усё адно ў бальніцы якой!

Яўхім коса зірнуў на Ганну, працадзіў:

— К-культура!.. Шлях да камунізма!..

Яны былі ўжо з краю плошчы, каля будынкаў, у якіх мясціліся крамы. Яўхім успомніў, як бацька даваў Ганне грошы, запытаяў:

— Табе, здаецца, купіць нешта трэба?

— Ат, дробязь розную... Я потым, з мачыхаю... — Ёй не хацелася, каб Яўхім стаяў, бачыў, як яна будзе выбіраць гузікі, аплічкі, інтymныя дзяўчыя драбніцы.

— Ну, дак, можа, сюды зайдзем? — Яўхім кіунуў ёй і Ларывону на дзвёры, па баках якіх на высокіх і вузкіх шыльдах былі намаляваны міскі, лыжкі, бутэлькі і чаркі. Шыльды былі вельмі падобны на тыя, што віселі на дзвярах у шаўцоў і краўцоў, толькі што тут замест ботаў ды шапак красаваліся міскі і бутэлькі. Над аблезласінімі міскамі клублісія шэрья воблакі, чаркі таксама былі поўныя нечым шэрым.

— А што там рабіць нам?! — запярэчыла Ганна.

— Ну, што!.. Тое, што і другія! — Яўхім падміргнуў Ларывону. — Ну, морску вып'ем!.. Сушыць нешта ў горле!..

Яўхім амаль сілком увёў Ганну ў памяшканне, у якім за столікамі сядзела нямала людзей, што пілі, елі, гаманілі. Яўхім знайшоў каля століка ў кутку два вольныя зашмальцаваныя табурэты, прынёс сабе яшчэ адзін і пайшоў к буфету. Праз лезшы цераз чародку людзей, якія таўкліся там, ён пагаварыў аб нечым з тоўстым паголеным

чалавечкам, гаспадаром «сталоўкі» Ёслем, і вярнуўся да стала з трыма налітымі шклянкамі.

— Это нам, — паставіў ён шклянкі з гарэлкаю сабе і Ларывону, потым урачыста паднёс шклянку з віном Ганне. — А это — табе!

Ганна сказала, што піць ёй не хочацца.

— Хочацца не хочацца, а трэба выпіць, калі ўгашчаюць! Ад угашчэння адказувацца няможна! — Ён засмяяўся. — Прывыкай! Прыйдзеца шчэ папіць!

Хлапчук, Ёселеў сын, прынёс хлеба, закускі: гуркоў, катлеты з патоўчанаю бульбай. Сам Ёсель, рухавы, увішны, з чорнымі вясёльмі вачыма, падбег з талерачкай, на якой быў ружовы брускок нейкага печыва, міргнуў Яўхіму, як знаёмаму.

— Калі ласка! Для дамы!.. Вам, па заяўцы вашага кавалера! — Ёсель паставіў талерачку. — Яўхім, можа, яшчэ чаго трэба?

Яўхім па-сябройску ляпнуў Ёселя па плячы.

— Пакуль хопіць етаго! — Калі Ёсель адбег к буфету, Яўхім, задаволены, што можа ўразіць Ганну такою навінкай, прамовіў: — Пірожнае! Для жанчын шляхетных робіцца спіцыяльна!

Ганна паглядзела на нявіданы бруsocак, зацікаўленая: які ён на смак? З чаго яго зрабілі, чаму толькі для жанчын? Але запытацца стрымалася: гэта яе магло б прынізіць перад ім!..

Яўхім узніяў шклянку, паднёс да Ганнінай.

— Вып'ем, кеб усё добра було!

Ганна паспытала — віно было прыемнае, салодкае, не тое што куранёўская самагонка.

— Усё, да дна! — напаў на яе Яўхім, калі яна намерылася паставіць шклянку. — Не пакідаць зла!

Каб не спрачацца дарэмна, не выклікаць лішне ўвагі да сябе тых, хто сядзеў побач, паслухалася, выпіла ўсё.

— А цяпер от вазымі каклету ці гурка! — Яўхім выдаваў сябе за гасціннага, клапатлівага гаспадара.

Ад віна хутка стала цёпла і лёгка, хмарныя думкі зніклі: не было ужо ні шкадавання аб дарагім, што назаўсёды траціла, ні трывогі пра тое, як будзе далей. Узяла пірожнае, паспытала — аказваецца, салодкае, само нібы ў роце растае! Мабыць, з белай, марымонской муکі, з яйкамі і цукрам!

— Мо шчэ вып'ем? — нахіліўся Яўхім.

Яна рашуча захітала галавой: не, — заспяшалася ўстаць. Калі выйшлі разам з ветлівым Ёслем, які правёў на ганак, прасіў не забываць дарогі к яму, кірмаш здаўся вясёльм святам, і ўсё навокал

выглядала бесклапотным, бясхмарным, святочным, і верылася: ёй будзе добра, будзэ добра!

Зноў патаўкіся трохі ў людской мітусні каля вазой, гледзячы на дабро, раскладзене на сене, зайшлі ў адну, другую краму, у якіх таксама ціснулася багата народу, больш за ўсё, відаць, разявак.

— Скажы, што табе хочацца купіць — такое, кеб даўно хацелася! — сказаў Яўхім, акідваючы вачыма палічкі, на якіх было раскладзена і развшанна мноства ўсякіх прынад.

Вядома, Яўхім не быў бы Яўхімам, каб у яго словах не пачула яна пахвальбы — магу што хочаш купіць, — але Ганна больш заўважыла цяпер тое, што яму хочацца зрабіць ёй добры дарунак. Яна бачыла, што яму вельмі хацелася, каб яна папрасіла. Ганна на міг завагала. И ўсё ж штосьці стрымала яе.

— Нічога.

Ганна адразу ж сабралася ісці з крамы, але ён не пусціў.

— Пастой! Няма чаго выдумляць! Не чужая ж!.. Ты не нагледзела, дак я нагледзеў!.. — Яўхім крыкнуў прадаўцу: — Падайце хустку тую!

Ён сам накінуў ёй хустку на плечы, падвёў к люстру, прыбітamu да сцяны. Якой ні спакойней здавалася Ганна хвіліну назад, але калі зірнула ў люстра, твар яе, смуглавыя, крыху выпнутыя шчокі заснелі зачараўвана: ах, якая квяцістая, якая вогненна-яркая, цудоўная, век такой хусткі не насіла!

— Акурат да твару! — узрадаваны, таксама зачараўваны, сказаў Яўхім. Ён, задаволены, пайшоў к прадаўцу.

Жанчыны, якія стаялі за ёй, глядзелі з зайдрасцю, гаманілі, хвалілі: добрая хустка, да твару, нічога не скажаш. Ганна ж не магла вішнёвых воч сваіх адарваць ад люстра, ашчасліленая, замілаваная: ці яна гэта, такая незнёная, такая паглядная, такая... Штосьці раптам занепакоіла, штосьці нібы дакранулася да чулай шыі, дзіўна халоднае і гарачае. Яна, не разумеочы, мімаволі павяляла няцямным позіркам, і гарачая чырвань у момант заліла яе твар. Васіль! Калі ён увайшоў ці, можа, быў ужо між людзей тады, калі яны з Яўхімам паявіліся, Ганна не ведала і не думала пра гэта — яе ўсё поўніла неспадзянка відовішча — Васіль! Яны глядзелі адно на аднаго, позіркі іх у люстры скрыжоўваліся.

Толькі момант было гэта — Васіль знік з люстра гэтак раптоўна, як і паявіўся. Але хоць яго не было відно, яна не магла варухнуцца. Ён нібы скаваў яе. И не бачачы яго, яна чула дзікаваты, важкі і разам з тым разгублены позірк спадылба, крыўду і роспач на яго самалюбных

губах. Гарачынь, чырвань сораму ўсё не съходзілі з яе твару. І якое недарэчнае было тое, што сказаў, вярнуўшыся, Яўхім:

— Ну, от і канцы з канцам! Відно, што нявеста! — Яе абразіў яго смех. — Падарыў, а ўсё адно як сабе! Не з хаты, а ў хату!..

Ад гэтага смеху Ганне захацелася плакаць. Выходзячы з Яўхімам, яна падумала пра Васіля — тут ён яшчэ ці пайшоў, але, поўная неперажытага хвалявання, азірнуцца не пасмела. Быў Васіль ці не быў у краме, а ёй здавалася, што ён каля яе, сочыць за ёй.

На ганку, стараючыся не сустракацца позіркам з Яўхімам, яна сказала, што трэба ісці назад: бацька і мачыха дайно зачакаўся.

— Хай прывыкаюць! Не столькі шчэ чакаць прыйдзеца!

Ён заўважыў, што яна спахмурнела, незразумела перайначылася, але распытаўца не стаў. У яго быў па-ранейшаму бесклапотны настрой, непадатны для падазрэнняў ці якіх-небудзь непрыемных думак...

— Я дайду ўжэ адна, — сказала Ганна, калі ён трохі правёў яе.

Яўхім не запярэчыў, не здзіўіся ці зрабіў выгляд, што не здзіўляеца, моўкі адышоў. Яна была рада, што ён лёгка адстаў.

Увесе час, пакуль стаяла з бацькамі каля воза, не сціхаў у ёй успамін пра Васіля, пра яго паяўленне, пра яго позірк — трэба ж, каб так здарылася! Думала, ўсё з ім кончана, застаетца толькі забыць, і вось жа — сустрэча гэтая! Як зачырванелася, не згарэла ледзь! Нібы з крадзеным злавілі!.. Заставіўшыся адна, без Яўхіма і Васіля, яна старалася абдумаць ўсё, вярнуць сабе разважлівую яснасць: не-не, ёй няма чаго саромеца! Усё, што было з Васілем, кончана. Проста не прывыкла яшчэ. Але — прывыкне!

З-за думак сваіх яна амаль не чула ні зайдрослівага мачышынага войкання — вой, якая хустка! — ні бацькавага неспакою аб тым, што людзі ўжо раз'яджаюцца, а меҳ бульбы так і ляжыць.

Бацька запрог каня, каб ехаць дамоў, калі к ім падышла чарнявецкая кволая дзяўчына ў кароценькім гарадскім паліто і шапачцы, запыталася, ці не маюць яны бульбы. Бацька так узрадаваўся гэтаму, што не стаў і таргавацца.

— Ужэ і не думаў, што купец знайдзеца! Як Бог паслаў, на шчасце! Так хай і вам карысць будзе!..

«Богам пасланы купец» папрасіў, каб бульбу завезлі на кватэру. Калі ехалі, мачыха з вясковай гаварлівасцю паведаміла:

— Грошы вельмі трэба. Дачку от замуж аддаём...

Белы, нездаровы тварык дзяўчыны павярнуўся да Ганны.

— Віншую!.. Добры хлопец, мусіць?..

— Да як сказаць. Не гарбаты, не кульгавы. Не горшы за другіх, здаеща.

— Добры. Красівы, багаты, — умяшалася мачыха. — Яўхім Глушакоў!

— А! — прамовіла дзяўчына далікатна. Зірнула на Ганну пільнымі, дзіўна строгімі вачыма. — Вы любіце яго?

Ганна не адразу адказала, падумала: «Худзенькая якая, нібы нядужая. Вецер, здаеща, падніме і панясе, як пушынку... А вочы — такія строгія!.. Люблю ці не люблю?!»

— Ці ўсім канешне любіць, выходзячы?.. Кеб усе ішлі толькі тыя, што любяць, дак болей за палавіну ў дзеўках век сядзела б!

— І ўсё-такі — як жа жыць без кахрання?

— А так і жывуць... Сцерпіцца — злюбіцца, кажуць...

Дзяўчына прамовіла, любуючыся і дзіўна спачуваючы:

— Вы такая прыгожая!

— За Яўхімам пражыве прыпяваючы! — зноў умяшалася мачыха. — Само шчасце, сказаць, у руکі ёй прыйшло!..

Дзяўчына не адказала на гэта, запытала з той жа строгасцю:

— Харошае сяло ў вас?

— Нічого. Грываў процьма. Маліны, ягады ўсякай. Канешне, не тое што Глінішчы, а ўсё-такі — нічого... — Мачыха пацікаўлася: — А вы — хто самі будзеце? Нешто не бачылі мы вас ніколі!..

— Я ў Мозыры жыву. Вучуся. А тут у дзядзькі ў гасцях. — Строгія вочы памякчэлі. — Настаўніцаць к вам от прыеду. На той год канчаю. — У яе аказалася такая мілая ўсмешка, пяшчотная, з ямачкамі. І рот прыгожы, маленъкі, добры.

— Прыйзджайце... Толькі — школы ў нас няма...

— А-а... — пашкадаваў добры раток.

Дзяўчына — мачыха дазналася ўжо, што яе завуць Параска, — прывяла воз на двор «воласці», сказала, што яна жыве тут, на першым паверсе, з боку двара. Ледзь толькі ўехалі, як на ганак выйшала Апейка, і дзяўчына радасна крыкнула яму:

— Ну, от я купіла! — Яна гарэзліва пахвалілася: — І нядораго!..

Пакуль Чарнушка наматваў лейцы на ручку, Апейка паставіў меж і, прысёўшы, пачаў прыладжвацца плячыма, каб лаўчай узяць на сябе. Чарнушка не чакаў такога: як-ніяк валасное начальства, няхай сабе і з простых людзей, пастрабаваў быў паправіць становішча:

— Дайце ўжэ я!.. Кеб не падарваліся з непрывычкі!..

— Не падарвуся! — адказаў Апейка, з натугай падымаючы меж.

Чарнушка памог яму, ніякава пайшоў услед, падтрымліваючы меж ззаду. Калі яны вярнуліся на ганак, Апейка гаварыў:

— Дак вы з Куранёў! То-та — твар знаёмы... Картопля добра ўрадзіла?

— Картопля — непагано. А жытга, можна сказаць, няма...

— З жытам, з пшаніцай пагана ў нас у многіх сёлах. Цяжкая зімка будзе. І вясна... Ага, — успомніў Апейка, — тут у нас быў пад арыштам з Куранёў... Дрозд, здаецца... Не, Дзяцел яго прозвішча. — Ганна замерла, стала ўслухоўвацца. — Як ён жыве?

— А што? Нічого. Жыве сабе...

— Добра, сумленна жыве?

— Нічого. Як усе...

Ганна яшчэ не сцішыла хвалявання, якое выклікаў раптоўны напамінак пра Васіля, як з дому выбегла Параска, строга і сур'ёзна падала штосьці загорнутае ў газету:

— Гэта вам ад мяне. К вяселлю... Нічога другога няма. Студэнтка!.. Кніжка добрая!.. — Яна скамянулася: — Чытаць вы ўмееце?

— Можна сказаць — не...

Параска задумалася: што ж рабіць? Памог Чарнушка, сказаў Ганне:

— Бяры да дзякую!

Едучы назад, Ганна трымала ў руцэ кнігу, везла ў памяці апошні строгі і жаллівы дзявочы позірк. «Вы любіце яго? Як жа можна жыць не любячы!..» — «А так і жывуць! Многі жывуць!..» — быццам спрачалася яна са строгай, наўнай дзяўчынай. Яна ведала гэта, была пераканана, што так было і будзе, але калі згадвала, як хадзіла з Яўхімам, Васілёва паяўленне, — на душу важка лажылася трывога...

5

Клопаты, клопаты. На другую раніцу Чарнушка зноў выправіўся ў дарогу — цяпер ужо купляць Ганне на кофту. Дарога была недалёкая, хоць і даводзілася яшчэ ехаць у аб'езд, — напрасткі пакуль толькі хадзілі, — і гадзіны праз паўтары Чарнушкавы калёсы круціліся ўжо ў глінішчанскую вуліцу.

Дом Нохіма стаяў каля краю сяла, на самым людным месцы, якое чамусьці называлася «коварат» і ў якім съходзіліся канец вуліцы, дарога з Алешнікаў і дарога на юравіцкі шлях.

Крама была ўжо ў прыбудоўцы да вялікага старога дома, і Чарнушка, прывязваючы каня к штакеціне, мімаволі адзначыў: «Перабраўся ўжэ!.. Багацэе Нохім!..» Едучы нядайна ў Юравічы, Чарнушка бачыў, як клалі зруб прыбудоўкі, а вось ужо нб табе — крама. Ды і сам дом ці даўно з часоў польскай навалы стаяў пусты,

без вокан, і сад за ім — недагледжаны, абшарпаны, ці даўно туліўся. А вось нб табе — як ні глянь, дык навіна: то крама ў доме, то паравік, то прыбудоўка... Яблыні новыя, маладыя ў садзе...

«Багацее, хітры сабака...»

У краме, што пахла ўсярэдзіне свежым дрэвам, селядцамі і газаю, стаяў за прылаўкам старэйшы Нохімаў сын Іцка. Акрамя яго было толькі двое глінішчанцаў, якія прыйшлі, мабыць, пагаманіць, бо купляць нічога не збираліся. І Іцка адразу навастрыўся позіркам на Ганну і Чарнушку.

Чарнушка па даўняй свайг звычцы спярша пачаў браць розную драбязу, што дзешавей: трох карабкі запалак, пяць фунтаў солі, два фунты мокрых, з едкім пахам селядцоў. Ён ужо намерыўся падступіцца да самага важнага і цяжкага, да самай вялікай траты, калі паявіўся і сам Нохім.

— А, Чарнушка! Здароў быў! — радасна, як добрага знаёмага, прывітаў ён. Нохім ведаў амаль кожнага не толькі ў Глінішчах, але і ў бліжэйшых вёсках.

— Здароў буй і ты.

— Багаты будзеш, чуў я! Дачку аддаеш замуж?

— Аддаю...

Нохім умомант абмацаў Ганну такім пільным позіркам, што яна пачырванела.

— Красуня! Яўхім толк у бабах знае! Сам бы жаніўся на такой, каб маладзейшы быў. І не жыд. Бо ты б не аддаў за жыда, а?

— Стары ты, Нохім. Грэх такое гаварыць.

— Стары? Я — стары? — Нохім зірнуў на Іцку, які весела засмяяўся, потым на сялян.

Адзін з іх падтрымаў:

— Самы сок! Акурат жаніцца!

— О, чуеш, Чарнушка! А ты кажаш: Нохім стары!.. — Ён адразу ж, амаль тым жа тонам прамовіў: — Але ты, мабыць, прыехаў ка мне не толькі для таго, каб паказаць дачку? Купіць што хочаш?

— Перкаль, кажуць, у цябе на кохту е... — наважыўся бацька. — Дзеўка надысь бачыла...

— Е. Трохі яшчэ засталося. О, твая дзеўка, Цімох, бачу, ведае, што добра, а што дрэнна...

Нохім падаў невялікі скрутак. Калі Чарнушка мяў паркаль кручкаватымі, як сухое алехавае карэнне, чорнымі пальцамі, чамусыці разглядваў на свято, Нохім парайі:

— Ведаеш, Цімох, што я табе скажу. Калі ў цябе ўжо такое свята, то я дам, чаго нікому не даваў. Саціна ў мяне е атласная. З Кіева

самога. Блішчыць, пераліваецца, як шоўк. Прыйбраўшыся ў яе, дзеўка твая будзе чыстая каралева!

— На каралеўскае, Нохім, у мяне, грэц яго, кішэння малая...

— Эге! У яго на саціну кішэння малая! Саромеўся б, Цімох, казаць такое! Ну, добра, як хочаш: бяры не бяры — я не набіваюся. Паглядзі хоць, што яно такое!

— Да што глядзець, калі ўсё адно не вазьму...

— А ты паглядзі! Я за разгляд грошай не бяру!

— А што глядзець, калі яно дораго.

— Дорага? Вы чуеце, ён кажа — дорага! Ён яшчэ не бачыў крам, не знае, колькі каштую, а ўжо кажа — дорага! Яго яшчэ ніхто не рэжка, а ён крыгчыць — ратуйце!

Нохім спрытна падкаціўся да Ганны, далікатна схіліўся перад ёй:

— Прашу прабачыць, грамадзянчака, але трэба прыраўняць крам да вашага твару, каб ваш бацька пабачыў ўсё натуральна! Бо мужык такі, што не паверъшь, пакуль не пабачыць сам! — Нохім прыклай разгорнуты край белага саціну да Ганніных плеч і шыі. — Глядзі, Цімох, калі е вочы! І калі ты дабра хочаш дачцэ! Калі ты хочаш, каб яна была першая красуня на вяселлі! А не, даруй, задрыпанка якая!

Бацька пачухаў патыліцу: і праўда ж, крам, ліха яго матары, цудоўны, так і пераліваецца, як вада на сонцы, Ганна ў ім нібы ўжо і не Ганна — красуня з казкі! І ёй, відаць, крам даспадобы вельмі: бач, як вочы зіхцяць, хоцуць, просьць. Але ж — капейкі ўсе лічаны.

— Не дораго, кажаш? Колькі ж яно?..

— Не бойся. У цябе застанецца яшчэ капа грошай!

— Смяешся ты ўсё, Нохім. Кеб хоць хапіло!

— Хопіць, кажу. — Нохім перастаў смяяцца. — Я знаю, Цімох, што ў цябе зараз няўпраўка. Сам жаніўся і знаю, што такое вяселле! І хоць ты не пазавеш мяне, я табе дам палёгку! Вялікую палёгку! Можаш цяпер, Цімох, не плаціць усяго. Заплоціш толькі рублёў якіх трыв, а астатніе можаш і зусім не плаціць. Адробіш якой-небудзь дробяззю. З'ездзіш зімою ў Мозыр па крам і адзін раз у Юравічы...

Чарнушка пачухаў патыліцу: трыв рублі, грошы такія пакласці, ды яшчэ потым у Мозыр і Юравічы халадэчаю перціся! І ўсё ж, пэўна, трэба ўзяць — вельмі ж Ганне да твару!

— Але ж — дораго, страх. Столікі і грошай і язды — жартачкі сказаць!

— Ой, які ты скупы, Цімох! Ну, добра, яшчэ капеек дваццаць скіну! Калі ўжо ў цябе расход такі — вяселле!

Што ні кажы, не ўсё плаціць адразу, якая ні ёсць, палёгка. А там — Бог бацька. Пакуль, дай Бог, вяселле агораць. Чарнушка выніяў з-за пазухі латку, раскруціў яе, стаў лічыць грошы.

— Ну, мерай ужэ.

Нохім спрытна крутнуў пак, разгарнуў, адмераў драўляным аршынам, адrezáй. Перш чым злажыць адrezанае, ён правёў яго па сваёй далоні, каб усе бачылі, як зырчыць-пераліваецца тканіна, акуратна загарнуў у паперу.

— Насіце на здароё, мадамазель-дзяўчына! І будзыце шчаслівая ў гэтай кофце!

З Нохімам ужо загаварыў другі пакупнік, але калі Чарнушка пайшоў да дзвярэй, гандляр перапыніў гаворку, пацікаўся:

— А дзе ты, Цімох, шыць будзеш? Такі крам сапсаваць — не штука!

— Да от, думаю, к Годлі...

— Ідзі к Годлі. Штоб ёй на тым свеце сто трыццаць троны разы перавярнуцца кожны дзэн! За яе паганы язык, якім яна менціць усякую несусвеціцу на Нохіма. Але Нохім не злы, не помсіць. Ён прадае крам і сам пасылае людзей, каб падтрымашь гэтую дурную бабу, якая гатова нізашто ўтапіць свайго чалавека... Так і скажы, што паслаў сам Нохім!

Годля жыла блізка, у чорнай, паточанай шашалем хатцы з чорнай саламянай страхой і дробнымі акенцамі. Чарнушка ведаў, што хата гэта дасталася ёй ад глінішчанскаага бедняка, які падаўся ў прымы. Купіла хату яна гады праз два пасля вайны, сама, казалі, напытала, сама старгавалася, сама прывезла з Нароўлі галодных дзяцей разам з ціхім, нявідным чалавекам сваім Элем. Але найболыш выклікала людской цікавасці, чуў Чарнушка, дзіва, якое ўнесла ў хату: дзіўны столік на жалезных ножках, з бліскучым колцам і мудрымі шпінянкамі. Дзіва гэтае, якое звалася нажной швейнай машынай і падобнага якому не было нічога не тое што ў Глінішчах, але і ў другіх сёлах, куды дасягалі глінішчанцы, ужо само па сабе паставіла Годлю на паважанае месца між людзей. Яшчэ больш павага гэта вырасла, калі пабачылі, як хітра Годля ўпраўляеца з мудрай сваёй машынай, якія ўдалыя аддае дзяўчатам і хлопцам спадніцы і сарочки.

Чарнушку шыць у Годлі не даводзілася: абыходзіліся, дзякую Богу, самі — самі і пралі, і ткалі, і шылі, — але Годлю ён добра ведаў. Вельмі ж асаблівая была яна сярод вясковых жанок: хуткая, мітуслівая, ніколі не пройдзе ціха, а ўсё бегам, бегам. Адзінае вока яе таксама хуткае, жвавае, усё заўважае, усё разумее. І да ўсяго яшчэ такая дзіўнасць, пра якую было гаворкі па ўсёй акрузе: усю зіму — і ў

мароз, і ў мяцеліцу — без хусткі, толькі «гуга» тырчыць на патыліцы, і хоць бы калі прастудзілася!

Уваходзячы ў сенцы, у цемры якіх залапаталі куры, Чарнушка ўвагнуў галаву: дзвёры нізкаватыя, нядоўга і гузак на лоб паставіць.

Годля, цэлячыся ў печ, з якой варушыліся водсветы агню, падграбала пад чыгун жар. Паставішы качаргу ў кут, яна адказала на Чарнушкава прывітанне, хутка акінула адзінъм вокам бацьку і Ганну, скамандавала:

— Соня, дай госцю табурэтку! А вы... — Яна кінула позірк на Ганну і рагтам крыкнула: — Фаня, вазымі свае латкі з услона!

Чарнушка зняў шапку, але сесці не захацеў: не расседжваща прыйшоў.

— Нічога, пастайм... Я тут з дачкой па справе...

— К Годлі ўсе прыходзяць не гуляць. Кохту пашыць ці спадніцу?

Чарнушка падаў ёй свой пакунак, успомніў пра наказ Нохіма.

— Нохім сам паслаў.

— Ой, які ён добры, — прамовіла кпліва Годля. — Сам паслаў к Годлі! Вы чулі? — бліснула яна вокам на печ, дзе сядзелі дзеці. — Сам паслаў ка мне! А да каго ж яшчэ ён пашле, калі тут адна Годля і шые?

Яна звыкla і спрытна паглядзела на сацін, запытала, колькі заплацілі Нохіму.

— Абдзірала, ой абдзірала! — пакруціла яна галавой з «гугаю». — Абдзярэ чалавека, голым, без сарочки, даруйце, адпусціць, ды яшчэ — дзякую яму скажыце! І такім круцілям савецкая ўлада волю дала, такім паганым нэпманам! Трэба было рэвалюцыю рабіць, кроў праліваць, каб Нохім абдзіраў людзей! — Яна кінула позірк да печы, крыкнула: — Эля, там малако выходзіць!

Эля падбег к печы, стаў завіхацца з вілкамі каля агню. Годля дастала са скрынічкі ў машыне мерку, але толькі запыталася, які Ганне фасон хочацца, як Чарнушка, перахапішы Ганнін адказ, прадбачліва завёў гаворку пра плату. Можа, яшчэ і не старгумеся, чаго ж тады агарод гарадзіць! Баяўся, што Годля заломіць і многа і грашымі.

Ён прыкметна памякчэў, калі Годля сказала, што можа ўзяць мукою ці бульбаю. Але, хоць Годля брала і нядорага, як яму і казалі тыя, у каго ён выведваў загадзя, Чарнушка ўсё ж патаргаваўся. Не таму, што чуў у гэтым неабходнасць, а таму, што так было заведзена ва ўсіх. Усе так рабілі. Годлю таксама не злавала спрэчка-торг, не першы раз такія гаворкі вяла. Як толькі згода была ўстаноўлена, яна, быццам і не спрачала зусім, спакойна і дзелавіта пачала хадзіць вакол дзяўчыны з меркай.

Хоць меранне яе выглядала збоку вельмі проста, у тым, як яна рабіла яго, маўкліва і сур'ёзна, як, памераўшы, прыплюшчваючы вока, углядалася ў лічбы меркі, было штосьці таямнічае, недаступнае. Гэта мімаволі прымушала сачыць за ёй з увагай і паshanай. Уражанне незвычайнасці дапаўнялася самой абстаноўкаю ў хаце, якая рабіла хату ўсярэдзіне непадобнай на вясковыя. Праўда, і ў Годлі стол і ўслоны былі такія, як ва ўсіх, самаробныя, не фарбаваныя нават, але затое ля сцяны стаяла няхай абадраная, аbabіtая, а ўсё ж гарадская чырвоная камода. І ложкі былі, і на ложках не рыззё, не коўдры дамашнія, а пярыны з чырвоным сподам. Пярыны — таксама старыя, абшмараваныя. І нават карціны на сценах віселі старыя, заседжаныя мухамі...

— Небагато ж, грэц яго, і ты жывеш, Годля!

Годля якраз мerala, адказала не адразу.

— А з чаго мне быць багатай?

— Машына свая. Шыць умееш...

— Многа толку з той машыны! — адгукнулася Соня, старэйшая дачка. — Калі ў месяц прыедзе з паўволасці трох чалавекі, то яна і рада!

— Соня, памаўчы! Не пухнем, як у Нароўлі, з голаду!

— Не пухнем, бо агарод свой, куры, карова!

— Соня, ты стала вельмі разумная!

Кончыўшы мераць, Годля агледзела Ганну заклапочаным вокам, нібы праўерыла, ці не памылілася, абмяраючы, у чым-небудзь, нечакана сказала:

— У горадзе жанчыны ліфчыкі на грудзях носяць. А ў вас, не для мужчын кажучы, лепей, як у каторай з ліфчыкам...

Ганна пачырванела, але не ўтрывала, няўпэўнена запыталася:

— Якія... ліхчыкі?

— Якія?! Канешне, адкуль вам знаць! Ліфчык — ета от тут такія, як лепей сказаць... такія кошыкі з краму, на пасках...

— А-а... — не зразумела Ганна.

— Яны, каб грудзі былі прыгожыя, як у дзяўчат, каб не віселі. А то, бывае, у каторай грудзей і саўсім няма, дык яна напхае ў ліфчык ваты. І ходзіць, як з сапраўднымі грудзямі!..

— Ето чуў я ў салдатах, — грэбліва прамовіў Чарнушка. Ён плюнуў з агідай: — Распуста!..

Ён коса зірнуй на Ганну: няёмка было слухаць такую гаворку з дачкою, але Годля заўважаць нічога не хацела.

— Канешне, у нас не дзіва, што жанчына, прабачце, дзяўчына пытается, што такое ліфчык. У нас у Глінішчах ці Куранях, можа,

мала хто знае і што такое райтузы. Дак райтузы — жаночыя штаны. А іх не знаюць, бо нікто іх, не для мужчын кажучы, не носіць!

— Чаго не хапала, каб жанкі ў штанах хадзіі.

— Канешне, нашым глінішчанскім ці куранёўскім жанкам і так добра! Нібы ім саўсім не холадна, як гарадскім!

— З распусты прыдумалі ето гарадскія! — пярэчыў Чарнушка.

— Ой, не кажыще, дзядзька Чарнушка! Бо я тады забуду, што тут ваша дачка, і скажу вам такое!.. — Эля, які моўчкі сачыў за гаворкай, весела засміяўся. Годля дзелавіта запыталася ў Ганны: — Вам, канешне, трэба скора пашыць?

— Да суботы кеб...

— Усе просяць, каб я спяшалася як на пажар. Усім трэба хутчэй! Ну, добра, няхай будзе, як вы хочаце! Да суботы дак да суботы! У пятніцу можаце забраць!

Калі выйші на вуліцу і сталі ладавацца на возе, Чарнушка сказаў задаволена:

— Ну от, будзе ў цябе кохта! Не сорам будзе перад людзьмі паказацца! Хоць Глушак, хоць Бог сам!

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

Перад самым вяселлем прыйшла ў дом Глушака яшчэ непрыемнасць: чутка, што будуць рабіць перадзел зямлі. Хоць даўно ведаў, што землеўпарадкованне павінна быць, усё ж спадзяваўся: можа, неяк абыдзе, мінецца. І цяпер, калі спадзяванню гэтamu прыходзіў канец, вельмі затрымкыўся.

Праз гэта думкі пра вяселле прыціхлі, не бадела ўжо так душа ад баламутнага ўчынку сына — бяды іншая, куды большая, насоўвалася, як хмара з градам, гразілася яго дабрабыту. Ад таго, што бяды гэтая была такая вялікая, ён, чалавек цвярозага погляду, хоць і чую небяспечную блізкасць яе, усё ж неяк не хацеў паверыць. Не хацеў траціць надзею на добрае.

Ціхі, лагодны, востры позіркам і слыхам, снаваў ён у дзіравым кажушку па сяле, прыліпаў да людскіх купак, прыслухоўваўся: амаль усюды толькі і было гаворкі што пра ўпарадкованне зямлі.

— Усё-такі зробяць, дзетачкі? — казаў у купцы куранёўцаў, што курылі на прызбе, Зайчык. — Думалі — дуля, а нб табе — праўда!

— Каморніка ўжэ назначылі, — прамовіў Грыбок. — Толькі што ён другім пакуль робіць. А як толькі закончыць там, дак зразу да нас.

— Дак, можа, пакуль ён там убярэцца, тым часам тут снег ляжа?..

— Міканор тое ж казаў, але Апейка, та-скаць, аўтарыщетно заявіў: скора, — умішаўся Андрэй Руды. — Вы, наказаў, куранёўскія грамадзяны, толькі ўпраўцесься падрыхтавацца! А яго, следавацельно, не зачакаецца.

— Апейка — так? — перапытаў Дзятлікаў Васіль.

— Апейка.

— Апейка — цана капейка! — дурасліва ўставіў Зайчык, але ніхто не засміяўся.

Хоня з павагай сказаў:

— Тут не тое што капейкі, а і рубля мало.

— А якая тут падрыхтоўка трэба? — не так запытаўся, як запярэчыў Васіль. — Чаго тут рыхтавацца!

— А таго, — ахвотна і павучальна адгукнуўся Руды Андрэй.

Стары Глушак, бачачы, з якой важнасцю сабраўся Руды тлумачыць, падумаў са злосцю: хлебам не кармі пустабрэха, дай яму слова ўтыркнуць! Стары насцярожыўся, здагадка падказвала — пачуе нешта непрыемнае.

— А таго! Тут такое дзело, абы-як, наўскасяк не зробіш! Народ увесь закранае яно — следавацельно, з навучным падъходам зрабіць трэба. Штоб камар носу не падтачыў. Найперш перапісаць трэ ўсіх: колькі ў каго зямлі і колькі душ, і рабочых, і дзяцей. Потым — узяць на ўлік усю агулам землю і ўсіх людзей. І, та-скаць, паглядзець — колькі ў каго на рот прыпадае!..

— Са ўсіх бакоў праверыцы! — памог Рудому Грыбок.

— Са ўсіх-то са ўсіх бакоў! Да толькі ж зямля не ва ўсіх адзінакая! — накінуўся на іх Васіль.

— Ето правільно, — згадзіўся Ігнат. — У каго зямля нібыто зямля, а ў каго такі пясок, што ніякі чорт расці не хоча!

— Трэба, штоб яны разабраліся, якая дзе зямля!

— Аге, без падману!

— Разбяруцца! — запэўніў Хоня.

— Разбяруцца! Як прыедзе каморнік, дак яму і заслепіць вочы гарэлкай! — сказаў Васіль.

Алёша Губаты паспрабаваў супакоіць:

— Міканор сам правяраць будзে.

— Трэба, кеб — Міканор!..

— Таго Міканора каморнік сорак разоў абкруціць вакол пальца! Такога грамацея, як Міканор!..

— Не абкруціць!

Ляскік Міця, які прыблукаўся сюды са сваёй заўсёднай стрэльбай, засміяўся:

— Яшчэ і дзяльба не пачалася, а ўжэ гатовы збрудкі ўчапіцца!

— Добра табе — адзін у лесе, як цар, — пазайздросціў Грыбок.

— Жыву. Не плачу.

— Пачакай, мо і паплачаш, — адгукнуўся Зайчык.

Алёша ўпэўнена напрарочыў:

— Дабяруцца і да цябе!

— Няхай дабіраюцца! Дабраліся ўжэ. Толькі ў мяне ўсё чисто, як у царкве.

— Даkulъ ето ты будзеш гайсаць, та-скаць, як бяздомны! Жонка ўся звялася з гаспадаркаю, з дзецымі, шкілет, та-скаць, адзін застаўся, а ён хоць бы што! Яшчэ хваліцца!

— Аб маёй бабе — не твой клопат!.. Ты от пастараіся другі раз у лесе не пападацца, бо як запарву на шкодзе, упяку штрапу! Паенчыш...

— А ён — з паўлітрам! — падчапіў Хоня.

— Плюю я на таго паўлітра!

— Даўно ето?

Мужчыны зарагаталі. Пад рогат гэты Глушак устаў і ціха патупаў да сваёй хаты. З выгляду нібы спакойны, ён увесе поўніўся трывогаю, адчуваннем бяды, што сунулася ўсё больш блізка, неадхільна. «Паразяўляліся! — аж дрыгала штосьці ўсярэдзіне ад бездапаможнасці і лютасці. — Не ва ўсіх пароўну на рот прыпадае! Не пароўну!.. Толькі і знаюць, што разяўляць рот на чужое! Прымелі б — з'елі ўраз усяго. З'елі б — дай крычалі шчэ: не пароўну! Не пароўну! Галадранцы вашывыя! Трасцы вам, а не зямлі, саранча ненажэрная!..»

Ён успомніў, што сказаў малады Дзятлік: «Зямля не ва ўсіх адзінакая!» «Не адзінакая, бо і людзі не адзінакія. Адзін гнецца дзень пры дні, абраўляе кожную лапінку, а другі — вылежваеца, да і хоча, кеб добро було! А потым — разяўляецца, што зямля не адзінакая!..»

Злосць была на ўсіх: усе, чуў, гатовы накінуцца, расцягніцца яго зямлю. Але асабліва кіпела ўсярэдзіне, калі ўспамінаў Дзятліка, які ўсё пачаў. «Ты купіў яе, урабіў ету зямлю, што ўчапіцца хочаш, удод ты смярдзючы?»

Такое малое, а такое зяўластae! Шчэ мох і той на барадзе расci, мабуць, не хоча, а яно вунь куды сягае! Ці даўно ж, здаецца, як рыба, нямы тудзіўся пад Маслаковым абрэзам. Нябойся, і рота разявіць тады баяўся, дыхаць і то, можа, не асмельваўся, не тое каб падумаць што-небудзь насуперак...

Забыў! Пасмялеў, як пабілі Маслака! І ўсе пасмялелі! Хіба ж, бывала, наважыўся б хто разявіць так рот на чужое, на яго, Глушакове? Жылі ціха, па-божаму жылі, баяліся.

Цяпер жа Грыбок і той галаву падымашь стаў. А гэты Руды, пустабрэх, дык балбоча смела, бы які юравіцкі камісар. Стары Глушак пащакадаваў: «Эх, кеб буй цяпер Маслак жывы, кеб чулі яго дух з лесу!..»

Увесь дзень стары нездаволена бурчаў сам сабе, крычаў на спалоханую жонку, на дзяцей.

2

Бяды давялося чакаць нядоўга. Ужо на другі дзень склікалі сход і выбралі камісію, якая павінна была праверыць нанава, ці правільна запісаны ў спісах сём'і, колькасць працаздольных, дзяцей, а таксама — колькі ў кожнай гаспадарцы запісана зямлі. Гэтай камісіі даручылі ўсю зямлю абмераць — дзе б яна ні была заарана: на агародзе, у полі ці на якой-небудзь палянے. Аб усім наказалі далажыць на наступным сходзе.

Апоўдні камісія ўвалілася ў хату Глушакоў. Дзядзькі на лапцях уцяглі з вуліцы ў хату ліпучай чорнай гразі, але толькі Глушачыха заікнулася буркнуць, як Глушак грозна абарваў яе. Лагодна запрасіў няпрошаных гасцей сесці на канапу, падсунуў табурэт.

Ніхто не сеў — нават, лічы ўжо сваяк, Чарнушка, які няёмка туляўся ззаду ўсіх, каля дзвярэй. Нельга сказаць, каб вельмі смела трымаліся і некаторыя іншыя. Затое Міканор, які ўвайшоў першы і стаяў наперадзе, паводзіў сябе так, быццам быў у сваёй хаце.

— У вас усё правільно запісано? — сказаў ён строга, бязлітаснымі блакітнымі вачыма гледзячы на Глушака.

— А што там запісано?

— Глушак... — Міканор павёў парэпаным пальцам па паперы: нібы не помніў: — Едакоў — семера... Якія ето ў вас семера едакоў?

— Семера? Семера і е. Калі запісано, то, значыць, е... Я, Куліна, жонка, значыць, сын Яўхім, Сцяпан, дачка Антося...

— Якая Антося?

— Якая? Дачка. Адна ў мяне дачка, Антося.

— Дац яна ж ужэ замужам. Замужам — не лічыцца.

— Чаму ето не лічыцца? Як усё адно ўжэ не мая. Була ж дасюль мая. — Глушак, не тоячы крыўды, нават знарок паказваючы яе, прасіпеў: — Адну аддаў, а другая от-от прыйдзе ў хату.

Глушак кіўнуў на Чарнушку, які ціха адгукнуўся:

— Змовіны булі...

— А спіскі, дзядзько, — улавіў Глушак у Хоневым голасе кпінку,
— складалі шчэ ўвесну. Як ето вы загадзя вымеркавалі?..

Міканор зірнou строга:

— Ну, няхай — пяць ужэ е, а дзе шчэ два?

— Шостая, казаў ужэ, Антося. — Глушак ледзь стрымліваў
лютасць. — Як бы яна ўсё адно і не дзіця маё. Як бы не я выгадаваў
яе... — Ён жаласна заморгаў вачыма, ледзь не заплакаў. Уздыхнуў. —
А астатні — Іван...

— Іван — не ваш. Іван — парабак.

— Мне бацько яго, — зноў цвёрда загаварыў Глушак, —
прыпаручыў як сына! Значыць, ён мне ўсё адно як сын!

— Што Сцяпан, што ён — адзінакія дзеци, — памагла Глушачыха.

— Вы, цётко, не кажыце! — Міканор заяўіў, як канчатковое: —
Івана, не сакрэт, мы запішам за парабка!

— Які ж ён, от бо, парабак?

— А мо ён не робіць на вас?! Каго вы абдурыць хочаце?

— Я не абдурваю. А як ён корміцца пры мне, то і рабіць нейкую
драбніцу мусіць! Як і ўсе дзеци!

— Робіць на вас, на чужога чалавека. Значыцца, парабак. —
Міканор не даў сказаць Глушаку. — А вы знаеце, які закон аб
парабках?

Глушака прарвала:

— Дак калі вы гаворыце, што ён — парабак, то мне яго не трэба!
Няхай хоць сягоння бяжыць дадому. Сам абыдуся!

— Даўк тады павінны разлічыцца за ўсё дні, што ён рабіў на вас.
Па закону.

— Я ўжэ разлічыўся.

— А можа, не саўсім? — зноў кальнуў Хоня.

— Саўсім. Шчэ і лішне. — Глушак забедаваў: — Колькі я скарміў
на яго да колькі паперавёз яго бацьку ў Мокуць, то ён і палавіны таго
не зарабіў!..

— Нічога, дзядзько. Мы, не сакрэт, ўсё праверым і зробім па
закону! — Міканор строга запытаў: — А зямля правільно ў вас
запісана?

— Зямля?

— Зямля.

— Уласць надзяляла, уласць і запісвала. — Сказаў абыякава, а
сам падумаў са злосцю, з трывогай: «От яна, бяда!..»

— Вы на ўладу не ківайце. Вы кажыце прамо.

— Я і кажу. Налогу налічылі — процыму. Дыхнуць няма як.
Капейку ніколі не агораеш на карт які...

— Ужо ж збяднелі!.. — не ўтрываў Хоня.

— Я не збяднеў! Кеб от байчэйшы буў, дак да начальства падаўся б, дабіўся б — няхай бы знялі хоць частку. Па справядлівасці далі...

— Значыща, уся зямля запісана?

— Што ты, ей-бо, прыліп, як ліст: уся, уся? Була б шчэ там зямля як зямля, што столькі крыўды цераз яе.

— Вам, дзядзько, грэх жалувацца. Кеб ва ўсіх була такая!

— У другіх була б лепей, штоб другія гнуліся на ёй столькі, ні дня, ні ночы не бачачы. Это з людской крывоты здаецца, што мне лепшая папалася. З зайздрасці. Людское вока — крывотлівае!..

— А ўсё-такі вы, дзядзько Глушак, так і не сказаў прамо: усё ці не ўсё запісано?

— Сказаў ужэ...

— Значыць — усё?

— Усё.

— Мы праверым!

— Правярайце!

Глушак пачырванеў ад злосці. Але ўсё ж утрымаўся, перамог сябе, нават нагнаў на твар лагоднасць.

— От бо недаверлівяя сталі ўсе. Хоць яно, сказаць, так і трэба — верыць цяперашнім часам асабліво нельга. Усякага цяпер напладзілася... Ну, да і сказаць — выбраныя людзі, камісія!.. — Стары вінавата пакруціў галавою, папракнуў сябе: — А я, гнілы пень, так рассіпейся. Да й шчэ перад сваім сватам. И Міканор, сказаць, першы раз у хату глянуў!

Глушак затупаў каля стала.

— Пасядзім от трохі! Дзе каму спадобней, той там няхай і садзіцца! Уважце сватоў ды маладых перад вяселлем! Не пагрэбуйце, сказаць!..

Ён хацеў ужо бегчы па пачастунак, але Міканор непахісна заяўіў:

— Не трэба! Не час!

— Час, Міканорко. Самы час. Вяселле скоро, змовіны згулялі.

— Пакаштуй, што мы тут гасцям рыхтуем, — замітусілася Глушачыха. — И ўсе няхай пакаштуюць!

— Будзеш патом, мяркуючы, знаць, ісці ці не ісці к нам у госці.

— Глушак заўважыў: некаторыя дзядзькі былі не супроць таго, каб пасядзець. Пажлавеў: — А часу заўсягды будзе мало. Управіцесь шчэ. Клопат — не воўк...

— Воўк не воўк. Няма калі, дзядзько!

— Дак жа — дзеля вяселля, дзеля маладых. Шануючы свата майго, выбранаго ў камісію!..

— Усё адно! — Не сказаўшы і слова Глушаку на развітанне, Міканор скамандаваў усім: — Пайшлі! — і сам першы рашуча затупаў чаравікамі ў сенцы.

Чарнушка, які ад самага прыходу ліп да дзвярэй, прапусціў усіх, памуляўся хвіліну ніякава, мнучы ў руках шапку. Вінавата падаў руку:

— І мне, тым часам, трэба...

Калі ён выйшаў услед за Міканорам, Глушак стаў тупаць у кутку, корпацца ў прыпеку, але рабіў усё без ладу, без мэты: перастаўляў з месца на месца, кідаў. Сам не ведаў, што робіць, у грудзях кіпелі крыўда і лютая злосць — на Дамецікавага смаркача, што ўзяў сабе сілу, на ўсіх, якія памагалі яму, на тое, што гнуўся перад імі, як парабак, на бездапаможнасць сваю перад імі. «Праверым!.. Праверым!..» — гняла душу страшная пагроза...

Жонка, што збірала са стала неўшанаваны пачастунак, не то пашкадавала, не то папракнула:

— Трэ було зразу пасадзіць, як увайшлі...

Глушак кінуў з раздражненнем:

— Зразу ці не зразу — адзін чорт!

— Як узялі б гарэлкі чарку ды сальца, дак памякчэлі б, буць не можа!..

— «Памякчэлі б!» Ета зараза памякчэе!

— Усё-такі ж — людзі! І Дамецікаў еты — чалавек...

— Знайшла чалавека! — Глушак не мог больш трываць, крыкнуў ляту: — Не ўтыкай носа, куды не трэба!

Тут здарылася такое, чаго Глушак ніяк не чакаў. Далікатны, няхай сабе няўдалы, няздатны да гаспадаркі, але ж ціхі, паслухмяны сын Сцяпан, які, пакуль не пайшлі нязваныя госці, не абазваўся і адным словам, неспадзявана ўскочыў ад акна, стаў каля маткі, загадаў старому:

— Не крыгчыце!

Глушак заморгаў вачыма.

— Ш-што?

— Не крыгчыце, кажу! На матку! — паўтарыў ціха, строга Сцяпан.

— Т-ты ето — мне? Т-ты м-не — указ?!!

— Самі вінаватыя! Дак... не спаганяйце на другіх!..

— Я — вінаваты!!! Я!!! Ты ето — бацьку?

— А калі — праўда!

— Праўда?!! — Глушак наліўся крывёю. — Маўчы! Шчаня!!!

— Няхай — шчаня!.. А толькі трэба вам тая зямля, што пад лесам? Усё мало! Усё мало!

— Ты знаеш — колькі мне трэба зямлі!.. Ды калі б не тая зямля, калі б бацько не паперарываў на ёй жылы, ты б даўно з голаду апух!

— Хваціло б і без яе... А калі ўжэ прыбралі сабе, дак няхай бы прызналіся, што не ўся запісана. — Сцяпан зачаткі самае балючае. — Усё адно знайдуць!

Глушак затросся ад гневу:

— Замаўчы ты! Вош! Гніда!

— Можаце як ахвота зваць. А толькі...

Глушак не ўтрываў — не помнячы сябе ад шаленства, што напоўніла ўсяго гарачай лютасцю, даў сыну па твары. Той не зварухнуўся, слова не сказаў, толькі штосьці нядобрае, непрымірывае ўспыхнула ў незнаймым — дарослым і самастойным — позірку. Але Глушак не хацеў бачыць гэтага: шалённая злосць, лютасць на сына, што асмеліўся пярэчыць, папракаць, вучыць яго, нясцерпна праглі патолі.

— Гніда! Смаркач! Вывучыўся!.. Вывучыўся на бацькаў хлеб! Вывучыўся дый падзякуваў!.. Чорта! Хваціць! Гной будзеш вазіць! Скаціну даглядаць! Мо трохі паменшае розуму!

Ніякія пагрозы нібы і не даходзілі да Сцяпана. Ён не толькі не паў ніц, але і выгляду не падаў, што шкадуе аб tym, што адразу страціў. Глушаку не давялося спазнаць падэгкі. Гневу не было патолі.

— За парабка будзеш рабіць! Ён паедзе дадому, а ты — за яго. Гной вазіць! Карміць свіней!..

Глушак стары яшчэ доўга сіпаў, гразіўся, злосна снуючы з кутка ў куток, аж пакуль не ахрып, не знямогся зусім. Тады зваліўся на калені, узняў дробны, бледны твар з пакутнымі вачыма наслустрач Богу, што глядзеў з залочанага абраца. З надзеяй замыляў сухімі губамі, зашаптаў...

Але і пасля малення спакою на душы не было. Дзе б ні хадзіў, што б ні рабіў — помніў, ні на міг не забываў: там, на яго полі, ходзяць, мераюць. Як гаспадары, топчуць яго поле, яго дабро. Распараджаюцца, не пытаяючыся. Злосць пякла асабліва, калі ўспамінаў сутычку з сынам, маўклівую постаць жонкі, якая слова не сказала гэтаму смаркачу!..

3

Калі вячэралі, Яўхім сказаў:

— Перамералі ўсё наша...

— Хай ім на тым свеце!.. — засіпей стары Глушак, але не дакончыў, пільна зірнуў на Яўхіма. — Гаварыў з кім?

— З цесцем. З Чарнушкам. Тры дзесяціны найшлі, кажа, няўпісаныя...

— Найшлі! Як ляжала зямля век вечны без карысці, дак ахвоты не було нікому да яе! А як узяў, абрабіў, абселяў — дак... Выражуць цяпер?

— Выражуць. Дай, мабуць, не тры дзесяціны, а ўсе пяць.

— Пяць?! Ето — чаму? Калі там усяго тры було?!

— І без таго, найшлі, лішак у нас буў.

— Лішак! Лішак! Усё — лішак! Мо і сам я ўжэ — лішак!.. Штоб ім на тым свеце! На гарачым вуголі!..

Злосць змянялася крываю, лютасць — кволасцю. Тады чуў сябе няшчасным, адзінокім, бездапаможным, ледзь утрымліваўся, каб не паскардзіцца. Ды і перад кім было кволіцца: перад дурною старою, перад гэтym смаркачом, які стаў супроць бацькі? Пасля вячэры, калі Сцяпан падаўся гуляць, а старая выйшла ў хлеў, сказаў Яўхіму:

— Паразяўляліся... Кеб прымелі, з'елі б...

— З'есці не з'ядзяць, — спакойна, з разважнасцю прамовіў Яўхім, — а кавалак сцягна, мабуць, уварвуць...

— Жывое рвуць клыкамі... Бога ім няма.

Яўхім зноў сказаў разважна, як бы старэйшы:

— Нічога не зробіце ім, тато...

— Волі багато далі ім!

— Уласць ім прыяе...

— Пасмялелі. — Зноў брала старога лютасць, раздзімала грудзі.

— Пасмялелі, як Маслак прапаў! Жыў бы буў — нябось сядзелі б, як жабы ў карчах!.. — Шчыра, горка ўздыхнуў: — Эх, прапаў чалавек да пары!.. Як і не було!..

Маўчалі. Потым Яўхім дзіўна сказаў:

— А мо ён і не прапаў?

— Хто?

— Ён, Маслак...

Глушак аж тузануўся настурч, дыхнуў горача ў Яўхімаў твар:

— Чутно што?

— Будзе чутно...

— Як ето — будзе чутно?

— А так — возьме ды зноў паявіцца!

— Дак ето — няпраўда? — Глушак быў так расчараўаны, што гатоў быў зазлаваць.

— А як няпраўда — дак што? Не було праўды, дак няпраўда паможа. Абы — памагла...

Разумна гаворыць! Прыкрасць адразу пратала, Глушака занепакоіў клопат:

— А як не павераць?

— Павераць... Адзін не паверыць, другі, а багато хто і паверыць...

— Дай Бог, кеб паверылі. Прыціхлі б трохі!.. — Глушак падумаў уголас. — Ето праўда: е ён, Маслак, ці няма, абы пра яго чулі, зналі. Як будуць знаць, ён і будзе ўсё адно што жывы...

Яўхім сказаў:

— Яго і ценъ пужаць будзе. Абы ён варушыўся!..

— Аге. Ето ўсё праўда.

Ноччу Глушак доўга не мог заснуць. Апаноўвалі ўспаміны — як год за годам, можна сказаць, усё жыццё гнуўся, выжыльваўся дзеля сваёй зямлі, якую прагавітая галота за нішто хocha парэзаць. Колькі ўведаў гора, увабраў пакуты, каб адно прыдбаць тую лапіну, што каля цагельні. Усё дабро сваё, пасаг увесь жончын перавёз на кірмаш, збираючы грошы... Долю сваю, можна сказаць, знявечыў праз гэта: з-за пасагу ж пабраўся з няўдаліцай Лантуховай Кулінай. Гнілога Лантуха, бацьку яе, усцёг себе на шыю, каб прылічыць да сваіх блішчастыя лантухоўскія залатоўкі. Яго ашукалі — залатовак аказалася многа менш, чым думалася. Толькі ўдала прадаўши лантухоўскую палоску, змог нарэшце купіць тую прываблівую лапіну, што каля цагельні. Усё рабіў, жыў, можна сказаць, дзеля тae зямелькі, што каля цагельні, потам, крывею ўрабіў усю!..

А тая, што каля сажалкі, ці лёгка дасталася! Адзін Бог ведае, колькі паперадаў добра таму Свістуну аднаногаму, пакуль не стаў гаспадаром на яго палосцы. Колькі потым яшчэ плётак перанёс, колькі людской крывоты перанёс за нішто!..

Усё-такі, што ні было тады, на Бога грэх скардзіцца: непагана ішло ўсё тады, у пачатку вайны з германцамі. І ад службы Бог паспрыяў уратавацца. Правая рука не служыла як мае быць, але, пэўна, не паглядзелі б на яе, каб не ўдалы кадоўбчык масла доктару.

Не, як каму, а яму ў тую вайну Бог прыяў, самы час быў жыцьці У другіх няўпраўка, а яму ўдача сама ў рукі ішла! Неўзабаве пасля таго, як прылучыў зямельку ад аднаногага, прыдбаў яшчэ трохі ў Дзятлікавай удавы. Дзятліха не вельмі таргавалася: ёй усё адно нінашто была тая зямля, без чалавека, без працаўніка... Тады зяўласты яе смаркач, Васіль, толькі знаю, што цягнуць за падол ды ныць: дай есці! Ён даў смаркатаму, ледзь падрасло трохі, хлеба,

заробак даў — узяў нібы за пастушка, хоць які там з яго пастух быў!.. Выратаваў, можна сказаць, а яно, убраўшыся ў сілу, як аддзячыла?..

Усё потым пайшло на глум, усё, што датуль быццам бы зычыла шчасце. За што, за якія грахі ўсёмагутны Божа пусціў на зямлю гэтую страшную кару, навалу, пошасць — рэвалюцыю, якая ўсё перакруціла, пераблытала, дала волю рознай галадранай ненажэрэ! Як і не было, пратаў цвёрды грунт з-пад ног, знікла трываласць у жыцці! То бойся, як бы пасля пана, ашалелья, і на цябе не накінуліся, як бы не ўчастлісія клыкамі, то бойся немца-прыблуды, то дурня-поляка асцерагайся. Немец-то яшчэ сюды-туды, з немцам ужыцца можна было б, а вось балахоўшчыкі — тыя, як прыпяклі іх бальшавікі, самі ж ледзь не ўкоцалі яго, калі хацеўuberагчы ад абозу каня. Не паглядзелі, што не галадранец, а гаспадар...

Зямля пад нагамі была — як дрыгва, вагалася, гатова была кожны момант прарвацца, праглынуць яго разам з усім дабром. Набачыўшыся ўсяго-ўсякага, натросшыся, ужо не вельмі давяраўся, калі стала патрохі ацихаць, наладжвацца. Але год ад году ішло раўней, і дыхнуць ужо лягчэй можна было, стаў зноў, здаецца, папраўляцца, убірацца ў сілу, весялей глядзець навокал, як нб табе — на якое зло, Божа! — гэтая бяда, новы перадзел зямлі!

Зноў успомніўся прыход камісіі — як трymаўся і што гаварыў Міканор, — і злосць закіпела гарачэй. Землю набываць не смей, нават да той, якая ляжыць без ужытку, пад хмызняком і травою, не датыкайся! Бо лішак будзе! Бо ў другіх меней! Бо другім, галечы гуляшчай, вочы коле!.. Мала таго, што да зямлі, дак шчэ й да парабка прычапіцца трэба! Парабка ім шкода! Парабку плаці, як пану! А мо шчэ і рабіць за яго, за парабку, загадаюць!.. Усё вочы коле, ва ўсё ўлезці гатовы з капытамі! Нібы не ты, а яны — на тваім двары, на тваёй зямлі — гаспадары-валадары, галадранцы вашчывя!.. Асабліва ж — гэта зараза васпаватая, Дамецікаў прыблуда! Без яго мо і ціха было б, дык — не ж, прынесла заразу, прыперла гада падкалоднага! Каб яму на тым і на гэтым свеце, як гадзюцы на ражне, круціцца!..

Думкі аб зямлі, аб Міканору мяшаліся з думкамі пра сыноў, пра жонку, і тады зноў ажывалі крыўда і гнёў на Сцяпана. Даўно прыкметіў, што надзеі вялікай на малодшага мець не трэба, нязграбны, няўдалы да гаспадаркі, але думаў, цешыў сябе, што, можа, навукай карысны будзе. Аж вось табе, дачакаўся карысці! Вывучыўся сынок, няма чаго сказаць! Выадукаваўся — на бацьку гырчаць!.. І то падумаць: вельмі трэба было верыць цяперашнім настаўнікам, якія адно на бальшавікоў стараюцца і з Богам не лічацца. Трэба было спадзявацца, што яны чаму добраму вывучаць!.. Але не толькі іх тут

віна. Нямала, мусіць, і жонка вінавата — шкадавала, песціла, няньчыла. І даняньчылася — выгадавала яблычка!

А Яўхім, дзякую Богу, здаецца, за разум узяўся. Каб не звязаўся з гэтай галадранкай, дык можна было б адно радавацца, гледзячы на такое дзіця. Але, можа, і так яшчэ выправіцца — можа, гэта хвароба, любоў, не высушыць усе мазгі... Глушак падумаў, што хвароба-любоў перадалася сыну не інакш ад маткі — у той змоладу і пазней у галаве многа глупства ўсякага вадзілася. Думай пра глупствы гэтых не так горача, як раней, новыя бядоты глушылі даўнейшую крыўду, да таго ж ад гаворкі з Яўхімам у гэты вечар была ў душы нейкая прасветліна. Яўхім адзін разумеў яго, адзін быў надзеіны супольнік...

«З Маслаком ето непагано прыдумано. Як прыстрашыць добра, дак мо ўся круцельня васпаватого і сыдзе на нішто...»

Злосіць на Міканора ўсё ж не спадала, паліла няўціхна: «Гад, ну і гад!.. І ўсе гады — галечка ненажэрная!..»

4

Яўхім так спрытна пусціў чутку, што пад поўдзень у Куранях не было такога чалавека, які б не ведаў, што Маслак — жывы і дужы — аб'явіўся зноў і што ў любы зручны момант можа апынуцца тварам у твар. Ведалі ў Куранях, што Маслак зноў не адзін, а з бандую, аб сіле якой хадзілі самыя розныя чуткі. Адны казалі, што ў ёй паўтара дзесятка, другія — што больш за сотню бандытаў. У тым, што Маслак і праўда аб'явіўся, амаль ніхто не сумняваўся, вельмі ж добра помніўся ён усім з нядаўняга, калі яго таксама не ўсе бачылі, але ўсе адчувалі. Да таго ж цяпер называлі сёлы, каля якіх ён быў, і людзей, якія натыкаліся на яго, прычым рассказвалі да драбніц аба акалічнасцях гэтых сустрэч.

Задоўга да паўдня чутка з Сарокаю вярнулася назад у Глушакову хату.

— Жывы! — сказала са здзіўленнем, загадкова Сарока. — Не бярэ ні хвароба, ні згуба! Не зламала яму хоць бы зуба!

Глушак прасіпеў абыякава:

— Пра што ето ты?

— Век не ўгадаць, не знаючы!

— Цьфу! — Глушак нават пакрыўдзіўся. — Знайшла з кім дурэць! Я табе смаркач які, штоб у загадкі гуляць?

— Век не ўгадаў бы! Кеб і хацеў!

— Угадаў бы не ўгадаў, а не для мяне етае глупство!

— Глуспство! Ето ён — глупство! — Сарока таямніча, важна памаўчала. — Маслак?!

— Што?!

У Глушака вочы палезлі на лоб, так уразіўся чалавек. Перархрысціўся ад страху. Не паверты.

— Т-ты што пляцеш?

— От, як перад Богам! — паклялася Сарока.

— Брэшаш?

— Праўда чыстая!

Глушак аж аб'ехаў на канапу, так разгубіўся. Пащкадаваў ад душы:

— Выкруціўся, ваўкарэзіна! — Кінуўшы вострым вокам на Сароку, падумаў, што скора паўсяла будзе ведаць, як ён уразіўся і напалохаўся. Злосна папракнуў: — Чаго ж звоніш так, галава! Шчэ смешкі строіц!..

— А табе чаго баяцца? — лісліва супакоіла Сарока. — Ты ў чым-небудзь перад ім вінаваты?

— А то не? Не кляў яго, гада?.. Дык кеб не вінаваты буў, хіба ён пытацца стане — вінаваты ці не?

— Пытацца не будзе. Сам знае, які Ігнат вінават! Чуў, кажуць, пра Міканорчыка і пра другіх, наказуваў, кеб ждалі! От, мабуть, Грыбок трасецца! Ён, Маслак еты, калі сказаў, што прыйдзе, то няхай хоць зямля праваліцца, а ён — аб'явицца!

— Знаў гайсаць стане поцемку пад вокнамі, ваўкарэзіна! — Глушак схамянуўся, трывожна агледзеўся. — Трэба ж такую хваробу на нашу галаву!

— І не кажы! — падтрымала Сарока.

Сапсаваўся настрой у Глушака. Так сапсаваўся, што не мог з сабой саўладаць, нездаволена папракнуў Сароку:

— От жа, прыпера ля навіну! Як нябожчыка прыцягла!..

Хмурны, нездаволены і развітаўся, нават і не памкнуўся пачаставаць чым-небудзь. Па ўсім было відаць: збіла з тропу, устрывожыла чалавека!

Толькі калі Сарока сышла з вачэй, Глушак даў волю радасці, цешыўся Яўхімам: «Маладзец, адно слова — маладзец! Бацькаво насенне!..» У радасці зацеплела надзея: «Цяпер, можа, астынуць тыя — упарадкавацелі!»

З такім настроем весялей было порацца ў гумне, на прыгуменні. Трывога, праўда, не працадала: не мог не бачыць, што ўсё ўперадзе тоне яшчэ ў няпэўнасці, якая невядома як павернецца. Усярэдзіне нядобра ныла. Але хоць спакою і не было, не было і ранейшай бездапаможнасці. Жыла, падбадзёрвала душу прасветлінка-надзея: чуючы пра Маслака, можа, не асмеляцца, пабаяцца на ражон перціся.

Можа, і васпаваты гэты абвяне, адумаецца: як-ніяк, нікому няма ахвоты лішне рызыкаваць галавою. А не адумаецца ён, дык другія асцерагуцца — усё роўна яму аднаму разгарнуцца не будзе як...

Усё ж трывожнасць тачыла душу. Хацелася штосьці рабіць, чыніць штосьці такое, каб пагроза бяды адышла, прапала зусім.

Пачу́й, як цупае за двумя гумнамі цэп у Зайчыкавым гумне, пацягнуўся на гэтае цупанне. Малаціў сам Зайчык: пад латанай сарочкай хадзілі худыя рухавыя лапаткі, біч цэпа то, пабліскувачы, лёгка ўскідваўся, то лажыўся на снапы.

Глушак тхарынымі вострымі вочкамі акінуў амаль пустыя застаронкі, адзначыў на ўсякі выпадак: канчае малаціць. Мігам успомніў, колькі Зайчык звёз вазоў, падумаў: больш, як да Каляд, на сваім яму не пратримацца!..

— Памагай Бог! — прасіпеў, улучыўшы момант.

Зайчык апусціў цэп, азірнуўся.

— І вам — таго ж! — Ён павесіў цэп на сучок сахі, пачухаў за спінаю, сеў на сценку застаронка. — Памагае ён, ліхो яму, неўпапад. Няма таго, штоб жытам памагці, дак ён адно — дзяцей падбаўляе...

Глушак перахрысціўся, папракнуў строга:

— Грэх казаць такое!

— А калі ж праўда?

У Зайчыка была, як казалі, поўная хата дзяцей, сам Зайчык, калі пыталіся, колькі ў яго іх, жартаваў, што ніяк падлічыць не можа. Лічыў-лічыў, ды і збіўся — адны на свет паяўляюцца, другіх Бог забірае. Глушак жа, і праўда, добра не ведаў, колькі ў Зайчыка дзяцей: не то восем, не то дзесяць, ды чацвера ці пяцёра на могілках...

— Чутно, жонка зноў скора рассыплецца? — сказаў Глушак, які даўно прыкметціў, што Зайчыха цяжарная.

— Скора. Да кеб, чорта лысаго, зразу двумя не стрэліла! Нешто ж тоўстая, як Дзянісава калода!

— Двумя дак двумя. Не з хаты, а ў хату. Прыйбутак! — паспрабаваў пажартаваць Глушак.

— Прыйбутак! Ето такі прыйбутак, што ўсё — дай ды дай! З етым прыйбуткам — бяры торбу ды ў старцы ідзі! — Пачухаўся зноў, папракнуў: — Няма таго, кеб хлебам урадзіць, дак падкінуў шчэ аднаго!.. Слепаваты ён на старасці, мабуць, — не бачыць, што трэба рабіць!..

Глушак строга пакруціў галавою:

— От ён і карае, пэўна, цябе за такія твае гаворкі! Ён, Бог, таксамо не любіць, калі не шануюць!

— Сам сатварыў такога мяне, сам і не любіць? — Зайчыку, відаць, хацелася падражніца з Глушаком. — Я хіба вінаваты, што ён такі язык мне ўдзяліў?

— Язык языком, а нашто галаву ён на плечы даў? Кеб думаць, што да чаго! А не мянціць етым языком усякае глупство! — Глушак добра помніў, што прыйшоў сюды не лаяцца, сказаў мірна: — На хрысціны пазавеш?

— Як ахвата е, дак хоць хросным! — Зайчык засміяўся. Думаў — падкалоў старога, але той прасіпеў проста, як роўны:

— Можна і хросным...

Зайчык жавава зірнуў: Глушак не жартаваў. Гарэза ўлавіў, што ў гэтай нечаканай згодзе нешта тоіцца, але і выгляду не падаў. Схаваў здагадку за жартам:

— А хросную пад пару папрашу — маладую, ядраную!

— Стары я для маладой.

— Э, это шчэ паглядзець трэба!..

Глушак перавёў гаворку на іншы лад:

— Забуй ты нешто дарогу ў маю хату.

— Забуй. — Зайчык падумаў: не памыліўся — штосьці плясці намерыўся стары павук. Сказаў весела: — У сваю хату — і то іншы раз дарогу забываю, як вып'ю...

Зайчык, як і многія куранёўцы, выпіць, пагуляць любіў. Глушак весела, у лад Зайчыку, папрасіў:

— Заходзь, пасядзім, сказаць. Пагамонім...

— Ды можно і пагаманіць, калі будзе на што паглядзець!

— Можа, выкапаю якую слязіну!

Увечары Зайчык сядзеўupoцемку ў Глушаковай хаце падвыпілы, чвякаў салёнімі гуркамі, усё ніяк не мог даўмецца, нашто спатрэбіўся хітраму старому.

Глушак, таксама не вельмі цвярозы, скардзіўся:

— І ў мяне еты год, сказаць, няўрода. Пустое вырасло. Так, толькі салома на выгляд, а калоссе — пустое.

— Не кажыце, дзядзько Халімон. Кеб у мяне такое вырасло, як у вас, дак я і ў вус бы не дуў! Буй бы самому каралю кум!

— Няўрода, пустое. Як перад Богам кажу... — Глушак падсунуўся бліжэй да Зайчыка, паклаў руку на плячо яму. — Але, калі на тое, і ты, Іван, сказаць, не вельмі бядуй. Калі што якое, чым-небудзь паддзержку!..

— Не знаю, як вам і дзякуваць за вашу ласку...

— А няма чаго дзякуваць. Я ад добрай душы паддзержую. Калі ты мяне паддзержуеш, дак і я цябе паддзержую! Хто мне прыяе, таму і я — усёй душой!..

Змушаны беднасцю хітраваць, кемлівы ад прыроды, Зайчык адразу пачуў, што размова вось-вось падыдзе да той мясцінкі, дзе схавана тайна. Ён насярояжыўся, падрыхтаваўся, каб не схібіць, не пралічицца.

— Я к вам, дзядзько, і сам заўсёды, можно сказаць, з дарагою душой!..

— От жа і я, Іванко! От, калі на тое, хоць цяпера вазьмі кавалкі два сала! Кеб боршч ці булён які закрасіць. А то ж, мабуть, няма ўжэ свайго?

— Дзе там! Закалоў вясной парася — з кацяня ростам, — дак і агледзецца не ўправіўся. З-пад рук маіх пахапалі. Як гайнія якая, ірвалі!

— Ведамо, сказаць, — галодная дзяятва.

Глушак патупаў у каморку, вынес сала, паклаў перад Зайчыкам на стол.

— Вазьмі от пакуль што. А там — будзем бачыць...

— Як вам і дзякуваць, не знаю. Кеб я багаты буў, кароль які, то аддаў бы за вашу дабрату — усё царства!..

— Не трэба мне нічого. — Ужо не тайціся, паскардзіўся: — I тое, што е, некаторым вочы коле. Прымелі б, сказаць, з'елі б...

— Е такія. Штоб далі волю, горло паперагрызалі б адзін аднаму. — Зайчык ужо ведаў, што трывожыла старога. — То ж етае, ліхो яму, земляное ўпрадкаванне выдумалі! — Ён з пагардай плюнуў. — Трэба яно тут, як сабаку рогі ці карове чобаты! От няма чаго рабіць некаму! Выгуляецца на гарадской волі з якой вымалюванай пытляванай маладзіцай пад руку, пад'есць бурак колькі хоча, дак ён і выдумляе. А цёмнае наша балото і рада! Нашым абы злосць стагнаць на кім-небудзь!

Ён гаварыў амаль шчыра: сала ж было проста перад вачыма, паддавала ахвоты. А што гаварыў не тое, што нядаўна думаў, не сваё, то гэта не толькі не турбавала, але нібы і не заўважала самому. Хіба ж першы раз рабіў ён другому наспадобу!

Глушак ухапіўся за зачэпку:

— Это ж, кажуць, ужэ абмералі ўсіх і сход сабираюцца сазваць.

— Ат, толку, дзядзько, з етаго сходу!

— Не кажы, Іванко! Начальніцтво нібыто будзе нейкае. I як усе выступяць да скажуць рабіць перадзел, дак і зробяць. Перарэжуць усю зямлю зноў...

— Это шчэ, дзядзько, віламі па вадзе пісано! Чуў, можа, што кажуць, — Маслак аб'явіўся! Не вельмі-то кожны і асмеліца вылазіць! Но як Маслак возьме ды заявіцца!..

— Баяцца цяпер таго Маслака! Як я, сказаць, вужа якога! Цяперашнім часам е такія, што ні Бог, ні чорт яму ніпачом...

Зайчык скеміў, да чаго хліць стары.

— А калі на тое, дзядзько, дак я самы першы выйду к сталу, к самому начальству, і заяўлю — праста ў вочы: не муцице ваду, не трывожце людзей! І едзыце сабе назад, па-доброму пакуль!..

— Смелыя мы ўсе, Іванко, пазавутолю! А як прыйдзеца да дзела, дак і язык нібыто прысыхае!

— У каго прысыхае, а ў каго і не! У мяне, дзядзько, такога шчэ не було! Я не тое што Крываротаму — каму хочаш не пабаюся праўду ўрэзаць!

Па тым, як ахмялелы, гарачы Зайчык гаварыў, было відно: не попусту хваліцца, не пабацца ні перад кім, але Глушак не паверъё. Наліваючы чарку, сказаў, як хвальку:

— Дай Бог чутае бачыць!..

Зайчык загарэўся яшчэ больш:

— А і ўбачыце, калі на тое пайшло!

Ён рашуча перакуліў чарку.

Калі Зайчык, тримаючы пад пахай загорнутае ў латку сала, зачапіўшыся плячом за слуп, выбраўся са двара, Глушак яшчэ доўга не лажыўся спаць. Чуючи, як і яго трохі водзіць ад гарэлкі, стаяў перад абразамі, глядзеў у цёмны кут, шаптая малітвы. Шэпт яго не ў час перабіла сабачае выщцё. Ён пазнаў, што вые сляпы, падумаў, што, мусіць, пачуў ваўкоў на балоце. Сабака выў амаль безупынку, і Глушак збіваўся — выщцё спляталася з малітвай, наганяла сум. Гэты сум застаўся і пасля малітвы, калі, накінуўшы кажушок, выцягнуўся на холад к свірну. Сабака перастаў выць, пачаў, скуголячы, бразгаючы ланцугом, церціся аб ногі. Ні тут, каля свірна, ні з ганка Глушак не ўбачыў, не ўчуў у цемры нічога падазронага. Ціха, пуста было і ў баку балота, і стары падумаў пра сабаку: «З нуды, мабуть, выў...»

Глушак вярнуўся ў хату, лёг побач з жонкай, але пачуў, што засне не хутка. Сон не браў. Было клопатна. А тут яшчэ ў цемры на двары зноў цягучы, як па нябожчыку, завывў сабака. Як ашалеў, ваўкарэзіна! Пад гэтае выщцё і ішлі, круціліся ў неспакойнай Глушаковай галаве думкі. Хоць і веръё, што Зайчык можа спраўдзіць абяцанне, трывога ўсё ж не адыходзіла: небагата толку ад той

Зайчыкавай падмогі. «Пralентарыят-то пралентарыят еты Зайчык. А от кеб начальство паддзержжало, то саўсім іначай павярнулася б усё...»

Думка пра тое, каб дабіцца заступніцтва начальства, упартага зырчала ўсярэдзіне, вярэдзіла душу. Даўно думаў пра гэта, але стрымлівала звыклая асцярожлівасць. З начальствам не тое, што з Зайчыкам, там, паспяшаўшыся, не толькі насмяшыць людзей, але і загубіць усё нядоўга. Ды і прыкрасці якой набыць...

Таму і кружкыў, як коршак, што выбраў небяспечную здабычу, і так, і гэтак выглядваў, вылічваў, вымяркоўваў. Даўно падвучыў Яўхіма, каб пазнаёміцца бліжэй, убіўся ў прыяцелі Крываротаму з сельсавета, сам, можна сказаць, амаль што ўлез у кампанію. Ужо троны разы, як Крывароты заходзіў, спрабаваў моц яго, глушакоўской, гарэлкі, падвесялелы, ляптаў, як таварыша, Яўхіма па плячы, ды і з ім, са старым Глушаком, трymаўся, нібы са сваім чалавекам. Нават сп'яну абняў адзін раз. Змалацілі яму занішто жыта — цягали малатарню чорт ведае куды, цераз такую пагібель, па багне, можна сказаць. І сала тарбіну жонцы ўручылі. Ён сам, праўда, зрабіў выгляд, нібы ведаць не ведае, але ж быць не можа, каб жанчына ўцярпела, не пераказала...

І ўсё-такі пэўнасці цвёрдай на яго падтрымку няма. І не толькі пэўнасці такой няма, але і чорт яго ведае — што ён потым яшчэ можа выкінуць! Нават як падступніца да яго, каб намякнуць, закінуць слова, і то думаць-гадаць трэба. Старому ўспаміналася, як Крывароты, п'яны ў дым, хваліўся Яўхіму: «Ты, Глушак, не думай, што калі я п'ю, то і розум прапіваю. У жызні такога не було, штоб я прапіваў голаву з-за етай паскуды! Не було! Я, Глушак, п'ю, п'ю, а сам увесь час кумекаю — што да чаго! Увесь час! Не страчваю розуму! На маёй работе розуму страчваць няможна! Мне не тое, што другому: выпіў, ну, і выпіў, можаш хоць пад плотам валяцца! Я — выбраны чалавек, уласць, голаву павінен дзяржаць прамо і чуць увесь час, што да чаго! — Крывароты ўзяў Яўхіма за сарочку, падсунуў да яго чырвоны твар. — Я от сяджу з табою тут, Глушак, п'ю, і ты мне — таварыш, першы таварыш! А калі я на работе, ты мне — усё адно што незнамы! Я цябе — знаць не знаю, ты мне такі самы, як кожны друг! Што ты, Глушак, што другі — мне ўсё адно! Бо я — выбраны, уласць, а ўласць савецкая да ўсіх роўная! Ето не тое, што пры цары було: цяпер што багаты, што бедны, што брат, што сват — усе аднакі! І я да ўсіх аднакі, да ўсіх — па закону!..»

І праўда, чуў ад людзей стары Глушак: ні свату, ні брату палёгкі ніякай Крывароты не даваў. Гэта і непакоіла старога, стрымлівала дабівацца якой-небудзь падтрымкі ад непадступнага знаёмага. Але

выбару не было, ісці больш не было да каго. А тут надзея хоць і няпэўная, а ўсё ж жыла, звала паспрабаваць. Чуў душою, што самому і патыкацца да Крываротага няма чаго. Калі і можна хоць драбніцы якой дабіцца, то толькі аднаму Яўхіму, папросту, па-прыяцельску.

Таму і не лажыўся, чакаў сына. Калі Яўхім, згладалы, прагавіты, закінуўся на хлеб, на халодны боршч, прасіпеў:

— Ты ўжэ прасіў Крываротага на вяселле?

Яўхім, жуючи, выціснуў:

— Не.

— Дак, можа б, заўтра схадзіў ды сказаў...

— Упраўлюся. Ці заўтра, ці паслязаўтра — усё адно.

— Лепей — заўтра. — Стары памаўчаў, перш чым прыступіць да галоўнага. — Як будзеш гаварыць, то, можа б, закінуў слова пра землю...

Яўхім не адказаў, жаваў па-ранейшаму, але стары чуў, што слова яго не прапусціў міма ўвагі, думае.

— Скажы яму, як і што: пра абмер і што, чутно, абрэзаць хочуць. І выведай, ці не памог бы ён...

— Чорта лысага даб'ешся ў яго.

— Усё адно папробуваць трэба. А то ж ад етай васпаватай заразы ратунку ніякаго. З'есць, як маўчаць будзем!

— Усяго не з'есць. Укусіць, можа, укусіць, а там — падавіцца.

— Можа і з'есці! У етаго зубы здаровыя і зяпа шырокая.

— Абламаць можно, калі вельмі ашчэрыцца.

— Не вельмі-то абломіш. Не на тое ідзе.

— Абломім! — запэўніў Яўхім, і старому трохі палягчэла на душы: хоць ведаў цану сынавым словам, як бы паверыў, ухапіўся за падмогу.

— А ты ўсё-такі схадзі да етаго, — сказаў напаследак, залазячы пад коўдру.

— Схаджу.

Як і абяцаў, Глушак-малодшы на другі дзень выправіўся ў сельсавет. Стары ледзь дачакаўся, калі ён вернеца: што б ні рабіў, думкі кружылі каля Яўхіма — то няпэўна, недаверліва спадзяваўся, то ўвесь аддаваўся неспакою.

— Ну, што? — кінуў Яўхіму, ледзь той ступіў на двор.

— Прыйдзе, сказаў...

Па тым, як прамовіў сын, як нядобра павёў позіркам, стараючыся не сустракацца з яго вачыма, стары Глушак усё зразумеў. Але такая вялікая, неадольная была трывога за зямлю, што не вытрымаваў:

— Што пра абрэзку?
— Нічого.
— Усё-такі — сказаў што-небудзь?
— Сказаў.
— Што?
— Што трэба, тое і зробім.
— І пасля — на вяселле прысуне ща?!

— Прыйдзе. Папрасілі ж!..
— Папрасілі!..
Стары Корч мацюкнуўся.

5

Даўно Глушак не чуў сябе так пагана, як у той вечар, калі выпраўляўся на сход аб перадзеле зямлі.

Мусіць, лепш, спакайней для душы было б не ісці на сход, каб не мець лішняй прыкрасці, але як ты не пойдзеш, калі не каго іншага, а цябе самога рэзаць павінны. А можа, трэба будзе сказаць што-небудзь, заступіцца за сябе, абараніцца?

Хоць радасці якой чакаць на сходзе не прыходзіцца, а ўсё-такі калі ты будзеш перад вачыміа ўсіх, то, пэўна, не такія смелыя будуць, не так будуць плясці языкамі. Калі тулыцца ў хаце сваёй будзеш, дрыжаць — чаго добра, і зусім утапіць могуць.

Хочаш не хочаш, а ісці трэба. Глушак перахрысціўся, усцёг лаплены кожушок, насунуў пабіту моллю старую шапку. На крысе кожуха заўважыў закарэльня белыя языкі картаплянай мешаніны для свіней, але сціраць не стаў: не ў царкву, не ў госці збіраецца. Ды і то падумаць: цяпер такія знакі ў пашане, як дакумент, што свой чалавек, не гуляшчы...

З картаплянымі языкамі на кожусе, з трухой на каўняры і на шапцы і патупаў па-старэчы з хаты. Так вымеркаваў выйсці, каб не быць на сходзе ні першым, ні апошнім. Прыйпрашся першы — кінецца ўсім, што баішся, пасмялеюць; апошні прыпаўзеш — каб позна не было. Абнюхаюцца са сваімі, згаворацца.

Народу, яшчэ з двара адзначыў, сабралася ўжо нямала. Трывога і непрыхильнасць варухнуліся ў душы, прымусілі сціснуцца, нарыхтавацца да небяспекі. «Збегліся! Навастрыліся клыкамі на чужое добро! Толькі каманды чакаюць!..» Многа тоўпілася куранёўцаў і ў сенцах — праўда, больш не гаспадароў, нават не хлопцаў і дзяўчат дарослых, якім сваё кубло віць недалёка, а драбязы рознай, смаркатаі дзяцвты.

«Шпіктакль знайшлі! Дручком бы, поскудзь! Кеб не смярдзела!»

У хату нашылася таксама нямала маладых, але багата было і гаспадароў. Каля прыпечка Пракоп барадаты разважліва гаманіў з Чарнушкам, Сарока ўсёлася на палаці, таўхала ў грудзі Зайчыка, які весела рагатаў. Прыйпёрся, вядома, Андрэй Руды, прыляпіўся к самаму сталу, к начальству.

Глушак падумаў быў прабіцца да Пракопа і Чарнушки, але яны былі лішне на віду, а яму, можа, і ні да чаго было выпірацца на людскія вочы. Хто яго ведае, як там яно пойдзе, як там будзе сядзець на віду. А калі на тое, то і так усе прыкмецілі ўжо, што ён не дзенебудзь, а тут жа, чуе ўсё і бачыць. Так што можна і тут, у куточку, сагнуцца да выглядваць.

От толькі блізка аказаліся Хоня і Дзятлікаў Васіль. Дзятлік як зауважыў яго, Яўхімавага бацьку, позірк адвёў убок, ад злосці, вядома, за тое, што Яўхім адбіў Ганну. Бровы насунуў на вочы, затаіў штосьці нядобрае. «Бач ты, такое маладое, а таксамо — з хванабэрый! Таксамо — гаспадар, дзюба смарката!

Але каб і не зважаў на Дзятліка, гнуцца ў куце было не ў ахвоту: хоць бы хто асей поблізу людскі, каб сказаць слова, адвясці душу. Хаваў трывогу, пацеў у кажушку, таміўся, здавалася, бясконцым чаканнем і адзінотай. Калі ўсунуўся Ларывон і стаў, як дуб, узвышаючыся над усімі, Глушак узрадавана памінуўся аклікнуць яго.

Не пазваў: з-за Ларывонавай спіны раптам паказаўся з сянец Міканор, за Міканорам паявіўся Дубадзел. Яны абышлі Ларывона, праціснуліся паўз Глушака, сталі прабірацца к сталу. Глушак пачаў, што трывога яго пацяжэла.

За Дубадзелам праціснуліся к сталу яшчэ двое, незнаёмых. «Каморнікі, мабуць», — падумаў стары, разглядаючы то аднаго, то другога, як бы хацеў уведаць пра свой лёс. Адзін быў ужо немалады, лысаваты, у зацяганай паддзёўцы, з выгляду нібы і незласлівы. Але Глушак, які ўсяго-усякага пабачыў і падрыхтаваўся да ўсяго, падумаў пераканана: «Ціхі-то ён ціхі. А толькі калі скамандуюць, то нож усадзіць, пэўне, і не паморшчыцца...» Другі, зусім не падобны да гэтага, маладжавы, далікатны тварам, трymаўся смела, важна: перад тым як сесці за стол, стройны, па-войсковому прамы, дзіўна пасміхваючыся, скінуў паважна фуражку, зняў вайсковы шынель, разгладзіў моцнаю рукой вайсковы ж мундзір з вялікімі кішэнямі на грудзях. Седзячы за столом, аднаго за адным пачаў аглядваць куранёўцаў, спакойна, паволына падступіў позіркам да Глушака. Старому захацелася ўшыщца ў каўнер, калі вочы вайсковага пайшли мацаць яго. Позірк быў востры, пранізлівы, нібы прабіваўся ўсярэдзіну, і такі ўпэўнены, што рабілася нядобра.

«У етага рука не здрыганецца. Еты і бацьку роднага ўтопіць, калі трэба за савецкую ўласць! К етаму і не падыходзь блізко, не прасіся на літасць! Парцейны ўвесь, да нітачкі! Зразу відно!» — падумаў Глушак, калі вайсковы пайшоў позіркам па другіх. За думкамі закарцела Глушаку дзіўнае адчуванне, нібы сустракаў ужо недзе гэтага чалавека, і ён колькі часу намагаўся прыпомніць, дзе гэта было. Але як ні стараўся, успомніць не мог: мабыць, бачыў выпадкам, мелькам. На вуліцы ці на дарозе — інакш хіба б забыў такога?

Глушак зноў паглядзеў на лысаватага: а гэты, можа, і праўда ціхманы і добры. Плённа, можна было б асцярожна паспрабаваць падступіца. Відаць здалёк, што не надта салодка жывеца: і паддзёвачка унъ якая, і яды не лішне — шчокі аж уваліся. Каб зрабіць акуратна, мусіць, не адмовіць б ад сцягэнца свінячага...

Але цяпер і думаць не думай такога — лысы і блізка не падпусціць, калі побач гэты партыйны «да нітачкі». У Глушака раптам з'явілася падазрэнне: а можа, партыйны гэты і не каморнік зусім, а які-небудзь начальнік. «З ГПУ, можа, прысунуўся, вынюхаць, што і як. Харчава прыяцель...»

Разважаючы, мяркуючы, стары ўважліва слухаў, што казаў Дубадзел. Але, хоць Глушак і не прапускаў ні слова, багата чаго, як і многія другія на сходзе, ён не разумеў ці лічыў нявартым увагі. Крывароты доўга і нудна нешта гаварыў не пра справу, а пра палітыку. Толькі калі Дубадзел перайшоў да землеўпарадкавання, стары настярожыўся. Дубадзел, аднак, зноў доўга плёў пра тое, для чаго трэба перадзельваць зямлю і якая гэта важная задума — землеўпарадкаванне; таміў, палохаў Глушака туманам няпэўнасці. Чым больш плёў ён, тым больш прападала ў Глушака кволая надзея на тое, што, можа, абміне, абыдзе яго гэтай бядою. Стала прыкра-млосна ўсярэдзіне, калі Дубадзел абвясціў:

— У нас таксамо камісія, якая була выбрана па ўсім законам на агульным сходзе вёскі Курані, знайшла розныя факты. А іменна — няправільнную запіс зямлі сельсавету, што прывяло ў сваю чаргу да няправільнай аплаты налогу з боку етых укрывацеляў...

— А хто такія етыя ўкрывацелі? — не ўтрываў Андрэй Руды.

— Можна і назваць, хоць выбраны старшыня етай камісіі вашай вёскі Дзяцел Міканор у сваім рапарце пасля мяне ўсё даложыць сам. Ето такія асобы, як Чарняк Пракоп, Дзяцел Змітро...

Ён, мусіць, выказаў бы ўсіх, але ляснік Міця, пачуўшы сваё прозвішча, абарваў яго, заяўіў на ўвесь голас:

— Ето ўсё — ер-рунда!

Дубадзел абурыўся:

— Што — ерунда?!

— Усё! — з п'янай непахіснасцю растлумачыў Міця.

У хаце засмяляліся, зарагаталі.

— Няправільно запісано! — адтукнуўся не вельмі ўпэўнена, больш, відаць, для прыліку, Пракоп.

— Вы, дзядзько, памаўчалі б! — не ўтрываў, ускочыў Міканор, гатовы рынуцца абараняць свой гонар.

Дубадзел даў яму знак сесці.

— От тут грамадзянін вашай вёскі Курані Дзяцел Змітро, — загаварыў ён зноў паважна, tym жа тонам кіраўніка і прамоўцы, — заяўляе...

— Заяўляй і заяўляць буду — ерунда!

У хаце зноў засмяляліся. Дубадзел пачырванеў:

— Грамадзянін Дзяцел Змітро, вам слова не давалі. Прашу не перабіваць! Тым больш што сваімі выкрыкамі вы некультурно замахваецца не толькі на сельсавет, але і на выбраны ўсім народам вашага сяла орган — камісію!..

— Пляваў я на тваю камісію! — Міця рваўся к сталу, але яго стрымлівалі. Ён кіпей: — Камісія! Таксамо мне — указ! Начальство!.. Я ў лесе — сам начальство! Над усімі елкамі і палкамі! I сею — дзе хачу! I не суйся!

— Д-добра! — злавесна сказаў Дубадзел. — Мы табе пакажам, куды можно і куды няможна сунуцца выбранай камісіі і сельсавету, які ёсць поўная ўлада на месцы!..

— Пакажы! — Міця не слухаў угавораў бліжніх. Душыла крыўда.

— Усякае лезе ў начальство! А таго не дапетрыць, што ў мяне свой закон, свая ўласць!

— Усё сваё ў цябе! Правільно! — падчапіў з рогатам Хоня.

Смех і вясёлы гоман, што ўсё мацнелі ў хаце, падагравалі Міцю. Невядома, як закончылася б гэтая перапалка, калі б засталом не падняўся незнамы ў вайсковым кіцелі. Спакойна, цвёрда загадаў:

— Прашу вывесці п'янага!

Міцю акружылі, узялі пад руکі, пад вясёлья смешкі Хоні сілком вывелі з хаты. Пачакаўшы, пакуль не ўціх гоман, чалавек абцягнуў кіцель, ужо дзіўна лагодным голасам абвясціў:

— Калі ёсць якія-небудзь прэтэнзіі да камісіі па землеўпарадкаванню і калі такія прэтэнзіі могуць з'явіцца заўтра, — як бы выдзеліў апошнія словы незнамы, — прашу заявіць іх або камісіі, або мене асабіста.

— А хто ты такі? — крикнула яму Сарока.

Чалавек з усмешачкай глянуў на Дубадзела: ваша віна, што не здагадаліся пазнаёміць у час.

Дубадзел не так назваў, як папракнүй Сароку за невуцтва:

— Таварыш Зубрыч ето! Спіцыяльны ўпаўнаважаны з воласці!..

Зубрыч кіўком галавы пацвердзіў гэта, зноў загаварыў да ўсіх:

— Такім чынам, таварышы, са ўсімі скаргамі, якія ўзнікнуць, прашу звяртацца да мяне. Мы іх не адкладваючы тут жа на месцы разам з вамі праверым і вырашым, як быць далей.

Зубрыч лагодна ўсміхнуўся. Гэтая ўсмешка Зубрыча старога Глушака не толькі не супакойвала, але насцярожвала: нават калі смяяўся ўпаўнаважаны з воласці, чую стары, што гэты чалавек заўсёды сабе наўме.

«Смяецца, а ўсмешка як бы не яго, — падумаў Глушак. — Чужая нібы».

Другім жа Зубрыч, было відаць, прыйшоўся даспадобы. У хаце пасля яго слоў стаяў гул ухвалы: правільна, па-справядліваму трэба разабрацца, разам з людзьмі.

Упэўненая строгасць Зубрыча да Міці і абыходлівасць з людзьмі выклікалі пашану да яго і давер'е. Зубрыч раптам стаў жывой надзеяй куранёўцаў.

Ён адчуў гэта, лёгка, непрыкметна ўзяў кіраўніцтва сходам у свае рукі, аб'явіў, што слова мае старшыня камісіі па землеўпрадкаванню Дзяцел Міканор. Міканор выйшаў з-за стала, і Дубадзелу, так і не дагаварыўшы, хочаш не хочаш, давялося сесці.

— Дак от, тут дзядзько Пракоп, — адразу рынуўся ў наступ Міканор, — сказаў, што камісія няправільно памерала...

— Не я адзін. Міця унъ болей гаварыў... — прагуў, апраўдаючыся, Пракоп.

— Міця — той п'яны і выйшаў з хаты.

— Ну дак што, калі выйшаў?

— А тое, што пра п'яного, ды якого шчэ няма тут, — няма чаго і казаць!

— Дак калі ён, Пракоп, выйдзе — і пра яго не будзе гаворкі? — уварвалася ў спрэчку Сарока.

— Аге, праўда! — ухапіўся за падтрымку Пракоп. Ён, было відаць, хацеў толькі адступіць з годнасцю, ухліпца ад удара.

Але Міканора гэта распаліла яшчэ больш.

— Вы не круціце, дзядзько!

— Чаго ты ўссеў на мяне! — раптам загарэўся Пракоп. Шыя яго налілася крывёю.

— I праўда, прычапіўся! — зноў падтрымала Пракопа Сарока.

Глушак думкаю быў на баку Пракопа, але стрываў, не заступіўся за яго: кінеш слова насуперак гэтай власпаватай заразе, толькі бяды лішне наклічаш! А тут і без таго невядома, што будзе і як самому адбівацца прыйдзеща.

«Але ж — зараза! От жа зараза, скажы ты! — падумаў пра Міканора. — І такое нахабнае! Пра Маслака нават і не думae, бы той яму нішто! Няўжэ і апаскі не ўзяло, што ён можа паявіцца?» Глушак пры гэтай думцы пачаў сябе кволым, бездапаможным...

— Я на вас не ўссеў! — не адпускаў Пракопа Міканор. — А толькі я не люблю няпраўды! Не люблю, калі абмануюць, ды щчэ другіх патом вінавацяць!

— А ён і не вінаваціць нікога — ні чорта, ні Бога! — заступілася Сарока.

— Не вінавачу...

— Дак не кажыце, што няправільно памералі. Вы паўтары дзесяціны не ўпісалі!

— А што яму — самому ўпісаць трэба було? — абавязаўся Ларывон, і Глушак кіўнуў у знак згоды.

Тут у спрэчку ўлез Хоня, падкалоў:

— Папрасіць трэ було каго — хто граматны!

Міканор пабег позіркам па хаце, некага шукаючы.

— От тут шчэ адзін забуўся памераць сваю зямлю. — Ад адных гэтых слоў Глушак уведаў: пра яго зараз гаварыць будзе. — Не дамераў без чатырох сажняў тры дзесяціны!

— Хто ето? — вылез Андрэй Руды.

— Ето — Глушак Халімон.

Твар, плечы, рукі Глушака наліліся нечым важкім, як гарачая гліна, але ён перамог злосць, сказаў спакойна:

— Ну, дак дзякую за ето. Што перамераў.

— Няма за што, — укалоў Міканор.

— Ну, па стараўся ж, пахадзіў усюды. Бо я сам, можа, век бы не сабраўся памерацы!

— Вы і сям'ю палічыць не сабраліся, лішняга ўпісалі.

— І за ето дзякую, што памог.

Глушак захінуў полы кожуха і зноў нагнаў на твар санлівасць: не зразумець было, ці то слухае чалавек, ці дрэмле. Але ўсярэдзіне ў яго ўсё кіпела: «Перамераў! Падлічыў! Няма каго, штоб перамераў цябе па спіне дубінаю! Ды падлічыў твае рабрыны, трасца шалудзівая!»

Ён ад злосці аж не мог слухаць голасу Міканора, але і не слухаць нельга было. Самае важнае, цвяроза мяркуючы, было яшчэ наперадзе: на колькі ж пастановяць абрэзаць яго? Тоё, што гэты власпаваты

выскачка тыцнуў яго ў гразь, яшчэ паўяды: сорам не дым, гразь можна і выщерці з твару. Прыйдзе нарэшце такі момант, што і самога прыблуду гэтага тыцнуць у гразь можна будзе, ды так, што ён не абатрэцца, не абмыецца! А зямля — гэта зямля, не дым, не сорам — рэжуучы яе, усё роўна што рэжуць сэрца...

— Дак от, кеб не було такого, — вярэдзілі Глушака Міканоравы словаи, — такого, што ў аднаго поле на вярсту, а ў другога — як баба сядзе, дак спадніцай усё і закрые, — трэба каму-нікаму падбавіць зямлі. А ад каго-нікаго, не сакрэт, канешне, адрэзаць. Кеб не було ў аднаго густо, а ў другога — пусто.

Гэтыя словаи Міканора адгукнуліся ў хаце задаволеным гоманам.

«Рады чужога добра ўварваць, плойма гуляшчая!»

Дзе толькі навучыгуся хітрасці Dame цікаў прыблуда: пачаў гаворку пра перадзел не з таго, у каго трэба абрэзаць зямлі, а з таго, каму і колькі падбавіць трэба. Усё роўна як бы прывабліваў, зваў да сябе. І гэта яму, было відаць, удалося: хоць і з асцярогай, не выскокваючы вельмі, людзі слухалі яго з ухвалай. Глушак мімаволі адзначыў, што больш за паўдзесяціны «адрэзалі» Зайчыку, амаль столькі ж Дзятлікаму Васілю. У гэтага смаркача, калі пачуў, колькі прыбавяць, аж вочы загарэліся. Як бы ўжо браў зямлю, глядзеў, ці добрая, ці не замала! «От жа прагавітая дзюба!»

«І Зайчык — хоць бы слова! Падманілі абяцанкай, ён і гатоў, перабег!»

Але думкі гэтыя прайшлі амаль без знаку перад тым вялікім і панурым, што грозна, страшна наблізілася: колькі ж абрэжуць?!

— Ету зямлю нам ніхто з неба не скіне! — гаварыў Міканор. — Ни Бог, ні цар і ні гірой, як гаворыща ў нашай песні «Інтэрнацыянал». Цара, не сакрэт, даўно ўжэ няма, і косткі пагнілі. Як ужэ даказано, Бога і не було ніколі. А гірой цяпер — ето народ. Народ і ўстанаўліве цяпер парадак. Народ і дзеліць зямлю так, кеб було справядліво... Дак от і мы павінны абрэзаць зямлю ў тых, у каго лішне!

Глушак аж зубы сцяў ад гэтых слоў. «У каго лішне!» Ледзь утрываў, каб не закрычаць: чуў, ведаў, што ўсё адно ніхто не падтрымае. «Лішне! Кеб табе за ето лішняе ўвесь век на тым свеце гарэць!»

— Дак от, ад такіх людзей мы павінны адрэзаць. — Голос Міканора як бы пацвярдзеў. Рашуча, непахісна абвясціў: — Ад Глушака Халімона — пяць дзесяцін!..

— Ого, распарадзіўся! — першы адгукнуўся Яўхім, які стаяў недзє ў сенцах.

Старога Глушака душыў гнеў. Ледзь адолеў задуху, раз'ятрана выціснуў:

— Ты д-даваў мне іх, ет-тыя п-пяць дзесяці?! Што распараджаешся!

— Это — рашэнне камісіі.

— Камісія твая дала нам ету зямлю? — крыкнуў Яўхім.

— Савецкая ўлада дала! — заяўіў Зубрыч.

Глушак, ашалелы, хацеў мацюкнуцца, але ў час стрымаўся. Яўхім выбраўся з сенцаў, праціснуўся на сярэдзіну хаты — гатоў быў, здавалася, рынуцца к сталу ў бой.

— Савецкая ўласць дала, — загаварыў, закрычаў ён, — дак яна дала яе, ету зямлю, не на тое, штоб вы яе адбіrali!

— А мы і не адбіраем! Мы абразаем лішняе!

— А ты пытаўся ў мяне, лішняя яна ці не? — трасучыся, прасіпеў Міканору стары.

— Мы і так знаем.

— Як жа ето ты дазнаўся?

— З савецкага закону.

— Вельмі ты знаеш етыя законы, грамацей! — стаяў, пырскаў слінаю стары.

— Нічого! — прамовіў упэўнена і разам з гразьбою Яўхім. — На вас таксама ўправа е!

Дужы, шыракаплечы, у кепцы, хвацка ссунутай на вуха, ён павярнуўся спінаю да стала і цвёрда, рашуча, тоячы нейкую пагрозную ўпэўненасць, рушыў зноў к сенцам. Стары Глушак захінуў кожух і, чуючы, што ўсярэдзіне ўсё яшчэ дрыжыць ад гневу і лютасці, сеў. Заўважыў, як ціха стала ў хаце. Калі і трэба было ціснуцца, прэць тут у гэтай духаце, то хоць бы для гэтага моманту. Усе няхай бачаць, што ён так сабе не папусціцца, не дасць занішто абабраць сябе!

«Яўхім — маладзец: так удало выйшаў! I пра ўправу ў час сказаў! Унь як, астылі многія — усё-такі баяцца! — У Глушака зноў ажыла надзея. — Можа буць, не асмеляцца браць, адмовяцца... Сарвецца ўсё, можа?»

Міканор сабраўся гаварыць зноў, але яго апярэдзіў Зайчык:

— Е тут няяснасць адна!

— Якая няяснасць?

— А такая. Ты, Міканорко, мабуць, прасветліш яе. Як старшыня. З зямлёю етай, заадно, Міканорко, коней не прырэжуць?

Дураслівае пытанне гэта абазвалася смешкамі, асабліва сярод моладзі, дзе Зайчык-штукар быў у не абы-якой пашане. Смяяліся не

толькі таму, што ён ужо сказаў, але загадзя і таму, што яшчэ выкіне: ведалі, што Зайчык вымудрыў нешта!

Міканор, захоплены спрэчкай з Глушакамі, не адразу зразумеў дзіўнае пытанне і смяшок.

— Пра што это вы, дзядзько?

— А от пытаюся: коней тым, каторым прыразаюць землю, не прырэжуць заадно?

Пад смешкі Зайчык растлумачыў:

— Каму, маўляў, каня. Каму — паўканя. Каму — чвэртку. Каму — хвост, а каму — грыву...

— Дзяцел, тут табе не вячоркі! — строга аб'явіў яму Дубадзел.

— Так я і сам бачу, што не вячоркі.

— Бачыш, дык няма чаго кръўляцца. Сур'ёзнае дзело разбіраем. Ето табе не камедзія!

— А хто кажа, што кумедзія! Кумедзія — ето от уся гаворка пра землю, пра перадзел. — Зайчык не даў Дубадзелу перапыніць сябе: — Што мне тая зямля, як я, каня не маючы, усё адно абраўбіць яе не магу!..

Глушак асцярожна, але задаволена кіўнуў. «Стрымаў сваё слова Зайчык, заступіўся! І таксамо — у пару!»

Ён падумаў, што трэба будзе неяк аддзячыць за гэта, каб падахвоціць на другі раз. Тут жа, праўда, адзначыў сабе: у тым, як казаў Зайчык, чулася не так жаданне памагчы яму, як боль за сваю няўдачу. Але Глушак гатоў быў дараваць гэта. Усё-такі памог...

— Чым я засяваць яе буду, ету вашу землю, калі дзеци ад вясны з дубовай кары пухнуць? — светлыя Зайчыкавы очы па чарзе пррабеглі па Міканору, Дубадзелу, Зубрычу.

— Так кеб не пухлі яны, зямлі трэба, следавацельно, — павучальна адгукнуўся Андрэй Руды.

— Это мне напамінае байку пра того дурня, што купіў залатую — як у пана — міску. Сеў каля яе і думаў, што яна сама карміць будзе! Яна, зямля, як карова — дасі ёй, накорміш, дак і яна табе дасцы! А што мне зямля етая, калі з яе — нічога!

У хаце згодна загаманілі. Глушак падумаў: «Рады булі б, кеб да зямелькі ды шчэ й коней дадалі і насення! — Пажадаў зларадна: — Трасцы вам, а не коней! Падавіцца вы етай зямлёю, палыном ды лебядою абсяваочы!»

Радасці, аднак, не было: увайшоў у душу неспакой — каб, барані Бог, хэўру гэтую ненажэрную на коней і на насенне яго не напусцілі! У трывозе зірнуў на Зайчыка інакш, з падазрэннем: памочнік,

называеца, — адной рукой, здаецца, выцягвае, а другой — як бы ўтапіць гатоў!

— Дзядзько правільно кажа, — згадзіўся з Зайчыкам Міканор. — Набыўшы зямлі, не сакрэт, з бяды не выкруцішся. Дац от жа я і казаў, што, кеб адолець ліхо етае, згуртоўвацца трэба, разам, усёй грамадою ваяваць. Таварыство арганізацца на ўсё сяло, насеенне, якое ў каго е, разам сабраць! Сабраць грошы са ўсіх і разам коней купіць!..

Міканор гаварыў горача, пераканана, але служалі яго большасць людзей ці недаверліва, ці нават непрыхільна. Чым больш ён гаварыў, тым больш рос нездаволены гоман. Пачуліся воклічы:

— Зноў — етыя таварысты!.. Як не надакучыць, ей-богу!

— Грэблю не кончылі, а шчэ — таварыство!

— От скажы ты, прычапілася да чалавека!

— Прыйдзе Маслак — ён «арганізуе» табе таварыство! — крыкнуў нехта.

— На тым свеце закаешся!

Думка пра Маслака, мабыць, увесь час на сходзе жыла між людзей, бо пры напамінку пра бандыта ўсе заварушыліся, загаманілі толькі аб ім.

Міканор паспрабаваў перасліць гамонку.

— Усё это з таварыствам страшно толькі таму, што яшчэ не спробувалі. А як паспрабуем, пажывём, дац, кеб хцеў, патом ад таварыства не адараў бы! — Ён апярэдзіў шум пярэчання: — А што да Маслака, то тут, не сакрэт, нечая выдумка!

— Сумно некаму без Маслака! — звонкім голасам падтрымаў Міканора Хоня.

— Ажывіць захацелася! — дадаў Алёша Губаты.

— Брахня! — заяўіў і Дубадзел.

— От як заяўца сюды — пакажа брахню!

— Чыкацца не будзе!

Чарнушка папрасіў:

— Няхай прадстаўнік з воласці растлумачыць пра Маслака!

Зубрыч устаў, усміхнуўся:

— Я проста здзіўлены тым, якую ўвагу вы аддаяце нейкаму пігмею! Нейкаму адгчапенцу, які туляецца ў балоце!

— Няма нікога тут! — заяўіў зноў Дубадзел. — Плёткі ўсё это, што Маслак жывы!

— Я таксама лічу, што плёткі. Ды калі б і праўда была, калі б сапраўды ён дзейнічаў тут, ніякіх падстаў для панікі, для страху ўсёй роўна няма. Ён — адзін, іх — нікчэмныя адзінкі, а вас — легіён. За вас уся краіна, армія, народ. Ёсць каму за вас заступіцца!..

- Заступіцца-то заступяцца...
- Да пакуль тая заступка прыйдзе!..
- І раней заступнікі булі!
- От бо перапужаліся ўсе! — пакпіў Хоня.
- Аднаго духу Маслаковага!
- Значыць, у воласці, та-скаць, нічого неізвесно пра ету асобу, пра Маслака, і яго атрад? — хацеў дабіцца яснасці Руды.
- Я, шчыра кажучы, не цікавіўся гэтымі весткамі... Але думаю, што калі б яны былі, то мяне папярэдзілі б. Аднак, вярнуўшыся, я праверу іх і, калі будзе патрэба, абязцаю прыняць адпаведныя меры...
- Пакуль вы етыя меры прымеце, дак ён спраўдзіць сваю гразьбу!
- Сказаў, накорміць зямлёй — і накорміць!
- Няўжо вы, — лагодна здзівіўся Зубрыч, — настолькі напалахаліся здані нейкага Маслака, што ад землеўпарадкавання, ад таго, каб навесці парадак у карыстанні зямлёй, гатовы адмовіцца!
- Калі з-за етай лапіны зямлі губіць сябе, то хай яе чорт бяр!..
- Дружыну сарганізаваць трэба! — крыкнуў хтосьці з хлопцам.
- Не паткнуўся б!
- А паткнуўся б, дак далі б па зубах!

Зубрыч пахваліў хлопцаў, потым мякка, з дакорлівай усмешкай загаварыў пра тое, што абы-як адносіцца да землеўпарадкавання, як некаторыя тут, на сходзе, — гэта паказваць поўную сваю несвядомасць, непавагу да дзяржаўных інтарэсаў. Дзяржава даўно хоча навесці парадак у землекарыстанні, знішчыць анархію і самавольства, і ававязак кожнага сумленнага грамадзяніна — усямерна памагаць ажыццяўленню гэтай вялікай мэты.

Глушака аж злосць узяла: так стараўся за дзяржаву валасны ўпаўнаважаны.

«Усё толькі і знае, што дзяржава ды дзяржаўныя інтарэсы!.. Як знаю, угадаў: бацьку роднага для дзяржавы сваёй не пашкадуе!..»

Гаварыў упаўнаважаны лёгка, прыгожа: відаць было, разумны, вучаны чалавек. Слухалі яго ўважліва, даверліва, але чым больш слухалі, тым больш становіліся маўклівыя, асцярожныя да гэтай не так мужыцкай, як дзяржаўной справы — землеўпарадкавання. І як ні хваліў упаўнаважаны яе і дзяржаву, асцярожлівасць не толькі не прападала, а мацнела. Вядома, тут былі нямана вінаваты чуткі пра Маслака, але і прыезджы, заўважыў Глушак, таксама даў хіб: перастараўся, заступаючыся за дзяржаўныя інтарэсы. Як ні высільваўся, не так паправіў становішча, як астудзіў, затуманіў людзей.

«Старацельны ты вельмі, — падумаў Глушак. — Распінаешся за сваю савецкую ўласць, а таго не знаеш, як да мужыка падступіца, чым спакусіць...»

— Усё-такі, мабуць, з етым перадзелам чакаць лепей, — прамовіў разважліва Чарнушка, і ў Глушака зноў ажыла надзея.

— Не чакаць, а канчаць трэба! — крыкнуў Хоня.

Яму не давялося сказаць больш ні слова, бо раптам ускочыў нецярпівы, ашалелы Васіль.

— Чакаць, чакаць! Усё — чакаць! — Крыўда, роспач і лютасць кіпелі ў яго ляманце. — Даکуль жа ўсё это будзе! Чакаць ды чакаць!.. Усе ўсюды даўно ўжэ парабілі это! А мы ўсё — чакаць! Даک даکуль жа мы будзем мучыцца?!

— Каму-каму, а табе можно було б і памаўчаць, — заяўіў Ларывон. — Забуў, як вадзіў?

— Забуў не забуў, а толькі... Даکуль жа это ўсё будзе? Добра каторым — зямля як зямля! А ў мяне — пясок адзін! Зелле і тое расці не хоча! Нічого!

— А ў мяне — даک лепей? — падтрымаў яго адзін голас.

— А ў мяне?

— Праўду кажа!

— Ну от! — як бы ўзрадаваўся Васіль. Ён увесь аж гарэў, гатоў быў, здавалася, лута кінуцца на кожнага, хто стане насуперак. Падтрымка людзей паддала яму смеласці, і ўжо не роспач, не крыўда, а абурэнне пачуліся ў яго голасе: — Даکуль жа это мы будзем гнуцца на адным пяску! А другія будуць сабе, як паны, раскошувацца! Ето хіба так трэба? Это — па савецкіх законах?

У хаце заківалі галовамі, загаманілі згодна. Многія слухалі са здзіўленнем: першы раз бачылі Васіля такім, чулі такога на людзях. Глушака поўніла злосць: адчуваў — надзея зноў гіне...

— Няхай хто што там думae, а толькі, па-мойму, трэба, кеб пароўну ўсім було! Кеб і ў нас була зямля як зямля, а не пясок! — Людзі зноў зашумелі, і ён збіўся. Хацеў быў сесці, але выпрастаўся, ціха, рашуча аб'явіў: — Як хто, а я ад зямлі не адмаўляюся!

Глушак бачыў, як гарэлі вочы ў хлопца і пасля таго, як ён змоўк, сеў. Старога аж душыла ад гневу, ад бяссілля: мала каго за сваё жыццё ён ненавідзеў так, як гэтае хлапчанё, шчанё гэтае прагавітае! «От гадзяння, няма на цябе кала!» — думаў пра Дзятаіка.

Ніякай надзеі на ўдачу цяпер не было, і лютасць, няnavіcць яго мяшаліся з болем...

Пасля таго як Міканор дачытаў, колькі ў каго знойдзена лішній зямлі, спрэчак аб тым, калі пачынаць перадзел, ужо не вялі. Амаль усе адразу згадзіліся: заўтра.

Упаўнаважаны з воласці аб'явіў, што слова мае каморнік.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Васілю гэтая дні далі таксама багата трывогі. Было яе многа да сходу, жыла яна, білася ў ім на сходзе, з ёю ж падаўся ён і дадому, несучы ў сабе цэлую буру сумненняў, неспакою, недавер'я.

Трывога, спачатку няпэўная, няясная, перамешаная з радасцю, з добрымі марамі, з'явілася ў ім, калі ён пабачыў, што камісія пайшла па хатах. Цешачыся тым, што жаданы перадзел усё ж збудзеца, гадаючы, колькі пярайдзе яму зямлі, ён разам з тым непакоіўся, каб як-небудзь не абышлі яго, не схітравалі і не абдзялілі. І на людзей, абранных у камісію, ён глядзеў з надзеяй і асцярогай, як бы гадаў, што яны прысудзяць яму. Сярод гэтых людзей найболыш турботных думак даваў яму Ганнін бацька, які, здавалася Васілю, цяпер не можа быць, каб не стаў заступацца за Карчоў, сваякоў сваіх, падрываць Васілёвы шанцы на ўдачу...

Камісія не абмінула Васілёвай хаты, перамерала і яго поле. Васіль сам гаварыў, калі яны запісвалі, колькі ў яго зямлі і якая сям'я, хадзіў побач, калі перамервалі паласу. У тая дні, як ніколі, была ў яго ахвота пасябраваць з Міканорам, і не праходзіла дня, каб Васіль раз, а то і два не зазірнуў да свайго суседа. Але Міканор дома сядзеў цяпер рэдка, не раз даводзілася гаманіць адно са старым Дамецікам, ад якога не было нікай карысці. Праўда, і ад сустрэч з Міканорам добра га было не многа больш: Міканор неяк заважнеў, нешта тайу у сабе, не выказваў вельмі зычлівасці. Толькі і дазваўся Васіль, што ў каго-нікаго знайшлі лішкі, што яму павінны прырэзаць з паўдзесяціны, але якія будуць гэтая паўдзесяціны — зямля ці пустэча, — так і не ўведаў. У Міканора на ўсе выпыты быў адзін адказ: сход збярэзца, камісія памяркуе, і Васілю было відаць, што на якую-небудзь асаблівую прыхільнасць спадзявацца не трэба. Гадаючы, якім бокам павернечца да яго доля, прызвычайні чакаць горшага, ён у думках не раз, не два нядобрым словам памінаў Міканора.

Са злой радасцю цешыўся Васіль гаворкам, што асабліва багата павінны абрэзаць зямлі ў Глушакоў. Некаторыя гаварылі, што павінны пакараціць глушакоўскія палі не менш як напалавіну, другія — што нават больш. Былі і такія гаворкі, што калі ўжо абрацаць, то

лепш было б, каб абрэзалі не абы-якую зямлю, а тую, каля цагельні. Праўда, потым за гэтымі гаворкамі папаўзлі чуткі, што зноў аб'явіўся Маслак, гразіўся карміць зямлёй усіх тых, хто яе вельмі прагне, і гаворкі пра перадзел прыщиўлі.

Канешне, і малому кожнаму было вядома, што калі людзі цяпер і менш гаварылі пра перадзел, то думалі, мусіць, яшчэ больш. Думаў і Васіль. Чуткі пра Маслака, якія нагадвалі яму не такую далёкую страшную ноч, гразіліся хлопцу, напэўна, вастрэй, як каму другому. Яму і цяпер, здавалася, чуўся на спіне дотык бандыцкага абрэза, і цяпер, пры адным напамінку, халадзела сэрца ад страху. І ўсё ж надзея на зямлю, што стала была такой блізкаю, не хацела гінуць, тачыла і тачыла яго. Страх і надзея мяшаліся ў душы, змагаліся адно з адным, то прымушалі маўчаць, таіцца, то поўнілі хлопца адчайной смеласцю, адвагай, гатовай на ўсё.

Гэтыя пакорлівасць і бунтарства, страх і адвага біліся ў ім асабліва горача тады, калі ён сядзеў на сходзе, сачыў, як то набліжаецца, то адступае яго шчасце. Ён праз увесь сход і не думаў гаварыць. Спадзяваўся, што і без яго абыдзецца, але раптам дрыгва, здалося, разарвалася і пад ім. Ён пачуў, што гіне. Надзеі ні на каго не было. Трэба было ратавацца, ваяваць за сваё жыццё самому. І ён ускочыў, рынуўся ў бой. Закрычаў, не помнічы, не баючыся нічога...

Цяпер ён ішоў па цёмнай вуліцы, мясіў куранёўскую гразь і патроху астываў пад сырым, халаднаватым ветрам з балота. Непадалёк брылі людзі, была чутна гамонка, але ён не далучаўся ні да каго і нічога не чую, жыў сваім хваляваннем, сваімі клопатамі. Было трывожна ад таго, што от не ўтрываў, выскачыў супроть Маслака, і невядома, што цяпер будзе. Але ні страх, ні каянне не бралі, цвярдзелі ў душы ўпартая непахіснасць і рагучасць. «Ну і няхай, няхай грозіцца! Што ж мне — ад зямлі самому адракацца! Так можно і без нічога астацца, калі баяцца ўсяго!.. Няхай шчэ самі падумаюць, як бы іх хто-нікто зямлёй не накарміў!..» У гэтую хвіліну не толькі Міканор і другія куранёўцы, але і Харчаў з Шабетам прыгадваліся без крыўды, не як няпрыяцелі, а як супольнікі. «І вельмі можа буць, што «накормяць» маслачкоў. Харчаў, мабуць, толькі і чакае, цікуе дзе-небудзь. Няхай толькі паткнуцца!..»

Побач апынуўся Ігнат, Хадосъчын бацька, пайшоў нараўне.

— Багато шчэ малаціц?

— Да ўжэ хутко. Мо з капу якую...

— І мне небагато. Лёгко ў етым годзе...

— Аге. Не важко...

Далей тупалі моўчкі, але Васіль чуў, што чалавек не так сабе падышоў, трymаецца побач не так сабе — шануе, паважае. Напэўна, за смеласць сённяшнюю, за тое, што не пабаяўся, выказаў праўду перад усім!

Калі Ігнат збочыў на свой двор, у Васіля засталася аб гэтым згодным сяброўскім маўчанні добрая, лагодная радасць.

Дома дымела, трашчала лучына і каля прыпека варушчыўся ў камізэльцы дзед Дзяніс. Васіль бачыў яго на сходзе і не ведаў, як стары ўправіўся вярнуцца раней: мабыць, не дабыў да канца.

— От і гірой наш! — задаволена сказаў дзед. Ён весела загадаў маці: — Дай бо чаго пад'есці!

Паставіўшы міску з расолам і чыгун з картопляй, маці прысела на лаўку і доўга глядзела на Васіля вачыма, поўнымі трывожнасці і шкадавання.

— Ну, чаго вы! — не вытрываў, няласкава буркнуў Васіль. — Усё адно як не бачылі век!

— Боязно мне, сыночак. Нашто табе було выстаўляцца?..

— А што було, тым часам, рабіць, калі ўсе маўчалі, як вады ў рот набраўшы? — адбрыў Васіля дзед.

— Усё адно. Кеб, барані Бог, паганаго чаго не выйшло.

— Ну, от бо! — Васіль, узлаваны, гатоў быў кінуць лыжку. — Вечно вы!

— А ты не кіпі! — строга зірнуў на яго дзед. — На тое яна матка, штоб за дзіця баяцца!.. І ты, — ён папракнуў ужо маці, — лезеш са сваім стогнам не ў пару, пад'есці не дасі!

Ужо калі леглі, дзед Дзяніс прамовіў упоцемку з печы:

— Етаго старога Карча аж трасучка ўзяла, як ты гаварыў. Разарваў бы, кеб прымеў! Не пападайся яму цяпер ці Яўхіму! Але ты, тым часам, не бойся! Не вельмі-то і папускацца трэба! И нікому папускацца не трэба! Ніхто за цябе не заступіцца, як сам не заступішся. Дак няхай, тым часам, знаюць, што і ў цябе зубы е!

Памаўчай трохі, пакруціўся на печы, уладжваючыся: мабыць, пёк чарэн. Як бы чытаў Васілёвы думкі, калі парай:

— І заўтра, тым часам, не драмлі. Як будуць дзяліць, скажы — абы-якой зямлі не трэба! Штоб людскую ўдзялі, патрэбуй! Не папускайся, адным словам! Не папускайся!

2

Васіль прачніўся рана, да першых пеўняў. У хаце ўсе яшчэ спалі, адно Валодзька на печы штосьці гаманіў у сне. Гэтая гаворка, мусіць, і разбудзіла Васіля. Ён ужо гатоў быў зноў задрамаць, але ў

санлівую бесклапотнасць яго раптам пранізалася згадка-турбота: сёння! Сёння павінна пачацца!..

Толькі дайшоў сэнс згадкі, як спакою нібы і не было. Успомніліся спрэчкі на сходзе, страх, што адкладуць перадзел, успомніліся, закружыліся, запяклі зноў гарачыя свае слова, якія вырваліся былі на сходзе. Зноў нібы гаварыў, крычаў, нападаў на тых, хто асцярогай, баязлівасцю ледзь не сарваў перадзелу, заступаўся за сябе, за свае паўдзесяціны. «Добра вам казаць, калі е з чаго пракарміцца: удосталь зямлі, і такой, што як кінец, дак вырасце нешто! А як мне, на адным пяску, на пустэчы етай? Як?!» З гэтymі думкамі-крыўдамі перапляталіся зноў напамінкі пра Маслаковы пагрозы, але і цяпер страху не паддаваўся: «Самі няхай не вельмі вылазяць, калі хочуць цэлья буць, вужакі балотныя!»

Што б ні ўспамінаў, разам з усім, ні на момант не прападаючы, жыла ў ім, цешыла і вярэдзіла душу турбота пра зямлю. Да ўчараашняга дня ён толькі марыў пра яе, а цяпер яна была ўжо ледзь не ў яго руках. І не жменька, не дробязь якая — больш за паўдзесяціны! Калі б пашанцавала пры дзяльбе ды людскі кавалак прырэзалі, урадлівы, то гэта было б усё роўна што ўраз пабагаць!

Не першы раз прасіў, маліў у думках: той бы, што каля цагельні, якую ў Карча абрэжуць!

Марыў, а сам паліў сябе, прадракаў упэйнена, як ведаў загадзя: «Аге, чакай, так табе і дадуць яе! Пабачыш, як свае вушы! Многа там дурных такіх у камісіі ці з тых, што каля яе аціраюцца, кеб такі ласы кавалак аддаць некаму другому!» Ён амаль на свае вочы бачыў, як гэты — такі жаданы, дайно-дайно аблюбаваны — кавалак пераходзіць у нечыя іншыя, спрытныя, хітрыя руکі. «На ласы кавалак лаўцоў тут аж занадто. І не агледзішся, як выхапяць з-пад носа! З кішэні і то, кеб ухаваць можно було, выцягнуць лаўцам етым — як плюнучы!»

Трывожачыся, поўны лютасці да лаўцоў, праз якіх ніколі не абярэшся ад крыўды, Васіль як бы чуў дзедава павучанне, якое яшчэ больш гарачыла, падбівала на смеласць: «Не папускайся! Няхай знаюць, што і ў цябе зубы е!»

Добра сказаць: не папускайся! Васіль гатоў быў узлавацца на дзеда Дзяніса: няхай сам пастрабаваў бы не папусціцца, з такімі людзьмі жывучы!

І ўсё ж Васіль не хацеў і не мог папусціцца: вельмі ж вабіў яго гэты ласунак, што каля цагельні! Вельмі ж шкода было б выпусціць добро такое, даць, каб спажыў яго нехта чужы!

Яно ж так блізка, дабро гэта. Амаль у руках. Толькі б не прамаргаць, не даць выхапіць яго другім. Самому хапіць раней! Не

чакаючи, пакуль хто з камісіі прыбярэ! Ён раптам пахаладзеў: а можа, пакуль ён думае попусту, той кавалак хто-небудзь ужо і прыбраў! Не аднаму ж яму пастанавілі даць зямлю! «Устаў от поначы і — захапіў! I чакае толькі, калі падыдуць другія, — кеб паказаць!»

«А чаго ж — прыедзе з плугам, заарэ — і гаспадар ужэ! I ніхто нічога не зробіць яму!»

Васіля так устрывожыла гэта думка, што ён не мог ужо ляжаць. Ускочыў і стаў хутка адзывацца. Не падумаў нават, што можа разбудзіць матку ці дзеда — не да таго было. Але ніхто і не прачнуўся. Ім і клопату мала, што ў гэтых момант нехта, можа быць, з-пад рук выхапіў іх багацце!

На двары, чорным і ціхім, толькі шапацеў па саламянай страсе, булькаў па нявідных лужынах даждж. Ціха было і ва ўсім сяле, ніводзін агенчык не жаўціў цемры. Але Васіля не супакоіла гэта цішыня: хітрыя лаўцы робяць свае справы цішком. Не такі ён дурань, каб паверыць, што калі ў сяле нібы ціха, то ўсе і спяць.

Асклізываючыся на мокрай дарожцы, Васіль выбраўся агародамі к прыгуменню, не вагаючыся, рушыў у шапаткую дажджавую чарнату. Ён то ішоў, то трусиў уподбег, думкі, як авадні, апаноўвалі, пераконвалі: запазніўся, правароніў, занялі ўжо. Захапіў нехта. Захапіў — і нічога яму ніхто не зробіць. Будзе панаваць сабе на такім дабры...

У Васіля шчымела зайздрасць да гэтага невядомага, які так абхітраваў яго. Не проста зайздрасць, а зайздрасць з непрыхільнасцю, якая ўсё мацнела, станавілася ўсё больш злая. I як жа інакш: амаль што з-пад рук выхапіў хапун гэты! Каму ж, як не Васілю, павінен належаць гэты кавалак, даўно-даўно нагледжаны, аблюбаваны, абмілаваны? Яшчэ ніхто і думаць не думаў нічога, як Васіль выбраў яго. I вось — выхапілі, лічы, проста з рук, і ніхто не ўстановіць справядлівасць, ніхто не згоніць хапуна, заразы гэтай: па закону, скажуць, забраў — на сходзе ж, маўляў, усе чулі, што прырэзаць належыць! От бо людзі! Чаго толькі ні нацярпішся, пажыўшы з такім!

Хоць было цёмна, яшчэ зводдалек улавіў: на Глушаковым полі пуста, спакойна. Нікога быццам няма. Ён, аднак, не паверыў: прыцішыўшы хаду, асцярожліва, пільна прыгледзеўся, павёў позіркам па суседніх загонах, прайшоў па мокрай пожні да краю паласы, вярнуўся. На душы палягчэла: нікога не было!

Ён нейкі час стаяў тут, поўнячыся радасцю, — зямля не была захоплена, вольная была. Ён мог забраць яе, стаць яе гаспадаром, уладаром яе. Тут, адзін сярод поля, сярод цемры, адзін са сваімі марамі, не абмежаваны нічым і нікім, ён у шчаслівы міг пабачыў, што

не толькі можа, а што ўжо стаў гаспадаром і ўладаром жаданай гэтай зямлі, усяго, што яна таіла пад мокрай пожняю, пад цемрай.

Усё ж Васіль быў чалавекам, які звычайна добра чую навакольную рэальнасць, ён вельмі хутка вярнуўся да яе і ў гэты шчаслівы міг. Стала няўтульна, цёмна і клопатна, і радасць у момант выпарылася з яго душы, як і не было. І ўжо як і не было і зямлі гэтай дзівоснай, і усяго добра, што яна абяцала. Ён пацягнуўся назад з такім настроем, нібы яму паабязвалі, нават далі скарбы, але толькі для таго, каб пасмияцца, — раптам ухапілі назад, ашукалі, абраставалі. Але ён не хацеў быць абраставаным, не хацеў і не мог: нават драбніцы не любіў выпускаць Васіль, калі яна трапіла ў руки.

І цяпер думкі яго ўпарты не адступаліся ад зямлі, якой ён, няхай у мірах, міг валодаў. Чаму ж ёй быць чыёй-небудзь, а не яго, калі ніхто столькі не прагнуў яе, калі нікому ў свеце яна так не патрэбна? Ды і па закону хіба не належыць яму? Хіба ж не аб'явілі на сходзе перад усімі, што больш за паўдзесяціны павінны прырэзаць?

Чаму ж яна мусіць дастацца некаму другому, а не яму?

Але і так можна падумаць: чаму абавязкова сядзець склаўшы рукі ды чакаць, што вымудроуюць тыя, каторыя ў камісіі, якім самім не церпіцца лепшы кавалак адхапіць? І чаму гэта нехта павінен выбіраць яму, нібы ён сам сляпы, дурны, выбраць не можа?

На момант прыгадалася, як ляжаў на саломе ў юравіцкай каморачцы, дробнае акенца ўтары, грозны Шабета, непадступны Харчаў, узяла боязнесць: каб зноў не прычапіліся? Але зямля калі цагельні так вабіла, так вярэдзіла душу неспакоем — як бы не выкаўзнула з рук, — што страх адступаў, глух: не прычэпляцца. Васіль нагадваў сабе: «Помніш, што казаў Апейка, выпускаючы з-пад варты: «Хочаце, штоб за вас усё рабілі, а самі і за сябе пастаяць не хочаце!» І хоць Апейка гаварыў гэта пра іншае, аб чым Васіль добра ведаў, згадка пра Апейкавы слова зусім супакойвала...

«Дзед праўду сказаў: не трэба папускацца! Будзеш папускацца — век будзеш у дурнях! Век зубамі з голаду ляскаць будзеш ды голым целам свяціцы!...»

У цемры, на мокрай шэррасці неба, абазначыліся чорныя хібы стрэх — прыслухоўваючыся, прыгляджаючыся, Васіль пайшоў між гумнаў. У сяле, як і раней, не блішчала ні аднаго агенчыка, не чутно было ні аднаго голасу, а хлопцу ўсё ж стала трывожна. З'явілася адчуванне небяспекі.

Але ён не паддаўся страху, не спыніўся. У яго душы была цвёрдасць, рагучасць: ён зойме, заарэ зямлю калі цагельні, акурат столькі, колькі вызначылі. Заарэ, пакуль не агледзеўся ніхто з камісіі.

А як заарэ — няхай паспрабуюць скруціцы! Хочаш не хочаш, а дадуць! Быць не можа, каб не далі!..

3

Дабраўшыся да свайго двара, у хату, як усе іншыя ў сяле, чорную, маўклівую, не пайшоў, а адразу падаўся ў павець, вышыгнуў плуг. Ціха зарыпелі вароты ў хлеў: лагодна гладзячы па шыі, вывеў паслухмянага Гуза, стаў запрагаць. Адчыніў ужо вароты, за якімі была дарога на прыгуменне, калі паблізу зауважыў постаць. Маці.

«Вечно яна прыйдзе, калі не трэба!»

— Дзе ты буй? — хрыпата ад сну прамовіла яна. Васіль прамаўчаў. — Ты куды ето?

— Да от... Гуза правяду. Застаяўся...

— А плуг нашто?

«От прычапілася! Як Шабета. Усё ёй знаць канешне!..»

— Там трохі... з далонь засталося...

— Дак уночы нашто? — Яна, здаецца, не паверыла яму. Пачула штосыці дзіўнае.

— Не даараў надысь...

— Дак удзень хіба няможна б?

— Удзень, удзень! Скора ўжэ і дзень!..

— Світаць шчэ не пачынае.

— Пакуль даеду ды пабуду трохі...

— Не едзь! — папрасіла яна. Васіль пачуў у яе голасе трывогу. На міг у душу яго ўвайшло сумненне: а можа, і праўда не ехаць? — Удзень падзеш, — дадала яна.

Васіль раптам ускіпеў:

— Удзень, удзень! — Ён узяў лейцы. — Прыліпла!

— Не ўдумай, барані Бог, чаго паганаго! Са свету зжывуць!

— Сам знаю.

— Глядзі ж, Васілько! Ужэ ж і так паплакала!

— Ат!

Васіль вывеў каня за вароты. І к прыгуменню, і асабліва ў поле Гуз плёўся неахвотна, яму яўна не падабалася, што вышыгнулі з цяпла такой ранню, гоняць у цемры, пад дажджом. Яго, як п'янага, час ад часу вадзіла ў бакі. «Спіць, падла, ніяк не прачнецца! — злаваў Васіль.

— Жэрці дак падавай яму самае добрае, а рабіць дак не разбудзіш яго!» Са злараднасцю думаў хлопец, што, як толькі ўзаб'еща на капейку, прадасць гэту падлу якому дурнню, набудзе хоць бы жарабя!..

Злосць на каня брала тым больш, што і сам ішоў без ранейшага імпэту. Трэба было спагнаць злосць на некім: кудысьці прапала

нядайняя не цярпівасць, выпарылася невядома як і куды смеласць. У душу лезла кволая асцярога, упаўзала ліпкая, як балотны туман, боязнасць: ужо не ценямі нежывымі, а грознымі непрыяцелямі раслі ў памяці Яўхім, Маслак, Глушак стары.

Ён глушкі маладушнасць, гнаў страх. Але яму было самотна. Ён быў перад невядомасцю адзін. Ніхто не памагаў, не падтрымліваў нават. Таму і брала злосць на каня, які толькі і ведае, што есці ды спаць. І пра матку са злосцю думаў: таксама не знайшла зрабіць чаго іншага, як развязрэдзіць душу! Прыцяглася не ў час, і няма таго, каб, як каторая іншая матка, падахвоціць, падбадзёрыць, дык яна — са стогнамі сваімі: «Глядзі ж! Ужэ ж і так паплакала!»

І без таго на душы брыдка, а тут — хоць бы слова добрае. Як жа тут не возьме злосць. На матку, на нездаляку-каня, што нават ісці як трэба не ідзе!

Але ні адзіната, ні страх, як ні цяжка лажыліся яны ў душу, усё ж не змагалі яго. Хоць часам і з'яўлялася жаданне спыніцца і, не зважаючы на нядайняя прыціхлыя мары, павярнуць назад, ён ішоў і ішоў. Цяжар важкіх думак і пачуццяў разам з тым узмацняў у ім упартасць. З горкага свайго вопыту ён не тое што ведаў, але даўно лічыў як бы законам жыцця, што, каб чаго-небудзь дасягнуць, трэба адольваць кволасць, неахвоту, страх. Усё жыццё, прывык ён лічыць, — гэта неспакой, непрыемнасці, цяжар працы і змаганне з бясконцымі перашкодамі.

Злуючыся на маці, Васіль як бы браў на падмогу дзеда Дзяніса. Праўду казаў дзед, падбадзёраваў сябе хлопец: не трэба папускацца! І ён, Васіль, не папусціцца! Не аддасць так проста добра свайго! Толькі не трэба лішніх страхаў выдумляць! Смялей ісці трэба, і ўсё будзе добра!

Як мог, Васіль гнаў трывогу, падахвочваў сябе, падбадзёраваў. Але трывога не адыходзіла. Неадчэпна ішла яна з ім да Глушаковай паласы, была ў ім, калі ён, чуючы нядобры халадок усярэдзіне, паставіў нарог на Глушаковай мяжы, калі павёў разору.

Ідуучы за плугам, кіруючы ручкамі, ён у звыклым клопаце працы на час амаль супакоіўся. Але калі пачало развідняць, трывога зноў заныла. Чым больш святлела, чым шырэй разыходзіўся далягляд, тым больш мацнела і трывога. Яна шчымела нават ад саміх разор, праведзеных на чужым полі, ад хады Гуза, які павольна, але цягнуў і цягнуў плут, уперад і ўперад.

Цяпер Васіль ужо не так сачыў за разораю, як за дарогаю, за полем у баку сяла. Хат амаль не было відаць за алешнікам каля сажалкі, адно выглядавалі стрэхі, над якімі варушыліся, паўзлі к

ніzkім, сіняватым хмарам дымкі. Дымкі гэтыя таксама дадавалі трывогі. Яны нібы глядзелі на яго, паказвалі яго людзям.

Да Васіль даходзіў з сяла віск свіней, рык кароў. Можа, таму нават выгляд пустой дарогі, пустога поля каля алешніку не супакойваў — паглядваў туды з непакоем, чакаў: вось-вось паявяцца людзі. Каля яны зачарнелі — купка павольных постацей, — халадок трывогі яшчэ памацнёў.

Ён зрабіў выгляд, што не цікавіцца імі. Але амаль кожную хвіліну кідаў у іх бок касыя позіркі. З меркай ідуць — значыць, мераць выправіліся. Адкуль пачнучы, куды адразу пакіруюць? Да цагельні, дзе ён робіць круг, ці — пад лес, на другі бок поля? Заўважылі ці не заўважылі яго?

Купка яшчэ далекавата збочыла к лесу. На другое поле падаліся, не спыніліся, не зварнулі ўлагі. Але позірк цікаваў — то гэтую купку, то выток дарогі каля алешніку. Недарэмна зіркаў: вось яшчэ вылезлі з-за алешніку тры постаці. Ціха плятуцца, мабыць, не спяшаюцца. Адзін з іх вельмі рослы, здалёк відаць, другія два ледзь па плячо яму. Рослы, пэўна, Ларыwon, здагадаўся Васіль і з непакоем навастрыўся позіркам: а хто ж другія два? Можа — Яўхім там ці стары? Постаці ўсе сунуліся па дарозе, тым жа кірункам, што і папярэднія. Можа, збочаць, не заўважаць? Не, заўважылі, спыніліся, прыглядваюцца.

Хвіліну пастаялі, гледзячы на яго. Потым адзін падаўся за першай купкай, а два — Васіль насцярожыўся — рушылі проста да яго. Ларыwon і Зайчык. Сталі наперадзе, чакалі, калі ён падыдзе...

Не абмінуць. Хочаш не хочаш, а трэба ісці, бліжэй і бліжэй. Ну і няхай, ён падыдзе, знаку не падасць, што пабойваецца! Толькі вось на ўсякі выпадак — калі гэты дурань Ларыwon кінецца за свайго дружка біцца — падрыхтавацца трэба. Каб не заспей знянацку. Васіль з усёй сілы сціснуў пугаўё — няхай паспрабуе толькі!

— Здароў, Васіль! — весела крыкнуў Зайчык.

Васіль паздароўкаўся ў адказ, але не спыніўся.

— Добры кавалак табе ўдзялі! — пахваліў, падчапіў Зайчык.

Васіль не адказаў. Праз хвіліну ён пачнучы, што яго даганяюць: па тупанню ботаў пазнаў, што гэта — Ларыwon, сціснуў пугаўё.

Ларыwon падыбаў побач. Вось-вось замахнечца, дасць пудовым кулаком.

— Табе ето — выдзелі? — сказаў, трохі задыханы.

Васіль спасцярожліва зіркнуў на яго, прамаўчаў. Упартая таптаў свежую зямлю ў разоры.

— Гэ! — зразумеў нарэшце Бугай. — Разумны! — Ён мацюкнуўся і адстай.

Дайшоўшы да павароту, Васіль убачыў — Зайчык падаўся да тых, што мералі, а Ларывон дыбае да сяла. «К Яўхіму!» — здагадаўся Васіль, і яго зноў узялі одум, страх. Захацелася кінуць загон, зямлю, якая не так прыцягвала, як палохала, гразілася бядою. Але ён не кідаў, ішоў і ішоў баразною.

Зямля як бы трымала яго. Ногі прыліпалі да яе, маглі ісці толькі роўнай канайкай разоры. Не мог кінуць, бо пачатак быў ужо зроблены. Бо яго ўжо бачылі тут, бачылі, што ён зрабіў. Адступаць не было куды, дарога была толькі ўперад.

«Усё адно: пачаў — дак рабіць да канца!.. Не папускацца! — Васіль паспрабаваў прыдушыць страх, супакоіць сябе: — Шчэ пабачым, чыя возьмем! Мало што ён прыбяжыць! Няхай паспрабуе сагнаць, калі пастанавіі абрэзаць! Няхай паспрабуе сунуцца! Пабачыць!»

4

Васіль заўважыў — людзі з сяла ўсё цягнуцца і цягнуцца. Некаторыя, як і Зайчык з Ларывонам, спыняюцца, глядзяць у яго бок, але потым ідуць к тым, што мераюць. Там народу ўсё большае. Васілёў позірк сочыць не так за імі, як за дарогаю, за тымі, якія паяўляюцца з-за арэшніку...

Адна постаць збочыла, хутка прастуе да яго. Гэта не ён, не Яўхім. Гэта — як Васілю не пазнаць здалёк! — маці. Не пяшчоту, не радасць выклікае яна, а прыкрассць: век не ў час прыйдзе! Век паявіцца тады, калі не трэба!

Клуначак у руках — есці нясе. Успомніла! Самая пара зараз — рассесціся, узяць у рукі скібу хлеба ды гурок! Акурат зручны момант — калі вось-вось чубаты ці стары Корч прыпруцца!

Як прыблізілася, пабегла. Нібы на пажар бяжыць. Спатыкнулася, ледзь не ўпала. Стала, здзіўлена, разгублена азіраецца. Як усё роўна не бачыць, не разумее ўсяго!

— Чаго прыйшла?! — хмурна сказаў ён, прыпіняючы каня.

— Есці от вазьмі! Прагаладаўся ж, мабуць!.. — лагодна ступіла маці да яго.

Васіль нядобра таўхануў працягнуты клунак назад ёй. Як малога, ашукава хоча! Паддобрывацца, а там пачне сваё...

— Ідзі! — загадаў ёй строга.

Яна не кранулася. Ценъ трывогі прабег па яе твары. Не тайлася ўжо:

— Сыночак! Што ж ето ты? — Васіль адварнуўся, каб не бачыць яе. Як агнём, пякло кожнае слова: — Удумаў!.. Чужое! Дазнаюцца ж — бяды!.. Не абярэшся!

У гэтых момант здалёк прыкметіў: збочыла з дарогі, рушыць напрасткі яшчэ постаць. Яўхім! Усярэдзіне ў Васіля пахаладзела, пачуў сябе, як ніколі, кволым, адзінокім. Злосна абарваў матчын стогн:

— Ціха бо! Прыперлася! Ідзі дадому!

Не чуў ужо, плача ці не плача яна. Сачыў толькі за Яўхімам. Спрабаваў падбадзёрыць сябе, вярнуць смеласць. Няхай бяжыць, няхай! Пабачыць! Сам не ведаў, чым гразіўся, — што Яўхім можа пабачыць. Да болю сціскаў ручкі плуга, пугаўё. Пугаўё было яго адзінай зброяй.

Чубаты ўсё бліжэй, бліжэй. Ужо добра відаць: твар чырвоны, люты. Злы, зямлі пад сабою не чуе... Васілёвы ногі прыкра паслабелі, як не падагнуща...

— Васілько! — заўважыла Карча, жахнулася маці. — Не пярэч! Саступі!..

Васіль не зварухнуўся. Нібы не чуў. Не зводзіў вачэй з чубатага, падахвочваў сябе: «Няхай бяжыць, няхай! Пабачыць!..» Здзіўляўся: трэба ж, каб так паслабелі ногі!

Маці раптам кінулася настурч чубатаму, крыкнула, молячы:

— Яўхімко!.. Яўхімко!.. Родненкі!.. Не сярдуй, даражэнкі!..

Ён, як бег, таўхануў яе так, што яна і не войкнула — тузанулася, упала на бок. Клуначак адляцеў далёка. Чубаты наскочыў на Васіля. З ходу дужа рвануў за плячо. Васіль упусціў плуг.

— Т-ты... ш-што ето? — Яўхім, задыханы, цяжка соп. Рот злосна крывіўся, шчэрыйся. Зараз, здавалася, pena на губах забялее. — Т-ты ш-што?! — Ён грозна маюкнуўся.

— А ты — што?.. — адважыўся Васіль. Натапырыўся, як малады каршачок, гатовы біцца.

— Ш-што?! — Глушакоў твар яшчэ больш наліўся крывёю. — Прэч! — раптам шалёна, з віскам, закрычаў ён. — Зараз жа!!! Штоб духу твойго смярдзючага не було!

— Васілько! Саступі! — кінулася да Васіля маці. Ухапіла за руку, хацела адвесці. Ён вырваў руку. Заявіў Глушаку:

— Это шчэ пабачыць трэба — у каго дух смярдзючы!

— Васілько!..

— Ты — удод жаўтароты, шчэ спрачаешся! Вымятайся ўмэнт! Пакуль не позно!

— Васілько! Ідзі! Сыночак!..

Васілю было не тое што боязна, а страшна. Разумеў, што лепш было б паслушацца, адступіць, але не мог перамагчы сябе. Ганарлівасць, злосць на Глушака за зямлю, за Ганну, за ўсё заўпарцліся, запоўнілі яго. Не далі і выгляду паказаць, што баіцца.

— Унё! Напужаў!..

— Васілько, сыдзі! Не чапайся!

— Ат! — адпіхнуў Васіль матку.

— Не пойдзеш?! Н-ну, глядзі ж!

Васіль пільна сачыў: вось-вось чубаты рынецца, ударыць. Ён мімаволі сціснуў пугай ё. Адпіхваючы маці, глушачы страх, хітруючы, сказаў:

— Хто ты такі? Штоб загадваць!..

— Хто? Не пазнаеш? Паказаць, можа?

— Яўхімко! — Маці кінулася к Глушаку, загарадзіла Васіля. — Даражэнкы! Ты — разумнейшы!..

Чубаты таўхануў яе, зноў закрычаў шалёна Васілю:

— Паказаць?! На чыю землю ўспёрся?! Чыё поле паганіш?!! Не бачыш?!? — Яўхім хапіў Васіля збрудкі так, што стала цяжка дыхаць.

Але Васіль каўтнуў, прахрыпей:

— Було... вашае...

— Було?! — Чубаты матнуў плячом, адштурхнуў Дзятліху, якая ўчастлілася, як кіпцюрамі, намагалася адараўца ад сына.

— Було... Цяпер — наш-шае...

— Вашае?.. Брэшаш, гад!! — Яўхім колькі змогі сціснуў Васілёў каўнер, кінуў хлопца з такой сілай, што таму здалося, нібы тулава ў яго адараўлася ад ног.

Васіль так грымнуўся патыліцай аб зямлю, што ў галаве загуло.

— Тваё? Шчэ лезці будзе?

— Буду... Не тваё!..

— Звер ты, звер! Корч пракляты!.. — участлілася зноў у чубатага Дзятліха.

Васіль выдыхнуў зларадна, помсліва:

— Напанаваліся ўжэ!.. Скончылася вашае!..

Яўхім адкінуў Дзятліху, загадаў люта:

— Маўчы!.. Преч, шчаня! Пакуль цэлы!

— Пляв-ваць мне!.. — Васіль стаў на карачкі, намерыўся падняцца.

Яўхім рынуўся на яго.

— Пляваць? — Шалёны ўдар зноў кінуў Васіля на пожню. Аж нібы трэснула шыя. — Не пойдзеш?

— Гад ты, гад! — наляцела каршуніхай маці, учапілася ў руды чуб, стала ашалела рваць, матаць яго.

Гэта ўратавала Васіль. Выкарыстаўшы момант, ён ускочыў, з пугаўём, пра якое толькі цяпер успомніў, важка пайшоў на Глушака. У гэты час чубаты злаўчыўся, ударыў маці каленам у жывот. Яна енкнула, скурчылася ад болю, асела. Васіль і Яўхім сустрэліся тварам у твар. Яўхім апярэдзіў, моцна ўдарыў пад сківіцу.

Боль у сківіцы, у роце, ва ўсёй затуманенай галаве, няўдача дадалі Васілю лютасці. Крыўда, усе крыўды, што даўно палілі, чакалі адплаты, цяпер ураз ажылі, запякалі зноў разам, усяго напоўнілі адным жаданнем: дастаць, размалаціць гэтую ненавісную пысу з чубам.

Адкуль толькі ўзяўся, неспадзеўкі наляцеў стары Глушак, ірвануў руку з пугаўём.

— Ты што ето, смурод!.. Кінь!!!

Ледзь не выкруціў руку. Адкуль і сіла ў нездалякі старога знайшлася, каб трохі, сагнуў бы Васіля. Дзякую маці, выратавала — кінулася да старога, учапілася ў каршэнь, затузала, закляла — і стары пусціў хлопца.

Каля Яўхіма апынуўся брат яго, Сцяпан. Але замест таго, каб памагчы Яўхіму, чамусьці пацягнуў яго назад, чубаты адразу зазлаваў, даў Сцяпану па твары. Выйшла так, што Яўхіму давялося біцца не толькі з Васілём, але і з братам!

Васіль ухапіў момант — трэснуў Яўхіма пугаўём па галаве так, што той зароў. Ашалелы ад болю, чубаты ўраз адарваўся ад Сцяpana, не асцерагаючыся, як раз'яtranы дзік, ірвануўся да Васіля. Васіль мелькам заўважыў пачырванелыя, бязлітасныя вочы, адчуў, што Яўхім прагне ўжо не толькі помсты — смерці яго. Заб'е, не пабаіцца нічога. Такая дзікая лютасць кіпіць, па вачах відаць. Васіль адскочыў і даў яму яшчэ пугаўём. Даў так, што ад тоўстага дубовага пугаўя застаўся ў руцэ толькі кончык.

— Ах т-ты!.. — Яўхім хапіўся за галаву, зноў, з яшчэ большай лютасцю, рынуўся на Васіля. Васіль замалаціў па ненавісной пысе канчуком пугаўя, кулаком. Але адбіцца не змог: Яўхім дапаў, схапіў за каўнер, наваліўся. Васіль тузануўся, спрабуючы вызваліцца, — Яўхім не ўстаяў, і яны ўпалі. У наступны момант абодва качаліся па пожні, па свежай раллі, крывянілі адзін аднаму твары, шматавалі сарочкі.

Глушак вырваўся нарэшце з рук Дзялтліхі, кінуўся на падмогу Яўхіму, учапіўся ў Васілёву галаву, сілячыся прыгнуць к зямлі. У той жа час Сцяпан схапіў брата за плячо, за руку, стаў з усёй сілы цягнуць ад Васіля.

Дзяліха напала зноў на старога, але ўбачыла скрываўлены твар сына, пачула, як ён хрыпіць, з жаху, з роспачы ўскінулася, забегала позіркам па полі, залямантавала:

— А бо!.. Людцы-ы!!! Ратуйце-е!!! Забіва-аюць!!!

Яна пабегла на сустрач куранёўцам, што каля лесу ўчулі яе кліч. Бегла і ўсё лямантавала, падганяла:

— Забіваюць!!! Забіваюць!!! Ратуйце!!!

Недамёка адбегла, схамянулася, зноў кінулася да сына. Адбіваючыся ад яе, Глушак заўважыў мужчын, што падбягалі з Міканорам наперадзе, сагнуўся цярпліва, пакорліва. Трываў удары асатанелай Дзяліхі, аж пакуль яна не здаволілася, учапілася ў Яўхіма.

— От бо, як пакруціліся! — паскардзіўся па-старэчы Глушак, калі людзі прытупацелі. — Расчапіце бо, дурняў етых!.. Сцяпанко, адышдзі! Без цябе ўжэ абыдуцца!..

Мужчыны, між якіх быў і Ларывон, кінуліся разнімаць тых, хто біўся. Сцяпан сам адступіўся, Дзяліху таксама лёгка адцягнулі, а Васіль і Яўхім не даваліся, хапаліся адзін за аднаго, малачіі кулакамі, хрыпелі, гразліся.

— Эх, ваякі! — гнуў назад Яўхіму руку Міканор. — Не выпускай! — загадаў ён Хоню, што тримаў Яўхіма ззаду.

— Як чэрці! Нядоўго й да смерці! — бегала навокал спалоханая Сарока. Яна крычала, склікала: — Сюды! Забіваюць!

У гарачцы Васіль Андрэю Рудому, які адрываў яго ад чубатага, так стукнуў у сківіцу, што той заенчыў і адскочыў, са страхам мацаючы сківіцу далонямі...

Сямёра мужчын ледзь адарвалі іх адзін ад аднаго. Але і адцягнуўшы, з цяжкасцю маглі ўтрымаць: Яўхім і Васіль праглі зноў счапіцца; ірваліся адзін да аднаго, крычалі:

— Глядзі ж... Пападзіся цяпер, удод! Запарву дзе-небудзь!..

— Сам глядзі, кныр! Штоб... сам не папаўся!..

— Эх, бранзбоята няма з халоднай водой! — сказаў Хоня. — Штоб астудзіць!

Маці ламала рукі, лямантавала каля Васіля, як каля нябожчыка:

— А сыночак мой!.. А Божачко ж!.. А што ж яны з табой зрабілі ж!.. А дзіцяцько ж ты маё!..

— Яўхімко, будзь хоць ты разумны! — параіў сыну Глушак стары: усе па яго выглядзу маглі бачыць, як іх пакрыўдзілі. І як яму непатрэбна бядна гэтая — толькі ж хіба яго віна тут!

Дзяліха аж сумелася:

— Ах ты, гнілая зараза! «Разумны»! Біць памагаў, а цяпер — разумны! — Яна загаласіла: — Сыночак ты мой!..

— Не чапай, Яўхімко! Бяды не абярэшся! Бачыш!.. — трывай няпраўду ад Дзятліхі Глушак. — Самі ж пачалі і самі ж вінаваціца.

Але Яўхім не слухаў нічога, гразіўся:

— Памочыш шчэ крывёй землю, удод!..

— Корч пранцаваты! Сам глядзі!..

Народу вакол збралася ўсё больш. Падышлі Дубадзел і Зубрыч, праціснуліся наперад. Дубадзел — рапуча, важна, Зубрыч — лагодна, далікатна.

— Што тут такое? — строга акінуў вачыма Васілю, Яўхіма, іншых Дубадзел.

— Кеб трохі — дак пазабівалі б адзін аднаго! — выскачыла першая Сарока. У тым, як яна сказала, як паматала галавой, чутно, відно было: такі жах, такі жах!

— Ад чаго выйшло ето? — Дубадзелаў позірк загадваў Васілю адказваць.

Кроў цякла Васілю на вочы. Ён адпіхнуў маці, якая лезла памагчы, выцер лоб чорнай далонню, пачуў, як шчыміць парваная скура. Боль мяшаўся з крыўдай, са злосцю, якія палілі цяпер, здаецца, яшчэ больш, як да бойкі.

Адказаў за яго Глушак стары:

— Чужое поле хацеў захапіць гвалтам! Супроць савецкага закону! Супроць сельсавету!..

— Адразу ўжэ і супроць савецкай улады! — падчапіў яхідна Міканор.

— Не супроцы! — адгукнуўся Васіль.

— А кеб і супроцы! Кеб і паараў сам! — накінулася на Глушака Дзятліха. — Дак за ето біць трэба? Забіваць да смерці!?

— Нікто яго не забіваў! Сам ён Яўхіма чуць на той свет не адправіў!

— Сам? — Дзятліха забожкала, загаласіла, як толькі магла. Усе разумелі, што галошаннем сваім яна спрабуе абараніць, выратаваць сына.

— Сціхніце, цётко! Шчэ не знаеце, што будзе! — паспрабаваў супакоіць яе Хоня, але яна загаласіла мацней.

Зайчык улучыў момант, весела ўплёў:

— От і пачаўся, дзетачкі, перадзел!

Засмияўся толькі Ларывон. Але і ён тут жа зірнуў на Яўхіма і змоўк. Нікому больш Зайчыкаў жарт, мусіць, не здаўся смешным.

5

— Мо няхай етыя пойдуць па хатах, — сказаў Дубадзелу і ўпаўнаважанаму Міканор. — Патом разбяромся. А то ж — пачалі абрэзванаць, сабралі столькі народу. Давесці б да ладу абрэзку.

— Правільна! Час — дарагі! — падтрымаў яго ўпаўнаважаны, і Дубадзел са ўсёй строгасцю загадаў Васілю і Яўхіму:

— Зайтра штоб булі ў сельсавеце! Рано! На расследуванне!

— Я толькі павінен на некалькі хвілін затрымаць іх, — умяшаўся раптам зноў — лагодна і разам з тым цвёрда — упаўнаважаны. — Для папярэдняга высвялення акалічнасцей і прычын. — Ён кіўнуў Міканору і Дубадзелу: — Прадаўжайце пакуль без мяне.

Як толькі людзі пачалі разыходзіцца, Дзятліха, якая была прыціхла, прыслухоўваючыся, што кажуць пра лёс Васіля, адразу загаласіла зноў. Зубрыч, як мог, дапытаў яе хутка, перрабіваючы, ківаючы згодна: так, так, зразумела, мякка сказаў, што яна можа ісці. Дзятліха, аднак, не паслухалася, пачала лямантаваць зноў, і ўпаўнаважаны прыграziўся, што плачам сваім яна толькі пашкодзіць справядліва разабрацца ва ўчынку сына. Пашкодзіць сыну...

Услед за гэтым упаўнаважаны таксама ж, здагадліва ківаючы, хутка дапытаў Сцяпана і старога Глушака, таксама дазволіў ісці. Але ніхто з іх, як і Васілёва маці, у сяло не пайшоў, адступіліся толькі на якую сотню кроکаў і сталі, назіраючы за тым, што будзе далей...

Ім не было чуваць, пра што гаварыў упаўнаважаны Васілю і Яўхіму. Але, здавалася ім, трymаўся ён з абодвумя інакш, не ківаў галавою: засунуўшы рукі ў кішэні, выпрастаўся важна, строга і ўсё нібы нечым гразіўся, непадступны, нелітасцівы. І Дзятліха, і Глушак не на жарт трывожыліся.

Упаўнаважаны, застаўшыся адзін з Васілем і Яўхімам, загаварыў не адразу. Засунуўшы рукі ў кішэні, пільна, аж неяк пранізліва разглядваў спачатку аднаго, потым другога і не спяшаўся выкладваць тое, што тайліся ў яго галаве. Доўга-доўга, здавалася абодвум, маўчай — аж трывалаць цяжка стала маўчанку.

— Ну-с, значыць, так, — расшчапіў нарэшце губы ўпаўнаважаны, — самі пачалі землеўпарадкованне!

Т-так!..

Яўхім запярэчыў:

— Я не пачынаў... Ён ка мне ўлез! Я толькі за сваё дабро ўступіўся!..

— Було тваё!.. Паўдзесяціны цяпер мае!.. Паўдзесяціны мне выдзелі!..

— Етыя табе выдзелі?

— А якія? Мо такія, якія ты сам выбераш?

Зубрыч адрэзай строга, жорстка:

— Спыніць спрэчку! Тут не дыскусія! Я дапытаю вас! И будзьце ласкавы служаць мяне! И адказваць тады, калі я запытанаюся! — Ён зірнуў на Васіля, раптам ударыў пытннем: — Сядзеў ужо?

У Васіля ў грудзях пахаладзела.

— Ну, чаго маўчыш?

— М-мяне адпусцілі...

— Можам вярнуць назад! — Васіль глядзеў, не пазнаваў упаўнаважанага: калі тут была ўсмешка! Не твар, а камень. — Зноў захацеў туды?!

Васіль быў разбіты.

— Усё адно! — абураўся упаўнаважаны. — Што хачу, тое бяру! Законы яму — нішто! Нулы!.. Савецкія законы яму не пісаны!.. Анархізм поўны! Не анархізм, а разбой! Разбой сярод белага дня! Адкрыты бандытызм!..

— Я не... бандзіт...

— Не бандыт, дык бандыцкі паслугач!

— І не... паслугач...

— Мы ўсё помнім! Мы не забылі, як вы Маслака вадзілі пад вокны савецкіх дэпутатаў!

— Дык яны ж заставілі! Абрэз уткнулі ў жывот!.. — Васіль гатоў быў зараўші ад крыўды.

— Абрэз! Хто вам паверыць! Дурняў знайшлі! Вы ж і цяпер — толькі Маслак, апякун ваш, аб'явіўся — зноў расперазаліся! На законы савецкія плюяще! Думаецце, пры Маслаку ўсё дазволена! — Упаўнаважаны гнеўна паківаў пальцам перад Васілевым тварам: — Не, руکі кароткія! Савецкая ўлада не такіх уціхамірвала! Не такіх абсякала!..

Зубрыч з тымі ж пагрозай і гневам загадаў:

— Ідзіце! Ды чакайце, як мы вырашым!.. — Ён заўважыў, што хлопец і не глядзіць на Гуза, які мірна дрэмле. Крыкнуў услед: — Каня забярыще!

Васіль схамянуўся, паплёўся да Гуза.

Маці, радая, што допыт скончыўся так хутка, што Васіля адпусцілі, хоць і бачыла, што сын вельмі ж паныла горбіцца, выцерала слёзы, сказала весёла:

— А я баялася, што, барані Бог, заарыштуе! Аж не, пусціў!! И не мучыў доўго! — Яна, відаць, хацела супакоіць сына. — Добры, кажуць, справядлівы ён! Кеб Крывароты, не дай Бог, той пападзержаў бы!..

«Добры! — аж запякло Васілю ад матчыных слоў. — Штоб яму на тым свеце, такому добраму, — не знаю што!.. Усе яны добрая, справядлівия такія, няхай іх сарочка не чапае... Маслака прыплёў! У паслугачы Маслаковы запісаў, справядлівы такі!.. Помнім, кажа. Не забылі. Не дакапаліся толькі... Але — дакапаюцца. Выкапаюць усё, чаго і не было ніколі. Абы толькі захацелі — выкапаюць. Набрэштуць, а ты паспробуй дакажы, што няпраўда! Такім дакажаш!..»

Не бачыў, як дабраўся да загуменай дарогі, пацёгся між восьцяў, гумнаў, платоў. З-за Чарнушкавых варот да яго кінуўся радасны Валодзька з Хведзькам, але Васіль нават не зірнуў на брата. Хведзька адразу ж адстаў, паскакаў назад, а Валодзька доўга ішоў моўчкі, тайу у сабе турботу.

— Ты даў яму? — не вытрываў, запытаў ён ужо каля павеці. — Праўда, даў?

— Што? — не зразумеў Васіль.

— Етamu Карчу — даў?

Васіль зазлаваў:

— Ідзі ты, спрос... — Адумаўся: — Даў, канешне...

— Я так і знаў, — узрадаваўся Валодзька. Ён сказаў з захапленнем, з зайдзрасцю: — Ты — дужы!..

6

Прасачыўшы, як хлопец пляцецца да каня, упаўнаважаны доўгім позіркам зноў паглядзеў на другога віноўніка бойкі. Паглядзеў ужо не так пільна, але з нейкай патайнай, вострай усмешачкай, за якой хавалася, як пачуў Яўхім, штосьці пагрознае. Упаўнаважаны, здавалася, гатоў быў нечым ударыць у любы момант. Але, як і спачатку, ён не спяшаўся: яму нібы прыемна было бачыць ахвяру, якой усё роўна няма куды дзецца.

«Няхай паспрабуе... Я яму не Дзятлік!..» — абнадзеіў сябе Яўхім, рыхтуючыся адбівацца ад усяго. Але рыхтаваўся ён дарма: неўзабаве і ён, як перад тым Дзятлік, быў у дужых руках таварыша ўпаўнаважанага...

Зубрыч усміхнуўся ўжо адкрыта, сказаў з нейкім гуллівым папрокам:

— Што ж гэта, таварыш Глушак? Кулачкамі права сваё абараняце?.. Я разумею вас — і нават, можна сказаць, хвалю... За тое, што заступаецца за сваё добро. Не аддаяце паслухмяна, як пакорлівае цялё!.. Гэта з пункту гледжання барацьбы за існаванне — правільна! Трэба трymацца, ваяваць за сваё права жыць пад сонцам!.. Але ваяваць — не кулачкамі! Нават калі яны такія, як у

vas!.. Кулачкамі ў наш час многа не даб'ецеся! Гэта — атавізм, аджыло!.. Тым больш што слова «кулак» цяпер і не вельмі добра гучыць!

Чым больш Яўхім слухаў яго, тым больш не разумеў: «Нашто ён вярзе, разводзіць ету анцімонію?.. У нерат завесці дурнем хоча, ці што?..»

— Ці не на гэтая кулачкі, — з той жа гуллівай усмешачкай сказаў упаўнаважаны, — вы разлічвалі, калі гразіліся на сходзе: «І на вас управа ёсцы!» Гэта значыць — на камісію па землеўпрарадкаванню, на прадстаўнікоў сельсавета і воласці?..

Яўхім насцярожыўся: «От, от яно, тое, да чаго вёў ён!.. Кажа такое — і смяеца, хоць бы што! А прызнайся — дак упячэ, што і не выбиравашся!.. Э, на тое мы табе адкажам як трэба!..»

Але адказаць не давялося. Зубрыч апярэдзіў, адказаў сам:

— Не на кулачкі? А, ведаю! Ведаю — спадзяваліся на савецкія законы?.. Савецкая ўлада не дасць у крыўду працоўнага чалавека!..

— Па савецкаму закону не паложано етаго. Штоб браць ад чалавека, што ён зарабіў сваім мазалём...

— Не паложана! Па савецкаму закону!.. — Упаўнаважаны хітра, недаверліва хмыкнуў. Гулліва засмяяўся: — Брэшаце! Па вачах відаць, што брэшаце! Не ўмееце ілгаць!..

— Вы мяне не разыгрувайце! — з годнасцю, рэзка сказаў Яўхім. — Я етых смешак не люблю.

— Не любіце! Што ж, пахвальна! — Упаўнаважаны перастаў смяяцца. — Хоць мне і даводзіцца жартаваць, я таксама люблю сур'ёзныя размовы! Сур'ёзных людзей... Будзем гаварыць як сур'ёзныя, сталыя людзі!.. — Спакойны, нібы задуменны, ён разам з тым уважліва глядзеў на Яўхіма, як бы хацеў дазнацца, што той думае на яго слова. Гэты нязводны позірк трymаў Яўхіма ў насцярожанасці. — Калі вы згодны, я вам магу адразу і ясна заявіць: мне добра вядома, што значыла ваша пагроза! У мяне няма ніякіх сумненняў у тым, на каго вы спадзяецеся! — Упаўнаважаны скоса павёў позіркам па полі, прыщышыў голас: — Атаман Маслак!

Яўхім знікавеў, але не падаў выгляду. Бач, падступае, на кручок бярэ! «З ГПУ! Па ўсім відаць, з ГПУ падасланы!..»

— Вы мяне не блытайце! — сказаў Яўхім. — Калі вам так хочацца, то — вазыміце сабе етаго гада!..

Ён убачыў: упаўнаважаны выслуχаў з іроніяй, ні аднаму слову не паверыў. На спіне Яўхіма лёг холад. «Знае штось...»

— Гад! М-да! Вось як — гад! — У голасе ўпаўнаважанага пачуўся здзек. — Быў друг, надзея, збавіцель, стаў — гад!.. Якія зігзагі лёсу!..

Яўхім зноў пахаладзеў, спакойная, здзеклівая ўпэўненасць упаўнаважанага пераконвала: «Знае! Штось знае!..»

Упаўнаважаны памаўчай, сказаў з роздумам:

— А ўвогуле, калі гаварыць па шчырасці, мне ваша асцярожлівасць зусім зразумелая: ад гэтага небяспечнага тыпа цяпер трэба ўсяляк адхрышчвацца! Гэта, бяспрэчна, разумна! Асцярожненасць такога роду можа быць толькі на карысць.. А між тым гад гэты цікавіўся вамі... Чуб!

Яўхіма пранізала страхам: «Прапаў! Канец!» Маслак часта зваў яго Чубам... Дык Маслака, праўда, не забілі? Жыве ён?! Але ж як жа тия чуткі, што забіты быў?

— Не знаю я яго. У вочы не бачыў нават...

— Не бачыў! Цёмна было! Дзе вы сустрэліся апошні раз? Калі вы ўтаварылі яго прыйсці, прыграіць таму-сяму з ахвотнікаў да землеўпараткання?.. Не каля могілак?

Рэшткі надзеі пратапалі ў Яўхіма. «Знае ўсё! Думаў — ні адной душы невядома. Як дрыгвой зацягнула, думаў. Аж — іб табе, знаюць! І хто — упаўнаважаны, ГПУ, лічы!..»

— Хто ето... наплётако?

— Усё вядома. Гэты Дзяцел, з якім я толькі што дзякуючы вам пазнаёміўся, калі не памыляюся, быў у тую ноч нечаканым памочнікам? Гэта ж на яго вы так хітра навялі? Ведае ці не ведае ён, каму павінен удзячны быць за тую ноч, за юравіцкую каталажку?..

— Усё ето выдумка... — абы не маўчаць, сказаў разбіты ўшчэнт Яўхім.

«І адкуль ён узяўся, Маслак, — як уваскрос, скажы ты!.. Уваскрос — ды не дзе-небудзь, а можа, у камеры турэмнай! Высачылі ды знянацку наскочылі, скруцілі рукі? Дапыталі?.. Выказаў усё, што було?.. Пагібелі няма на чорта!»

Упаўнаважаны раптам зазлаваў:

— Кінь! Не мялі лухту! Брыдка слухаць! Дарослы чалавек! — Ён глядзеў на Яўхіма з пагардай. — Бачыш жа — усё ведаю! У гэтай тайне для мяне няма нічога тайнага! Усё — яўнае, усё вядомае! Кінь лухту!

— Адкуль жа вы... дазваліся пра ето? — пайшоў на рызыку Яўхім. — Хто ж ето выказаў?

— Гэта ўжо дзелавая мужчынская размова! — пахваліў упаўнаважаны. — Паведаміў той, хто падарыў табе польскі карабін.

— Костка? — Так бандыты часам велічалі Алховага, Маслаковага супольніка.

— Ён.

— Дзе ён?

— Жыве. Удваіх з атаманам. А дзе — лічы: не ведаеш...

Яўхім пачуў, што выплыў на паверхню з халоднага, цёмнага дна, дзе бачыў сябе ўжо тапельцам. Страх, трывога, праўда, яшчэ жылі ў ім, гнялі, але ўжо не так, як некалькі хвілін перад гэтым.

— Хто вы такі?.. Я ж век бы не падумаў!.. — як бы павінаваціўся ён упаўнаважанаму. — І цяпер не верыща неяк...

— Я — супрацоўнік валвыканкома. Прашу запомніць. Савецкі служачы, — строга сказаў Зубрыч. — На людзях — мы незнаёмыя. Мы не толькі нічога не ведаєм пра нейкага адшчапенца па прозвішчу Маслак, але і адзін аднаго. Я не ведаю вас, вы — мяне. За выключэннем таго, што я меў непрыемную для вас сутычку як супрацоўнік валвыканкома. Ясна?

— Ясно. Не малы...

— Не забывай. — Зубрыч загаварыў мякчэй, з давер'ем: — Ведай таксама: цябе помніць, калі будзе неабходна, к табе прыйдуць. І ты павінен зрабіць, што належыць!.. Ну, што яшчэ? Яшчэ — карысна вось што мець на ўвазе: ты, кажучы кудравым штылем, не адзін! Нас — многа!.. У сёлах, у мястэчку, у горадзе, за мяжой!.. Так, так — многа! Мы маўчым да пары! Да каманды, якая пачне ўсё!.. Яна можа быць не скора, але яна будзе! Калі прыйдзе гэта пара, для нас пачнешае іншае, сапраўднае жыццё. Не жменька — уся зямля навокал будзе наша! Поле, лес, лугі — усё!

Зубрыч захапіўся, і Яўхіму слухаць яго гаворку было — як добрую казку. У гэтай казцы Яўхіма надзялялі не палоскай нейкай — цэлымі абшарамі зямлі, лясамі, рабілі яго гаспадаром вялікага дома, кароўнікаў, стайніяў. У гэтых кароўніках і стайніах такая драбяза, як Дзятлік, рабіць лічылі за шчасце. Яны трапляталі пад адным позіркам Яўхіма, лавілі на ляту кожнае яго жаданне. Ён быў валадар і бог...

Яўхіму было прыкра, што Зубрыч хутка перарваў гэту казку, і суха, аддзяліўшы ўраз сябе ад яго, Яўхіма, загадаў:

— А пакуль — канспірацыя і канспірацыя!.. І калі выдасі каго-небудзь з нашага легіёна, — ведай: галавы — не знасіць! Нідзе не ўхаваешся!

— Вы ето мне не гаварыце! — пакрыўдзіўся Яўхім. — Мне ето — лішніе!

Зубрыч нібы не пачуў яго крыўды. Заклапочана, дзелавіта сказаў:

— Чалавек, які прыйдзе ад нас, спытаеца ў цябе: «Ці не бачылі вы чорнага каня, што кульгае на заднюю ногу?» Гэта будзе з нашых. Ясна?

— Ясно...

— Ну, от і ўсё. — Ён напомніў: — Мы па-ранейшаму незнаёмыя. Я толькі гразіўся табе на полі. — Зубрыч холадна, кіўком галавы развітаўся, павёў вачыма ў бок сяла, коратка, па-войсковому загадаў: — Ідзі!

Яўхім, ідуchy побач са старым Глушаком і Сцяпанам, сказаў, што ўпаўнаважаны вельмі сварыўся за бойку, пагражай нават судом, і стary слоў не знаходзіў, кленучы ўпаўнаважанага. З кляцьбою ён і адстаў ад Яўхіма і Сцяпана, пацягнуўся да натоўпу, што брыў па полі з меркаю...

Ад радасці ісці Яўхіму было лёгка, жартаваць хацелася. Але калі, перавейваочы за Сцяпанам жыта, стаў перрабіраць зноў ўсё ў памяці, раптам ажыў неспакой: а што, калі ён — падасланы, гэты ўпаўнаважаны, і выведаў толькі для ГПУ? Вельмі ж дзіўна, нечакана ўсё прыйшло.

Ён перрабіраў у памяці, што бачыў, калі гэты чалавек сядзеў у прэзідзіуме, калі праціснуўся праз натоўп у полі, калі крышчу Дзятліка, гразіўся яму, Яўхіму. Перрабіраў у думках ўсё, што чую ад яго. Спакой, упэўненасць не прыходзілі: вельмі ж многа было нязвычнага, незразумелага. Розныя, зусім розныя слова, розныя ўчынкі. Нібы розныя людзі. Зусім не падобныя адзін на аднаго, нават непрыяцелі. Канешне, у жыщі не раз даводзішча гаварыць адно, а рабіць другое — Яўхіму самому ці мала прыходзілася душой крывіць. Але ў самім сабе добра відно, дзе праўда, а дзе мана. Ды і ў другіх куранёўцаў гэта не так ужо і цяжка было аддзяліць. А тут, як тут спакойна чуць гэтых розных людзей у адным чалавеку, ведаць, што адзін з іх дакапаўся да такой тайны!

Хацелася верыць, што ашуканства няма, баяцца не трэба. І верыў часам, супакойваўся. Але спакой быў нядоўга, выпаўзала іншная трывога: каб не стала ўсё гэта вядома каму не след. Калі гаворка з Маслаком і Альховым, якой ніхто, акрамя іх трох, не чуў, дайшла аж да Юравіч, то чаму не могуць уведаць пра гэта другія? Калі ён, гэты юравіцкі, і не з ГПУ, то хто можа паручыцца, што ён не наткнецца дзе-небудзь на іх? А там, як прыціснуць, хіба не вылажыць ўсё? Вылажыць як міленькі, ўсё выверне, абы за саломінку ўхапіцца! Няўжо ж пашкадуе яго, Яўхіма?

Добрыва казкі баяў ён. А толькі казкі — не для дарослых. Казка ёсць казка, а жыццё — жыццё. Як бы, паверыўшы ў байкі тыя, пагнаўшыся за тым жураўлём у небе, не страціць і тое, што яшчэ засталося. Пагана ці не пагана, а ўсё ж такі жывеш! Якая там ні ёсць, а гаспадарка не горшшая, як у людзей, — не ходзіш па свеце з торбай.

А можаш пайсці — скарынцы чэрствай будзеш рады дзе-небудзь у Салаўках!..

І радасці няпэўнай было, і трывогі. І лішняга клопату, нязвыклай, неадчэпнай турботы думкам — перад самым вяселлем! Але калі думаў пра бойку з Дзятлікам, цештыўся: «Прыйдзе пара — паенчыш, удод жаўтароты!» Не раз, не два ўспамінаў сустречу на могілках, жалкаваў: трэба было тады так даць маху! Чаго тады было не коцнуць смаркача! Не падказаў ім, дурань!..

Многа неспакою было чалавеку перад самым вяселлем!

7

На наступную раніцу Васілёва маці, увайшоўшы з двара, паставіла пустую ражку, сказала занепакоена:

— Божа! Етаго шчэ не хапало!

— Чаго ты там? — адгукнуўся дзед, што вырэзваў з кляновага бруска лыжку.

— Ідзіце на ганак, паглядзіце.

Васіль выйшаў першы, не апранаючыся, у белых портках і сарочцы. Хоць яшчэ развіднела не зусім, было ўжо добра відаць на дзвярах вялікі чорны крыж. Дзёгаць дзе-нідзе падцёк, папоўз ніткамі да масніц.

— Маслакі? Няўжэ — маслакі? — падумала ўголас маці, калі ўсе зноў сышліся ў хаце.

Яна верыла і не верыла: стрыманая, разважная, яна была зусім іншая, як учора ў полі. Была такая, як звычайна.

Дзед узяў кляновы абрэзак, таксама падумаў:

— Маслак-то, можа, Маслак. Толькі, тым часам, можа буць, што жыве ён не ў балоце і не за балотам...

— Карчоў ето работа! — заяўіў Васіль.

— Етыя цяпер не дадуць спуску!..

— А няхай не даюць! — абарваў матчыну гаворку Васіль. — Пляваць мне.

— Пляваць, тым часам, не вельмі наплюешся!.. Ето такая зараза... А тут, калі ў яго шчэ хэўра...

— У сельсавет бы на іх! Штоб упяклі ў Юравічы!

— Аге! Упяклі! Не даказаўшы!.. Не злавіла — не кажы, што злодзей!

— А можна було б і падлавіць!

— Падлаві, тады і кажы! — Дзед падумаў: — Чуе і мая душа, тым часам, што той Маслак, і праўда, блізко. І тое можа буць...

Маці апала духам:

— Можа буць. От жа вужака, ніяк не прыщіснуць, штоб не выкруціўся!

— Памагаюць гаду якіясь...

— Асцерагацца трэба, — дзелавіта разважыла маці. Як малому, сказала Васілю: — У лес адзін штоб не ездзіў! З дзедам, са мною ці з кім з добрых таварышаў! І са стрэльбай дзедавай!

— Ну, от — вучыще!

— А і вучу! Вучыць трэба! Рано ад матчынай навукі адбіцца захацеў — от і выходзіць такое!.. Увечары штоб не хадзіў позно. І ўночы — штоб не выпіраўся на ганак!

— Дак, можа, мне і... Як малому ўсё адно.

— А і ў хаце. Ці ў сенцах, калі ўжэ так сорамно. Пан, унь, кажуць, Аскерко, дак ніколі поначы не выходзіў. Не то што ў холад, а і ў лето...

— Пан! От бо сказала! Куры падохнуць ад смеху!

— Глядзі, штоб сам жывы буй! — строга сказала маці. Дадала мякчэй: — А што такое: што дома — знаць ніхто не будзе. Не думай.

— Усё адно!

— Не ўсё адно! Пад кулю няма чаго лезці!

— Праўду кажа, — кіўнуў дзед.

Васіль плюнуў са злосцю, выйшаў з хаты.

У той жа дзень, трохі пазней, Яўхіму выпала яшчэ раз спаткацца з Хадоськай. Падсачыла за агародамі, выткнулася тварам у твар. Яўхім ускіпей:

— Чаго чапляешся! Знаеш жа, што ўжэ кончылася ўсё! Вясёлле ўжэ гуляць сабіраюся!..

— Знаю. А толькі скажу, — горка пракаўтнула яна, — скажу: няхай табе на тым свеце будзе так, як мне — на етым...

Не ўтрывала, губы задрыжалі, на вачах замутнелі слёзы. Але апярэдзіла яго, кінула неспадзявана цвёрда:

— От і ўсё маё слово! Астатніе! — У яе голасе пачулася столькі няневісці, што ён зніякавеў. — Болей — не прычаплюся! Можаш не баяцца!.. І не пабачыш болей!

Яна адразу ж адварнулася, пайшла першая, незнамая, страшная. «Астатніе? Не пабачу!..» Яўхім правёў яе позіркам. Яна ішла цвёрда, мусіць, не маніла. Ад нядобрай здагадкі на сэрца лёг неспакой: ведае ці не ведае хто пра ўсё? А што, як дойдзе да Ганны?

Трэба ж столькі прыкрасіці перад вясёллем!

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЕРТЫ

1

Хадоська была ў роспачы. Што рабіць? Думала, думала — і не магла прыдумаць нічога, не прыходзіла да чаго-небудзь добра га.

Дзіця... Радавацца, здаецца, трэба б. Мілае, дарагое стварэнне нарадзіцца павінна. Яе дзіця, не чыё-небудзь. Яна так любіць дзяцей, нават чужых, як жа любіла б яна сваё! І як хацела б яго — пабачыць, палашчыць, пагушкаць! З якім зачараваннем часам думала пра яго, якое, яна ведала — хоць і не заўсёды верылася неяк, — ужо дзіўна завязалася ў ёй. Завязалася невядомае нікому, толькі ёй ды Яўхіму...

Павінна была б радавацца! Але тое, што было ў ёй, не толькі не радавала, але і спакою не давала, жыццё ўсё захмарыла, заблытала ўсё. Тое, што жыло ў ёй, не было такое, як усе іншыя, з Божай ласкі, тое было ад грэху, могуць сказаць нават — страшна падумаць пра гэта — ад блуду! Як ні балюча, а выходзіць — грэх быў, як ні мяркуй, а цяпер, калі Яўхім адмовіўся, дык і думаць не думай другога — дзіця грэшнае!..

Адмовіўся. Нагуляла з нейкім, кажа. Як бы яна, і праўда, блудніца якая! Як бы не прасіла, не маліла яго, як бы не прышламінала яму Бога, як бы не з ім адным, Яўхімам, Бога не паслухалася — а ён утаварыў, дабіўся, пацештыўся ды яшчэ кажа такое! А цяпер от — змовіны згуляў, зусім забыў, што абяцаў ёй, адрокся зусім. Раней хоць надзея нейкай была, што сумленне возыме яго, адумaeцца, дзіця сваё пашкадуе, а цяпер — дык нічога, ніякай надзеі! Кінуў, і грэх ужо толькі яе грэх, яе бяды...

Цяпер усякі скажа: грэх, блуд — і не абаронішся, не апраўдаешся. Усякі можа, як Яўхім, сказаць: «Нагуляла з нейкім», любы можа блудніцай называць, хоць і не блудніца ніякая, паверыла праста, спадзявалася, думала — праўда, возыме!

Крыўдна. Ой як крыўдна. Ад крыўды слёзы ўсе выплакала. А боль пякучы ў грудзях не ўціхае, не ападае. Чула часам — нельга болей такой пакуты трыванаць; цярплівасць, ростапч змяняліся злосцю, прагай помсты: а што, калі пайсці да Ганны ды выказаць ўсё? Няхай ведае, што было ў яго, з чым пасватаўся, які ён!

Былі хвіліны, калі думкі пррабіваліся далей: да старога Карча пайсці, расказаць. Ён слухаецца Бога, па-божаму жыць стараецца, няхай і рассудзіць па-божаму! Тады, калі думала пра гэта, пануры Корч, якога баялася раней, здаваўся ўжо добрым, чулым другам, родным бацькам, збавіцелем. Гэты збавіцель нібы паклікаў да сябе, хуценька сабралася, амаль уподбег, задыхаючыся, з радаснай

палёгкай падалася па вуліцы да Карчовай хаты. Сэрца так калацілася, што гатова было вось-вось выскачыць, надзея, што раптам успыхнула, білася ў ім, гнала, гнала хутчэй да старога. Але як толькі дапала да хаты Карчоў, прыпнілася разгублена — надзея кудысьці знікла, падступіў страх! Корч зноў зрабіўся суровы, непадступны — слухаць не стане, разлуецца, выганіць. Не асмелілася зайсці, заміраючы, прайшла міма...

Схуднела, затаілася панура, перастала смяяцца. Не спала начамі — думкі і апоўначы не давалі спакою. Днём хадзіла па хаце, па двары, як хворая, увесь час забывалася пра тое, што трэба было рабіць. Вочы як бы не заўважалі нікога, не цямілі.

Бацька, маці трывожна пыталіся, што з ёй. Яна хмурыла брыва, казала, каб адчапіцца:

— Нічого... Нездаровіцца трохі...

А што яшчэ магла яна сказаць!

Ёй было так цяжка. Так трэба было ёй расказаць каму-небудзь пра бяду, хоць трохі суцішыць зблалую душу — проста паплакаць перад кім-небудзь. Ёй памагло б адно слова суцяшэння, не тое што парада! Але ёй даводзілася маўчаць, тайцца ад бацькоў, ад дзяўчат, ад усіх. Ад адной думкі, што гэта можа адкрыцца, яна гатова была памерці.

Яна несла ў сабе сваю бяду, сваю горкую тайну адна, адна кідалася, шукала з роспаччу: што рабіць? Білася, шукала — і не знаходзіла, збавення не было. Яе чакала ганьба. Людская пагарда і ганьба. Калі яна бачыла ў думках гэты час, у яе так балела душа, што смерць здавалася ёй радасцю. Скінуць адразу гэтую пакуту, гэтую безнадзейнасць! Усё адразу знікне, як і не было. Не будзе бяды, сорamu, лёгка, добра будзе!.. Яна ахвотна, нецярпіва абдумвала, дзе і як зрабіць гэта. Утопіцца ў рэчцы за Міхалевым. Не, у возеры ля Глінішчай... У рэчцы вада хуткая, вір адразу зацягне... Бераг высокі. Можна скочыць... Скочыш — і ўміг закруціць, зацягненне... Уміг... Падумаць не управішся... Ураз...

Але за хвілінамі гарачага, хваравітага трывезнення ўпаўзаў разважлівы одум: губіць сябе — божы грэх, няможна гэтага! А больш за ўсё хвалявала згадка: татачка, мамка — як ім будзе, калі дазнаюцца, што дачка рукі на сябе налажыла! Як яна сама прывядзе ім такую бяду!

Толькі ж і так, калі жыць застанецца, добра ім ад яе ўсё роўна не бачыць! Сорам, ганьба на ўсё сяло, на векі вечныя!..

А можа, яшчэ што-небудзь можна прыдумаць? Прыйдумаць! Што прыйдумаеш?! Адна надзея хіба што на Захарыху, глінішчанскую

знахарку. «Яна ўмэнт зробіць», — казаў Яўхім. Чула, бывала, і ад іншых, што Захарыха тайна рабіла жанкам такое. Мабыць, рабіла, нездарма ж гаворка ідзе між людзей, канешне, рабіла — Захарыха і не такое ўмее! Толькі ж — як пайсці да яе, як сказаць, адкрыцца, чужой зусім, вядзьмарцы! Дазволіць учыніць ёй такое, зноў узяць сабе грэх, такі грэх!..

Што ж зрабіць? Што зрабіць!

У яе яшчэ не было яснасці, яшчэ не ведала добра, што зробіць, калі стала збірацца ў дарогу. Быў толькі страх перад тым, што, адчувала яна, скора, неадменна ўчыніць над сабою: канец яе бядзе, яе пакутам блізка! Сёння яна ўсё зробіць, што б ні было. Страшачыся таго, да чаго збіраецца, тоячыся, яна знарок спакойна сказала маці:

— Мамачко, я хачу к цётцы наведацца...

Маці нават узрадавалася:

— Ідзі, ідзі! Пагуляй! Развеіся!..

Хадоська заўважыла, як яна глянула — з пяшчотай, з жalem, — пашкадавала! Ёй, мусіць, захацелася сунценьць дачку:

— Можа, каня запрэгці?

— Не-е. Дайду... Недалёко...

— Ну, ідзі!

«Ой, мамачко, кеб ты ведала, куды ты мяне, дачку сваю няўдалую, з такой ахвотай выпраўляеш!» Маці кудысьці заклапочана выйшла — Хадоська надзела хустку лепшую сваю, забрала са скрыні прыхаваныя грошы — усё, што зберагла, збирала не адзін месяц, — з брацікамі, з сёстрамі развіталася; цалавала быццам бы спакойна, а сама думала: можа, ужо і не пабачымся ніколі! Агледзелася навокал — ніzkія, цёмныя лаўкі, прагнілая падлога ў кутку, з якога лазілі мышы, шыбкі на чорных акенцах — запацелья, як бы заплаканыя, — усё здалося такім мілым, такім дарагім!

Маці ўнесла нізку сушаных грыбоў, загарнула ў латку.

— На от гасцінец цётцы занясі... Нядобра без гасцінца...

Хадоська ўзяла. Калі сабралася выходзіць, маці перахрысціла яе. Хадосьцы здалося, быццам яна чуе, што дачка штосьці нядобрае затаіла, — так глянула, адпускаючы ад сябе. Але гэта, мусіць, толькі здалося, бо маці ні словам не перасцерагла.

Усё ж вочы яе — жаласць, трывога і любоў — запалі ў сэрца. І пакуль ішла вуліцаю і дарогаю к грэблі, матчын позірк падліў душу. А ісці старалася знарок спакойна, каб і падумаць ніхто не падумай нічога. Ведала, глядзець могуць на яе, сачыць...

Дзень быў халодны, пануры, брудная, памерзлая трава на ўзбочынах дарогі была ўжо быццам пасыпана соллю. «Зіма скора, —

прайшло ў яе галаве. Чамусыці падумала сумна, як бы з зайздрасцю: — Вячоркі скора добрыя...» Больш ужо не заўважала нічога: ні дарогі, ні грэблі, якая потым пачалася, ні чэзлага алешніку і лазняку, што падступіў усутыч, глядзела тупа, спакутавана, невідушчымі вачыма, а ў галаве было такое ж тупое, цьмянае: што рабіць?

Перабраўшыся цераз падмерзлую грэблю, за якой блізка чарнелі алешніцкія хаты, пайшла не сялом, а па ўзболатку, сцежкаю. Нікога не хацелася бачыць, хацелася быць адной са сваім клопатам, са сваёй тайнай. У галаве так і не яснела, так і не ведала пэўна, што зрабіць. Было вядома толькі адно: трэба зайсці да цёткі, матка прасіла...

Вось ужо глінішчанская могілкі, глінішчанская хаты. Агароды з аднаго боку лезуць у балота. Позірк мімаволі пащукаў лясок за другім канцом сяла, пачула, як тужліва стала ў грудзях: там Захарыха. Хата асобна, у хмызняку. Адна, як лясун... А трохі далей — возера, страшнае «вока»...

Хадоська пайшла да цёткі, стараючыся зноў жа аб адным — каб не заўважылі нічога, не падумалі нядобра.

Цёткі дома не было. Паехала з дзядзькам на луг. У хаце толькі дзецы гулялі. Хадоська выніяла з хусткі гасцінчык, дала кожнаму па сушанай грушцы, спраўдзіла матчыну волю — паклала на стол нізку грыбоў. Пагаварыўшы, сама не помніла, аб чым, пагладзіла галоўку меншаму і стала збірацца зноў у дарогу.

Яна спачатку пайшла не ў той бок, дзе было возера і дзе жыла знахарка, а нібы ў Курані. За глінішчanskім выганам збочвала ў балотны хмызняк сцежка, па якой прабіralіся ў Курані, калі падсыхала на балоце, — па ёй да Куранёў было многа бліжэй. Хадоська і пайшла па гэтай сцежцы. Але вярсты праз паўтары яна з гэтай сцежкі перабралася на другую, што вяла ўжо да рэчкі. Паўз рэчку, хмызняком, яна і надумалася ісці к возеру, к Захарысе.

«Пайду лепей да Захарыхі, — рашыла яна. — Зробіць, і знаць нікто не будзе... Як і не було...» Супакоіўшы сябе, яна ішла ўжо лёгка і хутка, з той яснасцю і пэўнасцю, якая бывае, калі вядома, што трэба рабіць. Але чым бліжэй падъходзіла яна да месца, дзе жыла знахарка, тым больш лёгкасць гэта і пэўнасць знікалі. Мацнеў страх: Захарыха з начыстай сілай, казалі, знаеца. З ведзьмакамі бачыцца...

Яна пайшла цішэй. Які непрыветны дзень, які нядобры гэты голы, чорны балотны хмызняк! Густая, халодная вада ў рэчцы, трава, памерзлая, мокне ў вадзе. Аж самой холадна рабіцца. Холадна і непрытульна. Думаць не хочацца, нічога не хочацца... «Не пайду к вядзьмарцы... Грэх — у вядзьмаркі...»

З-за чэзлага алешніку выглянула вольная, з рэдкімі купамі кустоў прагаліна, чубы чароту. На прагаліне там і тут лужыны, цёмная паска вады між чароту. Мімаволі прыпынілася. Возера.

Адразу, як ступіла на прагаліну, пачула, як апала, зазыбалася пад нагамі дрыгва — вось-вось прарвецца. Тут ужо звычайна стаіць вада, проста за лета сышла крыху, сухмень быў такі! Халады прыхапіі лужыны лядком, купіны пацвярдзелі — асядаючы, патрэсваюць, лядок крэкча, лопаецца. Чуючи, як угінаецца дрыгва, пайшла мімаволі асцеражней: каб не праваліцца. Схамянулася адразу ж, падумала цымяна: цяпер усё роўна, прарвецца не прарвецца — баяцца няма чаго. І ўсё ж ступала асцярожна...

Ну, от і ўсё. Зараз... Там, за чаротам... А чарот — перад тварам... Крок, яшчэ крок... Цішыня якая. Нідзе ні душы... Ніхто ведаць не будзе... «Не памінайце ліхам, мамачко, татко!.. Не карай, Божачко, ты бачыши, іначай няможна!..» Ішла, як у сне, правалілася адной нагой па калена, ледзь утрымалася на купіне, пасунулася далей. От ужо чарот, ён амаль усюды ў вадзе. Трэба пашукаць сухога купіння, падабрацца да глыбіні...

Там, дзе «вока», правалілася, кажуць, царква. Было роўнае, сухое месца, а правалілася царква, і стала «вока» — возера. Не такое, як усюды, без дна...

От тут, каля лазовага куста, сушэй. Можна падабрацца, за беражком — чыстая вада. Глыбіня... Пачула, як калее, гарыць нага: зірнула, на лапцях, на лытцы чорная твань стыне. Выцерла краем світы — скура чырвоная, аж заходзіцца ад холаду! І вада, пэўна, сцюдзённая!.. Не стаяць, не думаць, хутчэй — туды!..

Дрыгва ўгнулася глыбей. Вось-вось прарвецца. Якая ж яна чорная, жахлавая, глыбінь «вока»! Дзіва — без дна! Усе рэчкі і азёры маюць дно, а тут — без дна! Таму яно такое чорнае, страшнае! Недарма чэрці любяць яго!.. Толькі два-тры крокі... І ўсё. І бездань!.. Здалося раптам — штосьці цягніе туды, у бездань. Галаву кружыць... Жах напоўніў грудзі, скаваў холадам. Хадоська ўхапілася рукой за дубцы куста, толькі б утрымацца!

Здалося, пачула: адплывае, паўзе ўніз мярэжка... А тое, невядомае, страшнае, усё вядзе, цягніе к глыбіні, усё кружыць галаву...

Хацела сысці, адбегчы — і скрануцца не магла. Тое, страшнае, нібы трymала за рукі, за ногі!.. «Мамачко, татко!» — застагнала, закрыгчала, але і голасу не пачула. Голасу не было. Нібы анямела!..

Яна кранулася, яшчэ не цямячы нічога. Чула, што хтосьці глядзіць услед, баялася азірнуцца. Страх поўніў усю яе, але яна ішла.

Дрыгва апаўзала, гнулася, трашчала, Хадоська ніяк не думала пра тое, што можа праваліцца. Чула за сабой толькі страшнае, што цягнула ў глыбінь...

Яна ўжо была блізка ад алешикі, што ішоў вакол прагаліны, калі пачула раптоўны трэск. Трэнтула сухая галіна, але яна не зразумела, што гэта. Неспадзяянасць як бы вярнула ёй прытомнасць, яна страплянulaся і дзіка рынулася к лясочку...

2

Калі возера засталося ззаду, Хадоська не адразу супакоілася. Доўга бегла па алешикі, баючыся азірнуцца, пакуль стала разбірацца, дзе апынулася і куды трэба ісці.

Ні сняжку, ні інею тут не было, і густы нават цяпер хмызняк здаваўся надзіва ў цёмным. Месца было глухое, хоць бы след дзе трапіўся. Яна ішла наўздагад, заблудзілася зусім, непрыкметна падышла аж пад самыя Глінішчы — за дрэўцамі, зусім блізка, на грудку былі агароды, хаты. Толькі тады зразумела яна, дзе сама, як знайсці хату Захарыхі.

Цёмны, затоены курэнь, які шукала. Вокны чорныя, страха навісла, зялёнай, струпаватай. Над хаткай дымок уеца, Хадоська зірнула з падазронасцю, ці не ўбачыць чаго ў тым дыме. Не, дым як дым.

Хадоська стаяла, аддыхвалаася, чула, як мерзнуць ногі, але стукаць не спяшалаася. Паволі збіраўся прыцемак, дрэвы гусцелі, збліжаліся адно з адным, насоўваліся, абступалі шчыльней.

Калі наважылася пастукаць, з кураня за дзвярыма пачулася асцярожнае:

- Хто тут? — Голос быў ніzkі, як бы прастуджаны.
- Это я... — выціснула Хадоська.
- Хто? Не пазнаю... Аўдоля?
- Я... Хадоська...
- Якая Хадоська?
- З Куранёў...
- З Куранёў?

У хаце шарганула засаўка, дзверы крыху адчыніліся, і ў вузкую пройму высунулася галава. Толькі зірнуўшы, жанчына адчыніла дзверы смялей і ўпусціла Хадоську.

Адразу ж, як Хадоська ўвайшла, засаўка шарганула зноў. У хаце было ўжо зусім цёмна, і Хадоська стала, як сляпая.

— О тут — лаўка, — пацягнула, пасадзіла яе знахарка. Хвіліну яна маўчала, і гэтае маўчанне здалося Хадосцьцы доўгім і нядобрым.

Хадоська нібы пачула на сабе позірк, дзіўны ў такой цемры. Як знахарка магла што ўгледзець?

— Што ў цябе? — прасіпела нарэшце знахарка. — Баліць што?

Хадоська пачула, што твару стала горача. Не магла сказаць ні слова.

— А ты — калі што якое... не думай нічого!.. Не саромейся.

Хадосьцы зноў здалося, што знахарка ў цемры прыглядаеца да яе. Чагосыці чакае. Але Хадоська, як і раней, маўчала, няёмка, насцярожана.

Знахарыха раптам ударыла:

— Нагудяла?

Хадоська аж сціснулася, згорбілася. Ледзь не згарэла — здалося, знахарка смяеца з яе! Захацелася ўскочыць, кінуцца. Абы-куды, толькі б з хаты! Куды вочы глядзяць! Дурная, прыйшла! Панадзяялася!.. Але Захарыха сказала чула, спачувальна:

— Што ж — дзело маладое...

Яна падышла да печы, сунула к агню лучынку. Запаліла агонь на камінку. Хадоська недаверліва ўгледзелася ў Захарыху і паспакайнела — нічога страшнага, жанчына як жанчына. Не старая, не худая, твар, як у другіх жанок, нос шырокі, зусім не вядзымарскі. І валасы падабраны пад хустку. На шчацэ чорная плямка сажы...

— Не адна ты... Не першая, не апошняя... — Захарыха таксама акінула позіркам Хадоську. — Даўно ето ў цябе? Месяц, два?

Хадоська, чырванеючы, адказала. Знахарка супакоіла:

— Нічого, не позно.

Калі Захарыха стала занавешваць посцілкамі аckenцы, пасмялелая Хадоська агледзелася: агонь з камінка добра асвятляў палаці, накрытыя посцілкаю, стол, на якім пад абрусам горбікам значыўся хлеб. У кутку над столом, абвешаныя ручнікамі, цымяна паблісквалі абразы, такія, як і ва ўсіх. І ўсё было такое ж, як і ў другіх, і палічка з міскамі каля дзвярэй, і драўлянае вядро на лаўцы, і невялікая старая скрыня, толькі на ўсіх, з мохам і крывымі шчылінамі, сценах многа касмылёў сушанай травы. Ды на палічках каля печы — нейкія пляшачкі...

— Глядзіш, як жыву? — перахапіла яе позірк Захарыха. — Пагано жыву! Зайздросціць няма чаму...

Хадоська ціха паківала галавою.

— Була пара — жыла! Ды кончылася ўсё! Дурноты ў людзей развязлося!.. Не знаюць дабра свайго. Сляпія, як дзеци... На анціхрыстаў, на душагубаў етых, дахтароў, надзеюцца!.. Надзеюцца — і прападаюць цераз тое, бо дахтары тыя толькі рэжуць ды

труцяць!.. — Яна загаварыла даверна, шэптам: — Загад такі выйшаў, кеб усіх, каторыя нутром нядужыя, пераводзіць. Кеб, значыць, папсаваных не було. Уё адно як каторы нядужы саўсім, той і не чалавек! Я унь колькі такіх хворых вылечыла, жывуць ды Бога і мяне хвалаць. Дак начальнікі дахтароў тых злосць вялікую на мяне займелі, што я лячу людзей... Не па закону, кажуць, лечыш. Не маеш права, маўляў, хворых лячыць, хворых па закону трэба пераводзіць!..

Хадоська слухала, вельмі спачуваючы няшчасным: хворых нішчыць загадваюць, падумаць толькі!

— І ад таго гразіца сталі мне начальнікі. У цюрму нават абяцай адзін шалапут, з сельсавета... — Захарыха ўздыхнула: — Цяжко, ой цяжко! Хоць у пельку... — Яна кінула вокам на Хадоську, дзелавіта запыталася: — Прынесла чаго?

Хадоська, задуменная, расчулена, не зразумела:

— Што?

— Ну, етае, кеб заплаціць за работу...

— А-а... Прынесла.

Хадоська дастала з-за пазухі насоўку з грашым, выбрала ўё да капеекі, аддала. Зняла світу, скінула скарб свой — капитанчык вышываны: скажа матцы, што згубіўся. Захарыха, якая хацела была лічыць грошы, ухапіла капитанчык, нецярпіва пакруціла ў руках, агледзела. Капитанчык, відаць, прыйшоўся даспадобы — дзіва, каб такі капитанчык не спадабаўся! Захарыха нават надзела яго, але тут жа скамянулася, зняла, згарнула.

Палічыўшы грошы, знахарка глянула на Хадоську.

— Ето — усё?

— Усё... — прашаптала Хадоська. Багата ж як ёй трэба! Яшчэ, чаго добра, і не захоча рабіць!

— Мало етаго...

Хадоська маўчала. От, канечне ж, не захоча. Верне грошы, скажа: ідзі як прыйшла! Але ж дзе ёй, Хадосьцы, узяць тых грошай яшчэ!

— Няма болей!..

— Ну, няхай ужэ... — прамовіла мякчэй Захарыха. — Адно — што шкода мне цябе... Добрая я...

Яна схавала грошы кудысьці пад паходу, паклала капитанчык у скрыню, якую тут жа замкнула на замочек, падалася к печцы. Упраўляючыся пры печцы, загадала Хадосьцы разуцца, дала рваныя сухія анучы, прынесла карэц гарачай вады з чабаровай заваркай. Хадоська пераабулася, напілася. Пачула, як па целе пайшла лагодная, млюсная цеплыня.

— Угрэлася? — заўважыла Захарыха. — А ты распраніся. Скінь світу... Няма чаго...

Хадоська зноў зняла світу. Цяпер ужо сядзела, як дома, у шэрай зрэбнай кофце, сіней спадніцы, на якой фарба ляжала плямамі. Сядзела, сачыла за Знахаркай, якая поркалася каля печы, і чула, што ўжо амаль не байца яе. Ныла толькі тужліва ў грудзях трывога перад адным, нязнаным ніколі, але нядобрым, страшным, што было цяпер так блізка.

Вярнуўшыся ад печы, Захарыха глянула зноў так строга, што Хадосьцы стала боязна.

— Пакляніся — кеб ні слова пра ўсё! Ніколі, нікому!

Хадоська хуценька, спяшаючыся, сказала:

— Ніколі, нікому ні слова! Як перад Богам! — Яна перахрысцілася.

— Як скажаш — дабра не чакай! — пагразілася Захарыха.

Хадоська так зірнула ў адказ, што было відаць: хай рэжуць, хай паліць — не дазнаюцца нічога! Тады Захарыха загадала:

— Лажыся!

Хадоська не варухнулася, як бы не чула. Знахарка хацела пакласці яе сама. Але як толькі кранула рукой, Хадоська дзіка адкаснулася:

— Не!

— Дурная, чаго ты?!

Хадоська прамаўчала. Сорам, страх, агіда, роспач — усё было на яе твары разам. Ён гарэў агнём...

— Як бы — што якое!.. Як бы — адна такая!.. Було тут, перабуло такіх...

Вочы Хадоські таксама гарэлі, дзікія, поўныя адчаю. Не верылася нічаму...

— Дзело — простае, дзявочае... Няма чаго тут!..

Захарыха пайшла да падлічкі, вярнулася са шклянкай нейкага настою.

— На от — выпі... Супакойся...

Хадоська паслухмяна ўзяла. Зубы яе дробна, трывожна калаціліся аб край шклянкі...

3

Усё аказалася такім страшным, такім балючым, што дзіва, як выщерпела. Балела, як ніколі, нішто. Але горш за ўсё — было страшнна брыдка, агідна, сорамна. Так агідна, сорамна, што, калі скончылася, не магла вачэй падняць на Захарыху, — хацела хутчэй

выбегчы адсюль абы-куды. Толькі б не бачыць, не чудъ яе побач! А Захарыха гаварыла, супакойваючы:

— От і ўсё. Лічы ўжэ — нічога і няма... Як і не було... Кроў шчэ будзе ісці, але ты не думай нічога... Так і трэба... А так, лічы, усё ўжэ... Нічога няма...

Яна сама правяла Хадоську за лес. Хадоська ішла, стомленая без меры, дзіўна аслабелая, чуючи ў сабе нязнаную, страшную спусцеласць, з тутым здзіўленнем думала, што вакол — яшчэ той жа самы вечар, які пачынаўся, калі яна прабіралася сюды! Той жа вечар — толькі сцямнела так, што дрэваў не разабраць. Так мала мінула часу, а колькі перадумана, перажыта. Як усё, здаецца, перамянілася. Яна ўжо нібы не яна, нібы зусім другая. Зусім перамянілася. Зусім нібы незнёная... А вечар — яшчэ той самы, толькі што пацямнела. Тады толькі пачынала цымнеть, а цяпер — змрок, дрэвы здаюцца плямаю, сцежка — плямаю, святлейшай трохі. Неба ледзь шарэ. Усё так хутка абышлося, а здаецца — няхутка. Многа, здаецца, часу прайшло... І так важка на душы. Так пуста і брыдка... Нядобра — перад Богам... Ён зжаліцца. Даруе. Даруй, Божачка! Ты ўсё знаеш... Даруй...

— Дак кроў будзе шчэ... Ты не бойся, калі што якое... А так — як і не було... — Захарыха напомніла з пагрозай: — Дак — кеб нікому ні слова!

Хадоська пачула палёгку, калі знахарка прапала ў змроку. Цяпер Хадосьцы хацелася быць адной, ні з кім не сустракацца, ні з кім не бачыцца. Адной з тым нядобрым, брыдкім, што гняло, прымушала стараніцца ўсіх. К цётцы яна не пайшла. Абышла полем і сяло, каб ненарокам не сустрэцца з кім-небудзь са сваякоў, абмінула, як і ўдзень, Алешнікі. На балоце абхапіла яе грознай цемрай. Хадоська падалася крадком, пільна прыслухоўваючыся. Падступіў, сціснуў грудзі страх: «Божа, не карай мяне! Даруй, Божачко!..»

Абышлося. Прабілася цераз грэблю ціха. Бог пашкадаваў. Але як толькі зажаўцелі рэдкія агенечкы з сяла, нядобрае, брыдкае ажыло зноў. Каля чорных хат стала зусім — нібы не сваё сяло, чужое. Ісці наважылася не скора, падалася, тулячыся да платоў, баючыся сустрэцца.

Ніхто не спаткаўся. Дома таксама спалі. Маці прачнулася, прамармытала праз сон, што вячэра ў печы, Хадоська сказала — есці не хочацца. І хата свая здалася не такой, як раней. Усё іншае. Хадоська хутчэй раздзелася, легла, накрылася з галавою посцілкай. Нічога не чуць, нічога не думаць! Заснуць адразу, прачнуща, забыўшыся пра ўсё. Але не спалася, усё, што бачыла, наплывала і

наплывала ў памяць. Было чагосыці вельмі шкода, і было горка, і хацелася страшэнна плакаць. І яна плакала, душачыся слязымі, баючыся, каб хто-небудзь не пачуў. Са слязымі і заснула.

Абудзіў яе трэск агню ў печы, рып дзвярэй. Маці гатавала сняданне. Бацька скінуў абярэмак дроў. Хадоська хацела, як заўсёды, ускочыць, адзеца, але як толькі варухнулася, пачула — унізе жывата апяякло, як агнём. Сарочка была мокрая, яна паднесла руку к вачам: кроў!

«Нічога... — супакоіла сябе Хадоська. — Захарыха казала, што кроў будзе. Кеб не пужалася... Так, мабуць, трэба...» Яна больш занепакоілася аб тым, каб маці і бацька не ўбачылі, не сталі дазнавацца.

Увесь дзень Хадоська хадзіла, завіхалася, як магла, старалася адагнаць, заглушыць сорам і прыкрасць, што ніяк не хацелі ні адступацца, ні ціхнуць. Не магла глядзець у очы бацькам — здавалася, вось-вось даведаюцца пра яе ганьбу. Ёй было так нядобра! І калі б толькі адна тая пакута, што на душы! Боль у жываце часта рэзаў так, што губы кусала, каб не застагнаць.

Яна са страхам заўважала, што ўсё больш слабее, ногі самі падгінаюцца. Толькі б не ўпасці, датрываць бы да вечара! Абнадзейвала, суцяшала сябе: «Нічога, нічога... Пройдзе...»

Пад вечар маці паслала яе ў склеп прынесці бульбы. Ледзь Хадоська ўзняла каробку з бульбай, як пранізаў такі востры і моцны боль, што аж зацяло дыханне. Адразу ж няспынна пайшла, палілася кроў...

Яе ахапіў жах. Ад жаху яна не помніла, як выбралася ўтару. Калі выйшла з прыгрэбніка, галава закружылася так, што яна ледзь не ўпала. Усё ж неяк дацягнулася да ганка і тут без сілы аб'ехала на ступенькі. «Людзі пабачаць...» — падумала з трывогай. Але ўстаць адразу ўжо не хапіла сілы.

Яна наўколенцах дабралася да парога, чапляючыся пальцамі за дрэва, паднялася, увайшла ў сенцы, адчыніла дзвёры ў хату. Маці, як толькі ўбачыла зблізелы твар яе, жахнулася:

— Дочачко! Што з табою?!

Хадоська важка дапала да ложка, павалілася. Маці спалохана заламантавала:

— Ой, горачко ж ты маё!.. Што ж ето?!. З'ела што паганае, ці што?!. Горачко ж, гора!..

Хадоська маўчала. Яна чула, як кружыцца галава, дзіўна пустая, вялікая, як нейкія хвалі гайдуюць туды-сюды. Было чамусыці вельмі холадна нагам, плячам, спіне, усяму целу, яна стала ўся дробна, нястрымна дрыжаць. Маці накрыла яе спачатку коўдрай, потым

світай, а холад гэты ўсё не адыходзіў, дрыжыкі не ўціхалі. Калі прыехаў з лесу, увайшоў у хату бацька, яна ўбачыла яго як бы праз ваду і пачула як бы праз ваду: «Табе мо што трэба?..» Яна адно моўчкі павяла галавой.

А кроў ішла і ішла, і здавалася, не сунімешца ўжо ніколі. І здавалася, што з крывёй ідзе з яе і цяплю, і жыщё. Заплюшчыўшы павекі, на якія падала з камінка чырвонае свято, яна скрозь дрымоту падумала раптам: «От і канец мой падыходзіць... Смерць мая...» Падумала — і не адчула ні страху, ні жалю, усё было абыякавым, пустым.

Толькі адно дайшло, узварушыла: даючы нейкага зелля, маці сказала, што, можа б, Захарыху-знахарку пазваць. Хадоська як бы ажыла, падняла галаву, ціха, але рагучая прамовіла:

— Не!

Усю доўгую ноч маці не адыходзіла ад яе, укрывала, уздыхала, шаптала малітвы, давала піць зелле. Хадоська то драмала, то абуждалася, то ляжала так, што сон і ява спляталіся, трацілі межы.

«Памру. Ну, і няхай памру...» — думала яна, вяртаючыся да явы.

Пад раніцу бацька запрог каня, паехаў па доктара ў Загалле. Яны прыехалі, калі ў вокнах было ўжо бела — мітусліся першыя, дачасныя сняжынкі. Доктар, распрануўшыся, пагрэўшы каля печы рукі, выгнаў усіх з хаты. Калі ён падступіўся, Хадоська спачатку запрацівілася, але варушыцца, гаварыць было так цяжка. І не было ўжо ахвоты. Было ўсё абыякава.

— У Юравічы! У бальніцу — зараз жа! — сказаў доктар, пазваўшы бацьку з сянец...

Калі заплаканы Ігнат, Хадосьчын бацька, вёз дачку цераз грэблю, яму спаткаўся Чарнушка, які ехаў з Глінішчай ад Годлі. Чарнушка, задаволены тым, што клопат з кофтай збыты, і збыты ўдала, ахвотна спыніў каня.

— Куды ето, Ігнат?

— Дачка... — Ігнатавы губы горка таргануліся. — П-памірае!..

Ганна саскочыла з калёс, сплохана падбегла да Хадоські. Яе ўразіла: Хадоська ляжала, нібы ў дамавіне. Незнама схуднела, без крывінкі, як нежывая.

— Хадосечко!.. Што з табой?!

Хадоська зірнула на яе як бы здалёк. Яна быццам не адразу пазнала, але калі пазнала, ажыла, павекі варухнуліся трывожна, непрыхільна. Адразу ж непрыязна заплюшчыліся.

«Глядзець не хоча!..» — сумелася Ганна.

Хадосьчын бацька правёў рукавом па твары, тузануў каня.

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

Апошнія перад вяселлем дні ішлі ў хапатлівай гонцы. Абдзіралі, рэзалі, секлі цяліцу, смалілі, разбіралі кабанчыка, пяклі хлеб, каржы, коржыкі — смалілі, пражылі столікі, што з непрывыгчкі ад пахаў становілася млосна. Усё, над чым дрыжкалі не адзін месяц і што трэба было расцягнуць да лета, хутка, на вачах, рабілася смажаным і печаным, ненадоўта зносілася ў сырьі і цвілы Чарнушкаў «пограб». Ганнін бацька ўдзень і ўвечар прападаў недзе на ўзболатку ў зарасніках, поцемкам вазіў туды бочкі з брагаю, адтуль крадком валок барыльцы і білагі самагонкі.

Дабра, што мелі самі, хоць падмяталі дачыста, было мала — кідаліся па хатах, дзе толькі можна, — пазычалі. Не думалі, душылі страх — як потым жыць, як з пазычаным разлічыцца: думай не думай, усё адно не выкруціцца інакш. Пакуль абы адзін клопат адолець, вяселле збыць. А там — Бог бацька, там будзе відаць...

Рупіліся — абы пабольш было, абы хапіла. Хата поўнілася мітуснёй, гоманам, чадам. Вечарамі ў Ганны балелі рукі і спіна, у роце было горка, сон браў дурнотны, нездаровы. Ад утомы, недасыпання, чаду галава стала нейкая няцямная, важкая. І сама ўся як бы ацяжэла, хадзіла, рабіла ўсё без ранейшага спрыту, павольна, абыякава. Бацька і мачыха варушыліся таксама нібы заведзеныя, стараліся больш таму, што трэба было спяшацца: падганяў усё неспакой — не спазніцца б, управіцца б у пару...

Увечары ў суботу сабралі дружак маладой, бліжэйшых сваякоў, пасядзелі трохі за сталамі. Пасядзелі так, каб не выдаткавацца загадзя, праста — абы паказаць, што помніць «закон» і шануюць і каб не сарамаціцца перад людзьмі, бо ў жаніха ж — гулялі. У нядзелью з самага ранку Чарнушка стаў ладаваць вясельны воз. Калёсы былі не свае, пазычаныя — ладнейшыя, на лягчэйшым хаду, моцныя, акурат для таго, каб ехаць у такую дарогу. Папрасіць прыйшлося і аднаго каня. Чарнушка накарміў яго добра разам са сваім канём, даў нават аўса, каб пругчай кацілі калёсы, не ганьбілі маладую. Тады, як дружкі прыбіралі стужкамі вуздзечку, нарыйтнікі, дугу, ён палажыў на воз лепшага мурожнага сена, якое выбраў загадзя, старанна заслаў яго коўдраю.

Ужо збіраўся запрагаць коней, калі з хаты прыйшоў Хведзька:
— Вас мамо заве...

Чарнушка памацаў хамут, неахвотна падаўся к ганку. У хаце было трохі жанок, дзяўчат, Ганніных дружак і сябровак. Жанкі хадзілі разам з мачыхай пры печы, каля сталой з гарэлкай і ядою, дзяўчатасты ў кутку каля дзвярэй шапталіся аб нечым. Ганна была між іх.

Мачыха, як толькі ўбачыла Чарнушку, з заклапочаным выглядам адвяла яго ў куток да акна, сказала ціха, разважліва:

— Маладую адзяваць час ужэ...

— Час дак час... — Чарнушка ледзь не ўздыхнуў.

— Час... — Мачыха яшчэ наблізілася, яшчэ прыцішыла голас. — А сам — што надзенеш?

— Што е, тое і надзену. Буў жа ўчора ў нечым...

— Буў!.. У дзіравых штанах!.. Латка на латцы!..

— З латкамі дак з латкамі. Вялікая бяда. Не жаніх, грэц яго...

— Не жаніх-то не жаніх! Дак нявеста — дзіця тваё! Нявесцін бацько! Не чужы, кеб абы-як можно, кеб так — старцам — к жаніху выйсці!.. Учора — то шчэ нічога, свае булі! Галякі такія ж, сказацы! А тут — сойдуцца са ўсяго свету! Дай жаніх які! Багацей першы!

— Багацей, багацей! А што ён — чужы, не знае, сколькі ў мяне капітала! І то шчэ — дзяякуе няхай, што ўгашчэнне сабраў!

Мачыха нецярпіва, коса павяла позіркам — нікто чужы, здаецца, не слухае іх гаворкі, а ўсё-ткі зашаптала цішэй. Асцярога ніколі не лішняй...

— Угашчэнне ўгашчэннем, а толькі вочы не зальеш! Усё разгледзяць дай абгаворы!.. Адзецца трэба — кеб не сорам перад Глушакамі стаць! І сядзець жа разам з імі прыйдзецца!.. Я дак у Хімы пазычу. У яе кохта е сіняя, з палярынай... — Мачыха сабралася выходзіць. — А ты б — к Грыбку збегаў, пакуль суд ды право. Штаны ў яго дабрэнныя. Са службы каторыя прынёс.

— Мне і ў сваіх не пагано. А каму не падабаюцца, няхай не глядзіць!

— Табе-то, можа, не пагано, дак дачцэ — як? — Мачыха кінула позірк на Ганну, якая падышла паслушаць бацькоў. Думала, Ганна падтрымае, але тая — хоць бы слова. — Мне — як? Перад людскімі вачыма! Глядзець будуць, усё разгледзяць, што було і чаго не було. Абы даў прычэпку, абсмяюць! Голае цела, маўляў, латкамі прыкрыў! А таксамо — к багатым лезе, маўляў!

— Няхай смяецца, каму хочацца! А мне — усё адно!

— От бо — розум! Як дзіця! — страціла рэштку цярплівасці, ускіпела мачыха. — Дзіця — і тое даўмела б!

— Знаеш што, — ускіпей і бацька. Ён загаварыў ужо так, што жанкі і дзяўчатасты прыціхлі, сталі здзіўлена слухаць. — Хочаш да Хімы

ісці, дак ідзі, а мяне — не чапай! I так — чорт душу скрабе! Не да штаноў паганых, кеб яны згарэлі! Тут на душы такое, а яна, грэц ёй, — штаны, латкі!.. Ідзі, калі хочаш!

Мачыха азірнулася, перахапіла позіркі жанок, сказала Цімоху як можна мірна:

— Мне — што? Я ж — аб табе. Каб табе лепей!.. А не хочаш, не трэба!

Яна стукнула дзвярыма. Бацька ад душы плюнуў, зрабіў выгляд, што шукае штосьці на чорным, чыста вышкрабаным, вымытым падаконніку ля палаціў, сказаў Ганне, як бы апраўдаючыся:

— У Грыбка вазымі! Бы на чужыне, бы ніхто не знае, якія штаны ў мяне, якія ў Грыбка! Тыя штаны ўжэ хто ні насыў: мо пайсотні вяселляў справілі! Ледзь не ўсякі жаніх у Грыбковых штанах! — Ён пакруціў у руках свае святочныя штаны. — Якія е, такія е, затое не чужыя...

Ганна, задуменная, сур'ёзная, адгукнулася:

— Дзірка ў іх на латцы, на каленях... Дайце зашыю.

— Ты б сказала, кеб самую сабіralі. От-от прыехаць могуць!

— Упраўлюся.

Яна ўзяла штаны, прысела на высокіх палацах, засланых новаю коўдрай, пад якой было ўсякага рыззя, пачала звыкla завіхацца з іголкай.

Штаны былі не то шэрсыя, не то жоўтыя: іх хацелі неяк паднавіць, пафарбавалі, але фарба аказалася з фокусамі, узялася няроўна, а лапіны вымалювала зусім інакш, пад спелую цыбулю. Але Чарнушка як бы і не бачыў гэтага знаку сваёй беднасці — з сумам, з замілаваннем глядзеў на дачку, на яе рукі, на чорныя валасы, смуглывы лоб. Калі Ганна падала яму штаны, ён пачуў, як збірающа недарэчныя слёзы, ледзь стрымайся.

— Ну от, перахаджу неяк! У сваіх!..

Мачыха вярнулася ад суседкі радая, з кофтай, але як толькі ўбачыла Чарнушку, пакрыўджана нахмурылася, адварнулася, мабыць, не збіралася дараўваць спрэчкі. Бацька таксама, было відаць, не збіраўся вінаваціцца...

— Матко, маладую час убіраць, — сказала старая Аўдоля, што корпалася пры печы.

— Знаю сама, што пара! — Мачыха, не гледзячы на чалавека, паклала кофту на палаці, загадала Ганне садзіцца на ўслон. Усе, хто быў у хаце, жанкі, дзяўчатаы абкружылы Ганну: адны — каб памагчы мачысце, другія — дружкі — каб зрабіць тое, што належыць ім,

выбраным за дружак, трэція — каб праста паглядзець. Такая падзея ж!..

Чарнушка кволя хіснуўся, падаўся к дзвярам. Заўважыў на печы Хведзьку, які таксама прыціх, навастрывоўся вочкамі, — хмурна кіўнүү галавою: злаз! Узяўшы малога за руку, бацька рвануў клямку і знік у сенцах...

Ён выйшаў на ганак — коні былі ўжо запрэжаны, мокры вецер варушыў каснікі на вуздзечках, на дузе. Чарнушка пастаяў разгублена, трymаючы ў руцэ забытая штаны, патупаў назад у сенцы. У сенцах ён памыўся, перайшоў у каморку, памазаў лоем валасы, каб ляжалі, пераадзейся ў картовыя, з цыбулькамі лапінамі штаны, раптам без сіл апусціўся на кубел. Невядома, колькі сядзей бы так ён, калі б Хведзьку не надакучыла гэта і малы не шмаргануў яго за рукаў. Чарнушка зварухнуўся. Калі ён зноў ступіў у хату, Ганна ўжо стаяла заплеценая, у новай атласнай кофтачцы, у чырвоным, з зялёнымі клетачкамі андараку, у чырвоных матчыных чаравіках-пайбоціках.

Чарнушка глянуў — вянок на Ганне, вэлюм спадае да долу, лёгкі, нібы і не важыць нічога. Над белай атласнай кофтачкай, у вэлюме так добра, прыгожа відненеца смуглываасць яе твару, дужкі броваў, вільготныя, як спелыя вішні ранкам, вочы. «І ўся яна — як вішня! Як кветка з вішні!..» — падумай Чарнушка, чуючы, што душу сціснула вялікая журба.

Вянок, вэлюм. Убачыўшы іх, ён, як ніколі яшчэ, пачаў бяду. Не, ён не толькі пачаў, ён, здалося, убачыў гэтую бяду — у вянку, у вэлюме, грозную, страшную. У яго зноў аслабелі ногі, руکі так, што ледзь хапіла сілы, каб падняць руку, сцерці з вачэй штосьці мокрае, туманлівае. Ён адразу адараў позірк ад Ганны, стаў тупаць па хаце, абы тупаць, абы не думаць, не глядзець на дачку ў вянку, у вэлюме...

Усё, што ён бачыў, што чую, дзіўна адгукалася ў ім журбою. Некалькі разоў убягалі ў хату дзяўчата, аў'яўлялі: «Едуць!» Пачыналася мітусня, трывога, і журба ў ім пякла мацней, потым аказвалася, што трывога дачасная, усе прыціхалі, але сум яго не прападаў. Дзяўчата, жанкі спакойна гаманілі, спявалі, нудзіліся, а яго журба ўсё тачыла і тачыла.

Нават тое, як спакойна сядзела, чакала свайго дачка, таксама вярэдзіла яго душу. Яна была такая ціхая, якой бацька і не помніў ніколі, слова, здаецца, не прамовіла. Вакол яе перакідваліся смешкамі, прыслухоўваліся нецярпліва, толькі яна адна была маўклівая, ціхая. Гарэніца, нецярпліўка заўсёды!..

Нішто не змянілася ў ёй і калі пачулася музыка: спачатку толькі буханне барабана — бух, бух, бух, потым урачыстыя, з жаласным хліпаннем, пералівы гармоніка, пісклявы, прарэзлівы віск дудкі. Музыкі хутка набліжаліся, дудка і гармонік чуліся ўсё лепш і лепш...

Адна з Ганніных дружак, гарэзная, вяртлявая Маруся, ускочыла, прыслушалася са страхам, абвяла вачыма дзяўчат, крыкнула:

— Дружыно! Ето ж — чужыя якіясьці пад'ядзжаюць!.. Маладую нашу Ганулечку, мабыць, адобраць хочуць?!. — Яна грозна нахмурылася, кінулася к дзвярам. — Не аддадзім яе!..

— Не аддадзім!.. Выручым!.. Прагонім, калі што якое!.. Ці — няхай па-доброму! Выкупяць няхай!.. — Усе, хто быў у хаце, акрамя Ганны, з вясёлым шумам, крыкамі высыпалі на ганак, на двор.

Чарнушка зірнуў на Ганну: толькі яна не ажыла. Уздыжнуў, ціха выйшаў за ўсімі...

2

Музыка на вуліцы — перад самай хатай — сцікла, і Ганне стаў чуваць гоман многіх галасоў, воклічы, нейкія каманды. Спрэчкі, рогат барацьбы... «Не пушчаюць. Выкупу дабіваюцца...» — прайшло ў яе галаве.

«Багато народу, пэўна...» — падумала яна, як думаюць аб нечым далёкім, чужым. Увесь гэты гоман, спрэчкі, смешкі гэтых, што прабіваліся з вуліцы, з двара, даходзілі да яе як у сне, як бы зусім і не датычыліся яе.

Яна сама была як у сне. Жыла неперажытым. Гэта пачалося ўчора, калі сышліся госці... Пілі, елі, гаманілі... Яна таксама піла. Піла не таму, што хацела, а таму, што не піць гарэлку маладой нядобра. Есці яна зусім не магла. Пасля таго, здавалася, бясконцага гатавання, ад якога і цяпер балелі рукі і было моташна, на яду і глядзець не хацелася.

— Чаго ты, Гануля, не ясі нічого? — падъходзіў бацька, які паглядваў на яе пільна, журботна. — З'ела б чаго, а, дочачко?

— Пад'ела ўжэ... Не хочацца...

— Пірага б узяла. Ці — халадцу?

— Я хіба коржыка вазьму...

— Еш. Бо так скора сп'янішся...

Яна і праўда хутка сп'янела. У галаве шумела, перад вачыма ўсё гайдалася, плыло — міскі, пляшкі, мачыха, людзі. І ад гэтага мацнела дзіўнае адчуванне, што ўвесь гэты тлум, гэтая п'янная вячэра — усё гэта не для яе, далёкае і чужое ёй — чужое свята, чужое вяселле!..

Калі госці разышліся, ёй, сп'янелай, ледзь хапіла сілы, каб раздзецца, залезці пад коўдру, але сон доўта не ішоў. У галаве кружылася, блыталася — гамонка, песні, твары. Зыбаўся, плыў кудысьці ложак, было вельмі млосна ў грудзях, і здавалася, гэта ніколі не скончыцца... Заснуць, заснуць бы як-небудзь, не чуць, не бачыць, забыць усё!..

Сон быў такі, што і ў ім штосьці доўта блыталася, перамешвалася, плыло. Раптам яна закрычала са стогнам, прачнулася зусім, мокрая ад поту, поўная гідоты і страху. Рукі яе, усё цела было нацята, дрыжала.

— Што ты? Што з табой? — трывожна запытала мачыха.

— Н-нічога. Сон п-прысніўся...

— А-а. Перахрысціся. Спі...

За акном церусіў дождж, было чорна і ціха, як у магіле. Лежачы, спакваля спакайнеочы, яна паспрабавала было ўспомніць, што снілася, але не змагла: згадваліся толькі абрыўкі. Луг, заліты сонцам. Васіль косіць. Капа сена. І неспадзеўкі — абруч гадзюкі на назе!..

Дурман ад гэтага сну не выходзіў увесь ранак. Жыў і цяпер. Што ён значыць, гэты сон? Аб чым кажа, што прадвяшчае?

Яна чула ўтому ва ўсім целе, як пасля цяжкой працы. Балела галава, і, як шчасця, хацелася цішыні, спакою, адзіноты. Але на ганак, у хату ішоў гоман, людзі, многа людзей. Нібы ў сне, нібы чужога, убачыла яна Яўхіма, які пад віск і грукат музык, што зайграі марш на двары, уварваўся ў хату з Ларывонам, з Сарокай, з цэлай хэўрай прыяцеляў сваіх, такі ж, як яны, шумлівы, рухавы, вясёлы. Ён быў у новым касцюме, у скураных блішчастых галіфэ, у блішчастых ботах, сам увесь блішчасты: твар ільсніўся чырвона, як памазаны салам. Нават вочы былі быццам памазаныя, блішчалі масляніста, радасна. Шапачка з шырокім блішчастым казырком зухавата з'ехала на самае вуха. І ўвесь ён кідаўся ў вочы незвычайнай зухаватасцю. Не было відаць і знаку таго, што ён не спаў ноч, гуляў, піў.

«Набраліся ўжэ і сягоння, апахмяліся...» — прайшло ў Ганнінай галаве.

— Памагай Бог у хату! — голасна сказаў Яўхім, зірнуў вясёльмі масляністымі вочкамі на Ганну.

— Дзякуем... Дзякуем на добрым слове! — выбегла наперад яму мачыха. Ганна ўбачыла — яна, як дзіця, прыціскала да грудзей новыя боты — напэўна, Яўхімаў падарунак. — Азалаціў ты мяне! — аж заспявала яна. — Век — пакуль буду — Бога маліцьму... за тваю ласку!..

Усе навокал шумелі, зайздросцілі мачыє: гэта дык падарунак — багацце цэлае! Вось жа шчасце ўвалілася ў руکі Цімашысе!

— Ето — кеб не гразко і не холадно хадзіць было к свайму зяцю! — Яўхім так гаварыў, так глядзеў на ўсіх, што Ганне падумалася: лічыць — ён тут самы жаданы, самы важны, гаспадар і бог!

— От, няхай табе, Яўхімко... — не магла супакоіца мачыха, — што ты хочаш — няхай усё будзе. За тваю такую дабрату... — Яна паглядзела на боты, жаласна скрывілася, засмаркалася і раптам палезла к Яўхіму цалавацца. — Кеб табе ўсяго было добрага — вазамі. Кеб удача вялася, не пераводзілася...

Калі Яўхіма павялі да покуту, яна бегла побач.

— От тут... От тут, Яўхімко, зяцёк ты мой залаты!.. Тут тваё мясцечко!.. А тут — буяры твае!..

Яўхім сеў за стол, скамандаваў:

— Буяры-гусары! Наша пазіцыя, кажуць, тут! Садзіся!

Ганну з дружкамі пасадзілі за другі стол. Як толькі паселі, барадаты Пракоп наліў чарку гарэлкі, і за сталамі, і не толькі за сталамі — у парозе, каля печы, дзе тоўпіліся цікаўныя, нават за шыбамі, да якіх плюшчыліся твары, ураз прыціхлі: усе ведалі — зараз будзе не абы-якое відовішча!

— На талерку, на талерку пастаў!.. — пачулі ўсе ў хаце Сарочын шэпт. Сарока шмарганула свата за рукаў.

— Не трашчы! Сам знаю! — вырваў ад яе рукаў, аб'явіў уголос Пракоп.

Сарока закапыліла губы, пакрыўдженая, злосная. Пракоп жа паставіў чарку на талерку і няўклодна, з важным выглядам паднёс да Ганны. Чуючи на сабе позіркі многіх людзей, Ганна, як у даўно завучанай ролі, паклала на чарку хустачку. Усе, хто сядзеў за сталамі, стаяў у парозе і за вокнамі, добра ведалі, што і як павінна быць далей, але сачылі з пільной увагай. Жыццё ў людзей было не надта багатае на падзеі, на ўцехі — усе нязводна глядзелі, як Яўхім узяў хустачку, як выняў з пінжака, паклаў на талерку грошы. «Цэлыя тры рублі!» — заварушыліся, зашапталіся многія.

Ледзь не ўсіх здзівіла, што Ганна ўзяла такія грошы абыякава, быццам гэта быті не трывалі рублі, а нішто. «Бач ты, ганарыстая качка, шчэ й не пажаніліся, а ўжэ — як багачка!» — асуздзіла маладую Сароку.

Сарока сачыла за ўсім не так, як іншыя, яна цікавала, нецярпіва прагнула: вось-вось прыйдзе момант, калі яна пакажа сябе! Але і недарэка Пракоп і Ганна, быццам назло ёй, рабілі ўсё як трэба: узяўшы грошы, маладая ўзяла потым і чарку і выпіла.

Як толькі выпіла чарку гарэлкі Ганніна дружка Маруся, мачыха выштурхнула наперад к сталам разгубленага, напалоханага Хведзьку, які, апынуўшыся перад людскімі позіркамі, стаў дзікавата азірацца — яўна хацеў шмыгнуць у сенцы. Столькі казала, вучыла маці, што трэба рабіць, як прыйдзе яго пара, а выйшаў — ураз забыў усё.

— Хадзі ка мне! — пазвала яго Ганна. — Вазьмі за руку.

— Ідзі, ідзі! Не бойся, браток! — падскочыла да Хведзькі Сарока.
— Вядзі к сталу маладога, кеб — даў залатога!

Хведзька азірнуўся на сенцы, падумаў трохі, неахвотна паслухаўся, узяў руку, якую падала Ганна. Глянуў, куды ж весці?

— Туды, да сватоў! — шапнула браціку Ганна, пайшла к Пракопу і Сароцы, якая ўжо важна сядзела за столом.

— Скажы, кеб заплацілі за маладую! — не ўтрывала, памагла маці.

Хведзька выціснуў:

— Заплаціце... за маладую...

Страшны, як лясун, Пракоп паклаў яму ў далоньку вялікі важкі кружок: гэта быў пятак. Хведзька зацікавіўся, паднёс далоньку з кружком да твару, не адразу і зауважыў, што на яго забыліся. А калі зауважыў — як птушка, перад якой адчынілі дзвёры, нырнуў у сенцы...

Пасля таго як бацька і мачыха блаславілі маладых на вянчанне, пад віск дудкі, плач гармоніка і буханне бубна Ганна і Яўхім выйшли на двор. Ганне кінулася ў очы музыкі ў лапцях, аблепленыя гразёю да кален...

Было, як і раней, ветрана, хмарна, нібы збіраўся дождж.

— Трэба ж — столькі гразі нарабіло! — сказаў бацька і заспяшаўся к коням. — Бліжэй падгані! К самаму ганку! — крыкнуў ён хлопцу, які трymаў лейцы.

Ладаваліся ў царкву трymа вазамі: на першым Ганна з дружкамі, на другім Яўхім з братам Сцяпанам і дружынай, на апошнім — Пракоп і Сарока. Трэба было выпраўляцца ўжо, а працэсія не краналася: музыкі, якім трэба было ісці за сяло пешкі і перад вазамі, азіраліся на вазы, тапталіся. Цераз некалькі кроکаў холадна паблісквала лужына — па калена, не менш...

— Чаго сталі?! — весела крыкнуў Яўхім. — Не бойцеся! Не патонеце!..

Ён зарагатаў. Пад гэты рогат музыкі асмялелі, зайгралі марш і, хоць без ахвоты, але і без скаргі, пацягнуліся к лужыне. Абавязак ёсьць абавязак...

Добра, што хата была край сяла: вуліца, дзякую Богу, нарэшце скончылася. За сялом неўзабаве дарога пайшла не такая гразкая, цвярдзейшая, і да таго ж тут музыкам — па закону — можна было ўжо сесці на воз. Яны з радасцю і палезлі да сватоў.

Цяпер, як і трэба, паехалі наўскач, з галёканнем, са звонам, аж гразь ляцела з-пад капытоў, з-пад калёс.

Імчалі нядоўга. За цагельняй прыщішлі коней, з'ехалі на грэблю. Хоць было гразка, вазы спачатку ішлі цвёрда, лёгка, адно падрыгвалі дробна. Што б там ні казалі, добрую грэблю намасцілі. Шкода толькі, не дарабілі...

— Ну, памагай Бог! — крыкнуў Яўхім, калі першы, Ганнін, воз, хістаючыся на нявідным ламачы, уехаў у балотную гушчу.

Але Бог не хацеў памагаць. Неўзабаве штосьці пад возам хруснула, і ён асеў так, што дружкі з крыкам паўскоквалі — гразь была пад самымі драбінкамі. Вось-вось на сена, на сядзенне ўспаўзе. І да ўсяго — коні сталі. Як ні гразіўся, ні сцябаў іх скураной пугай паганяты, як ні пляліся яны, ашалела водзячы вачыма, воз не кранаўся.

— Эй, чаго там?! Расселіся!.. — крыкнуў дружкам Яўхім, рагочучы. — Скакайце на землю! Памагайце!

— Сам саскочыў бы, такі добры! — адгукнулася за дружак Ганна.

— Мне! — няможна! Я — малады!..

— От і пасабіў бы — маладой сваёй!

Яўхім раптам весела ўстаў, выпрастаўся:

— Это — праўда! Маладой пасабіць трэба!.. Праўду сказала!..

Ён, як быў, у паддзёўцы, у наваксаваных хромавых ботах, скочыў у гразь. Грузнучы ледзь не да пояса, перавальваючыся, з гарэзнай усмешкай рушыў да Ганны.

— Маладую трэба выручиць з бяды!

Ускочыў у гразь ён, адчувала Ганна, таксама з форсус: няхай, маўляў, глядзяць, бачаць усе, які ён, — і ўсё ж учынак гэты, смеласць яго, адданасць узварухнулі, усцешылі.

За Яўхімам улезлі ў гразь Сцяпан і яшчэ двое.

— Ану — узялі! — загадаў Яўхім паганятаму, таварышам сваім. Ён паспрабаваў падняць воз ззаду, штурхнуць наперад. — Узялі! Раз, два!

Ганна ўбачыла блізка закаханы, гарачы позірк яго, зірнула мякка, удзячна. Ён рабіў гэта для яе, ён і не такое гатоў быў зрабіць для яе, абы толькі было трэба, як бы пабачыла Ганна. Форс яго — толькі для віду, для другіх, дробязь.

Воз нехачя вылез з ямы, асеў у другую, нахліўшыся так, што, здавалася, траха не перакуліўся, вылез і з гэтай, і з трэцяй; і ўвесь час, пакуль не кончыліся гэтыя ямы, Яўхім ішоў услед, памагаў.

Цягнуліся па грэблі доўга, хоць алешніцкія хаты на нізкім чорным пагорку за хмызняком былі, здаецца, рукой падаць. Халодная, ліпкая твань абапал грэблі, голая, панурая шчэць хмызняку быццам трымалі пры сабе, не хацелі пускаць, адступалі марудна, неахвотна.

Калі выпаўзлі на сухое, спыніліся, пасасковалі з вазоў. Жмутамі сена, што выцятвалі з-за драбінак, сіралі гразь з конскіх жыватоў і ног, з калёс, чысціліся, прыбіраліся самі. Яўхімавы хлопцы, хто сам не вельмі вырабіўся ў твані, з рогатам завіхаліся каля Яўхіма: здымалі боты, выкручвалі ануchy, абціралі штаны.

— От дак жаніх! — чулася адтуль іржанне. — Самой Захарысе ў пару! І тая спужжалася б!..

Ганне таксама было клопату: хоць пераседзела грэблю на возе, фарбаваную світку і андарак гразь пабіла, нібы шротам...

— Ето ж трэба, штоб так разліо! — здзіўлялася Сарока. — То мароз, снег, то гразі — па вушы! Траха не патапліся душы!

У сяло ўехалі, як і трэба ўязджаць у сяло маладым, важна, урачыста. Яўхім наказаў — каціць так, каб зналі нашых! Музыкі, якія зноў мяслі наперадзе ў лапшях, як толькі падышлі да першых хат, далі такога зыку, грукату, што алешнікаўцы, хто ў чым быў, у момант высыпалі на вуліцу, як на пажар. Старыя, малыя, тулячыся каля платоў і варот, разглядвалі працэсю, гаварылі штосьці адзін аднаму. Найбольш гаварылі, мусіць, аб ёй, і Ганна чула сябе няёмка, як у Куранях, калі гулялі змовіны. Знаў былі ў душы сорам, вінаватасць, нядобрая, няясная трывога...

Недаёка за паваротам завіднеўся пад бляшаным даждам папоўскі дом, за якім, трохі ўбаку за хатамі, ускрай поля, забялела сценамі, зазелянела купаламі і паддашкамі акружаная частаколам і голымі бярозамі царква. Чым бліжэй пад'язджала Ганна вуліцай, прысадамі да гэтай царквы, тым трывожней, цяжэй становілася ў яе на душы.

Перад царкоўнай агароджай коней спынілі, і маладыя і ўсё іх акружэнне пайшлі к царкве па ўтаптанай дарожцы пешкі. Калі Ганна ступіла за агароджу, трывогу яе раптам, як у вечар пасля змовін, пранізала пякучае джала шкадавання аб тым добрым, дарагім, якое яшчэ нядаўна не толькі не берагла, але і не заўважала. І якое заўважыла, пачула так позна. Перад тым, як страціць. Ступіўшы на ганак, яна мімаволі прыпынілася: так захацелася стаць, пачакаць, адцягнуць тое, што павінна было зараз адбыцца, павінна было

палажыць мяжу між ёй і ўсім мінулым, неперажытым яшчэ, дарагім. Так хутка і — назаўсёды!

Але ні стаяць, ні чакаць нельга было. Ззаду, збоку тоўпіліся людзі — дружкі яе, Яўхім, дружына яго, Сарока, Пракоп, алешнікаўцы. Яе, нібы вада дрэва, несла гэта людская плынь у пройму дзвярэй. Проста перад ёю, пабліскваючы пазалотай, чырвона свяціліся алтар, абразы, лампады. Ганна ўбачыла бляск рызы і перавяла позірк на бацюшку твар: стары глядзеў насустроч, здалося, праніzlіva, строга, быццам бачыў, ведаў усё.

«Што ж я? Грэх жа! Грэх! Божа мой!» — апомнілася, схамянулася Ганна і вінавата, хутчэй пайшла к бляску рызы, к строгаму позірку.

Цяпер яна ўся поўнілася паслухмянасцю і пакорай, той пакорай, якая брала яе ў сваю ўладу тут заўсёды з тых дауніх часоў, калі ўпершыню прывяла яе сюды, маленькую, палахлівую, нябожчыца маці. Паслухмянасьць, страх, пакора, што перад гэтым бляскам і таямнічасцю ўвайшлі ў яе ў той дзень, так і засталіся ў Ганне на ўсе гады: няхай не такія моцныя, як у маленстве, але ўсё ж жывыя, неадступныя.

Са звыклай тут паслухмянасцю рабіла яна ўсё, што трэба было, чула, ловячы, кожнае слова рудога алешніцкага старасты і бацюшкі, — сачыла без думак, як увішная Сарока з Пракопам рассцілаюць скрутак палатна на падлозе, кладуць на яго два пятакі. Па знаку рудога алешнікаўца пакорліва стала побач з Яўхімам правай нагой на манету, зняла свой персцень. Бацюшка, на твары якога ад варушэння святла маршчыны то амаль знікалі, то вырэзваліся крысымі глыбокімі раўчачкамі, даў ёй запаленую свечку, якая мігала і чадзела, і Ганна стаяла як скамянелая, пакуль ён перад Богам і святымі, што блішчалі, сачылі адусюль, надзяваў Яўхімаў персцень ёй на палец, а яе персцень — Яўхіму. З усяго, што было тут, гэты момант здаўся ёй як самы важны. Яўхімаў персцень, які яна добра чула на пальцы, быў як знак, што паказваў яе новае становішча.

«От і ўсё. Ужэ — чалавек мой, а я — жонка яго...» — ясна прайшло ў яе галаве. Гэтая думка цяпер не выклікала ўжо ні трывогі, ні шкадавання, Ганна пачула нават дзіўную палёгкую. Столькі думала, трывожылася, а яно — вось прыйшло, адбылося, і ўсё стала на сваё месца. Адбылося, як у людзей, па-божаму, і думаць няма чаго...

З гэтай палёгкай, бяздумнай, спусцелай, ехала яна, прабівалася цераз грэблю назад, аж пакуль пад віск і буханне марша не сышла каля сваёй хаты, перад якой ужо стаяў на двары стол. Калі яна ішла побач з Яўхімам між натоўпу, які ціснуўся, варушчыўся абапал, позірк яе неспадзяўкі наткнуўся на Валодзьку, Васілёвага брата, які глядзеў

на яе, здалося, нядобра, бязлітасна. Яна на міг зірнула на яго з увагай, убачила, што ён проста зніякавеў, аказаўшыся перад людзьмі, таму і глядзіць спадылба, — і ў той жа момант пачула, як няпрошаныя, кінутыя ў царкве шкадаванне, трывога зноў упаўзлі ў душу.

Дружкі быццам зразумелі гэта, быццам заглушыць трывогу яе хацелі — заспявалі ахвотна, голасна:

Выходзь, матко, з свячамі,
Пазнай дзіцятко між намі...
Мы тваё дзіцятко звянчалі...
А цяпер выходзь, матухно, проціў нас
Да вітай кубачкам усіх нас.
Да пытай доночку, дзе була...
У божым доме — не твая,
Госпаду Богу прысягла,
Яўхіму ручаньку аддала...

Ганна спачатку амаль не чула, што спявалі дружкі. Дайшло толькі апошняе: «...Госпаду Богу прысягла, Яўхіму ручаньку аддала», — дайшло, адазвалася такой скрухай, што ў горле зашчымела.

«Яўхіму ручаньку аддала!..»

3

Калі маладыя з дружкамі, са сватамі, са сваякамі ўціснуліся ў хатнія дзвёры, мачыха забегала, залямантавала:

— Маладыя нашы! Жанішок наш дарагі! Сваточки, госцечкі!.. Сядайце, паспытаіце, чаго Бог прыслаў, чаго з яго міласцю прыдбалі!.. Кеб пасядзець разам, пачаставаць з такой радасці!..

— Сядайце! — ціха сказаў і Ганнін бацька.

— А чаго ж — і сядзем! — весела абвясціў Яўхім. — Мы — не ганарлівия, можно сказаць, для етаго і прыехалі!

Іх пасадзілі разам, Яўхіма і Ганну, на покуце. Госці яшчэ доўга тоўпіліся ля лавак, залазілі за сталы адзін за адным, рассаджваліся. Плёўся жвавы, радасны гоман са смехам, чулася, быў у хаце той настрой, які звычайна прыходзіць перад гульбою, гарэлкай, добрай ядою. Мачыха, гаманлівая, памаладзелая, прыгорблены задуменны бацька пайшлі з бутэлькамі паўз сталы, пачалі наліваць карцы, шклянкі, пазычаныя аж у Міхалеве далікатныя чаркі.

— Штоб шчасце маладым було! — сказаў Пракоп і грозна ўзняў карэц к чорнай барадзе.

— Кеб пілася і елася, кеб було ўсяго, чаго хацелася!..

Яўхім выпіў зразу, перакуліў карэц, няхай бачаць — да дна. Ганна ж, як бы штосьці перахапіла горла, ледзь прыгубіла.

— Усё трэба! Да канца! — першы заўважыў, крыкнуў Яўхім.
Усе ўраз зашумелі, падтрымалі яго:

— Да канца! Усё!

І прыйшлося паслушацца, перасліць сябе. Потым ускочыла Сарока, паспытала нібы гарэлку, скрывілася, як ад палыну, стараючыся перакрычаць усіх, заявіла, што піць не можа, бо гарэлка горкая, і людзі, душачыся ядою, заверашчалі, загулі:

— Горкая! Горко-о!

Яўхім зухавата ўскочыў, пацягнуў Ганну. Яна ўбачыла перад сабой зноў пачырванелы задаволены твар, зноў нібы падмазаныя маслам гарэзныя вочы. На плячах яе быў моцны, упэўнены поціск далоні...

Калі апусцілася на лаўку, пачула, што ў галаве пачынае шумець. Але закусваць не стала, не хацелася. Стомленымі вішнёвымі вачымі паглядвалі на гасцей, не магла адагнаць зноў адчування, быццам бачыць усё ў сне. Людзі за сталамі пілі, елі, як згаладалі ў полі, чамусыці амаль не гаманілі, а крычалі, аж дрыжалі шыбы.

— Яўхімко, зяцёк мой даражэнкі, — завіхалася каля маладога мачыха. — Пі і закусвай, чым Бог паслаў! Не грэбуй, Яўхімко, калі што якое ненарокам... Чым багаты, тым і рады, са ўсёй душы стараліся... Кеб усё добра було, кеб не горай, як у другіх людзей... І вы, госцечкі, дружына, кумпанія ўся, піце і закусвайце, чаго каму хочацца!

— А мы і п'ём, і закусваем! — акідваў вачыма дружыну Яўхім. — Мы ету работу любім! Нам абы паболей — такой работы! — Яго прыяцелі дружна ржалі. — Толькі от — маладая чагосыці не есь, не п'е!.. — схіліўся Яўхім да Ганны.

— І так ужэ ў галаве шуміць, як у дождже, — сказала, апраўдаючыся, Ганна.

Бацька ўчуў, заступіўся:

— Няволіць не трэба! Кожны сам знае, сколькі каму выпіць! Сколькі хто можа, няхай столькі і п'е. — Ён паспрабаваў адвесці гаворку ад Ганны, сказаў да Яўхімавых хлопцаў: — Каторыя могуць, няхай п'юць, не баяцца. Гарэлка, сказаць, не куплённая. Грошай не пераводзіў. Сам у кустах нацадзіў!..

— А едкая, ядры яе! Пячэ — горай за агонь! Ето не тое, што хвабрычнае! — пахваліў Ганніага бацьку Ларывон.

— А закуска — шчэ лепей! — падтрымала гаспадароў, помнечы пра свой абавязак, дружка Маруся. — Такое ўсё смашнае, і смажэнне, і пячэнне!

Дзяўчата, жанкі дружна заківалі галовамі, сталі хваліць яду, мачыху, Ганну, бацьку — хваліць усё, што падабалася і што не падабалася. Ганна слухала гэта без уцехі, ведала — хваляць больш таму, што так трэба ў гасцях. Ды і чаго дзівіцца: многім перабіраць вельмі не было ад чаго — дома картопля з расолам за шчасце...

Людзі п'яnelі, і крык за сталом усё мацнёй. Мачыха ўжо не паглядвала з непакоем на сталь, на гасцей, не гадала — хопіць ці не хопіць, — хадзіла няроўна, піла і ела з усімі, падавала, што толькі было. Ганна бачыла, як яна падыходзіла то да адной, то да другой, прыўзнімала доўгі андарак, паказвала Яўхімавы боты, якія былі ўжо на яе нагах.

— Самы раз! Як на мяне шыты! — хвалілася яна Марусі. — А шкура — памацай, — прасіла яна і, калі Маруся мацала халяву бота, гаварыла, радая: — Шкура — цупкая, вырабленая! А падошвы — як зялезнія!.. На ўесь век хопіць! Хоць кожны дзень насі, не зносіш!..

Але гэтага было мала, шчасце яе павінны былі бачыць усе — выйшла на сярэдзіну хаты.

— Глядзіце! Глядзіце — які падарак зрабіў мне Яўхімко!.. — Яна павяла вачыма, поўнымі шчасця і слёз, у бок Яўхіма: — Зяць мой, залатая душа!

Бацька ўзяў яе за руку, хацеў адвесці ў куток, далей ад бяды, але яна не паслухалася, адхінулася ад яго, павярнулася кругом, каб бачылі з усіх бакоў — якія боты!

— От прыдбала зяцька! — У шуме і гомане гасцей мачыха, размазваючы па твары слёзы шчасця, пайшла да Яўхіма, абняла: — Азалаціў ты цешчу сваю, Яўхімко!.. Век не забуду!.. Такія чобаты!

— Насіце на здароўе, мамо! — голасна і таксама задаволена сказаў Яўхім. — А парвяце — новыя падару! Насіце, не шкадуйце!..

Ён быў сп'яnelы, але трymаўся яшчэ моцна. Між усіх, хто сядзеў поблізу, ён, здаецца, і піў, і галёкаў найбольш. Ён і тут чуў сябе самым важным, самым дужым — як бы хваліўся тым, што піць і крычаць можа без канца...

Калі сталі сварыцца прыпейкамі сваты і дружкі, Ганна неспадзейкі зноў убачыла Васілёвага браціка. Ён, аказваецца, быў ужо ў хаце — сядзеў з Хведзькам на прыпечку і глядзеў і слухаў — зноў, здалося Ганне, хмурна, не па-дзіцячы сур'ёзна. Ён, мусіць, адзін не рагатаў, чуючы, як дружкі на чале з задзірыстай, звонкай Марусяй кплі, здзекаваліся са сватоў:

Наш сваток не ўмее ля стала стаяці

Дай з дружкамі размаўляці.

Ідзі ў места ды купі сабе мыла,

Штоб жонка любіла!
Штоб дзеці позналі
Дай бацькам назвалі!

Ганна сачыла за малым з вінаватасцю і пяшчотай, глушыла ў себе жаданне падысці да яго — пачаставаць, пагладзіць галоўку, сказаць што-небудзь добрае, ласкавае. Як ні туманіла галаву сп'янеласць, помніла — усе ведаюць, што было ў яе з Васілём, і пяшчоты з яго брацікам асудзяць...

І ўсё ж жаданне падысці да малога не адступала, не хацела слухацца развагі. Сп'янелай, ёй так цяжка, проста немагчыма было адагнаць раптоўную спакусу. «Пайду — бы да Хведзькі... Скажу што-небудзь Хведзьку, а тады — яму... Бы ненарокам...»

Яна ўзнялася, пастаяла трохі каля печы, прытуліўшыся спінай к пабеленай сценцы. Стаяць было нялёгка: падлога хадзіла, як плыт на вадзе. Цяпер спявалі, ктілі з дружак сваты — на яе, Ганну, не глядзей нікто. Як яе і не было тут, як і не яе вяселле. І праўда, можа — не яе, сон толькі... Глупства якое — чаго толькі не прычапеца сп'яну!.. Не сон, не сон — прапіваюць яе! Не каго другога!.. Пратілі ўжо!.. Але думаючы гэта, яна цяпер не трывожылася, не шкадавала ні аб чым, усе было абыякавае. Хацелася толькі аднаго — падысці да Валодзькі, дзіўнага сур'ёзнага малога, якога раней нібы і не заўважала.

Яна знайшла ў печцы некалькі коржыкаў, усхвалявана падала малому:

— На вазьмі, паспытаі! — Ён не адразу ўзяў, хвіліну як бы думаў, браць ці не браць. — Белья, марымоньскія! — Ганна не ўтрывала, пяшчотна правяла далонню па яго галаве. — У ты, беленькі мой!.. — Наказала абодвум: — Глядзіце ж, жывіце добра, дружненъко!..

Ледзь толькі сваты і дружкі перасталі співаць, за сталамі зрабілася вельмі сумна. Усе было з'едзена, гарэлкі не налівалі. «Як ні пляліся, не хапіло!..» — прайшло ў Ганнінай галаве. Мабыць, каб не даваць у ганьбу гаспадароў і не марнаваць людзей за сталамі, здагадлівия сваты абвясцілі, што пара дзяліць каравай, але раптам заўважылі: прапаў дзесяці Ганнін бацьку.

Мачыха неўзабаве вярнулася, хмурная, злосная, засіпела ціха Ганне:

— Сорам які! На ўсё сяло!.. П'яны — як Міця! — Яна чамусыці скрывілася ад плачу. — За ўсю маю ласку! За ўсё!.. Аддзячыў!..

— Дзе ён? — абарвала яе хліпанне Ганна.

— За прыгрэбнікам... На калодзе...

На дварэ было сыра, холадна і так цёмна, што, каб не цымяны водбліск ад святла з вокан, не пабачыла б і ганка. Ганна пастаяла

тrophі, чуючы, як ад свежага ветру яснэе галава, дужэе цела. Стараючыся не паслізуцца, падалася цераз жоўтыя палосы ў цемру. Бацька, ледзь відны, нават не варухнуўся, калі падышла. Быццам драмаў.

— Тато, вам пагано? — схілілася яна над Чарнушкам.

— А, Гануля! — Бацька пашукаў яе руку, лагодна ўзяў у сваю. Ён азірнуўся. — А етай, гадзюкі, няма?

Ганна здагадалася, пра каго ён пытае, сказала, супакойваючы:

— Няма нікога... Пайшлі б вы, тато, дадому... Шукаюць там вас. Каравай дзяляць трэба...

— Падзелюць. Паспекуць... — Ён раптам нядобра, з болем гмыкнуў, прамовіў квола: — Ты помніш, дочачко, маці-нябожчыцу?

— Аге ж. Чаму ж не помню?.. Хадземце, тато. Холадно — прастудзіцца шчэ, не дай Бог.

— Не даждалася. — Ганна пачула ў бацьковым голасе пякучыя слёзы. — Не пабачыць, не паплача...

— Не трэба, тато.

— Ці ж я вораг дзіцяці свайму, дочачко?

— Не вораг, тато. Але не трэба вярэдзіць сябе. Усё добра будзе...

— Добра? — Ганне здалося, што ён паслухаўся, паспакайнеў. Але праз момант ён забедаваў зноў: — Ой, дочачко ты мая! Ганулечка!.. Пабачыла б усё нябожчыца!..

— Не трэба, тато. Усё добра будзе. Его вам толькі здаецца так. Выпілі вы трошкі лішне...

— Шкода мне цябе вельмі!..

— І я вас шкадую, тато. А толькі не думайце нічога паганаго. Усё добра будзе... Ці ж вы не знаеце сваю Ганну?

— Знаю, знаю, а — толькі...

— А знаеце, дак не бойцеся... І не журыцесь, бо мне маркотно будзе. Чуец?

— Чую. Не буду! — Бацька пусціў яе руку, выпрастаў плечы.

— Будзьце вясёлы, штоб і мне было весела. І ўстаньце. Людзі ждуць, нядобра. Дайце я прыбяру вас трохі... Хадзем.

— Хадзем, дочачко.

Гаворка з бацькам зноў нагнала на Ганну сум, але яна і знаку не падала нікому на тое, што затаілася ў душы, увайшла ў хату спакойная, нават вясёлая, лагодна трymаючи за руку бацьку.

— Нядобра штосьцы стала яму, — сказала гасцям. — Гарэлка, мабуць, не ідзе...

Бацька стрымалаў сваё слова: на мачыху глядзеў мірна, бедны падарунак, на які толькі і наскраблі грошай — картовыя штаны ў

пасачку, — даў маладому ветліва, зычліва. Кіўнуў згодна, калі мачыха дадала:

— Чым багаты, Яўхімко, тым і рады. Не пагневайся.

— Мне вы і так падарылі! Усім падарункам — падарунак! — Яўхім узяў Ганну за стан. Як ён, відаць, і хацеў, вакол пачуўся смех.

Сарока ўставіла:

— От дак хвала бацьку і маці — ад разумнага дзіцяці!

Яўхім схіліўся п'яна:

— І за етае, за штаны, дзякуваць! Спартрэбяцца!..

Толькі калі ўнеслі каравай і троє жанок, пастаўшы на лаўкі, узяліся здымамаць з Ганны вянок і завязваць хустку, бацька зноў спахмурнеў, і губы яго смыкнуліся журбою і вінаватасцю. Ганна перахапіла позірк яго, весела, з любою ўсміхнулася, і ён паяснеў, нібы асветлены яе ўсмешкай.

Клапоцячыся пра бацьку, яна зусім не пашкадавала, што страціла вянок, знак сваёй дзявочай волі. Але весялосці, як ні старалася, хапіла ўсё ж ненадоўта, пакуль не падзялілі каравай. Пасядзелі для прыліку трошкі, і Сарока тонам знаўцы аб'явіла:

— От, папілі, пагудялі, пара і выходзіць. Пара ўжэ к другому дому — к суджанаму, к маладому!

Госці пачалі вылазіць з-за сталоў хутка, ахвотна: наперадзе былі і лепшшая гарэлка, і закускі ўдосталь. Але Ганна не чула крыўды на гэта, іншае падышло, зноў уяло ў душу жаль, трывогу: бачыла, бярущца выносіць скрыню, везці к маладому.

От і настала пара ісці з дому, ісці зусім, назаўсёды. За старой дубовай скрыніяй, што засталася ад маці, пойдзе і яна, пойдзе — і ўжо не вернецца ніколі сюды як у сваю хату, у свой прытулак. Іншая цяпер будзе ў яе хата, іншы прытулак — і іншая доля. Усё, што было дасюль — добрае і злое, — тут застанецца, у гэтым такім любым кутку. Не, злое тут не застанецца, злога тут, здаецца ўжо, не было нічога. Тут было ёй толькі добрае... А там — як будзе там?

4

Калі ехала па вуліцы, хоць старалася не глядзець, у цемры краем вока заўважыла: на Васілёвым двары — ціха, пуста. И хоць не ўбачыла нікога, хоць госці радасна, на ўвесе свет галёкалі, штосьці кальнула сэрца, як пры паглядзе на яго браціка, — вінаватае і жывое...

Ад гэтага ўсю дорогу амаль не чула, не прыкмячала нічога. Толькі і запомнілася, як — ужо на Карчовым двары — мусіць, прытка зляцеўшы з воза, Сарока паслізнулася і ўпала ў гразь, але не разгубілася, борзда ўскочыла, заверашчала:

Выходзь, свякрухо губата, —
Прыехала нявестка багата!..

Свякруха і свёкар, якія ўжо стаялі на ганку, добра відныя ў святле, што падала з хаты, запелі наперабой:

— Заходзыце... Заходзыце... Нявестачко мая... Людзі ўсе добрыя...
Пад нашу страху... Заходзыце...

Глушачыха ўгледзелася ў Ганну, па-мацярынску пацалавала.
Тады п'янай, расчулена мачыха прыліпла да гаспадыні:

— Ой, сващечко бо мая! Рыбачко ты мая!..

Ледзь Ганна, акружаная гоманам і тлумам, ступіла ў цяперашнююю сваю дамоўку, вінаватасць перад Васілём адразу прапала. Ганна раптам пачула сябе дзіўна няўпэўненай, нясмелай, ішла з асцярогай, паглядвала неспакойна, быццам баялася непрыемнай нечаканасці. Здавалася, нібы ступіла на кладку, якую невядома як прайсці...

Тут усё было такое непадобнае на яе родны кут: і роўная, ганарлівая печ, і далікатныя, з хітра выразанымі спінкамі, пафарбаваныя канапы, і пільныя багі, і халодная карціна за шклом з зялёнымі гарамі і жоўтымі цэрквамі, і дзіўны пах, цеплаваты, душны, што пррабіваўся нават праз пах смажэння. Яна ўжо бачыла гэты пакой некалькі разоў: прыходзіла наймацца рабіць, прыносіла мяшок з-пад пазычанага жыта — і кожны раз чула яна цеплаваты пах гэтых, кожны раз брала яе тут нясмеласць, гняло неяк і хацелася хутчэй выбрацца на вуліцу, на волю. Можа, у гэтых вінаваты былі толькі непрыемныя згадкі, але і цяпер, хоць яна ўступала гаспадыні, нясмеласць, даўкасць зноў дзіўна агарнулу яе.

Ганна заўважыла, што і другія «з яе рукі», хто ўваходзіў у хату, таксама прыціхалі, хутка хрысціліся на абразы.

— Заходзыце, заходзыце, людзі добрыя, — жвава тупаў, трос сухою галоўкай Глушак. — Світы от тут павесіць можно, на кручкі. Ці от на лаўку кладзіце...

— Каля печкі на палаці можно, — памагала Глушачыха. — Кладзіце, кладзіце...

— І не тапчыцесь, як у гасцях. Туды бо к сталам адразу...
Заходзыце, садзіцесь... Усё даўно гатово ўжэ... Ідзіце...

— Аге, заходзыце і садзіцесь. Дзе каму лепей, спадобней...

Але людзі не ішлі, тапталіся каля дзвярэй, каля сцяны, як бы чакалі яшчэ нейкай каманды ці прыкладу якой-небудзь адважнай галавы.

— Садзіцесь, пакуль просяць, — выступіў раптам не заўважаны спачатку ў агульным тлуме Дубадзел, што стаяў каля акна на вуліцу. Ён стаяў, раскарачыўшы цыркулем тонкія ногі, дробны, гарбаносы, у

вайсковой гімнасцёрцы, акінуў мутнымі вачыма гасцей і, як у прэзідым, упэйнена пайшоў за стол. Усе моўчкі сачылі за ім: начальства.

— А то, мабуть, гарэлка ўжэ ўсохла, — адразу падтрымаў яго Яўхім. — Ну, чаго стала, як усё адно ў гасцях, — зарагатаў, штурхнуў ён пад локаць Ганну.

— Праўда ж бо, будзыце ўсе як дома! — запела Глушачыха. — От глядзіце, як Андрэйко, — кіўнула яна на Крываротага.

— Словам, бярыще прыклад з уласці! — кінуў стары Глушак. — Ідзіце бо, сваток і сваццечко, да дзяцей сваіх.

— Авечка да ягнят, а курачка — да куранят, — уставіла Сарока.

Мачыха і Ганнін бацька паслухмяна палезлі за стол, за якім ужо ўладкоўваліся ў куце побач з Крываротым Яўхім і Ганна. Правёўшы іх крыху нібы пад вартай, пасадзіўшы Сароку і Пракопа, стары Глушак вострым каршуунячым позіркам глянуў на іншых: людзі ўжо не тапталіся каля дзвярэй, разыходзіліся па лаўках.

Ганна сядзела на покуце ўсё з той жа няслемасцю і асцярожлівасцю, якія не ападалі, не адступаліся, сядзела, амаль не варушачыся, нерухомая і прамая, як бы скамянеўшы, глядзела перад сабой. І так жа нерухома ляжалі на каленях яе рукі. Ад няёмкай, лішне прамой, нацятай паставы, ад нерухомасці чулася ёй у целе стома, але яна цярпела, трymалася так, як, вучылі яе, трэба было трymацца ў гасцях. Тут, у чужой хаце, у дзвяржаве, дзе цараваў строгі Глушак, неяк асабліва адчувалася непарушная ўлада звычаяў і законаў.

Дзіўна, якія ўсе тут былі ціхія, паважныя, не толькі не кryчалі, але амаль што і не гаварылі голасна, перашэпталіся ці найболыш маўчалі. Адзін Дубадзел трymаўся вольна — адваліўшыся на спінку канапы, засунуўшы рукі ў кішэні штаноў, аглядваў Ганну такім позіркам, што ёй было няёмка. Яна была рада, калі ён адварнуўся, паблукаў вачыма па гасцях.

— А ты, Глушак, не промах!.. — прамовіў Дубадзел, не пазіраючы на Яўхіма. — Дзэўка — з перцам!

— Хто? Мая?.. З перцам — угадаў! — Ганна пачула Яўхімаў смех. — Вока ў цябе — з аднаго пагляду заўважыў!..

— Угледзеў! Як зірну, навылёт бачу — што да чаго!..

Гаворка на гэтым перарвалася, бо падышоў Яўхімаў бацька з пляшкаю, стаў наліваць гарэлку маладым. Пасля Ганны Глушак намерыўся напоўніць шклянку Дубадзелу, але той узяў за пляшку, паглядзеў на фабрычную наклейку, паморшчыўся:

— Ты што мне, бацько, етую гарадскую? Як усё адно анцілігенту — упаўнаважанаму якому... — Ён чуў, што ўсе сочаць за ім, і ўжо гаварыў нібы не аднаму Глушаку: — Ты мне — свойскай, куранёўскага вырабу! Простай мне — як усяму народу!..

Дубадзел павёў вачыма па людзях, як бы чакаў адабрэння. Засталамі шумелі прыхильна:

— Нашай яму! «Кустоўкі» куранёўскай!

— Свой чалавек! Па-простаму!..

Дубадзел улучыў момант, калі шум заціх, крыкнуў асцярожнаму Глушаку, які стаяў, вагаўся:

— Не бойся! Шабету не перакажу!

Грымнуў рогат. Яўхім сказаў са смехам:

— Дайце, тато! Не бойцеся! Чулі ж — кажа, што не перадасць у міліцыю!

5

Яшчэ да того як Глушак управіўся наліць усім, Дубадзел падняўся, абцягнуў гімнасцёрку пад поясам, важна пакашляў у кулак. Яўхім крыкнуў:

— Ціх! Улада хоча гаварыць!

Хоць адразу стала ціха, Дубадзел не спяшаўся гаварыць.

— Грамадзяне жыхары сяла Курані! — заяўіў ён, выгрымаўшы належную паўзу. — На даным этапе, калі мы сабраліся тут у дзядзькі Глушака і сядзім за столом, а таксамо тут сядзяць маладыя, каторыя ўступаюць тым самым у сумесную жызнь, — Яўхім Глушак і яго нявеста, а цяпер ужэ, можна сказаць, яго законная жонка, — хоць яны і вянчаліся ў царкве, а не рэгістрыраваліся ў сельсавеце, як ето раяць савецкая ўлада і балышавіцкая парція ўсім свядомым алементам... На даным этапе савецкая ўлада і парція прызывае ўсіх сялян, каторыя сваім мазалём робяць на зямлі, арганізоўвацца ў кааперацыі, а таксамо, каторыя могуць, і ў камуну — кеб, значыць, абагульніць усё разам: і землю, і коней, і курэй, і ўсё іншае, як у Вадавічах. А тых, хто шчэ не ўступіў і чесно робіць на сваёй зямлі сам, савецкая ўласць і парція прызывае так рабіць і далей і сплачываць точно ў тэрмін падатак, не чакаць, як каторыя, напамінання і пены...

Выказаўшы гэту сваю дэкларацыю, якую госці слухалі хто з пачцівай, а хто з цярплівай увагай, Дубадзел момант перадыхнүў і вярнуўся зноў да маладых:

— А таму ад імя Алешніцкага сельсавета Юравіцкай воласці жадаю нашым маладым — Глушаку Яўхіму і яго нявесце, а цяпер

жонцы Глушак Ганне, кеб булі здаровыя і жылі дружно і ў дастатку, як належыць па савецкаму закону! — Ён хацеў яшчэ штосьці сказаць, але думка, мусіць, не далася, і ён раптам крыкнуў: — Адным словам — горко!

За сталамі ахвотна закрычалі ўслед за ім, і Ганна зварухнулася, паслухмяна ўсталала.

— Кеб жылося і кеб вялося! — не прамінула ўставіць Сарока.

Старому Глушаку і прамова, у якой былі непрываемныя, асабліва ў такі дзень, напамінкі пра падатак ды камуну, і тое, што чужы чалавек улез, паламаў законны парадак за столом, адпіхнуў яго, гаспадара, убок, не спадабалася, але ён прымусіў сябе змаўчаць і нават выглядам не паказаць нездавальнення. Хай чорт яго чапае, Крываротага гэтага: які ён ні ёсць, а ўлада.

Разважкі ўшы, Глушак нават падышоў да кутка, дзе сядзеў Дубадзел, пахвалиў:

— Разумны ты чалавек, Андрэйко! Як сказаў, аж заслухацца можно. Калінін чысто!

— Калінін далёко, а ён — блізко, наш! — адгукнулася Сарока, цятнучыся чаркай да Дубадзела.

— Калінін хоць далёко, ды — галава! Над усім народам — галава! Уссесаюзны стараста!

— І ты, Андрэйко, галава!

— Усім галавам галава!

Дубадзел не стаў спрачацца: мутным, важным позіркам прайшоў па тварах гасцей, запыніўся на Ганне. Глушак падліў яму ў шклянку і сказаў да ўсіх:

— Тут сядзіць у гасцях наша савецкая ўлада. Андрэйко, таварыш Дубадзел — наш алешицкі Калінін... Дак кеб ён буй жывы і здаровы!

Глушак ужо ўзяў да губ шклянку, ужо госці зашумелі: «Кеб буй жывы і здаровы!» — калі Дубадзел ускочыў, крыкнуў:

— Няхай жыве змычка горада з сялом!

Пад гул і крыкі адабрэння ён уліў у сябе поўную шклянку самагонкі, паставіў шклянку дагары, нібы паказваючы, як трэба піць за такую вялікую справу, — да кропелькі. Дубадзел не паморшчыўся, не адразу стаў закусваць, павёў на Ганну задаволеным, ганарлівым позіркам.

Ён быў нецвярозы, яшчэ заходзячы за стол, а цяпер, бачыла Ганна, хмель разбіраў яго больш і больш, і яго п'янныя позіркі выклікалі ў яе гідоту. Ей і так было тут не вольна, не лёгка, а гэтая позіркі

дадавалі ёй няёмкасці. Добра яшчэ было, што хоць сядзеў ён не побач, за Яўхімам...

Але неўзабаве Дубадзел з п'янай адкрыгасцю сказаў Яўхіму, каб Ганна села між іх.

— Не аднаму табе сядзець з ёй!..

— А мне што? Няхай і каля цябе пасядзіць! — Яўхім зарагатаў. — Я не раўнівы! — Ён загадаў Ганне: — Перасядзь сюды!

Ганна не адразу паслухалася. Думала спачатку, што не будзе прымушаць, зменіць усё на жарт, але ён маўчаў, і ў маўчанні яго чулася ўпартасць, злосць на яе непаслушэнства. Ён не збіраўся мяняць загад, чакаў, і яна перасела. Што ж, не свая хата, не вольная воля.

— Чаго не хацела перасаджувацца?

— А вам ето так важно знаць?

— Вы, бабы, любіце, кеб мужчына красівы буў?

— А вы не любіце красівых жанок!

— А таго не знаеце, што скалечыла мяне так за савецкую ўладу. Паляк шабляй ударыў пад горадам Баранавічы. Ясно?

— Чалавек кроў праліваў за савецкую ўладу!

— Правільно, Глушак!

Дубадзел памкнуўся да Яўхіма, задаволена, моцна ляпнуў яго — Ганна, як магла, адхілілася ад пляча, што ўткнулася ёй у грудзі. Ледзь прамаўчала.

Стары Глушак падай гарэлкі, і Яўхім з Дубадзелам чокнуліся. Тады старшыня павярнуўся са шклянкай да Ганны, прымусіў і яе ўзяць чарку.

— Трэба піцы! — заўважыў ён, што Ганна ставіць чарку на стол амаль некранутую.

— Я выпіла, сколькі хацела...

— Усю трэба!

— А калі я — не хочу?

— Усё адно. Госцю гадзіць трэба... — не адставаў Дубадзел.

— Усім не нагодзішся. Гасцей унъ сколькі, а я адна...

— І ён адзін, — заўпарціўся Яўхім. — Ён такі адзін — гірой і начальство!

— Ну, можа, і адзін. Дак хай і п'е сабе адзін.

— А я не хачу піць сам з сабою!

— Дак выпіце з цёткай Сарокай! Яна будзе рада!

— А ён хоча з табою! — гарачыўся Яўхім.

— Тады — калі яму так хочацца — няхай пацерпіць. Да другога разу.

— А ён цяпер хоча! — насядаў Яўхім, шалеючы ад яе ўпартай непакоры.

За сталамі ўсе прыціхлі. Якія ні былі п'яныя, пачулі — наскочыла каса на камень. Яшчэ не згулялі вяселля, а ўжо счапіліся, так счапіліся, што, відаць, і адзін не саступіць, і другая не паддасца. Глядзі, як набыччыўся Яўхім, — яму і цвярозаму слова папярок не кажы, а цяпер, п'яны, — як рысь той. І яна ж — белая-белая, толькі вочы агнём гарацы!

— Выпі! — прасіпеў Яўхім.

— Не буду! — цвёрда сказала яна. Па тым, як сказала, чулася, што ні перад чым і ні перад кім не пераменіцца.

Дубадзел сам паспрабаваў уцікамірыць Яўхіма:

— Не хоча, ну, і няхай!.. Вып'ем удвух! — Ён сунуўся са шклянкай да Яўхіма, але той адвёў яго руку:

— І яна вып'e!

— Не буду!

Ганна раптам ускочыла, кінулася з-за стала. Адразу ўзнялася мітусня. Адны абкружылі Ганну, якая рвалася з хаты, суцяшалі, супакойвалі, другія трымалі, угаворвалі Яўхіма.

— Волі багато бярэ сабе! — крычаў Яўхім. — Слухаць нічога не хоча! Падумаеш, паненка!

— Не буду я тут! Не хочу! — не слухала жаночых угавораў Ганна.

— Дадому пайду! Дадому!.. Пусціце! Дадому!.. Дадому!

— Ціхо ты, ціхо, Ганначко! — лагодна казала мачыха. — П'яны ён, п'яны. Выпіў, ну, хмель у галаву і пайшоў, замуціў. П'яны чалавек чаго толькі не нагаворыць!.. Выпіў, сама ж бачыш!..

— Працверазіцца — сам будзе нярады, — памагала ёй свякруха.

— Дадому! Дадому хочу! Тато, хадземіце дадому!

— Ціхо ты, ціхо, Ганначко! Супакойся! Не ўбівай сабе ў галаву чаго не трэба!.. Усё будзе добра! Добра будзе, павер!.. — Мачыха зірнула на Ганнінага бацьку, які стаяў побач, гатовы любую хвіліну на падмогу дачцэ: — Адыдзі, без цябе разбяромся!.. Супакойся, Ганначко. Усё добра будзе!..

— Не хочу тут аставацца! Дадому хочу!

— На от выпі вады халоднай! Ці, можа, у сенцы пойдзэм, астынеш? Хадзем, Ганначко, рыбко!

Калі вялі Ганну ў сенцы, мачыха супакоіла:

— Яшчэ не такое пабачыш. Усякае будзе, пажыўши!..

Маладых супакоілі, прымірыйлі, пасадзілі зноў разам, і рэшту вечара дагулялі як трэба, па «закону». Толькі калі госці разышліся і маладыя засталіся адны ў прыціхлай чыстай палавіне, перад

шырокім, купленым к вяселлю ў Юравічах жалезным ложкам Яўхім нагадаў спрэчку, але без злосці, згаворліва:

— Забываць бы трэба, што нічья була. Мая цяпер і слухацца павінна б. Не ганьбіць.

— Помніш, што я табе адзін раз казала? — прамовіла Ганна ціха: ёй здавалася, што да іх з-за сцяны прыслухоўваюцца старыя Глушакі.

— Што са мной трэба — кеб па-доброму!

— Па-доброму, па-доброму! Ну і цаца ж ты! Як бы Бог знае, дзе расла!

— Дзе ні расла, а такая вырасла. Урода такая. І другая не буду!

— Дрэвы з гадамі мяняюцца, не тое што людзі. Рэчка вунь якія алешины выварочвае!..

— Ты не рэчка, а я не алешина. Помні — хоць і жонка я, не сваёй волій жыць павінна б, а толькі — штоб па-доброму са мной!

Яўхім паглядзеў на яе — вось жа, скажы ты, упартая, яшчэ толькі ўвайшла, а ўжо камандуе, — але спрачацца не стаў, прымусіў сябе засміяцца:

— Хопіць ужэ гаворкі етай! І так галава трашчыцца! Лажыцца ж, можа, ужэ час?

У тую ноч, першую ноч замужжа, Ганна доўга не магла заснуць. Адсунуўшыся ад Яўхіма, адварнуўшыся, стараючыся не чуць, як ён храпе, ляжала яна, спусцелая, стомленая, атуペлая ад перажытага, ад нядайняга гоману, ад самагоннага дурману. Ляжала ў душнай цемры, здавалася, забытая ўсімі, пакінутая, адна-адзінокая ў цэльм свеце.

«От і ўсё», — як бы прарываючыся праз туман, думала яна з такою тугою, нібы настай канец свету. «Усё, усё, усё», — гаварылі, паўтаралі ёй бясконца ходзікі на сцяне. «Што — усё?» — губляла, намагалася яна зноў злавіць сэнс гэтага «усё» і часта не магла знайсці, вярнуць хоць якую яснасць галаве, якая поўнілася непадатным, нядобрым туманам.

«Усё адно. Рано ці позно... Ніхто не мінае... Прывыкну як-небудзь... Усе прывыкаюць, і я — таксамо...» — прадзіраліся часам у галаве важкія, цягучыя думкі, потым зноў усё прападала ў тумане і атуペласці.

На двары то адзін, то другі, то абодва разам звінелі ланцугамі, брахалі, вылі сабакі. Адзін — басавіта, паважна, другі — па-дзіцячы пісклява, але вельмі злосна, аж захліпваўся. Начныя старажы не спалі, пільнавалі Глушакова дабро, іх брэх сплятаўся з храпеннем побач, з храпеннем за сцяной, з мерным чыканнем ходзікаў — гукамі, якія ўвесь час напаміналі, што яна ў чужкым доме, у чужкым жыцці.

«Прывыкну, прывыкну... Усе прывыкаюць, і я — як усе...»

На трэці дзень, калі вясельны тлум сціх, свякруха разбудзіла яе яшчэ на досвітку і сказала:

— Ну от, пагасцявалі, пагулялі. Хопіць вылежвацца. Трэба свінай карміцы!

Ганна слова не сказала, усхапілася, стала хутка адзявацца.

У канцы гэтага тыдня куранёўцы і алешнікаўцы, якія рабілі грэблю, нарэшце сышліся. Грэбля была скончана. Роўная, шэрая, а там, дзе толькі што кончылі, жоўтая ад свежага пясочку, ішла яна між багны, між згелага хмызняку ад нізкага куранёўскага берага да шырокага адхону перад Алешнікамі, як добры знак чалавечай моцы. Яна ўжо нідзе не перапынялася рудой балотнай твянню, твань мокла толькі па баках — адступіла перад грэбллю, перад чалавечым жаданнем.

Дзядзькі з абедзвюх вёсак, сышоўшыся, задаволена пакурылі, пагаманілі, разышліся кожны сваёй дарогай. Праз дзень, у нядзелю, на адхоне перад Алешнікамі сабраліся на мітынг. Народу сплылося столькі, колкі не зайдёды было і на юравіцкім пляцы ў кірмашовыя дні. Былі не толькі з Куранёў і Алешнікаў, але нямала і з Глінішчай, і з Мокуці, і з іншых сёл. З Юравіч на тачанцы прыехалі на свята Апейка і двое рабочых.

Сярод натоўпу там і тут чырванелі весела сцягі. Ігралі два гармонікі, басавіта грымеў вялікі бубен. Людзі гаманілі, спявалі, жартавалі — людзям было весела. У гэтym натоўпе, можа, аднаго Васіля тачыла туга; разварушаны агульнай весялосцю, як сам не свой снаваў ён між людзей, мімаволі чакаючы ўбачыць Ганну. Дзіўнае чӯй пры гэтym — і нібы хацеў пабачыць, і не хацеў, злаваў, баяўся. Ведаў, што ўсё з ёй кончана яму, а душа ўсё трывожылася, як бы спадзявалася яшчэ на штосьці.

Замест Ганны ўбачыў Яўхіма. Лепш бы не прыходзіў сюды Васіль. Сэрца заныла балюча, як убачыў Карча: стаяў Яўхім з Ларывонам вясёлы, рагатаў, увесь аж свяціўся шчасцем. Нават лакаваны чорны казырок, ссунуты набок, шчасліва зіхацеў. У такім настроі Васіль мала чую, што гаварыў Дубадзел, які першы ўзлез на прывезеныя калёсы, што былі замест трывожыліся. Стаяў слухаць толькі тады, як з калёс загаварыў Апейка:

— Дзядзькі і цёткі, хлопцы і дзеўкі! Дарагія нашы таварышы! Мы ўсе сягоння сабраліся тут, каля грэблі, як на свята... І праўда — хіба ж не свята: от ляжыць яна, роўная, сухая, новая грэбля — у дождж, у слату, зімой і ўвесну — едзьце па ёй калёсамі, ідзіце пешкі... Ідзіце — не будзеце не толькі што тануць па пояс, а і ног не замочыцце... Не толькі мужчына, дзіця можа прайсці балота цяпер

любой парою!.. Можна хадзіць у школу, можна ездзіць на кірмаш, можна ў госці — адзін к аднаму, абы зажадалася!.. Вялікая радасць — грэбля! І ўсе мы, уся воласць, радуемся з вамі і віншуем вас! — Апейка перачакаў гул задавальнення. — Грэбля гэтая звязвае Курані, якія па паўгода, можна сказаць, былі адэрэсаны ад другіх сёл, з Алешнікамі, з Юравічамі, са ўсім светам. Цяпер Курані будуць заўсёды, як бы сказаць, у агульнай нашай сям'і... Але і для Алешнікаў грэбля таксама не абы-што. Я не кажу, што цяпер дарога ў лес, на сенажаці стала ім бліжэйшая!.. — Людзі, алешнікаўцы, зноў загаманілі з ухвалай. — Грэбля гэтая звязвае разам сёлы, лясы, сенажаці. Звязвае людзей з людзьмі!.. Па такіх грэблях пойдзе ў нашы балоты, у нашу цемру свято, новае жыццё! Культура і дастатак!.. Кніжкі, кіно і трактары!..

Рабочы, што гаварыў за Апейкам, сказаў толькі некалькі слоў, потым разгарнуў чырвоны сцяг, на якім былі намаляваны з аднаго краю — жоўтае поле і жоўты трактар, а з другога — жоўтая труба з дымам. Між трубы і поля былі ў моцным поціску дзве руکі. Рабочы перадаў сцяг Дубадзелу, па знаку якога гармонікі каля калёс пад важкае бужанне бубна зайгралі «Інтэрнацыянал».

Апошнім, ад Куранёў, стаў на калёсы Міканор. Ён сказаў, што беднасць і цемра закрываюць жыццё ў Куранях, як раска закрывае балота. Раска заўсёды чапляеца за балота, за ваду, якая не варушыцца, стаіць. Каб разагнаць раску, трэба разварушыць жыццё! І грэбля — гэта першае «вочки», першы пробліск у моры векавечнай раскі! Трэба, не шкадуючы нічога, не баючыся, варушыць балота, затхлае жыццё — і цемра, і раска назаўсёды прагадуць. Будзе адна чистая, светлая вада, светлае жыццё!

Міканор сказаў апошняі словы асабліва горача, можа, на ўвесь голас, і тым сапсаваў сваю прамову. Хоць ён яшчэ хацеў, было відаць, гаварыць, музыкі дружна ўдарылі марш — хочаш не хочаш, прыйшлося злазіць з калёс...

Калі ішлі назад, ужо ў самым канцы грэблі Васіль убачыў Міканора зноў, з Міканорам быў Хоня. Васіль здагнаў іх, падаўся побач. Ішлі доўга моўкі, паглыбленыя кожны ў свае думкі. Круціліся белыя снежныя матылі, мякка дакраналаіся да твару, раставалі. Раставалі пад нагамі людзей — уся дарога была пярэстая ад чалавечых слядоў.

Блізка ад цагельні Васіль не ўтрываў, мімаволі прабег вачыма па Глушаковай паласе. Заныла ў грудзях: ажыла, як незагоеная рана, трывожная ноч, надзеі яе і страхі, як бы зноў пачуў пад нагамі цёмную мяккасць свежай разоры. Вунь тое месца, дзе наляицеў на яго Корч, дзе счапіліся, качаліся. Дзе гразіўся яму чалавек з воласці...

Грэзьба яго пакуль так і засталася грэзьбаю, а толькі ўсё кончылася на карысць Карчу...

Як знарок ўсё напамінала Васілю ў гэтых дзенях пра крэйдыш, пра няўдачы.

— Грэблю от правялі! — прамовіў Васіль з папрокам. — А Корч як сядзеў на выгодзі, на лепшай зямлі, так і сядзіць!

— Што яна табе далася, етая яго зямля! — адгукнуўся Хоня.

— Што! Расцеўся, як рэпа, на добрай зямлі і — нігадкі! І ўпараткаванне яму ніпачом! І не зачапі яго! Савецкая ўласць сама за яго!

— Савецкая ўлада тут не вінавата, — сказаў Міканор.

— А не сагналі ж!

— Сагналі б, кеб не ўлез ты!..

— Я — вінаваты! Найшлі вінаватаго!

— Вінаваты! Еты Зубрыч з воласці, калі заікнуўся адабраць паласу ад Глушака, адразу ўрэзаў: злачынство — патураць беспарарадку, разбою! Трэба вучыць паважаць савецкі закон!.. І аставілі Глушаку, як було!..

Міканор дадаў з роздумам:

— Усё адно — кеб і адабрабі ў Глушака і аддалі каму другому — мало хто б парадаваўся. Крэйдыш було б ўсё адно багата. Усіх не задаволіш адным кавалкам етым, не сакрэт. От штоб да балота падступіцца, ды асушиць, ды раздзяліць!..

— Ат, слухаць няма чаго! Абы пачасаць язык!

— Это толькі ў нас дзіво! Балото цэлае! Падумаць — і то страшно! Нам ўсё — страшно! Усё — выдумка!.. Нічого — прыйдзе пара!

Недалёка ўжо віднеліся прыщарушаныя сняжком, як бы не такія панурыя, як заўсёды, куранёўскія стрэхі.

— Ты б от Ганну лепей трymаў пры сабе! — зачапіў Хоня. — Такую дзэўку ўпусціў.

— Упусціў не ўпусціў — што з таго! Чаго мне було дзяржаць яе!..

— Як ето — чаго?

— А так — сам голы!.. Ды шчэ голую браць на шыю!..

— Ета, не сакрэт, на шыі не була б! — сказаў Міканор. — От дзэўка — што ўродава, што рукамі, першая мо на ўсю воласць! Мяне аж зайдрасць брала, што яна з табою! Упусціў!

— Упусціў! — Васіль раптам ускіпэў. — Ну, упусціў! Што вам!

Міканор сумеўся: упершыню чуў такі сум, такі боль у гэтых маўклівым, недаверлівым хлопцу. Каб суцешиць, супакоіць трохі Васіля, сказаў вінавата:

— Нічога, можа, шчэ і не ўсё кончылася! У жыщці, не сакрэт,
усяляк бувае...

Васіль не адказаў.

1962

© OCR: Камунікат.org, 2012

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2012

© PDF: Камунікат.org, 2012

ЗАУВАГІ

У пяты том Збору твораў Івана Мележа ўваходзіць раман «Людзі на балоце».

Гэта — першы твор з цыкла «Палеская хроніка». Працаваў над ім аўтар на працягу пяці год — з 1956 па 1960. Перад поўнай публікацыяй рамана было надрукавана некалькі ўрыўкаў: «Раніца» («Літаратура і мастацтва», 14 лютага 1961), «Постаці з цемры» («Беларусь», 1961, № 4). Упершыню цалкам кніга была надрукавана ў часопісе «Полымя», 1961, № 8, 9, 10. Асобным выданнем выйшаў у 1962 г. У 1965 г. выпушчаны другім выданнем.

Неаднаразова выдаваўся ў перакладах. На рускай мове — у часопісе «Дружба народов» (1962, № 11 і 12), у выдавецтве «Советский писатель» (1962), у выдавецтве «Художественная литература» («Роман-газета», 1963, № 5), у выдавецтве «Известия» (серыя «Пятьдесят лет советского романа», 1965) і г. д. Раман выйшаў таксама ў перакладзе на мовы: украінскую (Кіеў, Держлітвидав, 1963), эстонскую (серыя «Раман XX стагоддзя», Талін, выдавецтва «Ээсци раамат», 1964), малдаўскую (Кішынёў, «Карця малдовеняскe», 1965), латышскую (Рига, «Ліесма», 1966); выдаваўся таксама на румынскую мове (Бухарэст, Выдавецтва замежнай літаратуры, 1966), на фінскую (Петразаводск — Москва, «Прагрэс», 1965), на польскую (Варшава, выдавецтва «ПІВ», 1968), на французскую (часопіс «Творы і думкі», 1964, № 8); урыўкі з рамана друкаваліся на англійской, іспанской і іншых мовах (часопіс «Савецкая літаратура», 1962, № 8).

Паводле раманаў «Людзі на балоце» і «Подых навальніцы» Беларускае тэлебачанне ў 1965-1966 гг. стварыла фільм «Людзі на балоце», прысвячаны 50-годдзю савецкай улады. Спектакль па гэтых раманах быў паказаны Беларускім дзяржаўным акадэмічным тэатрам імя Янкі Купалы (1967), а таксама народным тэатрам у Мазыры.

Раман выкліказ вялікую цікаласць чытачоў, крытыкаў і літаратурнай грамадскасці рэспублікі. Раман «Людзі на балоце» — вынік шматгадовай, напруженай і грунтоўтай працы, вынік сур'ёзнага і таленавітага пранікнення ў жыццё», пісаў Янка Брыль (Запаветная песня. «Літаратура і мастацтва», 17 кастрычніка 1961). «Праўда жыцця, шчырае гарэнне сэрца пісьменніка, майстэрства — вось «сакрэт» поспеху і такой прыхільнай сустрэчы яго чытачом», — такую думку выказалі Алені Васілевіч (Радасць адкрыцця. «Работніца і сялянка» 1962, № 3).

На выхад рамана адгукнуліся прыхільнікі рэцэнзімі газеты «Правда» (І. Шамякін. «Начало большого пути», 11 кастрычніка 1962),

«Літературная газета» (У. Калеснік. «О старом по-новому», 30 студзеня 1962), часопіс «Знамя» (Д. Осіп. «Дорога в открытый мир», 1962, № 6) і інш.

Выступаючы на IV пленуме праўлення Саюза пісьменнікаў СССР і характарызуючы найболыш значныя творы савецкай літаратуры, пісьменнік Г. Маркаў казаў: «Падзеі ў новым рамане беларускага пісьменніка Івана Мележа «Людзі на болоце» аддзелены ад нашых дзён многімі гадамі, а між тым гэты раман успрымаецца як жывая сучаснасць. Пісьменнік вельмі глыбока і праўдзіва ўзнаўляе жыццё і народную псіхалогію, прасочвае ад самых карэнняў нараджэнне новых рыс нацыянальнага характару ва ўмовах савецкай рэчаіснасці, знаходзіць новыя хвалючыя матывы, тоны, фарбы, якія ўзбагачаюць не толькі беларускую прозу, але і ўсю нашу шматнацыянальную савецкую літаратуру» («Літературная газета», 30 сакавіка 1963).

Водгукі на раман друкаваліся таксама ў эстонскіх, чэшскіх, нямецкіх і іншых выданнях.

Ф. Куляшоў

Мележ І.
Збор твораў у шасці тамах. Т. В. Людзі на балоце. Раман. Мн.,
«Беларусь», 1971. 440 с. з іл. 6800 экз. 93 к.
Пяты том Збору твораў Івана Мележа складае першая кніга
«Палескай хронікі» — раман «Людзі на балоце», які шырока вядомы
чытачам.

Издательство «Беларусь» Государственного комитета Совета Министров Белорусской ССР по печати. Минск, Ленинский проспект, 79

Рэдактар Ал. Шлег

Мастацкі рэдактар А. Прагін

Тэхнічны рэдактар М. Шабаліненая

Карэктары: А. Сачкова, А. Пупко, Р. Мяцеліца

Здадзена ў набор 27/IV 1971 г. Падп. да друку 19/X 1971 г.

Тыраж 6800 экз. Фармат 84x108'/з2. Папера друк. А« 1. Ум. друк. арк.

23,1. Уч.-выд. арк. 21,42. Зак. 777. Цана 93 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта
Савета Міністраў Беларускай ССР па друку. Мінск, Чырвоная, 23.

© OCR: Камунікат.org, 2012

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2012

© PDF: Камунікат.org, 2012